

Հարգելի՛ ընթերցող.

ԵՊՀ հայագիտական հետազոտությունների ինստիտուտը, չհետապնդելով որևէ եկամուտ, իր կայքերում ներկայացնելով հայագիտական հրատարակություններ, նպատակ ունի հանրությանն ավելի հասանելի դարձնել այդ ուսումնասիրությունները:

Մենք շնորհակալություն ենք հայտնում հայագիտական աշխատասիրությունների հեղինակներին, հրատարակիչներին:

Մեր կոնտակտները՝

Պաշտոնական կայք՝ <http://www.armin.am>

Էլ. փոստ՝ info@armin.am

ՄԵՎԼԱՆ ԶԱԴԵ ՐԻՑԱԹ

**ՕՍՄԱՆՅԱՆ
ՀԵՂԱՓՈԽՈՒԹՅԱՆ
ՄՈՒԹ ԺԱԼՔԵՐԸ
ԵՎ
ԻԹԹԻՅԱՏԻ ՀԱՅԱՋԻՆՋ
ԺՐԱԳՐԵՐԸ**

**ԵՐԵՎԱՆ «ԿՓՀ»
1990**

ԵՐԿՈՒ ԽՈՍՔ

Ընթերցողի ուշադրությանն է ներկայացվում Մեկվան Ջադե Բիֆաթի «Քուրֆական հեղափոխության մութ ծալֆերը և իթթիհատի հայաչինջ ծրագրերը» գիրքը, որը գիտական և ֆաղափական բացառիկ նշանակություն ունեցող աշխատություն է:

Մեծ եղեռնի մասին հայ իրականության մեջ և մասնավորապես արտասահմանում տարբեր լեզուներով հրատարակվել են բազմաթիվ մենագրություններ, հոդվածներ, հուշագրություններ ու վավերագրեր: Սակայն դրանց մեջ եզակի են թուրք հեղինակների գործերը: Եվ դա պատահական չէ, քանի որ թուրքական իշխող շրջանները, գիտնականները, ինֆորմացիայի միջոցները, տասնամյակներ շարունակ նախանձելի համառությամբ ու համերաշխությամբ ճգնում են ապացուցել, որ թուրքերը հայերին չեն կոտորել, որ 1915 թ. հայկական ցեղասպանությունը այլ բան չէ, եթե ոչ հայ ֆառոգիչների երևակայության ու ֆաղափական դիտավորությունների արգասիք: Քուրֆ հեղինակների պնդմամբ 1915 թվականին և առաջին աշխարհամարտի տարիներին, հայեր, իհարկե կոտորվել են: Բայց դա տեղի է ունեցել պատերազմի հետևանքով ստեղծված անիշխանության, առանձին թուրք պաշտոնյաների ինֆնազլիության, ֆրդերի ընշաֆաղցության ու ցեղային վրեժխնդրության պատճառով: Ինչ վերաբերում է օսմանյան կառավարությանը, ապա նա «հայերի դավանանության առաջն առնելու» համար նրանց ռազմահակատին հարող շրջաններից տեղափոխել է կայսրության հարավային շրջանները: Այդ տեղափոխության ընթացքում շատ հայեր (նաև թուրքեր) զոհ են գնացել ցրտին, ֆաղցին, համահարակին: Օսմանյան կառավարությունը հա-

Բիֆաթ Մեկվան Ջադե

Բ 676 Օսմանյան հեղափոխության մութ էջերը և իթթիհատի հայաչինջ ծրագրերը Եր.: ԿՓՀ: 330 էջ.

Բիֆաթի գիրքը բացահայտում է երիտթուրքական կառավարության բարբարոսական ծրագրերը, որ նա նյութիկ էր հայ ժողովրդի և թուրքական արևապետության տակ գտնվող մյուս ժողովուրդների դեմ:

Այս վավերաթուղթը մեզ կօգնի ըմբռնելու թուրք կառավարող շրջաններին հատուկ և ցայտօր շարունակվող քաղաքական նենդ խողերը և համապատասխան վերաբերմունք դրսևորելու դրանց նկատմամբ:

Գիրքը նախատեսված է ընթերցող լայն շրջանների համար:

Բ 0503030000-02 շնայաարարված
715 90

յերին բնաջնջելու մտադրություն և ծրագիր բնավ էլ չի ունեցել:

Ահա այս դրույթն է իշխում Քուրֆայում, որին հակառակվելը համարվում է ազգային դավաճանություն՝ դրանից բխող բոլոր հետևանքներով: Եվ էթե դրան ավելացնենք նաև այն, որ թուրքական հասարակայնությունը, և առաջին հերթին նրա մտավորականությանը, տասնամյակներ շարունակ բռնել են մեծապետական, ազգային խտրականության ոգով, ուստի պատշաճը պետք է հատուցել այն թուրքերին, որոնք փորձում են նշմարտությունն ասել թուրքական կառավարող շրջանների հայաշինչ ֆաղափականության վերաբերյալ:

Այդ եզակի թուրքերից են Հալեպի գաղթականության վարչության փոխանօրեն Նազիմ Քեյր և լրագրող Մեվլան Զադե Ռիֆաթը:

Ռիֆաթի կյանքի ու գործունեության մասին մենք մանրամասն տեղեկություններ չունենք, սակայն մի բան անժխտելի է. նա այն թուրք գործիչներից էր, որը դեմ էր երիտթուրքերի արկածախնդրական ֆաղափականությանը և դրա համար էլ հալածանքի է ենթարկվել ու հարկադրված թողել Պոլիսը:

«Քուրֆական հեղափոխության մուք ծալքերը և իթթիհատի հայաշինչ ծրագրերը» աշխատությունը նման ֆաղափական կողմնորոշման արգասիքն է: Աշխատությունը սղագրական մանրամասնությամբ ու նշգրտությամբ շարադրում է «Միություն և առաջադիմություն» կուսակցության կենտկոմի նիստերի, մասնավորապես 1915 թվականի փետրվարի կեսերին տեղի ունեցած նիստի, բովանդակությունը: Իհարկե «օսմանյան հեղափոխության մուք ծալքեր...» գերծ չէ նաև աշխարհայացֆային ու ֆաղափական ըմբռնումներից ու շահերից բխող թերություններից ու սխալներից: Օրինակ, հազիվ թե կարելի լինի համաձայնվել Ռիֆաթի հետ, երբ խոսքը գնում է օսմանյան կայսրության ֆայֆայման ու հայերին բաժին ընկած դժբախտ նակատագրում հրեաների խաղացած դերի մասին: Սակայն նման թերությունները մասնակի ու հատուկենա բնույթ ունեն, իսկ ամբողջության մեջ մենք լիակատար հիմքեր ունենք ասելու, որ

Ռիֆաթի աշխատությունը վավերագրական փաստաթղթերի հավաքածուի նշանակություն ունի:

Գիրքը առաջին անգամ հրատարակվել է 1929 թվականին, Հալեպում, օսմաներեն լեզվով: Մի քանի տարի անց բարգմանվել ու ֆանիցա հրատարակվել է հայերեն: Վերջին հրատարակությունները լույս են տեսել 1968 և 1975 թթ. Ռեյրուրում:

Խորհրդային Հայաստանում գիրքը հրատարակվում է առաջին անգամ: Այն ներկայացնում է 1968 թվականի հրատարակության լուսապատեննահանումը, արևմտահայերեն է առանց ծանոթագրությունների:

«Քուրֆական հեղափոխության մուք ծալքերը և իթթիհատի հայաշինչ ծրագրերը» գիրքը հայ պատմաբաններին մեկ անգամ ևս հնարավորություն կտա թուրք պաշտոնական գաղափարախոսության կեղծարարությունը, պատմությունը նենգափոխելու նրանց ջանքերը կանխել իրենց իսկ աղբյուրների օգնությամբ, համաշխարհային կարծիքը կրկին բեռնելու Հայկական հարցի, Հայ դատի վրա:

Ներկայացվող արևմտահայերեն տարբերակը թուրքերեն գրքի ամբողջական բարգմանությունը չէ:

ՀՐԱՏԱՐԱԿԻԶ

ԵՐԿՈՒ ԽՕՍՔ

Ներկայ հատորի ընդգրկած նիւթերուն շուրջ ցարդ հրատարակուածները կիսկատար եւ մասամբ իրականութեան անհամապատասխան եւ դիւանական փաստերէ զուրկ ըլլալուն, սոյն պատմական հարցերով հետաքրքրուողները յաճախ բուն իրականութեան անտեղեակ մնացած են: Այս պարագան պարտք կը դնէ մեր վրայ, թարգմանաբար հանրութեան ներկայացնելու սոյն վաւերագրական հրատարակութիւնը:

Մէվլան Զատէ Րիֆաթ, թուրք լրագրող մը, նախապէս կատաղի իթթիհատական մը, իր յօդուածներով նշանաւոր եղած է: 1914-18 պատերազմի ընթացքին ախորժուեցաւ Թուրքիոյ ներքին գաւառներէն մէկը: Այն ատեն իթիլաֆ կուսակցութեան կը պատկանէր:

Մուսթաֆա Քէմալի դէմ դաւադրութիւն կազմակերպելու ամբաստանութեամբ դատապարտուած էր: Մեռաւ Հալէպի մէջ 30ական թուականներուն:

Հեղինակը *Իթթիհատ* եւ *Թերազգը* կուսակցութեան նախկին ղեկավարներէն, մօտէն տեղեակ եւ շատ անգամ ներկայ գտնուած է յիշեալ կուսակցութեան գաղտնի ժողովներուն, որոշումներուն գործադրութեան ձեւերուն եւ անոր վարած ֆազաֆականութեան: Հեղինակը ներկայ գրքով նոր լոյս կը սփռէ Օսմանեան յեղափոխութեան իրական ներքին ծալքերուն, Թուրքիոյ ընդհ. պատերազմի մուտքին, հայկական սպանդին դրդապատճառներուն եւ պատասխանատուներուն մասին: Ան կը ներկայացնէ պատերազմի յարակից հարցերը, Քէմալական գաղտնի առաքելութեան նպատակն ու *Միւլի* կառավարութեան կազմութիւնը, ինչպէս նաեւ Սիոնական կազմակերպութեան հրէական ֆազաֆականութիւնը:

U. UFSU

1914 Յունիս 28-ին Սարակձո Պոսնիայի մէջ Սերպիացի Փրինչիփ անուն ուսանող մը, իր ձեռքին արուած ստորճանակին աւերիչ ուժը փորձելու մեծ փափաք կը զգար: Այս տրամադրութեան մէջ էր, երբ նշմարեց, որ Աւստրո-Հունգարիոյ կայսրութեան գահաժառանգ Արճիպուքս Ֆրանսուա Ֆերաինանաւ եւ կինը Դրոուհի Տոնճէնպուրի իր մօտէն կ'անցնէին: Փրինչիփ երբ գտնուեց կը տեսնէ ինքնակորոյս վիճակի մը մասնուած, մտար ստորճանակին ըլթակին կը տանի ու իրարու ետեւ արձակուած գնդակները կը սպաննեն գահաժառանգն ու անոր կինը:

Այս գնդակներուն կայծերը արժարժած էին տարիներէ ի վեր աշխարհի մէջ ամբարուած զինամթերանոցները: Եւրոպայի, Ասիոյ, Աֆրիկէի, Ռիկիանիոյ եւ զոյգ Ամերիկաներու մէջ, իրենց ստորեայ գործերով զբաղող բոլոր ազգերը ոտքի հանելով՝ զիրար բզբտելու մղած էր: Այս քանդիչ արարը չորս տարի, երեք ամիս եւ ութ օր ամբողջ աշխարհը սարսած էր:

Սոյն բնդհ. պատերազմին՝ օղէն արձակուած սուժրը, ծովու մէջ զետեղուած ականը եւ միլիոններու համնող բանակները իրարու կը բախէին, ամէն ինչ կը քանդէին, կ'ոչրնչացնէին յետեր, քաղաքներ, գիւղեր. վերջապէս շարժուն եւ անշարժ ամէն բան, մարդոցմով միասին կը բնաջրնջուէին: Մարդկութիւնը, քանդելու, աւերելու սոժամեայ յիմարութեան մը մասնուած կը կարծուէր:

Ընդհանրացող այս պատերազմը, գահաժառանգին ըստ պանութեան իրր հետեւանք, Աւստրո-Հունգարիոյ փոքր Սերպիոյ դէմ պատերազմի յայտարարութեամբ սկսած էր:

Աւստրո-Հունգարիոյ Սերպիոյ դէմ պատերազմ յայտարարելուն երրորդ օրը, իր զինակիցը Գերմանիա՝ նախ Ռուսիոյ եւ ապա երկու օրուան մէջ յաջորդաբար Ֆրան-

սայի եւ Պելճիքայի դէմ պատերազմ յայտարարած եւ մի- լիոններու հասնող բանակներով յարձակման անցած էր: Դիտող Անգլիան՝ Պելճիքայի դէմ եղած յարձակումը պա- տըրուակելով, Գերմանիոյ եւ Աւստրո-Հունգարիոյ դէմ պատերազմ յայտարարած էր:

Ընդհ. պատերազմի բուն սկզբնաւորութեան թուա- կանը նկատուած է Գերմանիոյ Ռուսիոյ դէմ պատերազմի յայտարարութեան օրը, այսինքն 1 Օգոստոս 1914-ը:

1914-ի Օգոստոս 1-ին, Շարաթ օր ժամը 7.40-ին, Գերմանիոյ Ս. Փեթրսպուրկի ղեկավան Կոմս Փորթալին Ռուս կառավարութեան կը յանձնէր պատերազմի յայտա- րարութեան պատճէնը:

Գերմանական բանակը կարճ ժամանակի մը մէջ Պել- ճիքական ամրոցները քանդելէ ետք, Փրանսական հող մը- տած եւ Փարիզի ուղուծիւնը բռնած էր: Գերման բանակ- ներուն այս արագ եւ չնախատեսուած ճակատներէն կատա- րած յարձակումը եւ յառաջխաղացումը Փրանսան դժուար կացութեան մը մատնած էր: Փրանսա մէկ կողմէն կեդր. կառավարութիւնը Պորտո փոխադրելով, իսկ միւս կողմէն մահը անարգող բանակներով եւ զերմարդկային ճիւղով մա- քառելով, վերջապէս Մառնի ճակատամարտին յաջողած էր Գերման յառաջացող բանակը կասեցնել եւ հետզհետէ նահանջի մատնել զայն:

Մառնի ճակատամարտին, Գերման բանակներուն կու- սեցումը եւ հետզհետէ կատարուած նահանջը, զինուորա- կան մասնագէտներու կողմէ Գերմանիոյ պարտութեան սկզբնաւորութիւնը նկատուած է:

Գերմանիա ասիկա կ'ըմբռնէր, սակայն ափսո՛ս, որ պատերազմը ինք սկսած ըլլալուն, չէր կրնար նահանջի գիծը որդեգրել: Ան յաղթանակը ապահովելու համար սկսած էր նոր զինակիցներ փնտռել. օրինաւոր եւ ապօրէն ամէն տեսակ աւերիչ միջոցներու զիմելով, պատերազմը միջազգային օրէնքներու հակառակ ձեւի մը վերածած էր: Գերման ընդժովեաները՝ ճամբորդատար, չէղոք կառավա- րութեանց պատկանող փոքր ու մեծ նաւերը փոքր կասկա- ծով մը ընկղմած ըլլալուն, աշխարհի բողոքներուն տեղի տուած էին: Այս բողոքները Գերմանիոյ վրայ չազդեցին, ընդհակառակը Գերմանացիները կը կարծէին, թէ մի- ջազգային օրէնքներու հակառակ միջոցներով պատերազ- մելով, պիտի կրնային յաղթութիւնը ապահովել: Վերջա- պէս Գերմանիոյ վերջին յոյսը այսպիսի ապօրինի միջոց- ներով յաղթելու մէջ կը կայանար:

* * *

Այս ընդհ. պատերազմէն առաջ Եւրոպայի մեծ պետու- թիւնները, «Երեակ Հաւաճայնութիւն» եւ «Երեակ Զի- նակցութիւն» անուան տակ երկու ճակատներու բաժնուած էին:

«Երեակ Հաւաճայնութիւնը» կը բաղկանար Անգլիոյ զլլաւորութեամբ՝ Փրանսայի եւ Ռուսիայէ, իսկ «Երեակ Զինակցութիւնը» Գերմանիոյ զլլաւորութեամբ՝ Աւստրո- Հունգարիայէ եւ Իտալիայէ: Միւս փոքր աէրութիւնները, որպէջ արբանեակներ, այս երկու ճակատներու շուրջ կը դառնային:

Եւրոպայի այս երկու թշնամի ճակատներու բաժան- ման միջոցին էր, որ Սերպ Պոսնիայի մէջ Փրիւնչիփի ձեռքի տարճանակին պայթիւնը ամբողջ աշխարհը ցնցեց:

Օսմանեան Կայսրութիւնը իրենց ձեռքին մէջ ունեցող իթթիհատ եւ թերապզը կուսակցութեան պատկանող զինուորականներէն Գերմանիոյ մէջ ուսած մասը Գերմա- նիոյ զինուորական ուժին վրայ կը հիանար: Այս հիացու- մը զատճառ կը դառնայ, որ Պոլսեան պատերազմէն քայքայուած Օսմանեան բանակին բարեկարգման համար, Ա. բանակի հրամանատարի տիպոսով կը հրաւիրուի Գերման զօրաւարներէն Լէման Փոն Չանկերս փաշան, ինչ որ Անգլիոյ, Փրանսայի եւ Ռուսիոյ ընդվզումին պատճառ հանդիսացաւ:

Գերմանիա՝ Մառնի ճակատամարտէն անյաջող դուրս գալուն, կը ստիպուէր ամէն գնով նոր զինակիցներ փրն- տրուել, որովհետեւ մէկ ամսուան ընթացքին պատերազ- մական կացութիւնը հետեւեայ պատկերը կը պարզէր:

Գերմանիա 1 Օգոստոսին՝ Ռուսիոյ, 3 Օգոստոսին՝ Փրանսայի, 4 Օգոստոսին՝ Պելճիքայի դէմ պատերազմ կը յայտարարէր. նոյն օրը Անգլիա՝ Գերմանիոյ, 6 Օգոստո- սին Գարա Տաղ՝ Գերմանիոյ դէմ. 13 Օգոստոսին Եգիպ- տոս՝ Գերմանիոյ դէմ. 23 Օգոստոսին Ճարոն՝ Գերմանիոյ դէմ. 25 Օգոստոսին՝ Աւստրո-Հունգարիա՝ Պելճիքայի դէմ պատերազմ յայտարարած էին:

Պատերազմի դաշտը մէկ ամսուան ընթացքին այս աստիճան ընդարձակուած էր եւ աւելի ընդարձակուելու հաւանականութիւն ցոյց կու տար:

Այս կացութեան մէջ, Գերմանիոյ «Կոպէն» եւ «Պը- րեսլաւ» անուն երկու զբաժանորները Միջերկրականի մէջ Անգլիական եւ Փրանսական տորմիդէն հարածական եւ բը- նաջնուելու վտանգին ենթակայ՝ առիթը գտած էին Չա-

նազ Գալէէն անցնելու եւ Պոլսոյ նաւահանգիստը ապաստանելու :

Գերման տորմիդին պատկանող այս երկու զրահաւորներուն Պոլիս ապաստանելուն հիման վրայ, Անգլիոյ, Ֆրանսայի եւ Ռուսիոյ ղեսպանները պահանջած էին այս երկու նաւերուն յանձնուիլը եւ կամ ապազինուելով մինչեւ պատերազմի վերջաւորութիւն արգելափակուիլը :

Օսմանեան կայսրութիւնը կառավարող Իթթիհատ եւ Թէրազզըի ղեկավարները շատոնց Գերմանական ազդեցութեան տակ մտած եւ նոյնիսկ Գերմանիոյ Պոլսոյ ղեսպան վանկէնհայմի հետ զինակցութիւն կնքելու համար բանակցութեան սկսած էին. ասոր համար ղեսպաններուն պահանջին գոհացում տալու հարկ չէին տեսած :

Երբ Անգլիոյ, Ֆրանսայի եւ Ռուսիոյ ղեսպաններուն պահանջը սպառնական դարձաւ, Գերման ղեսպանը թլաղրեց Թուրքիոյ յայտարարել, որ երկու զրահաւորները Գերմանիոյ կողմէն Օսմանեան կառավարութեան ծախուած են, միեւնոյն ժամանակ պահանջելով շուտափոյթ յանձնումը «Օսմանիյէ» եւ «Րէչաոտիյէ» անուն երկու զրահաւորներուն, որոնք Անգլիոյ մէջ կը շինուէին : Այսպէսով ժամանակ շահիլ էր ղեսպանին նպատակը :

***

Կացութիւնը երբ այսքան կը փափկանար, Գերմանիոյ Պոլսոյ ղեսպան վանկէնհայմ, իրիկուն մը վարչապետ Սաիտ Հալիմ Փաշայի նոր Գիւլի սպարանքը կ'այցելէր եւ իրենց միջեւ հետեւեայ խօսակցութիւնը տեղի կ'ունենար :

Վանկէնհայմ (Ժպտումբերես).— Ն. Վսեմութիւն, այսօր Ձեզի շատ ուրախառիթ լուր մը կը բերեմ. վաղուրնէ սկսեալ կրնաք «Կոպէն» եւ «Պրեսլա» զրահաւորներուն ահուէնը փոխել եւ Գերմանականին տեղ Օսմանեան զրօշակր պարզել. ուրախ եմ, որ կրցայ վերջապէս կառավարութեանս հաւանութիւնը ստանալ եւ Ձեզ ազատել Անգլո-Ֆրանքո-Ռուս ղեսպաններուն սպառնալիքներէն :

Սաիտ Հալիմ Փաշա.— Ծնորհակալ եմ Ն. Վսեմութիւն, ըսել է այս նաւերը Օսմանեան կառավարութեան իւրացնել տալ կ'ուզէք :

Վանկէնհայմ.— Կ'ուզեմ տեղեկացնել Ձեզի, թէ այս երկու նաւերը Ձեզի տրուած են. նոյնիսկ Օգոստոսափառ Կայսրը առանձինն դիւրութիւն մըն ալ ցոյց տուած է, եթէ թոյլ տաք պարզեմ :

Սաիտ Հալիմ Փաշա.— Խնդրե՛մ :

Վանկէնհայմ.— Ինչպէս գիտէք, այս նաւերը գիտութեան եւ արագութեան վերջին դրութեամբ շինուած են եւ ուղղակի արժէքնին շատ բարձր է : Ձեր ծովայինները չեն կրնար զանոնք պէտք եղածին պէս գործածել, կառավարութիւնս այս կէտը նկատի առնելով, կայսերական հրովարտակով անոր բոլոր զինուորական կազմը, մինչեւ պատերազմի վերջաւորութիւնը, Ձեր հրամանին ենթարկած է. (Ժպտելով), ուրեմն կրնաք վաղուրնէ սկսեալ անոնց տարագնեքը փոխել եւ Ֆէս զնել տալ :

Սաիտ Հալիմ Փաշա.— Խնդրեմ, հաճեցէք ընդունիլ անկեղծ շնորհակալութիւններս եւ նորին կայսերական Բարձրութեան ներկայացնել իմ խոնարհ երախտագիտութիւններս :

Վանկէնհայմ.— Հիմա հեռագրով կը ներկայացնեմ :

***

Սաիտ Հալիմ փաշա, Օսմանեան կայսրութեան փլուզման նախանշանը եւ ընդհ. պատերազմի մուտքին միակ պատճառը հանդիսացող այս սեւ յուրը, որպէս «յաջողութիւն», անմիջապէս ընդհ. Կեղրոնին հեռաձայնած էր, մինչդեռ ղեսպան վանկէնհայմ ասոնց խնդրանքին վրայ Սաիտ Հալիմ փաշան այցելած էր : Ընդհ. Կեղրոնին մէջ Թալաթ, ձէմալ, էնվէր, ձալիս եւ միւս ընկերները զրուիս գլխի այս նիւթին շուրջ կը խորհրդակցէին եւ էնվէր կը խօսէր :

Էնվէր.— Այլեւս կը հաւատամ, որ Մակեդոնիոյ կորուստը կրկինով պիտի դարձանենք, քանի Գերմանիան, պողպատէ բանակներու տէր հզօր Գերմանիան, մեզի թիկունք կը կանգնի ո՛չ միայն Մակեդոնիան, այլեւ Կովկասը եւ Եգիպտոսն ալ կրնանք Իթթիհատ եւ Թէրազզըի իշխանութեանը ներքեւ առնել եւ աշխարհի ամենահզօր կայսրութեան վերածել Թուրքիան :

Ձալիտ.— Ընկեր էնվէ՛ր, այս աստիճան երեւակայութեամբ մի տարուիր. աղէկ խորհէ եւ նկատի առ, որ այսօր մենք նիւթապէս սնանկացած վիճակի մէջ կը գտնուինք. ամէն բանէ առաջ մեր նիւթական անձկութիւնը խորհելու ենք : Ես զինուոր չեմ եւ զինուորականութենէ բան չեմ հասկնար. միայն Նարոլէոն նշանաւոր խօսք մը ունի, որը իմ պաշտօնիս հետ առընչութիւն ունենալուն կը յիշեմ եւ ես ալ պիտի կրկնեմ : Նարոլէոն ըսած է, որ պատերազմը երեք բանի կը կարօտի, դրամ, դրամ, նոյնպէս դրամ, (խորհրդաւոր Ժպտով մը), առանց դրամի բան մը

կարելի չըլլալը, դուք ալ նարուէոնի չափ կը չեչտէք, այնպէս չէ՞ . . . :

Ենվեր (հայարտօրէն) .— Տարակոյս չկայ, սակայն դրամական խնդրոյն կարգադրութիւնը Ձեր կարողութենէն կախեալ է, մեզի այսչափ ձեռնտու եղող Գերմանիան, կրնայ մեզի հարկ եղած դրամն ալ հայթայթել:

Թալաաթ .— Գերման դեսպանին առաջարկին ի՞նչ կ'ըսէք. այս պայմաններու տակ այդ երկու զրահաւորներուն բնուեցումը յարմար է:

Ճէմալ .— Դեսպանը կը յայտարարէ, որ այդ երկու նաւերը մեզի տրուած են, սակայն ղեկը ուղղակի մեզի չի յանձներ, կազմը իրենց ձեռքը պիտի մնայ. այս ձեւով այդ նաւերէն օգուտ մը չսպասուիր, եւ չենք կրնար զանոնք մեր հրամանին ենթարկել եւ ա՛յս, ծովային նախարարի հանդամանքովս կը խօսիմ:

Ենվեր .— Եթէ բարեկամեցողութիւն ըլլայ դիւրին է անպատ մը յայտարարենք, որ այս նաւերը մերն են, մնացածը կը հարթուի:

Ճէմալ .— Մեր առաջին իսկ քայլին չսխալինք, վերջը նահանջը դժուար կ'ըլլայ. մեզի դէմ պիտի ելլեն Անգլիա, Ֆրանսա, Ռուսիա եւ ասոնց դաշնակիցները, իսկ մենք պիտի գործակցինք Գերմանիոյ հետ. ամէն պարագայի տակ պէտք է խոհեմութեամբ շարժինք:

Գարա Քէմալ .— Մէկ կողմը Քիթիթիկ (Անգլիա). ԹԱՆԿՕ (Ֆրանսա) եւ Հիթիթիթի ՍԱՅԻՆ ԱՐՁԸ (Ռուսիա). միւս կողմը անպարտելի Գերմանիան, կեցցէ՛ Գերմանիան:

Թալաաթ .— Կատակը ձգենք եւ բուն նիւթին դառնանք: Գերման դեսպանը թէեւ կը յայտարարէ, թէ սոյն երկու նաւերը իրենց ամբողջ կազմով մեր տրամադրութեան տակ դրուած են, սակայն յայտարարութիւնը երկդիմի է. ձէմալ կը փափաքի, որ սոյն նաւերուն ղեկը ուղղակի մեզի յանձնուի, անկասկած ասիկա աւելի լաւ է. այս կէտի շուրջ խորհրդակցինք եւ միեւնոյն ժամանակ աշխատինք, որ Գերման դեսպանը չդժգոհի:

Ենվեր .— Խնդրեմ ընկերներ, տարակոյսներով չի գործենք. խնդիրը պարզ է. այս նաւերը ղեկավարելու համար ծովային սպաներու պակասը ունինք. սակայն Գերմանները մեզմէ աւելի լաւ կ'ըմբռնեն եւ այս առաջարկով կ'ուզեն մեզի դիւրութիւն տալ. ես վստահ եմ, թէ Գերման կայսրը մեզի հանդէպ անկեղծ է. Գերմանիոյ այս առաջին զոհողութիւնը պէտք է գնահատենք. արդէն Գերման սպաները չեն կրնար մեր հրամանին ենթարկուիլ, մեր եւ ա-

նոնց միջեւ գիտական մարզի մէջ հսկայ տարբերութիւն մը կայ:

Ճէմալ .— Ինքզինքնիս այնչափ նուաստ չզգանք: Եթէ ղեկը հիմակուրնէ Գերմաններուն յանձնենք, չեմ գիտեր թէ վերջաւորութիւնը ո՞ր կը յանգի:

Շիւքրի .— Խնդրե՛մ ընկերներ, ինչու այս նաւերուն համար պարապ տեղ կը վիճինք: Այս նաւերուն մեզի տրուելը անակնկալ բարիք է եւ ի՛նչ պայմաններով որ մեզի յանձնեն զանոնք, ընդունելու պարտաւոր ենք. կարելոր խնդիրը դրամի անձկութիւնը բառնալն է. ամէն բանէ առաջ պէտք է բանակցութիւնները վերջացնել, համաձայնութիւնը ստորագրել եւ դրամը ձեռք բերել. տակաւին քանի մը օր Անգլիական, Ֆրանսական եւ Ռուսական դեսպանները կրնանք օրօրել. օրինակի համար, կրնանք վաղը ՕՍՄԱՆԻՅԷ եւ ԲԷՇԱՏԻՅԷ զրահաւորներուն անմիջական յանձնումին համար կիներու միջոցաւ Անգլիական դեսպանատան առջեւ ցոյց մը կազմակերպել, իսկ քանի մը օրուան ընթացքին պէտք է դիրքերնիս ճշդենք:

Խամայիլ .— Լաւ միջոց մը. այս ձեւով Գերման դեսպանը շոյած եւ միեւնոյն ժամանակ Խալիտէ Հանըմին ալ նեղուցի գրօսանք մը պատրաստած կ'ըլլանք:

Թալաաթ (ձէմալին դառնալով) .— Ընկեր ձէմալ, դո՛ւք ծովային նախարար էք, ըսէք տեսնենք այս նաւերուն ի՞նչ անուն պիտի տաք:

Ճէմալ .— Նախ թող պարզուի թէ մերն են, յետոյ Աստուած ողորմած է:

Թալաաթ .— Եթէ Աստուծոյ ողորմութեան ձգենք, վա՛յն է եկեր մեր գլխուն. նաւերը մերն են եւ մեր նաւահանգիստին մէջ, ըսէք ուրեմն ի՞նչ անուն գտաք:

Ճէմալ (քիչ մը խորհելէ ետք) .— Եթէ յարմար կը տեսնէք, «Կոպէն»ը՝ «Շափուզ» եւ «Պրեսլա»ը՝ «Միտիլի» կոչենք:

Ճալիտ .— Ի՞նչ գեղեցիկ անուններ. կը յուսամ թէ մօտերս «Շափուզ»ին Աղեքսանդրիան գրաւելը եւ ձէմալին ալ «Միտիլի»ով Գահիրէ յաղթական մուտքը կը տեսնենք:

Ճէմալ .— Եթէ յարմար դատէք, իմ հրամանատարութեան տակ Մարմարայի բացերուն մէջ ռազմափորձ մը կատարել տամ: Այսպէսով թէ մեր ծովայիններուն կարողութիւնը եւ թէ Գերմաններուն մեր հրամանատարութեան հանդէպ ունեցած հնազանդութիւնը կըլուծուի կ'ըլլանք:

Թալաաթ .— Շատ յարմար կ'ըլլայ:

Ճէմալ (էնվէրին դառնալով) .— Ընկեր էնվէ'ր, դուք
ալ մեզի հետ պիտի ըլլաք:

Թալաաթ .— Բոլորս կու գանք:

Յետ խորհրդակցութեան, նաւերը առաջարկուած
պայմաններով ընդունիլը եւ ճէմալին ալ ռազմափորձի ա-
ռաջարկը յարմար դատուեցաւ:

* * *

Այս գաղտնի խորհրդակցութեան յաջորդ օրը բոլոր
Պոլսական թերթերը կը ծանուցանէին, թէ «Կոպէն» եւ
«Պրեսլա» զրահաւորները Օսմանեան կառավարութեան
կողմէ գնուելով «Ճալուզ» եւ «Միտիլի» կոչուած եւ ա-
նոնց ամբողջ զինուորական կազմը Օսմանեան բանակին
մաս կը կազմեն:

Արդարեւ, այս զրահաւորներէն «Կոպէն» եւ «Պրես-
լա» անունները ջնջուած եւ անոնց տեղ թրքերէն «Ճալուզ»
եւ «Միտիլի» անունները գրուած եւ անոնց զինուորական
կազմին Օսմանեան ծովայինի տարազ հազարուցած էին:

Նոյնպէս տարածայնուած էր, թէ նոյն օրը երեկոյին
Իթթիհատ եւ Թէրազը կուսակցութեան նշանաւոր բանա-
խօսուհին՝ Սալիտէ Էտիպի նախագահութեամբ թուրք տի-
կիներէ կազմուած յանձնախումբ մը Անգլիական դեսպա-
նատան Թարապիշէի եւ Նոր Գիւղի միջեւ գտնուող ամառ-
նային ապարանքը դիմելով եւ Անգլիոյ մէջ Օսմանեան կա-
ռավարութեան հաշուոյն շինուող «Օսմանիշէ» եւ «Ռէշա-
տիշէ» զրահաւորներուն անմիջական յանձնումը պահան-
ջած էր:

Անգլիոյ դեսպանը թերթերու ծանուցումներէն եւ
տիկիներու դիմումէն դժգոհած, մանաւանդ տեղեկացած
ըլլալով որ յաջորդ օրը Օսմանեան տորմիղը այս երկու զը-
րահաւորներուն մասնակցութեամբ Մարմարայի բացերը
ռազմափորձ մը պիտի կատարէ, բոլորովին կասկածի
մատնուած՝ իր դաշնակիցները հանդիսացող Ճրանսայի եւ
Ռուսիոյ դեսպաններուն հետ Օսմանեան կառավարութեան
նոր բողոքագիր մը ներկայացուցած էր:

Կը զրուցուի, թէ Անգլիական դեսպան Սըր Լոյս Մա-
լէթ, նոյն իրիկունը մասնաւոր կերպով վարչապետ Սախտ
Հալիմ փաշայի նոր Գիւղի ծովեզերեայ ապարանքը այցե-
լած է եւ մէջերնին հետեւեալ խօսակցութիւնը տեղի ունե-
ցած է այդ առթիւ:

Անգլ. դեսպանը .— Նորին Վսեմութիւն, կը տեսնեմ,

որ Մեծն Բրիտանիոյ եւ իր դաշնակիցներուն հանդէպ թըշ-
նամական դիրք մը բռնել սկսաք. ես անձնապէս ցաւ կը
զգամ. Մեծն Բրիտանիան Օսմանեան կառավարութիւնը
քանիցս քայքայման վտանգներէն փրկած էր. կը կարծեմ
որ այսօր ալ Օսմանեան կառավարութեան շահը կը պա-
հանջէ, որ Մեծն Բրիտանիան չվշտացնէք:

Սախտ Հալիմ Փաշա .— Նորին Վսեմութիւն, կը տես-
նեմ, որ սխալ հասկացողութիւն մը կայ. վստահ եղէք, որ
մեր կառավարութիւնը Մեծն Բրիտանիոյ բարեկամն է եւ
փափաք ունի այդպէս ալ մնալու. միայն թէ, այսօր Ձեր
դաշնակիցներէն Ռուսիոյ դէմ պաշտպանողական միջոցա-
ռումներու դիմելու պարտաւոր ենք. պաշտօնապէս կը յայ-
տարարեմ, որ Օսմանեան կառավարութիւնը միայն խաղա-
ղութիւն կը ցանկայ:

Անգլ. Դեսպան .— Ես ալ այնպէս կը կարծեմ, սակայն
կը զարմանամ, թէ Գերմանիոյ Պոլսոյ նաւահանգիստը
զրկած երկու զրահաւորներու կապակցութեամբ մեր պաշ-
տօնական պահանջքին ինչո՞ւ զոհացում չտրուեցաւ:

Սախտ Հալիմ Փաշա .— Ասոր մէջ ալ թիրիմացու-
թիւն կայ. հոս Գերմանական զրահաւոր զոյրութիւն չունի.
Օսմանեան կառավարութեան Գերմանիայէն գնած նաւերը
կան:

Անգլ. Դեսպանը (բժժիծալով) .— Փոխարժէքը կան-
խիկ վճարուած նաւերը, չէ՞... Նորին Վսեմութիւն, Անգ-
լիական կառավարութիւնը եւ իր դաշնակիցները սարքուած
այս խաղերուն չեն կրնար հաւատք բնծայել. անպայման
պէտք է որ կամ նաւերը յանձնուին եւ կամ սպազինուին,
Անգլիոյ եւ իր դաշնակիցներուն այս պահանջքը միջազ-
գային օրէնքներու վրայ հիմնուած է. եւ եթէ Օսմանեան
կառավարութիւնը Գերմանիոյ եւ իր զինակիցներու կողմը
հակելով անոնցմէ օգուտ մը կը սպասէ, ըսելիք չունինք.
միայն բարեկամարար կը յանձնարարեմ Ձեզի, որ զոյր
ըլլաք:

Սախտ Հալիմ Փաշա .— Կը կրկնեմ, Նորին Վսեմու-
թիւն, որ կառավարութիւնս Անգլիոյ եւ իր դաշնակիցնե-
րուն, հաճոյ եւ բարեկամ բոլոր կ'ուզէ. միայն թէ մինչեւ
պատերազմի վերջաւորութիւնը զինուած բայց չկորսի զիր-
քին մէջ մնալ կը փափաքի:

Անգլ. Դեսպանը .— Անգլիա եւ իր դաշնակիցները
Ձեր այս խորհրդածութիւնը կը գնահատեն եւ ի հարկին
կրնան Ձեզի նիւթապէս ու բարոյապէս աջակցել: Ձեր այս
չարժումը տեղին է, միայն թէ նկուցներու ազատ անցքը

չվտանգուի. երկիրը կը հարստանայ եւ ղեկավար չըջա-
նակներուն հեղինակութիւնը կը զօրանայ, եւ Ձեր պետու-
թեան հողային ամբողջականութիւնը կը պաշտպանուի. եւ
եթէ կը փափաքիք, այս մասին հնարաւոր է մեզի հետ բա-
նակցութեան դուռ մը բանալ:

Սախտ Հալիմ Փաշա.— Մեր նպատակը այդ է:

Անգլ. Դեսպանը.— Ուրեմն կրնա՞ք զիս լուսարանել,
թէ Գերմանական նաւերը ե՞րբ պիտի ապագինուին եւ թէ
Մարմարայի մէջ կատարուելիք ծովային ուղղամարտի
ընդմեջ պիտի հրամայէ:

Սախտ Հալիմ Փաշա.— Խնդրեմ Նորին Վսեմութիւն,
կը կարծեմ որ ապագինուելիք օտար նաւերու գոյութենէն
տեղեկութիւն չունենալս յայտնած էի. մեր նաւահանգիս-
տին մէջ գտնուած ուղղամարտի մերն են, իսկ կազմա-
կերպուած ուղղամարտն ալ միայն մեր ուղղամարտն
ուժը եւ մեր ծովայիններուն կարողութիւնը փորձելու հա-
մար է եւ կը կարծեմ որ ասիկա ներքին հարց մըն է:

Անգլ. Դեսպանը (քմծիծաղով).— Ուրեմն ըսել կ'ու-
զէք, թէ «Կուպէն» եւ «Պրեսլաւ» զրահաւորներուն եւ անոր
գերման զինուորական կազմին Գերմանիոյ հաշուոյ թուրք
ջուրերու մէջ ազատ շարժումը ներքին խնդիր մըն է, եւ
մենք իրաւունք չունինք այդ մասին հարցում ուղղելու:

Սախտ Հալիմ Փաշա.— Խնդրեմ, Նորին Վսեմութիւն,
սխալ կը մեկնէք: Մենք Գերմանիոյ հետ գործ չունինք,
մենք զինուած չէզոքութեան դիրքին մէջ մնալ կ'ուզենք:
«Ճափուզ», «Միտիլի» եւ այլ պատերազմական նաւերը
մեր կառավարութեան կը պատկանին եւ անոնց սպայա-
կոյտը եւ զինուորական կազմը Օսմանեան բանակին մաս
կը կազմեն:

Անգլ. Դեսպանը (ոտքի ելլելով).— Հասկցուեցաւ.
վերջին անգամ ըլլալով անկեղծօրէն կը յանձնարարեմ, որ
խոհեմ ըլլաք եւ զգոյշ, Գերմանիոյ այս երկու նաւերուն
մի՛ վստահիք:

Սախտ Հալիմ Փաշա (նոյնպէս ոտքի ելլելով).— Նո-
րին Վսեմութիւն, պատիւով Ձեզ կը վստահեցնեմ, թէ
քանի այս աթոռին վրայ մնամ, Օսմանեան կառավարու-
թիւնը իր չէզոք դիրքէն դուրս պիտի չգայ:

Անգլ. Դեսպանը.— Ձեր խօսքին եւ պատիւին վստա-
հութիւն ունիմ, ուրեմն ներեցէք որ անկեղծօրէն եւ բա-
րեկամարար ձեռքերնիդ սեղմեմ:

Սախտ Հալիմ Փաշա.— Նոյն անկեղծութեամբ ձեռ-
քերնիդ սեղմելու պատիւը ունիմ:

* * *

Ելեւմտական նախարար Ճաւիտ, պետական գանձին
անձկութիւնը պատճառարանելով, Գերմանիոյ դեսպանին
փափաքներու իրագործման, Գերմանիոյ հաշուոյ պատե-
րագմի դաշար իջնելու համար դաշնադրութեան շուտա-
փոյթ ստորագրութեան գաղտագողի աշխատանք կը թա-
փէր: Ներքին Գործոց նախարար Թալաթ եւ Պատերազ-
մական նախարար Էնվեր՝ ասոր համամիտ էին: Ծովային
նախարար Ճէմալ՝ խնդրոյն առնելիք ընթացքը նկատելու
ունենալով ցարդ իր կարծիքը չէր յայտնած: Վարչապետ
Սախտ Հալիմ Փաշա զինեալ չէզոքութիւն պահել կ'ուզէր,
եւ այս կէտին վրայ կը պնդէր. եւ քանի օրերը անցնէին,
Գերման դեսպանը կը մտահոգուէր, որովհետեւ Գերման
սպայակոյտը նեղուցները իր ձեռքին մէջ ունենալ կ'ուզէր:
Եթէ նեղուցները Համաձայնական ուժերու կողմէ բաց-
ուէին, թէ՛ Ռուսիոյ անմիջապէս հարկ եղած ուղղամարտ-
քը հասցնել կարելի պիտի ըլլար եւ թէ՛ Պալքանեան տէ-
րութիւնները ասոնց պիտի ենթարկուէին. Ռուսմանիա,
Պուլկարիա, եւ Սերպիա միասնաբար Աւստրո-Հունգարիոյ
վրայ պիտի քայէին եւ զայն պիտի կրնային տապալել: Ա-
հա այս մտահոգութեամբ, «Կուպէն» եւ «Պրեսլաւ» Պոլիս
մուտքի վաղորդային, Գերման կառավարութիւնը իր
Պոլսոյ դեսպանին խիստ հրահանգներ կու տար, ամէն զնով
աշխատելու եւ համոզելու Օսմանեան կառավարութիւնը որ
Գերմանիոյ հաշուոյ պատերազմի դաշտ նետուի: (1)

Գերման դեսպանը Վանկէնհայմ, որչափ ալ յաջողած
էր Ճաւիտը, Թալաթը եւ մասնաւորաբար տակաւին երի-
տասարդ Էնվերը համոզել, սակայն տակաւին Սախտ Հա-
լիմ փաշայի գլխաւորութեամբ ընդդիմադիրներ կային:

Գերման դեսպանը ամէն տեսակի զոհողութեան կը
դիմէր, եւ երբ առիթը ներկայացաւ, (մանաւանդ որ երբ
Ծովային նախարար Ճէմալ փաշա Ծրանսայէն յուսարեկ
վերադարձաւ), Էնվերը զրոգեց եւ մասնաւոր տեսակցու-
թիւն մը ունեցաւ հետը: Ահա այդ խօսակցութիւնը.—

(1) Ծովակալ Լորայ, իր ընդհ. պատերազմի ընթացիկ «Թրակամ չուրբու
մէջ պատերազմ մը» անուն գրքոյկին մէջ կ'ըսէ.

— Գերմանիայէն եկած զանազան հրահանգներու մէջ փափաք կը յայտնուէր,
որ Թուրքիա պատերազմի դաշտ իջնէ, ի շարս այլոց Գերման Սպայակոյտի պետը
8 Սեպտեմբրին ընդհ. բանակատեղիի սպայակոյտի պետէն հետեւեալ հետագիւրջ
կը ստանար.

«Նեղուցները ամբողջութեամբ յետոյ փափաքի է որ Թուրքիա պատերազմի
դաշտ իջնէ»:

Վանկէնհայմ.— Նորին Վսեմութիւն, Պալքանեան պատերազմին, Ձեր պատերազմական միջոցները փճացած եւ Ձեր ուժերը եւ դրամը սպառած ըլլալով հանդերձ, մենք կ'ուզենք Ձեզ մեր զինակցութեան մէջ առնել։ Սեւ Շովու Ռուս նաւատորմիդ մէկ յարձակումով իսկ փճացելու կարող վերջին ձեռով շինուած մեր երկու զրահաւորները, Անգլ. եւ Ֆրանսական տորմիդներու մէջէն անցնելով, մեր ամենաճարպիկ ծովային սպաներով Ձեզի կը յանձնենք. եւ աւելին՝ կը խոստանանք պէտք եղածին չափ դրամ եւ ռազմամթերքը տալ եւ ի հարկին Գերման զինուորական ուժ ալ տրամադրել, եւ տակաւին Ձեզ դժգոհ կը տեսնենք. պարտնէ՛ր, չեմ հասկնար, թէ տակաւին ի՞նչ կ'ուզէք եւ ի՞նչ կ'ակնկալէք. ինչո՞ւ մինչեւ ոտքերնիդ եկող այս բարիքները զնահատանքով չէք կրնար ընդունիլ։

Կը լսեմ, թէ Ձեզմէ ոմանք Պուլկարիայէն վախ ունին. այս վախը անտեղի է. Ձեզ կը վստահացնեմ, թէ Պուլկարիոյ հետ մեր զինակցութիւնը ստորագրուելու վրայ է. Պուլկարիոյ հետ զինակցութիւնը Ձեզի համար է։ Պերլին-Պոլիս զիծը ապահովել, նեղուցները զինելով Ռուսիան արտաքին օժանդակութիւններէ զրկել եւ Ձեզի հետ միացեալ ուժերով զայն ճզմել։ Կովկասը Ձեզի տալով, Ձեր առջեւ թուրանի ճամբան բանալ կ'ուզենք, թուրքիոյ ամբողջականութեան արգելք հանդիսացող տարրերը պիտի փճացնէք եւ Պարսկաստանն ալ պիտի գրաւէք, վերջապէս Պալքանեան պատերազմին նահանջի արատը պատուով եւ յաղթանակով պիտի սրբէք, միջնորդի հանգամանքովս կը խորհիմ եւ Ձեր վարանումին պատճառ մը չեմ կրնար գըտնել. եթէ ոչ Անգլիացիներէ խաբուի՞լ կ'ուզէք. արդարեւ, Վարչապետութեան աթուր գրաւող Սաիտ Հալիմ փաշա Եգիպտացի մը ըլլալով՝ կրնայ Անգլիացիներուն հալածանքէն սարսափած ըլլալ, կրնայ իր Եգիպտոսի մէջ ունեցած կալուածներուն եւ շահերուն մասին խորհիլ։ Իրականութեան մէջ այս անձին Եգիպտոսի հետ ունեցած կապը բնականաբար աւելի ամուր է քան Ձեզի հետ. եւ զինուորականութենէ բոլորովին անտեղեակ, դուք ալ կ'ըմբռնէք որ անոր վարչական կարողութիւնն ալ սահմանափակ է. հետեւաբար անոր կարծիքը կեղծ է, չիտակ չի՛ կրնար ըլլալ. բայց դո՛ւք Նորին Վսեմութիւն, հռչակաւոր էնվէ՛ր, վարժ զօրավար, քաջ զինուոր, եւ Օսմանեան Սահմանադրութեան հիմնադրութեան հիմնադիր, դո՛ւք, որ երկար ժամանակ Գերմանիա բնակած, Գերման զինուորական ուժը մօտէն քննած եւ զայն ուրիշ տէրութիւններու

զինուորական ուժին հետ բազմապատ անգամ կարող հրամանատար մըն էք, Ձեր տակաւին տատամսող բնկերները լուսարանելու եւ զանոնք համոզելու պարտականութիւնը կարծեմ ամենէն ստաջ Ձեզի կ'իյնայ։ Երէկ, կառավարութենէս հետազիր մը ստացայ, որով զինակցութեան շուտափոյթ կնքուած կը հրահանուէր։ Եթէ շարաթ մըն ալ յետաձգուի (մեր միջեւ կը խօսիմ), սոյն զինակցութեան բնծայիլիք բոլոր բարիքները պիտի անհետանան, (ստքի էլլելով), նոյնպէս պաշտօն ունիմ Ձեր վսեմութեան հաղորդելու նորին կայսերական բարձրութեան միայն Ձեզի ուզողեալ սղջոյնը։

Ենվեր.— Նորին Վեհափառութեան շնորհքին համար խորին շնորհակալութիւններս յայտնելէ ետք, Ձեր վսեմութեան բոլոր խօսքերուն իրաւունք կու տամ, Գերման մեծ կառավարութեան ցոյց ստանալով բարիքները զնահատողներէն եմ։ Վստահ եղէք, Նորին Վսեմութիւն, Գերմանիոյ հետ պատերազմի շարքին վրայ զանուիլը ինծի համար մեծ պատիւ մըն է. ամէն պարագայի տակ ընկերներս համոզելու եւ Նորին Կայսերական Բարձրութեան ինծի հանդէպ ունեցած վստահութիւնը արձեցնելու համար ամբողջ ուժովս պիտի աշխատիմ, միայն Նորին Վսեմութիւն, զրամական խնդիրն ալ պէտք է լուծել. մեր նիւթական վիճակը այս օրերս շատ խեղճ է, դիտէք սր, մեր ընդդիմադիրներուն տեղի տուած Պալքանեան պատերազմէն պարտուած դուրս եկանք. փափաքելի է որոշ կերպով դիտնալ, թէ մեզի ե՞րբ եւ որչա՞փ կանխազմար պիտի տրուի։ Եթէ այս մասին կրոնաք զիս լուսարանել, խնդրոյն լուծման եւ վերջնական կարգադրութեան համար զիս քաջալերած ըլլալով, ընդհ. Կեդրոն զրկած կ'ըլլաք։

Վանկէնհայմ (քիչ մը խորհելէ ետք).— Կ'աշխատիմ որ երբոր ուզէք, Ձեզի 10 միլիոնի հնչուն ոսկի կանխազմար տրուի։

Ենվեր.— Շատ քիչ է. եւ Ձեր խօսքերն ալ որոշ չեն. կ'աշխատիմ որ տրուի. ես զինուոր եմ, որոշ եւ մէկին խօսք կ'ուզեմ, որ կարենամ ընդհ. Կեդրոնին մէջ կորովի կերպով պաշտպանելով խնդիրը լուծել։

Վանկէնհայմ (ժպտելով).— Կը տեսնեմ որ ինչպէս զինուորականութեան, նոյնպէս դիւանագիտութեան մէջ ալ ճարպիկ էք. արուելիք դրամը առաջին կանխազմարն է եւ քիչ չէ. այնուհետեւ զգացուած պէտքին համաձայն վճարուած պիտի շարունակուի. ստացած մասնաւոր տեղեկու-

Թեանս համաձայն, կառավարութեանս Ձեզի բանալիք վարկը բանի մը հարիւր միլիոն է:

Էնվէր.— Այս տասը միլիոնի կանխավճարը կրնա՞ք վաղը մեզի յանձնել:

Վանկէնհայմ (քիչ մը խորհելէ վերջ).— Կը հասկընամ. կ'ուզէք որ խնդիրը այսօր իսկ լուծուի գտնէ:

Էնվէր.— Ճիշդ է: Վանկէնհայմ.— Այդ պարագային, երբ ուղղակի Ձեր Վսեմութեան կողմէ պահանջուի, նոյնիսկ ոչ գրաւոր եւ հեռաձայնով. բոլոր պատասխանատուութիւնը ստանձնելով նոյն ժամուն Ձեր կառավարութեան 10 միլիոն ոսկի վճարել պիտի տամ:

Էնվէր.— Լաւ չկրցայ ըմբռնել: Վանկէնհայմ (ժպտելով).— Նորին կայսերական բարձրութեան կատարեալ վստահութիւնը վայելող Ձեր վսեմութեան հանդէպ կատարեալ վստահութիւն ունենալով, դաշնագրի փոխանակութեան ձեւակերպութիւններուն առանց սպասելու եւ միայն Ձեր վսեմութեան խօսքին վրստահելով սոյն դրամը Ձեր կառավարութեան անուան անձնապէս վճարել տալ կը խոստանամ, հերիք է որ որոշէք, թէ կ'ընդունիք:

Էնվէր.— Կրնաք վստահ ըլլալ, թէ Ձեր վստահութիւնը չարաչար պիտի չգործածեմ:

Վանկէնհայմ.— Այդ մասին երբեք կասկած չունիմ: Էնվէր (ոտքի ելլելով).— Այդ պարագային ինձի ներեցէք: Վանկէնհայմ.— Յետեութիւն նորին Վսեմութիւն:

***

Էնվէր.— Գերման դեսպան Վանկէնհայմէն բաժնուելէն յետոյ, ուղղակի ընդհանուր Կեդրոն եկած եւ անմիջապէս ի թիֆլիստի պարագլուխները եւ վարչապետ Սախա Հալիմ փաշան Կեդրոն հրաւիրած եւ պատերազմական նախարարի հանգամանքով պահանջած էր, որ Գերմանիոյ հետ զինակցութիւն կնքելու համար անմիջապէս որոշուի արուի:

Ոնդիրը կարեւոր էր. պետութեան կենաց եւ մահուան կը վերաբերէր. գումարուած գաղտնի նիստին թաւաթ նախագահած էր:

Վիճարանութիւնը բուքն եւ կրակոտ կ'ըլլայ: Առաջին խօսքը Էնվէրին կը տրուի: Ան կացութիւնը պարզելով կ'ըսէ:

Էնվէր.— Ընկերներ, պատերազմական կացութիւնը փափուկ է: Եւրոպական տէրութիւնները երկու կողմերու բաժնուած, իրարու հետ պատերազմի բռնուած եւ յաղթանակը շահելիք կողմը վճռած է պարտուողը փճացնել: Կողմերէն մին Գերմանիան, իսկ միւսը՝ Անգլիան կը զեկավարէ: Միւս տէրութիւնները պարտաւոր են կողմերէն մէկուն կամ միւսին յարիլ. նոյնիսկ հաստատ տեղեկութիւն ունիմ, թէ մեր դրացի Պուրկարիան՝ Գերմաններու հետ զինակցելու վրայ է. իսկ մենք տակաւին կը վարանինք եւ մեր բռնելիք ուղղութիւնը դեռ չկրցանք վճռել: Եթէ Պուրկարիա մեզմէ ատաջ Գերմանիոյ հետ զինակցութիւն կնքէ, կը վախնամ որ ասիկա ի վնաս մեզի ըլլայ: Ինչ կը վերաբերի Անգլիոյ եւ իր դաշնակիցներուն, անոնց հետ հասկացողութեան գալու հնարաւորութիւն չէ մնացած, որովհետեւ այս կողմին յարած է մեր դարաւոր թշնամին Ռուսիա եւ դաշնագրութեամբ՝ Պոլսոյ անոր խոստացուած եւ այս կը հաստատէ մեր արտաքին գործոց նախարարութեան պաշտօնական լրատուութիւնը. ուրեմն պէտք է մեր ղեկորը ճշդ դենք եւ զգուշանանք Ռուսիոյ սրս գտնուիլ: Գերմանիա, առանց մեր կողմէ գիմուի կատարուելուն, մեզի զինակցութեան համար ձեռք կ'երկարէ. պայմանները շատ մեղմ եւ չմերժուելու ստատիճան նպատաւոր են: Հակառակ այս ամենուն, շարաթնեղէ ի վեր մեր բռնած ղեկոր ի՞նչ է. ինչո՞ւ այս ստատիճան կատկածոտ կը գտնուինք. ինչո՞ւ այս թանկագին ժամերը կը կորսնցնենք. տակաւին ի՞նչ բանի կը սպասենք: Պատերազմի ներկայ կացութիւնը վաղը կրնայ փոխուիլ եւ Գերմանիա մեզի կրնայ պէտք չունենայ. ուրեմն գէթ խորհինք, ի՞նչ ի՞նչ րնել հարկ է: Կը կրկնեմ, Անգլիական ճակատը մեզ Ռուսիոյ զոհած եւ մեր մայրաքաղաքը անոր նուիրած է. հետեւորար կարելիութիւն չէ մնացած անոնց հետ հասկացողութեան գալու. բայց ամանց կարծիքին, չէղորի զիբքին մէջ չենք կրնար մնալ. մենք չենք կրնար մեր գոյութիւնը պաշտպանել. կացութիւնն իս վատ է. երեւակայութիւնէ զուրս վատ. մեր բնագլխապիւրներուն տեղի տուած Պայրանեան սրտաւրագմէն պարտուած գուրս եկանք, Մակեդոնիան վրայ տուինք. գտնձին մէջ գրամ եւ մթերանոցներուն մէջ զինամթերք չէ մնացած. այս գաւան իրականութիւնը ինչո՞ւ. իրարմէ պահենք: Մենք զմեզ սույ ծախելու վիճակին մէջ չենք: Գերմանիոյ աստղարկները, որպէս մեծ բարեք, որպէս անտեղեկայ երախտիք ընդունելու պարտաւոր ենք. մեր սպգային շահը այդ կը պահանջէ. վստանուելիք ամէն վայրկեան հայրենիքի գէմ

դաւաճանութիւն է. ահաւասիկ Գերմանները, Անգլիական եւ Ֆրանսական տորմիդներուն մէջէն ճողոպրելով մեզի այս երկու արժէքաւոր զրահաւորները զրկեցին. զինուորական լման կազմով մեզի յանձնեցին: Ռուսիոյ Սեւ ծովու տորմիդը մէկ յարձակումով փճացնելու կարող այս երկու նաւերը քանի մեր ձեռքն են. Ռուսիոյ Սեւ ծովու կողմէն յարձակման կարելիութիւն չկայ. կը մնայ Միջերկրականի կողմը: Չանազ Գալէի նեղուցը առանձին մեր միջոցներով չենք կրնար պաշտպանել, մեր ծովեզերքի դիրքերը շատ տկար են. ասոնց ներկայ պահանջներու համաձայն ամրացնելու միջոցներէն զուրկ ենք, ուրիշ հզօր տէրութեան մը աջակցութեան կը կարօտինք: Մինչդեռ Գերմանները այս մարզն ալ կը ստանձնեն. ուրեմն ինչի՞ կը սպասենք, ի՞նչ կ'ուզենք. կը տեսնենք որ, Անգլիա, Ֆրանսա եւ ասոնց դաշնակիցները, իրենց բոլոր ուժը սպառելով հանդերձ չկրցան Գերման բանակները իրենց դիրքերէն թիզ մը իսկ խախտել. Գերման բանակը պողպատեայ ամրոց մըն է: Հետեւաբար Ռուսիա չի կրնար կարեւոր ուժով մը Կովկասէն մեր վրայ յարձակիլ եւ պաշտպանողական դիրք բռնելու ստիպուած է: Որոշ է որ Անգլիա եւս պիտի չկրնայ Եգիպտոսը պաշտպանել. Գերմանիա համաձայն է որ Եգիպտոսը, Կովկասը վերագրաւենք եւ նոյնիսկ Պարսկաստանն ալ գրաւենք, եւ կարելիութիւն ստեղծուած է որ այդ երկու կողմերը զինուորական պտոյտով մը մտնենք: Այս կերպով, տարակոյս չկայ, որ մենք պիտի կրնանք թուրանի ճամբան բանալ եւ թուրք միութիւնը ապահովել: Ընկերներ, կը խնդրեմ, հայրենիքի սիրոյն կ'աղերսեմ, այս պատեհութիւնը ձեռքէ չհանենք եւ այսօր իսկ Գերմանիոյ հետ զինակցութիւնը որոշենք, որպէսզի պատերազմական կարգադրութիւններու համար թանկագին վայրկեաններ կորսնցուցած չըլլանք:

Պէտաւտիսի Եաֆիք.— Ընկեր էնվէրին յայտարարութիւնները կարեւոր են, կացութիւնը լաւ կերպով պարզեց, այս կը բաւէ. թուրքիոյ յաղթութեան ճամբան էնվէրին ցոյց տուածն է. Գերմանիոյ հետ քալել նախընտրելի է. այս ճամբան փրկութեան եւ թուրանի ճամբան է:

Տօֆ. Նազրով.— Ո՛վ թուրք, կը տեսնեմ որ բաղդիդ արեւը պիտի ծագի. թուրանի ճամբան բացուելով լոյսերը աչքերը պիտի շացնեն (ոտքի ելլելով եւ բարձրաձայն)

«Ո՛վ մեծն Աստուած, ո՛վ սիրելի հայրենիք,
«Պնդրենք, ըսէ մեզի, ո՛ւր է քու ուղին»:

Ան երգել սկսած էր: Ասոր վրայ Վարչապետը խօսք առնելով հետեւեալ կծու մտքերը յայտնած էր:

Սախտ Հալիմ փաշա.— Խնդրեմ, պարոններ, այս խնդիրը շատ փափուկ է, տէրութեան եւ հայրենիքին կենաց մահու խնդիրն է, պէտք է լաւ խորհիլ. զգոյշ եւ հեռատեսութեամբ շարժիլ, Գերման զինուորական ուժին արտաքին տեսքը թող մեր աչքերը չչլացնէ. կը կարծեմ որ անմիջապէս Գերմանիոյ գիրկը նետուիլ վտանգաւոր պիտի ըլլայ, երեւակայուած յաղթանակը ու շահը ձեռք բերել կասկածելի է, մեր դէմ ելլելիք թշնամիները հսկաներ են եւ չանտեսուելու աստիճան զօրաւոր. Մեծն Բրիտանիա, Ֆրանսա, Ռուսիա եւ իրենց դաշնակիցները:

Գարա Բէմալ.— (Սախտ Հալիմ փաշան ընդմիջելով) Բիբլիոթէկներ, թանկօսներ եւ Հիւսիսային Արշեր:

Սախտ Հալիմ փաշա (խօսքը շարունակելով).— Այո՛, բայց մեր աշխարհագրական դիրքը նկատի առնելով պիտի կրնա՞նք մեր երկիրը այս մեծ տէրութեանց քանդիչ միջոցներուն դէմ պաշտպանել. այս կէտի մասին խորհիլ է պէտք. Պալքանեան պատերազմին ցաւերը տակաւին չեն մոռցուած. ինչպէս ահագին Մակեդոնիան ձեռքէ հանեցինք՝ այս անգամ ալ Արարիան չկորսնցնենք: Ըստ անձնական համոզումիս եւ ղեսպաններէն ստացած տեղեկութիւններուս՝ կ'ըսեմ, որ մեզի համար ամենէն ապահով ուղին զինեալ չէզոքութիւնն է:

Էնվէր (Չղայնոտ).— Փաշա՛, ի՞նչ կ'ըսէք, խենթեցա՞ք, զինեալ չէզոքութիւն պահել ինչպէ՞ս կարելի է, երբ Պոլիսը մեր դարաւոր թշնամիին՝ Ռուսիոյ խոստացուած է:

Սախտ Հալիմ Փաշա.— Ասիկա պարզ լուր մըն է. կրնայ իրականութիւն կամ սխալ ըլլալ. ես Անգլիական ղեսպանը մեզի շատ համակիր կը տեսնեմ, եթէ կը փափաքէք անգամ մըն ալ անոր կարծիքը շօշափենք:

Թալաաթ.— Մեր արտաքին տեղեկութիւնը սխալ չի կրնար ըլլալ. ես կը տեսնեմ որ Սախտ Հալիմ Փաշան Անգլիական ղեսպանի ազդեցութեան տակ է. չի խորհիր որ իր Անգլիական ղեսպանին հետ տեսակցութենէն անմիջապէս յետոյ, թերթերը պիտի յայտարարեն, թէ երէկ վարչապետ Սախտ Հալիմ փաշան Անգլիական ղեսպանին հետ մասնաւոր տեսակցութիւն մը ունեցած է. եւ այս լուրը կարգացող Գերման ղեսպանը Պոլսէն Պերլին մեկնած է. ահա այն ժամանակ ամէն բան կ'անհետի:

Էնվէր (բարկացայտ).— Սախտ Հալիմ փաշային նե-

նոնց ապաւինելով այս պատերազմի ընթացքին չէզոք դիրք
դնել:

Խալիլ.— Խնդրե՛մ, Հիբմէթ պէյ, սխալ մօտեցումով
միտքերը չխանգարենք: Անգլիոյ եւ Ֆրանսայի հետ հաշտ
ապրելու համար ինչե՛ր չըրինք... Որչափ բարեացակա-
մութիւն եւ զոհողութիւն ցոյց տուինք Պարսպի ծոցին մէջ:
Արարիոյ թերակղզիին հարաւային կողմը Թրքո-Անգլիա-
կան ազդեցութեան շրջանակներ հաստատելով, Ատէնի շըր-
ջակայքը եօթը գաւառակներու հարցն ալ Անգլիան գոհ
ձգելու ձեւով լուծել յանձն առինք: Պաղտատի գծէն մին-
չեւ Պարսա երկարաձգումի, Մուրատ եւ Տիգրիս գիծերուն
վրայ նաւարկութեան հարցին մէջ ալ Անգլիական պահանջ-
ները նկատի առինք: Էնձէզիբէի մէջ քարիւղի աղբիւրներ
փնտռելու, Այտընի գծին երկարաձգումով կարգ մը ճիւ-
ղերու յաւելման, Տրապիզոնի եւ Մամսոնի նաւահանգիստ-
ներուն շինութեան մենաշնորհները Անգլիական ընկերու-
թիւններու տուինք. անոնց նման շատ մը զոհողութիւններ
ընելով հանգերձ, տակաւին մէկ երկու ամիս առաջ երբ մեր
հայկական նահանգներու բարեկարգութեան վարչութիւնը
Անգլիացի պաշտօնեաներու յանձնել առաջարկեցինք, Ռու-
սիոյ կողմէն ընդդիմութեան հանդիպելով, Անգլիա մեր-
ժեց: Անգլիական քաղաքականութեան մեր նուիրական
կուսակցութիւն Իթթիհատ եւ Թերազգըի իշխանութեան
խիստ կերպով դէմ ըլլալուն, ասոնց հետ հասկացողութեան
գալը անհնար է:

Թալաաթ.— Ներքին գործոց վարչութեան կազմա-
կերպութեան եւ պաշտօնեաներու բարեկարգման համար
ալ, ներքին գործոց նախարարութեան մօտ Անգլիացի
ընդհանուր քննիչ մը եւ քանի մը Անգլիացի պաշտօնեաներ
նշանակելով. նոյնպէս մեր մաքսատուներուն բարեկար-
գումն ալ Սըր Գրաւֆորդ անուն Անգլիացիի մը չյանձնե-
ցինք եւ որոշում չառինք որ տակաւին կարգ մը Անգլիացի
մաքսային քննիչներ ալ հրաւիրենք:

Ճաւիտ.— Մեր ելեւմտական դործերու բարեկարգ-
ման համար նախապէս նշանակուած ելեւմտական բարե-
կարգիչ յանձնախումբին աւելի լայն իրաւասութիւններ
չտուինք... այնպիսի իրաւասութիւն մը, որ մեր ելեւ-
մտական ուեւէ գործառնութիւնը, առանց նախապէս այս
յանձնախումբին քննութենէն անցնելու, պիտի չկրնայինք
Երեսփոխանական ժողովին ներկայացնել: Մեր ելեւմտա-
կան պաշտօնեաները տեւական հսկողութեան տակ պահելու
եւ այսպէսով զանոնք կարգապահութեան եւ պարտաճա-

նաչութեան վարժեցնելու համար ելեւմտական պաշտօնէից
ընդհ. քննիչութիւնը Պր. Ժիւլիին չյանձնեցինք: Մենք
Անգլիոյ եւ Ֆրանսայի բարեկամութիւն ինչ գնով որ ալ ըլ-
լայ շահելու շատ աշխատեցանք, սակայն ի վերջոյ հաս-
կըցանք, որ այդ անկարելի է:

Թալաաթ.— Մեր ոստիկան-գինուորներու բարեկար-
գումը Զորավար Պոմէն անուն Ֆրանսացիին չյանձնեցինք
եւ այս զորավարին իրաւասութիւնները աւելի ընդլայնելով
մինչեւ այն ժամանակ մեր քաղաքէն դուրս ձգուած Լիբա-
նանի ոստիկան-գինուորներու բարեկարգութիւնն ալ Ֆը-
րանսան գոհ ձգելու դիտումով, անոր չփոխանեցինք:

Օսմանեան պետութեան ճամբաներու շինութեան
գործն ալ Ֆրանսական ընկերութեան մը չտուինք:

Խալիլ.— Անգլիական դեսպանը Սըր Լոյտ Մալէթ
թէեւ բարի մարդ մըն է, թերեւս մեզի հանդէպ ալ բարեա-
ցակամ. սակայն Անգլիա Թուրքերուն, մանաւանդ մեր
կուսակցութեան հանդէպ ունեցած չար դիտաւորութիւնը
չի կրնար փարատել եւ վերջին անգամ Ռուսիոյ հետ կըն-
քած դաշնագրութեամբ Անգլիական դարաւոր քաղաքակա-
նութիւնը չի՛ կրնար փոփոխութեան ենթարկուիլ. Ֆրան-
սացիներն ալ նոյն ուղղութեամբ կ'ընթանան, նոյնիսկ վեր-
ջին փորձ մը ըրինք, անցեայնները իբր Ֆրանսայի բարեկամ
ճանչցուած ընկեր ձէմալ փաշան մինչեւ Ֆրանսա ղրկե-
ցինք: Ի՞նչ արդիւնք ունեցաւ դիտէ՞ք... եթէ կը հաճի,
այս մասին ինքը թող բացատրութիւն տայ:

Ճէմալ.— Մեծ յոյսով Ֆրանսա մեկնած էի՝ մեծ յու-
սախարութեամբ վերադարձայ. այսօր, այս վայրկեանիս
մեզի համար Գերման առաջարկը ընդունելէ ուրիշ ճար չէ
մնացած:

Հիֆմէթ (խօսքը ձէմալ փաշային ուղղելով).— Նո-
րին Վսեմութիւն, Ձեր այս անգամուան Փարիզ ուղեւորու-
թիւնը Ֆրանսայի հետ հասկացողութեան գալու համար
էր, այնպէս չէ՞:

Ճէմալ.— Այո՛, ընկե՛ր. Պոսնիայի մէջ Փրինչիփի
պայթեցուցած զէնքին վերջ ի վերջոյ համաշխարհա-
յին պատերազմի պատճառ դառնալը կոահած (էնվէրին
դառնալով) եւ մեր կարգ մը ընկերներուն կողմնակցու-
թեան հակառակ, Երեակ Զինակցութենէն՝ Երեակ համա-
ձայնութիւնը նախընտրած էի, ասոր մեզի աւելի նպաս-
տաւոր ըլլալուն համոզում գոյացուցած էի. կը կարծէի որ
Ֆրանսական կառավարութիւնը եւ հանրային կարծիքն ալ
շահել կարելի պիտի ըլլար: Ահաւասիկ այս համոզման

վրայ, կառավարութեան հրամանով բանակցութեան առիթ մը ստեղծելու համար գացած էի. ցաւով կը յայտնեմ, որ արտաքին գործոց նախարար Պր. Վիւլիանի ինծի հետ ուղղակի տեսակցիլ հարկ չտեսաւ եւ այդ պաշտօնը յանձնեց դիւանապետ Պր. Մարտորիի եւ ես այս ձեւը բարեկամեցողութեան վերադարձ էի. խնդիրը լաւ կերպով ձեզի կարենալ հասկցնելու համար Պր. Մարտորիի հետ մեր տեսակցութիւնը նկարագրեմ: Երբ տեսայ որ Պր. Մարտորի վերապահութեամբ կ'արտայայտուի, բացէ ի բաց իրեն ըսի — Բարեկամս, փոխանակ խօսքը ասդին անդին դարձնելու, ուղղակի նպատակին դիմենք. գիտէք որ Օսմանեան կայսրութիւնը յաճախակի յարձակումներու ենթարկուելով տկարացած եւ վերջին Պալքանեան պատերազմին պարտուելով, Եւրոպական հողամասը գրեթէ ամբողջութեամբ եւ կղզիներէն մեծ մասը կորսնցուցած է: Այժմ այս տկար եւ անկարող պետութիւնը զօրացնելու, անոր նոր կեանք տալու համար, մեր բոլոր գոյութեամբը կ'աշխատինք. սակայն պարագաներ կան, որ մեր ուժերը կը ջլատեն, մեր այս օրուան ամենէն կարեւոր պարտականութիւնը զանոնք բառնայն է:

Ազա Օզլու Ահմէտ (ժպտելով). — Որչա՛փ քաղցր, որչա՛փ անկեղծ եւ դիւանագիտական նախարան...:

Ճէմալ (խօսքը շարունակելով). — Պր. Մարտորի, ըսի, դուք Յոյներուն հանդէպ ունեցած Ձեր համակրութեանէն եւ ապագայ շահերու տեսանկիւնէն կը կարծէք թէ, Յոյները պաշտպանել դիւանագիտութեան պահանջն է, բայց երբ որ քարտեւը բանաք եւ քննէք, պիտի տեսնէք, որ մենք Ձեզի Յունաստանէն աւելի օգտակար պիտի ըլլանք: Կառավարութիւնս կ'ըսէ, որ Ֆրանսայի եւ Անգլիոյ դիւանագիտութեան նպատակն է կեդրոնական կայսրութիւնները պողպատեայ օղակի մը մէջ առնել, այս օղակը Հարաւ-Արեւելքի կողմէն ամբողջացուած է, վերջին մասին չամբողջանալուն պատճառը Թուրքիան եւ Պուլկարիան է: Եթէ Թուրքիա Երեւակ Համաձայնութեան մէջ մտնէ, Պուլկարիա Պալքաններու մէջ պիտի մեկուսանայ եւ պիտի ստիպուի այս կողմը հակելու. ուրեմն, եթէ կը փափաքիք որ այս օղակը ամբողջանայ, Յունաստանի եւ մեր միջեւ եղած կղզիներու վէճը հարթելու միջոց մը գտէք եւ ի վերջոյ մեզ ալ Ձեր մէջ ընդունեցէք եւ Ռուսիոյ կողմէն մեր ակնկալած հարուածներուն դէմ պաշտպանելով՝ մեր յառաջդիմութիւնը ապահովեցէք. այսպէսով կարճ ժամանակի ընթացքին Արեւելքի մէջ զօրաւոր դինակից մը կ'ունենաք:

Ազա Օզլու Ահմէտ. — Զինուորականի մը վայել սըրտարաց խօսք...:

Ճէմալ. — Առաջարկս բոլորովին անկեղծ էր. կ'առաջարկէի կղզիներու վէճը Յունաստանի հետ լուծելու միջոց մը գտնել եւ Թուրքիոյ հետ համաձայնելով Գերմանիոյ Արեւելքի ճամբան բոլորովին փակել:

Ազա Օզլու Ահմէտ. — Այո՛, այո՛, Պր. Մարտորի ի՞նչ պատասխանեց:

Ճէմալ. — Ի՞նչ պատասխանէ, քիչ մը խորհելէ ետք ըսաւ, որ կղզիներու խնդրոյն լուծման համար ի՞նչ միջոց կ'առաջարկէք:

Բացայայտօրէն ըսի, թէ օրինակի համար, սոյն կղզիներուն Իտալիայէն վերադարձուելիք քանի մը կղզիներն ալ աւելցնելով, հարկ է Օսմանեան գերիշխանութեան ներքեւ ինքնավարութիւն տալ, ամբողջ հասոյթը կղզիներուն յառաջդիմութեան յատկացնել, տեղական ժողովուրդը զինուորական ծառայութենէ գերծ կացուցանել, եւ այլն:

Պր. Մարտորի սոյն բացատրութեան վրայ ըսաւ. — Փաշա, կղզիներու հարցին լուծման համար Ձեր առաջարկը բանաւոր կը գտնեմ եւ կը կարծեմ որ այս պայմաններով կարելի պիտի ըլլայ վերջնական լուծման մը յանգիլ. կեդրոնական տէրութիւններու համար մեր ծրագրած երկաթէ օղակը շատ լաւ գուշակած էք, սակայն Ձեզի հետ դաշնակցութիւն մը եւ կամ քաղաքական համաձայնութիւն մը կարենալ կնքելու համար, մեր դաշնակիցներուն համաձայնութիւնը հարկ է, եւ ասոր կարելիութիւնը կամ անկարելիութիւնը կասկածելի է. այսուհանդերձ Օսմանեան կառավարութեան այս անգամուան առաջարկը շատ որոշ է եւ յստակ: Հանրապետութեան եւ Նախարարաց Խորհուրդին Նախագահներուն Փեթերսպուրկ այցելութեան ես ալ պիտի ընկերանամ: Ձեր խորհրդածութիւնները մեր դաշնակիցներուն կը հաղորդեմ եւ միասնաբար տրուելիք որոշման վրայ մեր դեսպանին հարկ եղած հրահանգը կու տանք. դժբաղդաբար ներկայիս Ֆրանսական կառավարութիւնը անջատօրէն չի կրնար գործել:

Ազա Օզլու Ահմէտ. — Կտրուկ մերժողական մը:

Ճէմալ. — Այո՛, ասոր վրայ յուսարեկ Յուլիս 18-ին Փարիզէն Պոլիս վերադարձայ:

Խալիլ Պէյ. — Աշխարհէ մէջ անուրանալի ճշմարտութիւն մըն է, որ Ռուսիա Օսմանեան կայսրութեան ռիսերիմ թշնամին է, եւ Պոլսոյ տիրել է անոր գլխաւոր նպատակը:

Ռուսիան այս գաղափարէն հեռացնել անկարելի է: Յարիզմը երբ Պերլինի դաշնագրութեամբ հասկցաւ, թէ Պոլսոյ պիտի չկրնայ տիրանալ, աչքերը Հնդկաստանի վրայ յառած էր, սակայն Անգլիական դիւանագիտութեան ներքութիւններուն շնորհիւ, երբ տեսաւ որ այդ ճամբան իր առջեւ գոցուած է, դէպի հեռաւոր Արեւելք դարձաւ, մինչեւ Փորթ-Արթիւր երկարած թաթը ձարոնի կողմէ ջախջախուեցաւ: Արիւնյուլայ նահանջեց եւ հիմա իր հին քաղաքականութեան վերադարձաւ: Խրիմի պատերազմին յաջորդող եւ Պերլինի վեհաժողովին ստեղծուած կացութիւնը այսօր բոլորովին փոխուած է: Եզրպտոսի վրայ իշխող Անգլիան՝ Պասրայի ծոցէն ներս տնտեսական նպատակներ սնուցանող Գերմանիա մը աւելի վնասակար կը գտնէ քան Պոլսոյ եւ ամբողջ Անատոլոյի վրայ յաւակնութիւն ունեցող Ռուսիան, հետեւարար Միջագետքի փոխարէն Պոլսը Ռուսիոյ յանձնելէ պիտի չվարանի, իսկ Ֆրանսան՝ Սուրիոյ մէջ իրեն արգելք չյարուցանելու պայմանաւ Թուրքիոյ բաժանման պիտի չհակառակի: Իր դաշնակիցներուն շահերուն եւ իր փափաքներուն նոյնութիւնը տեսնող Ռուսիոյ շահը կը պահանջէ, որ կարելի եղածին չափ աշխատի Թուրքիան մեկուսացնել: Ահա Պ. Մարտորիէն, լաւ եւս է ըսել, անոր միջոցաւ Արտաքին Նախարար Վիլվիանիէն առնուած մերժողական պատասխանին միակ սլառձառը:

Ինկվէր.— Խնդրե՛մ, աւելի պարզ եւ հասկնալի կերպով ներկայացնե՛մ: Թուրքիոյ հանդէպ երկու պատերազմիկ կողմերու դիրքորոշումը ի՞նչ է: Դաշնակից պետութիւններէն Անգլիա կ'ուզէ Եզրպտոսը ամբողջութեամբ իր իշխանութեան տակ առնել, Միջագետքը անպայման, Պաղեստինը եթէ կարելի է ձեռք անցնել եւ ամբողջ Արարական Թերակղզիին վրայ իր ազդեցութիւնը տարածել: Ֆրանսան տարիներէ ի վեր ծրագրած է անպայման Սուրիան գրաւել եւ ամենաշնչին առիթէն իսկ օգտուելով կ'ուզէ իր այս ծրագիրը իրագործել: Ռուսիա, հարկ չկայ փաստելու, Թուրքին թշնամին է եւ կ'ուզէ ամէն գնով Պոլսոյ տիրանալ: Այս տէրութիւններէն եւ ո՛չ մէկը այսօր մեզի կ'օգնէ: Գալով Երեւակ Չինակցութեան պետութիւններուն՝ Աւրստրո-Հունգարիա եւ Իտալիա Թուրքիայէն պահանջելիք բան մը չունին: Իրենց աւերը գործելէն ետք՝ հեռացան: Միայն թէ Իտալիան դաշնակիցներուն փափաքներուն դէմ կարգ մը յետին նպատակներ կրնայ ունենալ. օրինակի համար Անթալիոյ եւ Փիւնիկէի ծովեզերքները: Իսկ Գերմանիա՞... ո՛վ ինչ ուզէ թող ըսէ. Թուրքիոյ զօրացումը

փափաքող տէրութիւն մըն է: Գերմանիոյ շահը մասնաւորապէս Թուրքիոյ զօրացումով կրնայ ապահովուիլ: Գերմանիա չի՛ կրնար Թուրքիան գաղթաւայրի մը վերածել, անոր ո՛չ աշխարհագրական դիրքը եւ ո՛չ ալ միջոցները կը թոյլատրեն: Ուրե՛մն, Գերմանիա, իր շուկան եղող Թուրքիոյ դաշնակիցներուն միջեւ բաժանման ամենամեծ հակառակորդն է: Ահաւասիկ այս երկու պատերազմիկ կողմերէն մին միայն գրաւման կը ձգտի, իսկ միւսը իր մասնաւոր շահերը նկատի ունենալով, բարի նպատակ կը սընուցանէ: Առաջինը մեր զինակցութիւնը կը մերժէ. երկրորդը՝ այսինքն Գերմանիա՝ իրաւունքի եւ պարտականութեան հաւասարութեամբ մեզի զինակցութիւն կ'առաջարկէ. այս զինակցութիւնը ինչպէ՞ս կրնանք մերժել:

Տոքթ. Նազրմ.— Ընկերնե՛ր, շատ թանկագին վայրկեաններ կը կորսնցնենք. կը խնդրեմ, թող վիճարանութիւններ վերջանան եւ քուէարկութեան դիմուի:

Թալաթի ազդարարութեան վրայ վիճարանութեան վերջ կը տրուի. քուէները առնուելով կը դասաւորուին եւ Գերմանիոյ հետ առաջարկուած զինակցութեան պայմանները նոյնութեամբ ընդունելու եւ ստորագրելու համար մեծամասնութիւն կը գոյանայ: Գերմանիան յաղթանակը տարած էր Իթթիհատի կեդրոնին մէջ:

***

Ժողովը փակուած էր. Կեդրոնին մէջ միայն Թալաթ, Ճաւիտ, Էնվէր, Զէմալ, Շիւքրի, Պալիլ եւ Սաիտ Հալիմ փաշա մնացած էին: Նախարարաց Խորհուրդը կազմող այս անձերը մասնաւոր խորհրդակցութեան մը սկսած էին: Անոնցմէ Ճաւիտ, կ'ըսէր:

Ճաւիտ.— Դիրքերնիս ճշդուեցաւ. կը մնայ դրամական խնդիրը: Զեզ կը վստահեցնեմ, որ եթէ մինչեւ վաղը առտու Գերմանիայէն 2-3 միլիոն ոսկի կանխավճար մը չկարենանք գանձել, ո՛չ միայն ամսաթուղակները պիտի չկրնամ վճարել, այլ եւ պատերազմական նախարարութեան հրամանին ալ սանթիմ մը իսկ տալու կարելիութիւն չունիմ:

Էնվէր.— Քանի որ զինակցութիւնը որոշուեցաւ, պէտք է անմիջապէս Գերման զեսպանէն դրամ ուզենք. ես վաղուան համար երկու հարիւր հազար ոսկիի ստիպողական պէտք ունիմ:

Սաիտ Հալիմ Փաշա.— Դաշնագրութեան փոխանակումէն առաջ դրամ չի՛ պահանջուիր, վաղուան համար եթէ այս օրուրնէ՛ դրամ ուզենք, պետական գործերու մէջ

մեղի սպիկարութիւն կը վերադրուի. մինչեւ դաշնագրութեան փոխանակումը, թող ձախ ալէյ կարգադրութիւն մը ընէ :

Քալապ.— Աստուած իմ Աստուած, ահա հին մտայնութիւն մըն ալ, կարգադրութիւն, կարգադրութիւն: Ի՞նչ է այս բառին «գործնական» նշանակութիւնը... դրամի պէտք ունինք, ուրեմն բլլալիք կարգադրութիւնը պէտք եղած դրամը ձարելն է:

Էնվէր.— Հիմա հեռաձայնով ուզենք:

Ճախտ.— Որմէ՞:

Էնվէր.— Որմէ՞ պիտի ուզենք, Գերման դեսպան Վանկէնհայմէն:

Սախտ Հալիմ Փաշա.— Շատ անտեղի է:

Ճեմալ.— Լաւ միջոց մը գտայ, Լէման Ֆոն Սանտէրս փաշայի միջնորդութիւնը խնդրենք:

Ճեմալ (հեռաձայնի ընկալուչը սոնելով).— Ալօ՛, ալօ՛...
— . . .

— Առաջին բանակի հրամանատարութեան թիւ տըւէք:
— . . .

— Ո՞վ էք, պարոն:

— Հա՛, բարեւ, Լէման Սանտէրս փաշա, ես ծովային նախարար Ճեմալ, կ'աւետեմ Ձեզ, թէ մեր Գերման բարեկամներուն առաջարկած զինակցութիւնը ընդհանուր կեդրոնին կողմէ որոշուեցաւ ընդունիլ:

— Այո՛, այո՛, այո՛, ընդունուեցաւ. խնդիրը վերջացաւ:

— Այո՛, առաջարկուած պայմանները նոյնութեամբ ընդունուած են, հիմա ձեզմէ կարելուք խնդրանք մը ունինք. պետական գանձը իր վաղուան ստիպողական պէտքերը հոգալու համար 2 միլիոն ոսկիի պէտք ունի. յանուն ընկերներու կը խնդրեմ, որ բարի բլլաք միջնորդելու դեսպան Վանկէնհայմի մօտ, որպէսզի առ հաշիւ այս դրամը անմիջապէս վճարէ:

— Եթէ կարելի է, հիմա հեռաձայնով դիմեցէք:

— Շնորհակալ ենք. հոս Ձեր պատասխանին կը սպասենք:

Ճեմալը ընկալուչը տեղը դնելով եւ ընկերներուն դառնալով ըսաւ.

— Ահա առաջիկ միջնորդել ընդունեց, արդիւնքը հիմա պիտի տեղեկացնէ:

Կէս ժամ վերջ զանգը կը հնչէր. Ճեմալ անմիջապէս ընկալուչը սոնելով՝

— Ալօ՛, ալօ՛...
— . . .

— Այո՛, ես ծովային նախարար Ճեմալն եմ:
— . . .

— Պարապ տեղ Ձեզի ձանձրոյթ պատճառեցինք, չընորհակալ ենք:

Ճեմալ ընկերներուն դառնալով՝

— Լէման Ֆոն Սանտէրս փաշա զիմած եւ դեսպանէն պատասխան ստացած է, թէ դաշնագրութեան փոխանակումէն առաջ կարելի չէ:

Սախտ Հալիմ Փաշա (յաղթականօրէն).— Ես ձեզի չըսի՞:

Էնվէր (վայրկեանական զրգուրթեամբ).— Ասանկ բան կ'ըլլայ. խօսք ըսել՝ ստորագրութիւն ըսել է, թող փոխանակութեան ձեւակերպութիւնները կատարուին. իսկ քանի որ ձախտը վաղուան համար դրամի պէտք ունի՝ հիմա պէտք է տրուի:

Սախտ Հալիմ փաշա (քմծիծաղով).— Էնվէր փաշա, այսօր Ձեզ շատ ջգային կը տեսնեմ:

Էնվէր (ջղայնանալով).— Քանի որ դրամի պէտք ունինք եւ զինակցութիւնն ալ որոշուած է, ուրեմն դեսպանը մեր ուղած դրամը հիմա՛ պէտք է տայ:

Սախտ Հալիմ փաշա.— Ամէն բան օրէնքով: Պետական գործերու մէջ պէտք է օրէնքը յարգուի. դեսպանը եթէ այդ դրամը տալ ուզէ իսկ, հիմա չի կրնար:

Էնվէր փաշա.— Մեզի պետական գործերու դասախօսութիւն կու տաք... մենք՝ յեղափոխականներս, այսչափ նուրբ ձեւակերպութիւններէ չենք ախորժիր. քանի որ դրամի պէտք ունինք, անմիջապէս պէտք է տրուի. կեցէ՛ք անգամ մըն ալ ես հեռաձայնով խօսիմ:

Սախտ Հալիմ փաշա.— Որո՞ւ հետ:

Էնվէր.— Աստուած իմ, Աստուած, որո՞ւ հետ պիտի ըլլայ. դեսպան Վանկէնհայմի հետ:

Սախտ Հալիմ փաշա.— Ոնդրեմ, շատ ամօթ բան կ'ըլլայ. մասնաւորապէս Լէման Ֆոն Սանտէրս փաշա հիմա հեռաձայնով խօսեցաւ եւ մերժողական պատասխան ստացաւ. գէթ Ձեր անձնական պատիւը խորհեցէք:

Էնվէր. — Խնդրեմ՝ փաշա՛, խորհեցէք եւ այնպէս խօսեցէք. այլեւ շատ կը ճոտամարանէք. մենք զոտոմամ գրլուխները չենք սիրեր...

Էնվէր տեղէն ելլելով հետոձայնի ընկալուչը ձեռքը առած՝

— Այո՛, ալօ՛, Գերման գեսպանին թիւր տուէք:

—

— Ո՞վ էք:

—

— Օ՛, նորին վսեմութիւն, դո՞ւք էք, եւ Ձեր բարեկամը՝ պատերազմական նախարար Էնվէրն եմ:

—

— Քաւ լիցի, հրաման չունիմ: Ձեզի աւետիս կուտամ. խորհրդակցութեան նիւթ դարձած գինակցութեան ընդհանուր Կեդրոնին կողմէ ընդունուած ըլլալը կը տեղեկացնեմ:

—

— Այո՛, այո՛, եւ ոչ մէկ կէտ փոխել հարկ չէ տեսուած: Թուրքիա Գերման կառավարութեան հանդէպ կատարեալ վստահութիւն ունի:

—

— Բան մը չէ, մեր պարտականութիւնն է. նորին վսեմութիւն, փոքր խնդրանք մը ունիմ. իմացայ որ մեր ելեւմտական նախարարութիւնը իր վաղուան ստիպողական պէտքերը հոգալու համար 10 միլիոն ոսկիի պէտք ունի. զիս երախտապարտ պիտի ձգէք, եթէ առանց դաշնագրութեան փոխանակութեան ոպտսելու՝ կանխավճարին ի հաշիւ՝ իմ երաշխաւորութեամբ այս գումարը վաղը ելեւմտական նախարարութեան հաճիք վճարել:

—

— Այո՛, այո՛, այո՛. ամէն պարագայի տակ եթէ վաղը վճարուի լաւ կ'ըլլայ:

—

— Շնորհակալ եմ, շնորհակալ եմ:

Էնվէր ընկալուչը տեղը դնելով՝ ընկերներուն կ'ըսէ.

— Ահաւասիկ ընդունեց. վաղը Տէօշ Օրիան դրամատունէն 10 միլիոն ոսկի պիտի կրնաք գանձել:

—

Ճաւիտ. — Կեցցե՛ս Էնվէր. բառին բուն նշանակութեամբ հերոս եւ եղեր: Ես երկու միլիոնով պիտի գոհանայի, դուն տասը միլիոն փրցուցիր:

— Կը ներէք, սխալ մը գործեցի. վաղը կը սրբազրէք:

— Ո՛չ, ո՛չ, լաւ բրիք. լա՛ւ:

Ճեմալ. — Երեսփոխանական ժողովին գումարման յետաձգուիլը որչափ լաւ եղաւ. կը շնորհաւորեմ Ձեզ Թաւաթ: Եթէ ժողովը չյետաձգուէր, մեր այս խորհրդակցութիւնը այսչափ շուտ չէր կրնար վերջանալ: Այս տասը միլիոն ոսկին ալ այսպէս միանուապ չէր կրնար գանձուիլ. խնդիրը ժողովին ներկայացնելով անոր որոշումը ստանալ հարկ պիտի ըլլար:

Թալաաթ. — Նոյնիսկ խնդիրը գաղտնի ալ չէր կրնար պահուիլ եւ դուրսը պիտի տարածայնուէր:

Էնվէր. — Ձինակցութեան առաջարկէն առաջ Գերմանները երեսփոխանական ժողովին յետաձգումը պահանջելով՝ իրենց գիւտնադիտական նրբութիւնը ցոյց տուին. այս գինակցութիւնը մեծ յաջողութիւն մըն է:

Ճաւիտ. — Տարակոյս չկայ, մանաւանդ այս տասը միլիոն ոսկիին ասանկ անմիջապէս վճարումը ցոյց կուտայ, թէ Գերմանները տնտեսապէս լաւ վիճակի մէջ են, եւ անոնց վարկը մեր մօտ աւելի կը բարձրանայ:

* * *

Սաիտ Հալիմ փաշա այս կատակերգութենէն անտեղեակ, շուարած մնացած էր. շատ կը ցաւէր որ Անդլիական դեսպանին տուած չէզոք մնալու պատուոյ խօսքը չէր կրնար յարգել, միեւնոյն ժամանակ ենթարկուած այսչափ ծաղրանքի եւ արհամարհանքի փոխարէն չէր կրցած պաշտօնէն հրաժարիլ:

Էնվէր, Թալաաթին գաղտնի համամտութիւնը անելով ընդհանուր Կեդրոնէն ելած, ուղղակի Գերման դեսպան վանկէնհայմին այցելած եւ հետեւեալ խօսակցութիւնը տեղի ունեցած էր:

Էնվէր. — Նորին վսեմութիւն, այսօր ինծի հանդէպ ցոյց տրուած վստահութեան համար շնորհակալութիւնս յայտնելու եկայ:

Վանկէնհայմ. — Ձէր արժեր. Ձեր վսեմութեան հանդէպ իմ վստահութիւնս շատ բնական է. նորին Կայսերական Բարձրութեան բացարձակ վստահութիւնը վայելող զօրավար Էնվէրին հանդէպ Պոլսոյ դեսպանն ալ վստահութիւն ցոյց տալու կրնա՞յ վարանիլ. գինակցութեան հարցը ի նպաստ մեզի լուծելով, զիս պաշտօնակիցներուս մօտ վարկարեկումէ փրկելու համար շնորհակալութիւն յայտնելու պարտաւորութիւնը ինծի կ'իյնայ. շնորհակալ եմ զօրավար:

Էնվէր. — Իրաւի շատ համակրելի եւ քաղաքավար էք:

Վանկէնհայմ.— Կարծեմ մտադր ծովային սագմափոր-
ձերուն պիտի սկսիք:

Էնվէր.— Այո՛, ծովային նախարարը այլպէս ըստ:

Վանկէնհայմ.— Այս սագմափորձերը Մարմարայէն
վերջ Սև ծովու մէջ ալ պիտի կրկնէք, չէ՞: շատ լաւ խոր-
հեր էք: Այսպէսով Ձեր հրամանին ներքև Գերման ծովա-
յին սովին քաջութիւնն ալ գորտութիւնը ձգած եւ անոնց
պատերազմական արժէքը գնահատած կ'ըլլաք:

Էնվէր (չփոթած՝ գետպանին նայելով).— Նորին վր-
սեմութիւն, Սև ծովու մէջ կատարուելիք սագմափորձէն
տեղեակ չեմ եւ կը կարծեմ ոչ ասանկ փորձ մը անմիջապէս
Ռուսիոյ ընդդիմութեան կը հանդիպի եւ միջապէսի մը
ձեռնոց կու տայ:

Վանկէնհայմ (ստատանայական ժպտով մը).— Նո-
րին վսեմութիւն, ասկէ վերջ Ռուսիոյ եւ նոյնիսկ Անգլիոյ
եւ Ֆրանսայի ընդդիմութիւնները ի՞նչ արժէք կրնան ունե-
նայ: Գերմանիա եւ Թուրքիա զինակցած են: Այս օրու ընդ
սկսեալ Ձեր բարեկամները եւ Ձեր թշնամիները մերն են եւ
փոխադարձաբար: Երբ Գերմանիա Ռուսիոյ հետ պատե-
րազմի մէջ է՝ Օսմանեան կառավարութիւնն ալ պատերազ-
մի մէջ է. ուրեմն, թրքական քորմիզը, ըստ թերթերու
յայտարարութեան, Մարմարայի սագմափորձերը վերջա-
ցնելէ յետոյ (ժպտելով), նոր գնած Գերման զրահասրնե-
րուն պատերազմական արժէքը եւ թրքական բանակին կրց-
ուած զինուորական կազմին արիւթիւնը եւ փորձառու-
թիւնը հասկնալու համար երբ Սև Մովու մէջ ալ կրկնէ՝
ասոր ո՞վ ինչ ըսելու իրաւունք կ'ունենայ:

Էնվէր.— Ձեր վսեմութեան փափաքը լաւ չկրցայ ըմ-
բռնել:

Վանկէնհայմ.— Խնդիրը շատ պարզ է: Թրքական
տորմիզը Մարմարայի մէջ կատարած սագմափորձերը
բաւարար չնկատելով, Սև Մովու մէջ ալ կրկնած կ'ըլլայ:
Ճամբան ուստ տորմիզին հանդիպելով յարձակման կ'են-
թարկուի: Թրքական տորմիզը չէզոքութիւն պահել ձեւա-
ցնելով պաշտպանողական զիրք կ'որդեպքէ եւ վերջապէս,
Օտեսայի նաւահանգիստը պատասանելու կը ստիպուի: Օ-
տեսայի զիրքերէն կրակ կը բացուի եւ երկու սուրբի մէջ
մնացած կ'ըլլայ: Թուրք տորմիզն ալ ինքնապաշտպանու-
թեան համար կը ստիպուի Օտեսայի զիրքերը ուժակոծե-
լով քանդել եւ լուցնել: Ռուսական տորմիզը մասամբ ըն-
կրջմելէ եւ մասամբ ալ նահանջի մատնելէ ետք անվնաս
Պոլիս կը վերադառնայ: Օսմանեան կառավարութիւնն ալ

այս անակնկալ դէպքը պատճառ բռնելով Ռուսիոյ դէմ կը
բողոքէ:

Էնվէր (զարմացած).— Ի՞նչ աղուոր ծրագիր. պա-
տերազմի յայտարարութեան համար ուրիշ պատճառ փըն-
տելու հարկ չի մնար:

Վանկէնհայմ.— Ատիկա չըլլալիք բան չէ:

Էնվէր.— Լաւ խորհուրդ. սակայն մեր ընկերները,
մանաւանդ ծովային նախարարը հարցին տեղեակ պահել
պէտք է:

Վանկէնհայմ.— Անտարակոյս. կը կարծեմ, թէ Ձեր
հոս գալու ժամանակ այս խնդիրը լուծուած պէտք էր ըլ-
լար:

Էնվէր (ցասկոս).— Ուրե՞մն:

Վանկէնհայմ (էնվէրի ցասումը շտեմել ձեւացնե-
լով եւ ժպտելով).— Լսածիս համաձայն, Սաիտ Հալիմ
փաշան Անգլիական գետպանին խոստացած է զինեալ չէ-
զոքութիւն պահել եւ ասոր համար մեծ մտահոգութեան
մատնուած է եղեր. այս ձեւը զայն կը փրկէ, որովհետեւ
պատերազմին կատարուած իրողութեամբ մը ծագելուն
պատասխանատուն Ռուսիան եղած կ'ըլլայ:

Էնվէր (զարմացած).— Խնդիրը վճռուած ըսել է:

Վանկէնհայմ (չփոթած տեղէն ելլելով).— Քիչ մնաց
որ մոռնայի. Նորին Վահագնութեան կողմէ Ձեր վսեմու-
թեան ուղղեալ նամակ մը եւ ծրար մը կայ. ներեցէք որ
Ձեզի ներկայացնեմ:

Այս ըսելով, Վանկէնհայմ սենեակին անկիւնը գրու-
նուած երկաթէ արկղը բացած եւ արժէքաւոր սուփ մը եւ
նամակ մը հանելով Էնվէրին երկարած էր: Էնվէր՝ տուփն
ու նամակը ստանալէն ետք, դէմքի գայրոյթը անհետա-
ցած էր:

Էնվէր.— Նորին կայսերական բարձրութեան յաջոր-
դական շնորհները զիս կը յուզեն. շնորհակալութիւնս կը
ներկայացնեմ նորին վսեմութեան:

Վանկէնհայմ.— Հա՛, ուրիշ լաւ լուր մըն ալ ունիմ.
Չանազ-Պալէի մարտիցիները պատերազմական տեսակե-
տով շատ տկար են: Անոնք Անգլիական եւ Ֆրանսական տոր-
միզներուն ուժակոծումներուն երկար ժամանակ չեն կրը-
նար զիմադրել: Ատիկա նկատի ունեցող կառավարութեան
քանի մը ժամ առաջ հետազիր մը ստացայ, որով կը տեղե-
կացնէ թէ շատ մը պատերազմական պիտոյքներ եւ երկրա-
չափներ ճամբայ հանուած են. կը յուսամ որ մինչեւ երկու
օր հոս կը հասնին. Պոլիկարիա ասոնց անցքը ազատ ձգած

է: Ուրիշ մէկ տեղեկութեանս համաձայն՝ ժամանակ մը ետք Նորին Վեհափառութիւնը Չանազ-Փալէն պիտի այցելէ եւ Ձեզ ընդհանուր հրամանատարի դիրքին մէջ տեսնել կը փափաքի:

***

Այս տեսակցութեան յաջորդ օրը Թրքական տորմիզը Պոլսոյ նաւահանգիստէն կը մեկնէր, Նեղուցներու եւ Ընկերութեան շոգենաւերու ողջոյնի սուլիչները անդալար կը սուլէին, Իթթիհատ-Թերազգը կուսակցութեան մասնաճիւղերուն կազմակերպած այս ցոյցին մասնակցողներ, վարձուած նաւակներով եւ շոգեմակոյիներով սոյն տորմիզը շրջապատած՝ կոկորդալից ձայնով «կեցցէ՛» «Ճափուզ», կեցցէ՛ «Միտիլի» կ'աղաղակէին: Կամուրջին վրայ «ասեղ ձգելու տեղ չկայ» ասացուածին պէս, խոնուած՝ ցոյցը եւ այս շարժումը կը դիտէին. կարգ մը ձեր կիներ ուրախութեան արտասուք կը թափէին. այս շարժումէն ապազային ծնելիք անէտին վրայ ոչ ոք կը խորհէր:

Հասարակութիւնը զարմանալի եւ ոչխարի՝ մը չափ միամիտ է. ինչպէս ոչխարը անգիտակցարար զինք մորթողին հետեւելով սպանդանոց կ'երթայ, հասարակութիւնն ալ ինքզինք հերոս ճանչուցած պոռոտախօսներու կը հետեւի եւ կուրօրէն վտանգներու կ'ենթարկուի:

Օսմանեան տորմիզի հոչակ առած այս երկու դերմանական չարաշուք զրահաւորները, խնդրոյն անտեղեակ՝ ժողովուրդին ծափերու հեղեղին մէջ պատերազմական դիրք բռնած՝ կամաց կամաց կը յառաջանան:

Տորմիզին հետեւողներուն եւ երեկոյնան թերթերուն յայտարարութեան համաձայն, տորմիզը իր սազմափորձերուն մէջ կատարելապէս յաջողած, «Ճափուզ» եւ «Միտիլի» երեւակայութենէ դուրս ճարպիկութիւն ցոյց տրւած էին:

Պոլսոյ դեսպաններուն պատերազմական եւ նաւային կցորդները, օտար եւ թուրք թերթերու թղթակիցներ, հայթայթուած միջոցներով սոյն տորմիզին կը հետեւէին եւ անոր շարժումները կը դիտէին:

Տորմիզը, Գրգ Գուլէսին, Սարայ Պուրնուն անցնելով Գուճ Գափուլի առջեւէն դէպի Մարմարա ուղղուած եւ ժողովուրդին տեսողութենէն հեռացած էր:

Քանի մը օր ետք, Պոլսոյ մէջ հետեւեալ լուրը կը տարածուէր: Օսմանեան տորմիզը, «Ճափուզ»ի եւ «Միտիլի»ի հետ Մարմարայի սազմափորձերը լրացուցած, Սեւ Մովու մէջ ալ կարգ մը փորձեր կատարելու համար

գիշերանց Նեղուցէն անցած եւ Սեւ Մովու ճափրան գոցելու համար Նեղուցներու մուտքին վրայ ական զետեղելու եկող Ռուս տորմիզին հաղիպած է: Այս վերջինը Օսմանեան տորմիզը տեսնելուն ուժակոծման անցած է: Օսմանեան տորմիզը՝ առանց փոխադարձելու, ինքնապաշտպանութեան դիրքով ուզած է Օսեսայի նաւահանգիստը ապաստանիլ, սակայն Օսեսայի դիրքերէն ալ ուժակոծուած է: Երկու կրակի մէջ մնացող Օսմանեան տորմիզը ինքնապաշտպանութեան եւ փոխադարձելու ստիպուած ըլլալով, Օսեսայի ուսական դիրքերը ուժակոծելով՝ զայն լուծեան դատապարտած է եւ Ռուս տորմիզին մէկ մասը փճացուցած եւ մէկ մասն ալ նահանջի մատնելով անվնաս Պոլսոյ նաւահանգիստը վերադարձած է: «Կեցցէ՛» «Ճափուզ», կեցցէ՛ «Միտիլի» թող կորչին Ռուսերը»:

Օսեսայի ուժակոծումը կը պատահի 19 Հոկտեմբեր 1914-ին. այս լուրերուն կը յաջորդէ հետեւեալ լուրը:

«Ռուս բանակը Կովկասի ճակատէն յարձակման անցած է, սակայն թուրք քաջարի բանակը փոխադարձ յարձակման անցնելով՝ Ռուսերը նահանջի մատնած է»:

«Կեցցէ՛ թուրք բանակը, թող կորչին Ռուսերը»:

Քանի մը օր ետք, 5 Նոյեմ. 1914-ին՝ Անզլիոյ դէմ, եւ 6-ին ալ Տրանսայի դէմ պատերազմ յայտարարուած էր թուրքիոյ կողմէ:

***

Օսմանեան կառավարութեան Գերմանիոյ հաշտոյն պատերազմի մտնելուն յաջորդ օրը, 8-րդ զօրաբանակի հրամանատար գնդապետ ձէմալ պէյ (Կիւչիւք ձէմալ փաշա) որ Պէհլէթ պէյի հրամանատարութեան տակ Հոմս գտնուող 23-րդ զօրաբանակի մօտ որպէս քննիչ զրկուած էր, Պատերազմական Նախարար Էնվէրէն ստացած ծածկապիր հաղորդագրութեան վրայ, զօրաբանակի սպաները իր մօտ կանչած եւ հետեւեալ ճառը խօսած է:

«Մեր կառավարութիւնը Ռուս տորմիզին յանկարծակի յարձակման ենթարկուեցաւ: Անզլիական բարեկարգիչ յանձնախումբին դաւաճանութիւնը ցաւալի պարագայ մ'է. Մովակալ Լեմփոս եւ իր ընկերները մեր զրահաւորները անգործածելի վիճակի մը մատնեցին: Պատերազմական Նախարարութիւնը ասիկա ժամանակին տեղեկանալով հարկ եղած միջոցները ձեռք առած եւ Մովակալ Լեմփոսի եւ իր սպայակոյտի պաշտօնին վերջ տուած է: Արդ, Օսմանեան կառավարութիւնը, այս կազմակերպուած յարձակման դէմ, Աստուծոյ զօրութեան ապաւինելով եւ Կեզը:

պետութեանց հետ զինակցելով պատերազմի մտած է. յադ-
թանակը մերն է»:

Անգլիական բարեկարգիչ յանձնախումբին պաշտօնին
վերջ տուող Մովսիս Նախարար ձէմալ փաշա, իր յուշե-
րուն մէջ այս դէպքը հետեւեալ կերպով կը մեկնէ և կ'ըսէ.

«Յաւալի է որ ընդհ. պատերազմի նախօրեակին, մեր
թերթերուն մէջ, Գերման թերթերէն քաղելով, սուտ լուր
մը հրատարակուած էր, ըստ որում, Անգլիացի ընդհ. Տը-
նօրէնը, Անգլիական բարեկարգիչ յանձնախումբի հրա-
հանգիս համաձայն, մեր նաւերուն նորոգման միջոցին, ա-
մենէն կարելոր մասերը հանել տուած և այսպէսով մեր
նաւերուն արագութեան շափը նուազեցուցած է:

«Այս լուրը հրատարակուած չըջանին, Էրզ բանակի
հրամանատարութեան պաշտօնը կը վարէի: Եւ զիս փոխա-
նորդող էնվէր փաշային տեղեկացուցի, թէ այս լուրը բա-
ցարձակապէս սուտ է. թէ՛ Անգլիական բարեկարգիչ յանձ-
նախումբը, և թէ՛ մեր նաւաշինարանները արդիական երկ-
րաշափները մինչև իրենց պաշտօնին վերջ տրուելը կա-
տարեալ խղճի մտօք և պատուով աշխատած և ո՛չ մէկ դա-
ւաճանութիւն գործած են, և խնդրեցի որ այս լուրը Մո-
վային Նախարարութեան կողմէ հերքուի: Ցարդ չեմ գի-
տեր, թէ այս հերքումը կատարուեցա՞ւ թէ ոչ, սակայն
ցաւով կը հաստատեմ, որ այս անհիմն լուրին հրատարա-
կումը շատ դէժ արձագանգ դտաւ և շատ մը քաղաքա-
կան հեղինակութիւններու մէջ՝ մեր և Գերմանիոյ դէմ
չարամիտ հրատարակութիւններու պատճառ դարձաւ: Բա-
րոյական պարտականութիւն կը զգամ հոս կրկնելու, թէ
Մովսիսայ Լեմփոս և իր սպայակոյտը և թէ մեր նաւաշի-
նարանները բարեկարգելու պաշտօն ունեցող Անգլիացի
երկրաշափը և գործաւորները իրենց պարտականութիւնը
խիստ պատուաւոր կերպով կատարեցին»:

Սոյն դէպքերը փաստելու համար, հարկ կը տեսնեմ
1922ին հրատարակուած ձէմալի յուշերէն քաղել նաև հե-
տեւեալը.

«Որչափ որ Գերմանները նախապէս ընդունած էին,
որ մենք մինչև մեր զօրաշարժը յրացնենք, մեր չէզոքի
դիրքը պահենք և և կարելի եղածին չափ ուշ պատերազմի
մասնակցինք. սակայն ի վերջոյ Մտոնի պարտութեան վը-
րայ, երբ ստիպուեցան իրենց յարձակող բանակը ետ քա-
շել և յարձակողականէն պաշտպանողականի անցնիլ և
երբ Ռուս բանակը մէկ կողմէն Արեւելեան Բրուսիան ոտ-
նակոխ ընելով յաղթական կը յաւաջանար և միւս կողմէն

կալիցիան կ'ողողէր, և իրենց դիրքերը բոլորովին խախ-
տած էր, կտրուկ կերպով Գերմանները պահանջեցին որ
պատերազմի մասնակցինք, որովհետեւ կովկասի մէջ Ռու-
սական, իսկ եգիպտոսի մէջ Անգլիական կարելոր ուժերը
մենք կրնայինք կասեցնել:

«Գերման զեսպանը այս ուղղութեամբ ամէն օր թէ
Եպարզոս Սախտ փաշային և թէ մեր մօտ դիմում կը կա-
տարէր. այդ միջոցին մեր ընդհ. զօրաշարժը լրացած և
բանակները հարկ եղած ուղղութեամբ զրկուելու պատ-
րաստ վիճակի մը մէջ գրուած էին. տեւականօրէն կը մար-
զուէին և գրեթէ ամէն օր Պոլսոյ և Սկիւտարի կողմերը
ռազմափորձ կը կատարուէր:

«Էնվէր փաշային, հրամանատարական կազմը զօրաց-
նելու նպատակով ի գործ դրած զինուորական բարեկար-
գումը զգալի էր: Զօրագունդերուն՝ զինուորական, առաք-
ման և այլ կանոններուն տեղեակ երիտասարդ հրամանա-
տարներու ձեռքին տակ մարդուած ըլլալը կը հաստատուէր:

«Գերմանները այս յաջողութիւնը տեսնելով կ'առաք-
կէին, թէ երբ ձեր ձեռքը ասանկ կանոնաւոր զինուորական
ուժ ունիք, փոխանակ զանոնք անմիջապէս գործի յծելու,
Գերմանիոյ և Աւստրիոյ պարտութիւններուն հետուէն
հանդիսատես կը հանդիսանաք:

«Արդարև, մեր բանակին ընդհ. զօրակոչը պատճա-
ռարանելով պատերազմէն խուսափելու կարելիութիւն չէր
մնացած: Այն ժամանակ զրամական խնդիրը առաջ քշուե-
ցաւ, թէ և առանձնաշնորհ միները առժամեայ օրէնքով մը
ջնջուած էին, սակայն ասկէ անմիջապէս օգտուել կարելի
չէր, մաքսատան հասոյթները 3/4ով նուազած և տասա-
նորդի հասոյթներն ալ ամբողջութեամբ բանակին յատ-
կացուած էին:

«Մեր կառավարութեան Յրանսայէն առած փոխա-
ուութեան առաջին մասնավճարը հազիւ թէ մինչև տարե-
վերջի պետական ծախքերուն բաւէր, ուստի Գերմանիոյ
առաջարկուեցաւ որ զրամական խնդիրն ալ լուծուի:

«Դեսպան Վանկէնհայմէն հրաւիրագիր մը ստացայ,
որով կը տեղեկացնէր թէ Հոկտ. 11ին Թարապիոյ զեսպա-
նատան մէջ տրուելիք կէսօրուան ճաշկերոյթին հրաւիր-
ուած եմ: Դեսպանատուն երթալուս, Եպարզոս փաշան,
Թալաթ և Սայիլ պէյերը ու էնվէր փաշան հոն դտայ.
այդ միջոցին Գերման զեսպանատան խորհրդական նչա-
նակուած Փոն Գոլմանն ալ հոն էր: Ճաշէն ետք զեսպանին
աշխատութեան սենեակը անցանք:

«Վանկէն՝ չայմ մէկ կողմէն դրամական խնդրոյն կար-
դադուութիւնը Գերմանիոյ կողմէն ընդունուած ըլլալը կը
յայտնէր եւ միւս կողմէն ալ, ասկէ վերջ ուրիշ արգելք մի
յարուցանէր — հասկցնելու ձեռով երեսս կը նայէր:

«Այդ միջոցին էնվէր փաշա յայտարարեց, որ «Կո-
պէն» եւ «Պրեսլաւ» զրահաւորներուն Սեւ Ծով անցնելու
արգելքը անխմտտ էր, որովհետեւ ծովակալը կարգ մը
շատ օրինաւոր զինուորական պատճառներ կը ներկայա-
ցընէր: Սակայն այս երկու նաւերուն մեր միւս նաւերուն
հետ Սեւ Ծով անցնելը կրնար մեր անպայման պատերազմի
մտնելուն պատրուակ դառնալ: Համաձայնական տէրու-
թիւնները անգամ մը բաց է թաց ազդարարած էին՝ որ
«Կոպէն» եւ «Պրեսլաւ»-ը որպէս թրջական նաւ չեն ընդու-
նիր, եւ եթէ ասոնք Օսմանեան դրօշ պարզելով եւ թրջական
նաւազներով նեղուցներէն դուրս գան, անմիջապէս թշնա-
մական արարքի մը պատճառ պիտի դառնան:

«Ուստի յայտնի էր, որ Ռուս նաւատորմը սոյն նա-
ւերը տեսնելուն անմիջապէս յարձակում գործելու պիտի
չվարանէր:

«Ուել պարագայի տակ, եթէ Ռուս նաւատորմը «Կո-
պէն» եւ «Պրեսլաւ»-ի վրայ յարձակում չգործէր, մեզ պա-
տերազմի մտցնել փափաքող Ծովակալ Սոչոն, ուղղակի
Ռուս նաւատորմին եւ կամ Ռուսական նաւահանգիստնե-
րուն վրայ յարձակելով կրնար մեզ պատերազմի բռնել:

«Ծովակալ Սոչոնի՝ Սեւ Ծովու մէջ Հոկտ. 29ին տե-
ղի ունեցած ընդհարումներու մասին տուած տեղեկագրին
համաձայն, թէ եւ պարտաւորուած են ընդունելու, որ Ռուս
նախախարձակումը առիթ տուած է որ մենք ծովային գոր-
ծողութեան ձեռնարկենք, սակայն այս պատճառ դարձաւ՝
որ Ռուսերը եւ յաջորդարար Անգլիացիները եւ Ֆրանսացի-
ները Օսմ. պետութեան դէմ պատերազմ յայտարարեն:

«Եպարքոս Սախո Հալիմ փաշա հոգեկան տազնապի
մատնուած էր: Ըստ իրեն Գերմանիա Թուրքիան պատե-
րազմի մղելու պատասխանատուութիւնը պիտի չուզէր
ստանձնել: Այդ օրերուն տօն ըլլալուն՝ իր ծովազերեայ ա-
պարանքին մէջ կը գումարուէինք, Սախո Հալիմ Փաշա կը
յայտարարէր թէ, եթէ տորմիդին այս յարձակումը պա-
տերազմի պատճառ դառնայ, ինք անպայման պիտի հրա-
ժարի: Պատշաճ լեզուով մը անոր բացատրուեցաւ, որ
Գերմանիոյ հետ զինակցութիւնը ինքը ստորագրած, ասկէ
ծագելիք բարդութիւններուն դիմակալելու համար քանի
մը օր առաջ տրուած որոշման ձայնակցած ըլլալով, այս

ընդհարումին բնական հետեւանքը եղող ներկայ կացու-
թեան հիման վրայ իր հրաժարիլը աններելի էր:

«Սոյն անհերքելի փաստարկութեան վրայ իշխանը
լոռց եւ համակերպելով չհրաժարեցաւ»:

Օսմանեան կառավարութիւնը, այս կերպով Գերմա-
նիոյ հաշտոյն ընդհ. պատերազմի մտած ժամանակ՝ Իթթի-
հատ եւ Թէրազքը կուսակցութեան դիրքը ի՞նչ վիճակի մէջ
էր: Այս մասին գաղափար մը կազմել տալու համար հարկ
կը տեսնենք անցեալի դէպքերէն ամփոփ մէջբերում մը
ընել:

1910ին Եմէն ապստամբութեան դրօշ պարզեց: Թա-
լաաթ երեսփոխանական ժողովին առջև յայտարարեց, թէ
պիտի կրնայ այս ապստամբութիւնը երեք ամսուան մէջ
ջախջախել եւ զանոնք տեւական անշարժութեան մատ-
նել: այս յայտարարութիւնը ջերմ ծափերու արժանա-
ցած էր:

Թալաաթ Եմէնը զսպելու եւ բարեկարգելու պաշտօ-
նով, Ահմէտ Իզզէթ փաշան կառավարիչ հրամանատար
նշանակել տուած եւ ճամբու դրած էր: Իթթիհատ եւ Թէ-
րազքը կուսակցութիւնն ալ Ահմէտ Իզզէթ փաշայի գործե-
րը հակադրելու համար, իրր յիազօր պատուիրակ հազու-
րապետ խուլ Իսմէթ պէյր(1) անոր ընկերացուցած էր:

Դէպի Եմէն կարեւոր ուժերու առաքման սկսուած էր,
եւ այս ուժին 18000 հոգին բոլոր պիտոյքներով Ափրիկեան
Թրիփոլիէն փոխադրուած էր եւ այսպէսով Թրիփոլին ան-
պաշտպան ձգուած էր:

Թրիփոլիի հրամանատար-կառավարիչը Իպրահիմ
փաշա, Կեդը. կառավարութեան տեղեկացուցած էր, թէ
այս փոխադրութիւնը վտանգաւոր է, թէ անոր հետեւան-
քը ազէտալի պիտի ըլլայ, եւ չեղած էր, թէ Իտալիայ դը-
րաւման յաւակնութիւններ կը սնուցանէ եւ եթէ Իտալիոյ
կողմէն անմիջական յարձակում մը գործուի, ինչ որ շատ
հաւանական է, չուն մնացած 3000 զինուորով, որոնք գրեթէ
անդէն են, կարելի պիտի չըլլայ պաշտպանուիլ, սակայն
Կեդը. կառավարութիւնը յուս մնացած էր:

1911ի Սեպտ. 16ի դիշերը Վարչապետ Հապէր Փաշա,
ըստ իր սովորութեան, երբ ոստիկան զինուորներու դաս-
տիարակութեան համար հրաւիրուած Իտալացի քննիչ Ռո-
պէլլան Փաշայի տան մէջ տեղիներու հետ թուղթ կը խոս-

(1) Այս Իսմէթ պէյր. Յալիմ վարչապետ. այժմ շէպիկ կուսակցութեան
պարալուծ է:

դար, կը զուարճանար, սեղանի վրայ Իտալական դեսպանատան կնիքով կնքուած եւ «չատ կարեւոր եւ խիստ ստիպողական» մակագրութեամբ նամակ մը իրեն յանձնուած էր: Հազգը փաշա տիկիններու հանդէպ քաղաքավար գրտնուելու մտօք, նամակը առանց բանալու սեղանին վրայ դրած եւ խաղը շարունակած էր:

Կը պատմուի թէ, Ռոպէլլան փաշա նամակին պարունակութենէն եւ կացութեան փափկութենէն տեղեակ ըլլալով կը զարմանար՝ թէ Հազգը Փաշա, ի՞նչպէս պետական կարեւոր գործերու մէջ այսչափ անհոգ կը գտնուի, եւ միայն կէս գիշերուան մօտ Հազգը փաշային դիտել տուած է թէ՛:

— Փաշա, կը տեսնեմ որ սեղանին վրայ ձգուած նամակին վրայ «չատ կարեւոր եւ ստիպողական» մակագրութիւնը կայ: Կը կարծեմ որ եթէ բարեհաճիք քանի մը վայրկեան խաղը ընդհատելով նամակը կարդալ, գէշ չըլլար. անշուշտ տիկինները ներողամիտ պիտի գտնուին, այսու հանդերձ այս դիտողութեանս համար Ձեր ներողամտութիւնը կը խնդրեմ, որովհետեւ ես տակաւին Արեւելքի նիստ ու կացին եւ սովորութիւններուն կատարելապէս տեղեակ չեմ:

Ռոպէլլան Փաշայի այս դիտողութիւնը, որ տեսակ մը ծաղրանք էր, Հազգը Փաշան սթափեցուցած, խաղը ընդհատելով նամակը բացած եւ գրութեան տեղեկանալով շուարման մատնուած էր, որովհետեւ նամակը Իտալիոյ կողմէն վերջնազիր մըն էր, որով Օսմանեան կառավարութենէն Թրիփոլին 24 ժամէն պարպել կը պահանջուէր:

Հազգը փաշա ժամանակին ուշ ըլլալուն պատճառաւ, չէր կրցած ոեւէ միջոցի գիծել եւ յաջորդ առտուն, 17 Սեպտեմբեր 1911ին Թրիփոլին Իտալիոյ կողմէն գրաւուած էր:

* * *

Իտալիոյ կողմէն այս անակնկալ եւ միջազգային օրէնքներու հակառակ տրուած հարուածը Իթթիհատ Թէրազգը կուսակցութիւնը եւ Պոլսոյ բոլոր քաղաքական շրջանակները շտեմեցուցած էր:

Գնդապետութենէ հանգստեան կոչուած Սատրզ Պէյ, Իթթիհատ եւ Թէրազգը կուսակցութենէն անջատուելով «Հիւրրիէթ եւ Իթիլաֆ» (1) անուան տակ ընդդիմադիր կուսակցութիւն մը հիմնելու կ'աշխատէր: Ան նմէնի ապրս-

(1) Իթիլաֆը յետագային բուռն կերպով կը բնագոտէր Իթթիհատի բազմակուսութիւնը բոլոր մարզերու մէջ:

տամբութեան վրայ աւելցող Թրիփոլիի Իտալական գրաւումը յարմար առիթ նկատելով Երեսփոխանական Ժողովին մէջ թէ զուրսը իր համախոհներով, սկսած էր Իթթիհատ եւ Թէրազգը կուսակցութեան դէմ պայքարիլ: Քանի պայքարը կը սաստկանար, այս նոր հիմնուած կուսակցութիւնը աւելի ժողովրդականութիւն կը գտնէր, եւ Երեսփոխանական Ժողովին մէջ քանի մը աթոռ ունեցող «Ժողովրդային» կուսակցութեան հետ միանալով իր դիրքը աւելի կ'ամրացնէր:

Հիւրրիէթ եւ Իթիլաֆ կուսակցութեան միջոցաւ ընդդիմադրութիւնը միութիւն մը կազմած էր եւ այս միութիւնը նախկին վարչապետ Կիպրոսցի Քեամիլ Փաշան կրկին աթոռ լարձրացնելու կը ձգտէր:

Արտաքին թշնամիները երկրին այս խառնակ վիճակը օգտագործելու չյապաղեցան: Յունաստանի հռչակաւոր վարչապետը Վէնէզէլոս, Օսմանեան կառավարութեան դէմ Պալքանեան դաշնակցութիւն մը կազմելու կ'աշխատէր:

Վէնէզէլոսին այս ճիգին միակ նպատակն էր Կրէտէն ամբողջութեամբ Յունաստանի կցել: Այս միջոցին եթէ կառավարութեան ղեկը վարչապետ եւ դիւանապետ մէկու մը ձեռքը գտնուէր, Յունաստանի հետ համաձայնիլ շատ դիւրին պիտի ըլլար եւ թոյլ պիտի չտրուէր որ Պալքանեան դաշնակցութիւնը կազմուէր եւ Մակեդոնիան կորսուէր. սակայն ի՞նչ օգուտ. պետական գործերը ընդդիմադիր զառամած փաշաներու եւ Իթթիհատ եւ Թէրազգրի նորելուկ անփորձներու ձեռքերուն մէջ կը գտնուէին:

* * *

Քաղաքական կացութիւնը Թուրքիոյ համար աննրպաստ էր. Մակեդոնիոյ մէջ վտանգը գլուխ կը ցցէր: Իթթիհատ եւ Թէրազգրի ղեկավարները. Ժողովուրդին մօտ կուսակցութեան պատիւն ու վարկը պաշտպանելու համար կը խորհէին կառավարութիւնը առժամեայ կերպով ընդդիմադիրներու յանձնել եւ անխուսափելի պատերազմը փութացնել:

Իթթիհատ եւ Թէրազգը կուսակցութեան ղեկավարները այս կերպ շարժելով, իրենց կամքով 1912ի Յունիսին կառավարութիւնը ընդդիմադիրներուն յանձնեցին եւ հեռացան: Ընդդիմադիրներու կողմէ կազմուեցաւ Ղազի Մուխթար Փաշայի դահլիճը, որուն կ'անդամակցէր նաեւ Քեամիլ Փաշան:

Ահմէտ Մուխթար եւ Քեամիլ փաշաները իրարու դէմ կը պայքարէին, անցեալի մէջ պատահած կարգ մը դէպ-

քերու պատճառաւ զժտուած էին. այս երկու հինցած, զու-
 տամած զլուխները, մին Մարաջախտ, միւր Նախարար,
 որ պէտք էր փորձառութիւն ունեցած ըլլային, չի կրցան
 կացութեան ստացած փափկութիւնը կշռել: Քեամիլ փա-
 շա Պատերազմական Նախարարութեան կոչուած Նազըմ
 Փաշային ազդեցութեան եւ զինուորական տաղանդին կը
 վստահէր եւ կը խարուէր, կարծելով որ բանակը Իթթի-
 շատ եւ Թէրազգըի ձեռքէն խլուելէն ետք իրենց թիկունք
 պիտի կենար: Իսկ ներքին նախարարութեան կոչուած Բէ-
 շիտ պէյին չափէն աւելի կարեւորութիւն եւ վստահութիւն
 ցոյց կը տրուէր:

Մակեդոնիոյ կացութիւնը ծանրացած էր. Իթթիշատ
 եւ Թէրազգըի պարագլուխները, զիտնալով հանդերձ որ
 չետեւանքը պարտութիւն պիտի ըլլայ, ընդդիմադրութիւ-
 նը հանրային կարծիքին առջեւ վարկաբեկելու համար պա-
 տերազմ յայտարարել տալու կ'աշխատէին:

Ահմէթ Մուխթար եւ Քեամիլ փաշաները պատերազ-
 մէն կը խուսափէին, պետութեան զինուորական կացու-
 թիւնը եւ նւթականը ձեռնառու չէին նկատեր եւ խնդիրը
 դիւանագիտական ճամբով լուծել կ'աշխատէին, նոյնիսկ
 թերթերու միջոցաւ յայտարարելով, թէ կառավարութիւ-
 նը Պերլինի դաշնագրին 77-րդ յօդուածը իրագործելու
 վրայ է:

Պերլինի դաշնագրին 77րդ յօդուածը Մակեդոնիոյ
 տեղական ինքնավարութիւն տալ կը խոստանար: Խնդիրը
 այս կերպով լուծել քաղաքական յաջողութիւն պիտի նը-
 կատուէր. դէշ միջոց մը չէր, մանաւանդ որ իրական
 կողմ ալ ունենալով, կարելի էր մեծ տէրութիւններու հետ
 բանակցութեան դուռ բանալ եւ ժամանակ շահիլ. սակայն
 ինչ օգուտ, որ Իթթիշատ-Թէրազգըի ղեկավարները ժո-
 դովուրդը զրգռելով պատերազմը փութացնել կ'աշխա-
 տէին, ընդդիմադրութիւնը եւ կառավարութիւնը չէին կըր-
 նար հակամիջոց մը գտնել:

Իթթիշատ եւ Թէրազգը կուսակցութիւնը վերջապէս
 բարձրագոյն վարժարաններու եւ համալսարանի ուսանո-
 ղութիւնը Բ. դրան առջեւ ցոյց մը կատարելու մղեց, եւ
 Ահմէտ Մուխթար փաշայի կառավարութիւնը շփոթու-
 թեան մատնելով պատերազմ յայտարարել տալու յաջողե-
 ցաւ:

Բոլոր երկիրներու մէջ համալսարանները գիտական
 հաստատութիւններուն սիրտը կը նկատուին: Երբեմն հա-
 մալսարանականները, որպէս ազգին ներկայացուցիչը եւ

ջիւր, կրնան ցոյցերու տաղանդովը ըլլալ, բայց այս կը
 պատահի, երբ ազգին եւ ընդհանուրին պահանջը զգացուի:

Յու ի սերտ պէտք է լսել որ 1908ին պատահած Իթ-
 թիշատ եւ Թէրազգըի յեղափոխութիւնը, Օսմանեան կայս-
 րութեան բոլոր խտերուն մէջ ծայրահեղութիւն, գինսվո-
 թիւն յատաշացուցած եւ ասկէ ամենէն շատ ազդուողը հա-
 մալսարանի եւ բարձր վարժարաններու ուսանողութիւնը
 եղած է. որոնք իրենց սահմանէն եւ պարտականութենէն
 դուրս կուրօքն իթթիշատ եւ Թէրազգըի բարակամախա-
 ները դարձած էին. եւ ասոնց սրտին մէջ իրական հայրե-
 նասիրութեան տեղ, կեղծ եւ չեղտած ազգայնամասո-
 թիւն մը բոյն դրած էր:

Պերլինի դաշնագրութեան 77րդ յօդուածին գործադ-
 րութեան ի նպաստ կառավարութեան ծրագրին թերթերու
 յայտարարուելէն մէկ օր ետք Հայտար Փաշայի բժշկական
 վարժարանի ուսուցիչներէն սմանք, բժշկական դատախա-
 սութեան տեղ աշակերտութեան բսած էին, թէ կառավա-
 րութիւնը պատերազմէն կը խուսափի, թէ Պսնահ-Հէրսէ-
 քովէնի պէս, Մակեդոնիան այ թշնամիներուն ծախելու
 վրայ է, եւ կեղծ զայրոյթ մը ցոյց տալով ուսանողութիւնը
 կառավարութեան դէմ գրգռելով ցոյց մը կազմակերպելու
 կը մղէին, նոյնիսկ ուսուցիչներէն մէկը գրգուտած բսած
 էր. —

«Պարոննե՛ր, կառավարութեան նպատակը Մակեդո-
 նիան տալ, ծախել է, կառավարութեան այս շատ տկներեւ
 դաւաճանութեան դէմ զարդացած երիտասարդութիւնը
 պէ՞տք է լսէ... Եթէ պատերազմինք հարիւրին հարիւր
 յողթանակը մերն է. եւ սակայն դաւաճան Քեամիլ փաշան,
 Պսնահ Հէրսէքովէնի պէս Մակեդոնիոյ մնացած մասերն
 ալ ծախել կ'ուզէ, ո՞վ հայրենիքի պաշտպան երիտասար-
 դութիւն, զարդացած երիտասարդութիւն, այս հայրենա-
 դատութիւնը յու ու մունջ պիտի դիակէ՞ք, Ձեր երակնե-
 րուն մէջ արին, ջիղերուն մէջ պրկու՞մ, եւ Ձեր սրտին մէջ
 կամք եւ փառք չմնա՞ց, ինչո՞ւ համար Բ. Դուռ գիմելով
 վարչապետէն եւ Արտաքին Նախարարէն բացատրութիւն
 չէք պահանջեր, այս թէ Ձեր իրաւունքը եւ թէ պարտակա-
 նութիւնն է:

Բժշկական վարժարանի ուսանողներուն զրգուութիւ-
 նը իր գաղաթնակէտին հասած էր, ուսուցիչներու զրգու-
 մով ուսանողութիւնը Հայտար Փաշայէն մեկնած եւ Պոլիս
 անցնելով «Ալյնէկ Հանրմի Ապարանքը» կոչուող համալ-
 սարանը հասած էին՝ եւ հոն ալ նախապէս պատրաստուած

ուսանողութեան հետ միանալով դասախօսութեան սրահը մտած էին, հոն աթոռ բարձրացող եւ իր ընկերներուն կողմէ քաջախերտող բժշկական ուսանող մը, առտուան իրենց ուսուցչին րսածները կը կրկնէր եւ երիտասարդութեան յատուկ ջլաշնութեամբ մը կ'ըսէր.

— Ընկերներ, Մակեդոնիան մեր ձեռքէն կը խլեն, ղեկավարները պետութեան դէմ կը դաւաճանեն, այս ճրջմարտութիւն է. այս պարագային մեր զարգացած եւ հայրենասէր երիտասարդներու պարտականութիւնը ի՞նչ է. ընկերներ, սրտիս բոլոր թափովը Ձեզի հարցում կ'ուղղեմ. մեր պարտականութիւնը ի՞նչ է այսօր, ինչո՞ւ հաւաքուելով անմիջապէս Բ. Դուռ չենք երթար եւ այդ դաւաճան նախարարներուն օձիքէն բռնելով փողոցներու մէջ չենք քաշկուտեր եւ անոնց դաւաճանութեան արժանի պատիժը չենք տար, եւ կամ ինչո՞ւ պատերազմ չենք յայտարարեր, երբ ապահով ենք, թէ մենք պիտի յաղթենք... Օ'ն ընկերներ, Բ. Դուռ երթանք եւ Վարչապետն ու Արտաքին Նախարարը մինչեւ դուռ բերելով բացատրութիւն պահանջենք:

Համալսարանի բոլոր ճիւղերու մէջ այս ուղղութեամբ ճառեր խօսուեցան, զիրար գրգռելով խնդիրը արծարծուեցաւ, համալսարանի դրօշակը պարզած ուսանողութիւնը ազատութեան երգեր երգելով դէպի Բ. Դուռ ուղղուեցաւ եւ ճամբան՝

— Պատերազմ կ'ուղենք, չենք թոյլատրեր որ Մակեդոնիան տրուի, — կ'աղաղակէին: Այս ցուցարարները քանի մը հոգիի կողմէ առաջ կը բռնէին: Անոնք յորձանքէն բռնուած, իրենց ընկերները յորձանքի կու տային. ասոնք կը պոռային եւ պոռալ կու տային:

Համալսարանականներէ եւ բարձրագոյն վարժարաններու ուսանողութենէն բաղկացած այս խումբը պատերազմական նախարարութեան չէնքին առջեւէն անցնելով «Տիվան Եօլու»ին միացած ճամբան մտած եւ Տամատ Ֆէրիտ փաշայի ապարանքին առջեւ հասած էին: Այս միջոցին երկու ձիեր ու լծուած կառք մը տեսնուեցաւ: Յուշարարները զայն շրջապատելով «պատերազմ կ'ուղենք, չենք ձգեր որ Մակեդոնիան տրուի», պոռացին. կառքին մէջի ճամբորդը անհամբեր գլուխը դուրս հանելով ցուցարարներուն՝

— Պատերազմ փափաքողները (ձեռքովը Պատերազմական Նախարարութեան ուղղութիւնը ցոյց տալով) թող հոն գան. եւ կառապանին ալ՝ «բէէ» ըսաւ: Կառապանը

ԷՆՎԷՐ

Թուրքիոյ Պատերազմական Նախարար, մեծ ռերագործ, ուղարեցաւ հայ ահաբեկիչներու ձեռքէն, սակայն սպաննուեցաւ Թուրքեստանի մէջ, հայ կարմիր բանակայինի մը կողմէ:

ԹԱԼԱԱԹ

Թուրքիոյ Ներքին Նախարար եւ Իթքիատի հայաչինջ ծրագիրը տառացիօրէն գործադրող ռերագործը: 15 Մարտ 1921-ին, Պերլինի մէջ, Սոզուսն Թէկլիբեանի մէկ զնդակով սատկեցաւ:

ձիերը մտրտեալ կը եւ կառքը դէպի Պատերազմական նախարարութիւն սուրացած էր:

Կասրին մէջ գանուպ անձը, օրուան Պատերազմական նախարար Նազլմփ փաշան էր:

Յուցարար ուսանողները թէ եւ «պատերազմ կ'ուզենք» կը պտտային եւ սակայն անոնցմէ եւ ոչ մէկը պատերազմի դաշար պիտի երթար եւ գոհուէր. իսումը ճամբան շարունակելով Բ. Դուս հասած էր. 30ի մօտ զինուորներ եւ 10ի մօտ ոստիկաններ արգիլել ուզեցին՝ սակայն երիտասարդական ծայրայեղութիւնը յաղթեց, ուսանողները մինչեւ Դուս մօտեկայով բարձրագոյն գոչեցին.

— Վարչապետ փաշան եւ Արտաքին նախարարը անսնել կ'ուզենք: Մակեդոնիան չի՛ կրնար տրուել. պատերազմ կ'ուզենք:

Ենիշէրիններու շրջանը յիշողներ անշուշտ կը կռահէին, թէ նման ցոյց մը Վարչապետին եւ Արտաքին նախարարին գլխատամբ(1) ուղել կը նշանակէր: Շատ անգամ ալ գոհացում առ չարկ կը տեսնուէր: Փառք Աստուծոյ այդ սեւ օրերը պատմութեան անցած են:

Այս ցոյցերուն զէմ Բ. Դրան մէջ եւ ոչ մէկ շարժում կը տեսնուէր, եւ ասկէ պայրացած՝ ուսանողութիւնը լուստանքներ, հայհոյութիւններ եւ անէծք կը թափէր. վերջապէս շարժում մը տեսնուելու պէս եղաւ եւ շուկ մը ելաւ, թէ պիտի գան, կու գան, պիտի չգան եւայլն. չեկողը Արտաքին նախարար Նորատունկեան էֆէնտին էր, իսկ եկողը իր գաւկին Մահմուտ Մուխթար փաշայի ընկերակցութեամբ՝ Վարչապետ Ահմէտ Մուխթար փաշան էր:

Յուցարարներուն գոռում գոչումին վրայ, Ղազի Ահմէտ Մուխթար փաշային մինչեւ դուռը մօտեկայը կառավարութեան տկարութիւնը ցոյց կու տար, վարչական եւ զինանապիտական ապիկարութիւնը:

Ղազի Ահմէտ Մուխթար փաշա սկսած էր իր զինուորական անցեալը պատմել Գարա Տաղ եւ Սերպիայէն սկսելով, մինչեւ Կովկասի պատերազմի ղէպքերը կը դասաւորէր, եւ Պերլինի դաշնագրութեան ներկայացումով կ'ու-

(1) Ենիշէրիններու շրջանին քաղաքակամ պալատին առջեւ «չեմք ուզեք» պտտելով ցոյց բերող Ենիշէրինները գոհացնելու համար նախկին քաղաքապետ վարչապետը գլխատելով ցուցարարներուն կու տային: Այս ցոյցը կազմակերպողները դիրքի տիրամային եւ ամոնց հարցնէին, քէ չի՞նչ կ'ուզենք, ամոնք կը պատասխանէին, քէ պատարաստուած կերակուրը մաքուր չըլլալուն ցոյց բնելու ստիպումս են: Վերջապէս այս մտադրուողը սկիզբէն ի վեր անգիտակ, փառասէրներուն գործիք դարձած էր:

զէր խօսքը վերջացնել: Հանգուցեալին նպատակն էր հասկրցնել, թէ ի՞նչ պատճառներով այդ դաշնադիրը կնքուեցաւ. կ'ուզէր հասկնել թէ կատարութիւնը ստիպուած էր դործադրել, եւ վերջապէս համարել, թէ կատարութեան բննած ուղին, այդ օրուան համար ամենէն շիտակ եւ ապահով ուղին է:

Միայն թէ չէր կրցած հասկնալ, թէ իր առջեւ գրանուող ամբար լարուած մեքենայ մըն է, եւ «պատերազմ կ'ուզենք» խօսքէն դուրս բան մը չէր հասկնար:

Ամբոխին մէջ կը գտնուէր Իթիթիհատ եւ Թէրապոլի հետեւորդներէն եւ «Ազա Կիւնաիպ» անունով ծանօթ էնիս Անիի, որը խօսքը Ահմէտ Մուխթար փաշայի ուղղելով ըստու. — Ս'ի փաշա, գուք շատ պատերազմներ տեսաք, Ղազի պատուանուներ ստիք. եւ հիմա Մակեդոնիան ձեռքէ կ'ելլէ, սղզն ու երիտասարդութիւնը. Ձեզի թիկունք դարձած՝ պատերազմ կ'ուզէ. եթէ անմիջապէս պատերազմ յայտարարէք՝ քառասուրհիկ Ղազի կը դառնաք:

Էնիս Անիին այս պատասխանին վրայ բոլոր ուսանողութիւնը միարեան.

— Պատերազմ կ'ուզենք, չենք ձգեր որ Մակեդոնիան արուի, ազապակեցին: Մահմուտ Մուխթար փաշան միջամտելով «պատերազմ պիտի ըլլայ» չեչաած էր եւ որուն նոյնիակ ինքն ալ պիտի մասնակցէր: Վերջապէս այս խոստումին վրայ ձայները լսեցին, Մահմուտ Մուխթար փաշային խոստումը վստահութիւն ներշնչեց եւ ցուցարարները ցրուեցան:

***

Յուցարարներուն տրուած պարտականութիւնը ստով չէր վերջացած: Իթիթիհատ եւ Թէրապոլի խլրդային աշխատանքները ուսանողութիւնը մինչեւ Թազաուրական պալատ մղած էր նոյն գոռում գոչումներով:

— Պատերազմ կ'ուզենք, թոյլ չենք տար որ Մակեդոնիան արուի, ազապակեցին կը շարունակուէին եւ առանց արգելքի պալատին ծաղկանոցը մտնելով՝

— Մեր Թազաուր հայրը տեսնել կ'ուզենք պոռացին: Հինգ վայրկեան յետոյ հանգուցեալ Սուլթան Մուհամմէտ Բէշաա Ե. ընդունելութեան սենեակին պատահանէն տեսնուեցաւ, հասկուեցաւ որ ուսանողութեան ուղղեալ բաներ մը կը խօսէր, սակայն չէին լսուեր բառերը: Միայն շրթունքներուն շարժումները կը տեսնուէին: Ան վերջապէս ձեռքը բարձրացնելով լուսած էր: Ամբոխին մէջ գտնուող բորակաւնտիտ մը բարձրածայն գոչեց.

— Ահաւաստիկ պարոննե՛ր, կը լսէք չէ՞, մեր թագաւոր հայրն ալ մեզի համամիտ է, ան ալ պատերազմ կ'ուզէ եւ կառավարութիւնը դաւաճանութեամբ կ'ամբաստանէ: Կեցցէ՛ մեր վեհափառ թագաւորը. անկցի՛ն դաւաճանները:

Այս կեցցէ՛ եւ անկցի՛ն բառերը ուսանողութեան կողմէ կրկնուած էին եւ վերջապէս պալատէն մեկնելով դէպի Պոլիս վերադարձը սկսած էր: Ճամբան հանդիպած բարձրաստիճան անձնաւորութեանց կառքերը կեցնելով՝

— «Պատերազմ կ'ուզենք, թոյլ չենք տար որ Մակեդոնիան տրուի», աղաղակները կը կրկնէին եւ ապա թոյլ կու տային որ կառքը ճամբան շարունակէր: Ճամբան Թալաթին կառքին ալ հանդիպեցան: Թալաթ գլուխը կառքին պատուհանէն դուրս հանելով:

— «Պատերա՛զմ, պատերա՛զմ, պատերա՛զմ», պոռագած էր: Այս «պատերազմ» բառը ո՛չ միայն ուսանողութեան, այլ եւ իթթիհատ-թէրազզըի ուղեղը եղող Թալաթին բեռնով երեք անգամ կը կրկնուէր: Պատերազմ բառը իթթիհատ-թէրազզըէն ուսանողութեան թէ ուսանողութենէն իթթիհատ-թէրազզըին ներարկուած էր: Մէկ բան յստակ էր: Որո՞չ էր որ մղում մը կար, վերջապէս այս բառը արձագանգ գտնելով՝ կառավարութեան, բարձր անձնաւորութեանց եւ նոյնիսկ թագաւորին կողմէ իւրացուած էր:

Ուսանողութեան պարտականութիւնը ասով ալ չէր վերջացած. նոր հնարք մը պէտք էր, թերթերն ալ պատերազմի կուսակից դարձնելու համար:

Ուսանողութեան երկրորդ անգամ Բ. դրան պոլոտան եկած ժամանակ, արդէն մթնած եւ լոյսերը վառուած էին: «Մապահ» եւ «Իգտամ» թերթերուն առջեւ քիչ մը կանգ առնելէ եւ պոռալ կանչելէ յետոյ, ամբողջ դէպի «Նուրը Օսմանիէյի» մօտ «Թանին» թերթին խմբազրատունը ուղղուած էր:

«Թանին» ի խմբազրութեան մէջ պատրաստութիւններ տեսնուած եւ չէնքը վերէն վար լոյսերով եւ Օսմանեան կարմիր դրօշներով զարդարուած էր: Իթթիհատ եւ Թէրազզըի նշանաւոր բանախօսը՝ Էօմէր Նաճի պատշգամին վրայ անհամբեր ուսանողութեան հասնելուն կը սպասէր, երբ անոնք հասան եւ «Պատերազմ կ'ուզենք, թոյլ չենք տար որ Մակեդոնիան տրուի» բացազանչեցին, Էօմէր պէյ յուզուած, սկսած էր բանախօսել. եւ թերթերուն Պերլինի դաշնազորին շուրջ առուած բացատրութիւններուն վտանգը եւ հանրային կարծիքին վրայ ձգած տպաւորութիւնը շեշտե-

լով ըսած էր. «Ուսանողական այս շարժումը ամենամեծ հայրենասիրութիւնն է: — Պարոննե՛ր, պիտի պատերազմինք եւ պիտի յաղթենք: Պուլիարն ալ պիտի յաղթէ... Գարա Տաղն ալ պիտի յաղթէ... Յոյնն ալ պիտի յաղթէ»:

Այս պոռոտախօս բանախօսին երկդիմի խօսքերը խոր տպաւորութիւն ձգած էին. խօսած ժամանակ ձեռքը կուրծքին կը զարնէր եւ դրօշակներ վար կը ձգէր: Օսմանեան դրօշներ վար կը ձգուէին, իսկ անոնց անկումը պիտոյնները արդեօք չէի՞ն հասկնար, թէ Օսմ. կայսրութեան անկման ժամը կը փութացնէին:

***

Ղազի Ահմէտ Մուխթար փաշա, այս ցոյցերու ազդեցութեան տակ Պալքանեան պատերազմը յայտարարած էր: Հազար ու մէկ դասերու մէջ զարարուող, եւ բոլոր միջոցներէ եւ ուժէ զուրկ կառավարութեան մը այս տրամաբանութեամբ պատերազմ յայտարարելը մեծ եւ անպարմանելի սխալ մըն էր. սակայն արտո՞ւ... սխտուած պատերազմը պէ՛չ փուլի մը մէջ մտած էր, եւ այս պարագան հատուտոր Ղազի Ահմէտ Մուխթար փաշան հրաժարած եւ գործէ քաշուած էր: Բոյր յանցանքը եւ պատասխանատուութիւնը Քեամիլի փաշայի կողմած դաշինճին կը վերագրուէր եւ Քեամիլի փաշայի հասցէին հազար ու մէկ լուտանքներ կը թափուէին եւ «Պոսնա-Հերսէֆովէն եւ Արեւելեան Մակեդոնիան ծախող Քեամիլի փաշան այս անգամ ալ ամբողջ Մակեդոնիան կը ծախէ» խօսքերը ոչ միայն հասարակութեան, այլ նաեւ կարգ մը բարձր անձնաւորութիւններու կողմէ կը յեղեղուէր:

Բանակին մէջ կարգապահութեան հետքն իսկ չէր մընացած: Իթթիհատ եւ Թէրազզը կուսակցութեան պատկանող սպաներ զինուորական գործը ձախող եւ վտանգատար կերպով կը վարէին, կամատուր արձանապրակելով շարքերուն մէջ մտնող Թալաթ եւ Իթթիհատ-Թէրազզըի պարզախիներ՝ զինուորը բարոյցալիկ չէին քաշուեր. հայրենիքին ապատութեան սեղձ՝ կուսակցական փաստաթուրթիւնը սեղ բռնած էր անոնց մտքին մէջ:

Ղազրմ փաշան ալ ակնկալուած հեղինակութիւնը եւ հմտութիւնը չէր կրցած ցոյց տալ. ո՛չ բանակին վրայ կրքած էր իշխել եւ ո՛չ ալ զինուորական առարումները կանոնաւորել: Բոյրը գործերը Իթթիհատ եւ Թէրազզըին պատկանող սպաներուն ձգուած էին:

Պալքանեան դաշնակցութեան բանակը ամէն կողմէն յարձակման անցած էր, իսկ Օսմանեան բանակը դասերու

հետեւանքով չէր կրնար դիմադրել: Քանի մը օրուան ընթացքին — Աստուած հեռու ընէ — այն տեսակ խուճապահար նահանջ մը սկսած էր, որ խղճի աէր մարդոց աչքերը արցունքով եւ սիրտերը արիւնով կը լեցնէր: Նահանջ մը, որ խուճապ-խուճապ զինուորներ զէնքերնին նետած, իրենց սպաներն ու ընկերները կորսնցուցած եւ շուարած վիճակի մէջ ճամբաները ինկած էին: Մակեդոնիոյ բնակչութիւնն ալ յանկարծակիի դալով, սարսափահար, իր կեանքը փրկելու համար, ամէն ինչ չգելով եւ միայն իրենց կիներն ու զաւակները առած՝ սայլերով՝ Պոլսոյ ուղղութեամբ կը գաղթէին:

Պուլկար բանակը՝ էտիրնէն պաշարման տակ առնելով՝ Չաթալճայի կողմէն Պոլսոյ կը սպառնար: Յունական բանակը Սելանիկ մտած, վերջապէս քանի մը օրուան մէջ ամբողջ Մակեդոնիան ձեռքէ ելած էր:

Քեամիլ եւ Նազրմ փաշաներու դէմ յարձակումը սաստկացած էր: Քեամիլ փաշան եւ իր ընկերները, Իթթիհատ-Թէրազըրին ժողովուրդին եւ բանակին մէջ սերմանած որոմները մաքրելու անկարող էին: Գաղթականներուն ալ չէին կրնար հոգ տանիլ, պաշտօնեաներուն ամսականները անվճար կը մնային, բոլոր ղէպքերը Քեամիլ եւ Նազրմ փաշաներուն աննպաստ էին:

Քեամիլ փաշա եւ իր դահլիճը շուարած, շքած հաշտութեան միջոցներ կը փնտռէին, ասով հանդերձ հաշտութեան պայմաններուն ծանրութենէն ալ կը վախնային եւ պատասխանատուութիւնը ուրիշներու հետ բաժնելու մասին կը խորհէին:

Սահմանադրական կառավարութեան մը համար անթոյլատրելի «Երեւելեաց ժողովի» մը կազմութեան ձեռնարկեցին: Այս ձեռնարկը Քեամիլ փաշայի կառավարութեան ասիկարութիւնը եւ պետական գործերու մէջ տգիտութիւնը ցոյց տուաւ: Իթթիհատ եւ Թէրազըրն ալ կըրկին կառավարութեան ղեկը ձեռք առնելու եւ բոլոր պատասխանատուութիւնը ընդդիմադիրներուն վերադրելու համար յարմար առիթի մը կը սպասէր: Երեւելեաց ժողովը սպասուած այս առիթն ալ տուած եղաւ եւ Բ. Դրան վերայ յարձակում գործուելով՝ կառավարութիւնը կրկին Իթթիհատ Թէրազըրին ձեռքը անցաւ:

* * *

Բարձրագոյն Դրան դէմ գործուած յարձակումը շատ տխուր եւ ոճրագործութեամբ վերջացած ասպատակութիւն մըն է: Ալէմտար Մուսթաֆա փաշայի զինուորական

մթերանոցին օդը հանուելէն ի վեր, Բ. Դրան մէջ արիւն չէր հոսած, ոճիր չէր գործուած: Բ. Դուռը պետութեան ամենէն կարևոր, ամենէն բարձր մէկ ներկայացուցութիւնը նկատուած էր: Մեծ պետութիւնները Օսմանեան կայսրութեան միահեծան Սուլթաններու պալատէն աւելի, բարձրագոյն Դրան կարևորութիւն կու տային եւ անոր որոշումները աւելի յարգի կը նկատէին: Բ. Դուռ ըսել՝ կառավարական կեդրոն կը նշանակէր: Բ. Դրան անձնատուութիւնները պետութեան ամենէն կարող եւ ամենէն վարչազէտ մարդիկն էին:

Իթթիհատ եւ Թէրազըրն այս պաշտօնավայրին տնունը աղարտած եւ նոյնիսկ կանանոցին եւ վարչապետական յարկարաթնին մէջ ոճիր գործելէ չէր քաշուած:

«Բարձրագոյն Դրան յարձակումը» մակադրութեամբ պատմութեան անցած այս նախճիրը, Նազրմ փաշայի եւ Թիկնապահներուն սպանութիւնը, Օսմանեան պետութեան մեծ տէրութիւններու մօտ ունեցած վարկը կտորած եւ Իթթիհատ եւ Թէրազըր կուսակցութեան եւ անոր կառավարութեան ոճրագործներու բոյն մը բլլալը հաստատած էր:

Բ. Դրան յարձակումը նախապէս Իթթիհատ եւ Թէրազըրի ղեկավարներուն կողմէ ծրագրուած էր եւ գործադրութեան համար յարմար առիթի մը կը սպասուէր: Ընդդիմադիրներէն ոմանք առիկա տեղեկացած եւ որչափ որ ալ Ներքին նախարար Բէշիտ սէյին ու Պատերազմական նախարար Նազրմ փաշան զգուշացնելով կանխամիջոցներ ձեռք առնել յանձնարարած էին, սակայն ընդդիմադիր պապուլուիներ համոզում գոյացնելով, թէ Իթթիհատ եւ Թէրազըրն առանկ մեծ ոճիր մը գործելու պիտի շկրնայ համարձակիլ, տրուած տեղեկութիւններուն կարևորութիւն չէին տուած եւ արգելիչ միջոցներու չէին դիմած:

Դժբախտութիւնները ասանկ կու գան. միջոցներ չեն խորհուիր, տրամարանութիւն եւ հեռատեսութիւն կը շքանան եւ վճիռ կը գործադրուի:

Ըլլայ անհատներու, ըլլայ ժողովուրդներու մէջ, երբեմն անանկ յանկարծակի բաղդ եւ դժբաղդութիւններ ու սպէսներ կը պատահին, որոնց ծագման պատճառը չի կրնար հասկցուիլ եւ «ի՞նչ բնէնք, ճակատագիր է», բռնով կը վերջանայ:

Իրականութեան մէջ երջանկութիւն եւ աղէտ կարգ մը ղէպքերու ծնունդն են, զգոյշ ըլլալու է եւ կանխամիջոցներու մէջ սէտք չէ թերանալ. ասով հանդերձ այս երկուքն ալ կեանքի պատահական ղէպքերուն ենթակայ են:

Մարդը եւ մահը, պատերազմը, փոթորիկը եւ նոյնիսկ առողջ եւ մաքուր օդ մը երբեմն մեծ փոփոխութիւններու կը ծառայէ եւ ահա երջանկութիւնը աղէտի եւ յաղէտը երջանկութեան կը փոխուի, վերջապէս ազգի մը, անհատի մը պատահած աղէտը, ուրիշ ազգի, անհատի մը բախտը կը բերէ:

Գիտենք որ կլիմայի բերումով Պոլիս Յունուարին ցուրտ կ'ընէ: Զիւն, անձրեւ անպակաս կ'ըլլայ: 23 Յունուար 1913ին կատարուած Բ. Դրան վրայ յարձակման օրը, գարունը յիշեցնող արեւոտ օր մըն էր: Օդը պայծառ, անամպ, արեւը կը փայլէր, երթեւեկը դժուարացնող անձրեւ եւ ցիւխերէն հետք չէր տեսնուեր: Զգուշութեամբ քալելու ստիպող սառ ալ չկար. ամենուն զէմքին վրայ գոհութիւն մը կը նշմարուէր: Իթթիհատական պարագլուխները նպաստաւոր օդէն կրցած էին իրապէս օգտուիլ, իրենց կազմած ծրագիրը դիւրութեամբ կը գործադրէին:

23 Յունուարին այս գարնանային օրուան կէս օրէն ետք, ժամը 1,30ին մօտերը, փոխ-դնդապետ ձէմալ պէյ(1) հետեւորդ ունենալով ուրիշ երկու հեծելագունդի սպաներ, կարմիր ձի մը հեծած, Բ. Դրան կտեւի ճամբաները կը թափառէր, ծրագրի գործադրութիւնը կը կազմակերպէր եւ անոնց վրայ կը հսկէր:

«Գարայը Ծրունէն» ձերակոյտի եւ Բ. Դրան մէջ տեղի ճամբուն հետեւելով, Մալգըմ Աէօկիւտէն Ապու էլ Սուուտ ճամբան անցնելով Մէսէրէթ պանդոկին առջեւէն Բ. Դրան պողոտան կտրելով, Ենի Փոսթախանէի չէնքին ետեւի ճամբէն ոստիկանական տնօրէնութեան չէնքին առջեւ ելլելով՝ Պարսիկ դեսպանատան քովէն Բ. Դրան ընդհանուր մուտքին առջեւ եկած էր: Ամբողջ ճամբու ընթացքին կարգ մը մարդոց կը հանդիպէր եւ ասոնց մասնաւոր հրահանգ կու տար:

Այն ժամանակ Բ. Դրան դիմաց «պաշտօնանկներու սրճարան» անունով ծանօթ սրճարան մը կար: ձէմալ եւ իր ընկերները այս սրճարանի առջեւ ձիերէն վար իջան:

Այս միջոցին Թալաաթ ձեռքերը գրպանը երեւցած եւ ձէմալի հետ փոխանակ խօսելու՝ կարգ մը նշաններ փոխանակած եւ ձէմալ Թալաաթէն հարկ եղած հրահանգը ստացած էր:

ձէմալ անմիջապէս գրպանէն փոքր սուլիչ մը հանե-

Ն. 247. (1) Հոյակաւոր ձէմալ փաշան է: Այս դէպքին ամօտար ակամատես եղած է:

լով երեք անգամ սուլած էր. ասոր վրայ վերոյիշեալ սրճարանէն 10ի չափ յետադիմական տարագով եւ ձեռքերնին մէյ մէկ ձողիկներու վրայ կրօնական վերաառութեամբ կարմիր-կանաչ դրօշակներ բռնած մարդիկ դուրս գալով եւ բարձր ձայնով աղօթելով Բ. Դուռ յառաջացած եւ մուտքը գրաւած էին: Ասկէ ետք կտեւի փողոցներէն 5-10 հողի-նոց խումբեր գալով ասոնց միացած եւ Թալաաթն ալ երկու ձեռքերուն մէջ մէյ մէկ ոււմբ բռնած ընդհ. մուտքին առջեւ եկած եւ հերթապահի պէս դիրք բռնած էր: Գարա Քէմալ եւ իր քանի մը արբանեակներն ալ նոյն զէնքով զինուած՝ Թալաաթին քով գալով հրամանի կը սպասէին:

Այս կարգադրութենէն յետոյ, ձէմալ նորէն Թալաաթին նշանացի հրահանգին վրայ ձի նստած եւ իր հետեւորդներով սրարչաւ Պարսիկ դեսպանատան դիմացի կառավարչատունը գալով ձիէն իջած եւ ուղղակի վեր ելլելով կառավարիչ խուլ Մէմուռէ փաշան հսկողութեան տակ առած եւ անոր աթոռը գրաւելով, առանց միջադէպի, ըսկած էր գործերը վարել, եւ նոյն ձեւով եւ նոյն ժամուն Ազմի պէյ ալ ոստիկանական տնօրէնութիւնը գրաւած եւ ընդհանուր Տնօրէն Ճաֆէր Իւհամ պէյը հսկողութեան տակ առնել տուած էր:

Պոլսոյ բոլոր թերթերու խմբագրատուններուն առջեւ ոստիկան-զինուոր պահակ մը դրուած էր եւ ելեւմուտքը արգիւրուած: Բ. Դրան կառավարչատան, պատերազմական նախարարութեան եւ այլ պաշտօնատուններու միջեւ եղած հեռագրի եւ հեռաձայնի գիծերը կտրուած էին:

Բ. Դրան ընդհ. մուտքը գրաւող կեղծ յետադիմականներու աղօթքի ձայնին վրայ՝ տեղւոյն պահակ ջոկատը սուխները անցուցած եկած, մուտքի եւ սանդուխին մէջ տեղի միջոցը գրաւած էր: Վերջապէս Բ. Դուռը ամէն կողմէն պաշարուած էր: Ներսը գրասենեակներուն առջեւ ալ երկուական պահակ դրուած եւ պաշտօնէութեան դուրս գալը արգիւրուած էր: Խնդրէն անտեղեակ պաշտօնեաներ ահ ու զողի մատնուած էին:

Այս միջոցին երկու ինքնաշարժ Բ. Դրան մուտքին մօտեցած էին: Յետադիմական տարագով հոն գտնուող եւ աղօթող խումբը ասոնց զէմ զինուորական պատուոյ դիրք բռնած էր, ինքնաշարժէն արագ դուրս եկած էին ինվէր, եղբայրը Նուրի եւ հօրեղբայրը Պալիլ, իսկ միւսէն՝ հարիւրապետ Մուսթաֆա Նէճիպ եւ չորս ենթասպաներ՝ որոնք ինվէրին հրամանին կը սպասէին:

Ինվէր, Թալաաթին նայելով հարկ եղած հրահանգը

ստացած եւ առանց բառ մը փոխանակելու իր ընկերներով դէպի Վարչապետութեան յարկարաժինը յառաջացած էր:

Այս շարժումէն քանի մը վայրկեան յետոյ զէնքի ընդհատ պայթիւններ լսուած եւ Թալաաթ ժամացոյցին նայելով 2-էն ին՝ իր յուշատետրին մէջ արձանագրած էր:

Ձէնքի ձայները չէին կրկնուած եւ հասկցուած էր որ էնվէր իր պաշտօնը աւարտած էր: Կէս ժամ ետք, էնվէր եւ իր ընկերները, բացի հարիւրապետ Մուսթաֆա Նէճիպէն, վերադարձած եւ իրենց սպասող ինքնաշարժերը բարձրանալով վարիչներուն դէպի Թագաւորական պալատ, «արա՛գ», հրամանը տուած էին: Բ. Դրան առջեւ հաւաքուածներուն մէջ ցած ձայնով «կեցցէ՛՛ էնվէր, գործը շատ չուտ վերջացուց» ձայնը կը լսուէր:

Ճիշդ այս միջոցին Թալաաթ գոռ ձայնով հետեւեալ հրամանը կ'արձակէր:

— Անմիջապէս յայտարարութիւնները թող տրուին, ժամանակ թող չկորսուի:

Նոյն վայրկեանին՝ ամբոխէն մօտ 50 հոգի բաժնուելով գանազան ուղղութիւններով մեկնած էին: Ասոնք իրենց մօտ գտնուող հարիւրաւոր տպուած յայտարարութիւններէն անցորդներուն կը ցրուէին:

Պոլսոյ ժողովուրդը այս յայտարարութիւններէն տեղեկացած էր, որ կառավարութիւնը կրկին իթթիհատ եւ Թէրապոլի վարիչներուն ձեռքը անցած էր: Նազըմ փաշայի սպանութեան դէպքը հազիւ կէս զիշերէն վերջ Բերայի շրջանակներուն մէջ տարածայնուած էր:

* * *

Բարձրագոյն Դրան մէջ գործուած ոճիրը, եւ Նազըմ փաշայի եւ Թիկնապահներուն սպանութեան պարագաները նոյնութեամբ ներկայացնել անտեղի չէ կը կարծենք:

Նկարագրուածին պէս, էնվէր եւ ընկերները ինքնաշարժերով Բ. Դուռ հասած եւ Թալաաթէն հարկ եղած հրատանգը ստանալով, առանց բառ մը փոխանակելու զէնքերը ձեռքերնին, մատերնին բլթակին հպած դէպի վարչապետութեան յարկարաժինը ուղղուած էին: Յարկարաժինին մեծ սրահին մէջ, պատերազմական նախարար Նազըմ փաշա էնվէրը տեսնելով ցատուժով եւ բարկութեամբ ըստած էր:

— Էնվէր, ի՞նչ է այս խայտառակութիւնը, ձեր ինձի տուած զինուորականի խօսքը ա՞յս էր:

Նազըմ փաշայի այս յանդիմանութեան հարիւրապետ Մուսթաֆա Նէճիպ պատասխանած է.

— Փաշա՛, Ձեր դաւաճանութիւնը կուսակցութեան կողմէ ստուգուած եւ մահուան դատապարտուած էք, եւ ա՛նչ տեսէք, վճիռը գործադրելու պաշտօնը մեզի յանձնուած է. իբրեւ զինուոր ձեզի կ'ազդարարեմ, եթէ կտակ մը ունիս ըսէ եւ կամ գրէ:

Մուսթաֆա Նէճիպին այս թշնամական եւ ոճրային խօսքերը Նազըմ փաշայի զինուորական պատիւը վիրաւորած եւ պաղարհւնը կորսնցնելով ձեռքը դէպի իր զէնքը մեկնած էր. սակայն զայն հանելու միջոցին, վրան արձակուած զնդակներէն դիտապաստ ինկած եւ հոգին աւանդած էր:

Իր թիկնապահներէն օգնութեան փութացող Կիպրոսցի Մուսթաֆա փաշայի զաւակը հարիւրապետ Թէվֆիզ պէյ այս սպանութիւնը տեսնելուն զէնքի դիմած եւ Մուսթաֆա Նէճիպին վրայ կրակելով զայն շնչասպառ դեռին տաղալամ էր:

Ձէնքին ձայնը առնող թիկնապահ Նաֆիզ պէյ դէպքին վայրը փութացած եւ զէնքը էնվէրին ուղղելով տալաւին չի կրակած, էնվէրին իւ անոր ընկերներուն կողմէ արձակուած զնդակներուն զո՛ւ գացած էր: Այսպէսով Բ. Դրան մէջ էնվէրին եւ ընկերներուն դէմ զէնք գործածող մարդ չէր մնացած:

Այս ոճիրը գործուած պահուն, Նախարարաց Խորհուրդը գումարուած եւ զէնքի ձայներէն սարսափահար խորհրդակցութիւնը ընդհատած էր եւ դէպքին ելքին կը սպասէին: Էնվէր ոճիրը գործելէ յետոյ ուղղակի անտնց ժողովարարնր մտած եւ — զէնք ունեցողները թող յանձնուին, գոռացած էր:

Էնվէրին այս հրամանին մահուան քրտինքով լի պատասխանողը միայն հանգուցեալ Շէյխ-Իւլ-Իսլամ ձէմալէտօրինը եղած է:

Ճէմալէտօրին. — Էնվէ՛ր, զաւակս, մեզի պէս մարդիկ զէնքի հետ ի՞նչ գործ ունին, զէնքը միայն ձեզի պէս հերոսներու կը վայելէ, խնդրեմ հրաման մը ունի՞ք:

Էնվէր. — Ձեր համաձայնութիւնը տեղեկացնող եւ ստորագրուած պատասխան յուշագիրը տուէք: (1)

(1) Երոպական մեծ պետութիւնները պատերազմի վերջ տալու համար միջամտած եւ Օսմանեան պետութեան իբր Մակեդոնիոյ սահման Միտիա Այնս ուղիգ գիծը ընդունելու համար յուշագիր մը տուած էին:

Վարչապետ Քեմալի փաշա, այս յուշագրին դրական պատասխան մը կարեւոր տալու համար, քաղաութեան պալատին մէջ պետական երեսփոխաց ժողով մը գումարած եւ անոր առած որոշումէն ֆայալետուած նոյն օրը առաջարկուած սակ-

Պր. Նորատունկեան.— Պատասխան յուշագիրը տա-
կաւին չէ ստորագրուած:

Էնվէր (Ղազարգիւ).— Պատճառը:

Պր. Նորատունկեան.— Կարգ մը պատճառներու հետ
ձեր աղմուկը եւ...:

Պր. Նորատունկեան վայրկենական սթափած եւ խօս-
քը չէր կրցած վերջացնել, էնվէր ալ պահ մը վարանած էր,
որովհետեւ վստահ էր, թէ այդ պատասխան-յուշագիրը
ստորագրուած պատրաստ պիտի ըլլար: Ինչ օգուտ, որ
բաղդը այս մասին իթթիհատ եւ Թէրագզըին չժպտեցաւ:

Էնվէր Քեամիլ փաշան ալ երկար դիտելէ եւ քանի մը
վայրկեան Ղազարգիւ վիճակ մը անցնելէ յետոյ գէնքը
գրպանը դնելով Քեամիլ փաշային «ինչ եւ իցէ փաշա, թե-
րութիւններուդ Աստուած թող ներէ, հիմա անմիջապէս
հրատարականդ գրէ», ըսաւ:

Քեամիլ փաշան զարմացած էնվէրը կը դիտէր, չէր
կրնար ըմբռնել, թէ ասանկ գեղակազմ մարդու մը մօտ այս
աստիճան վայրենի փառասիրութիւն ի՞նչպէս կը գտնուի...
ասով հանդերձ իբր պատասխան «լա՛ւ, գրեմ», կրցած էր
ըսել: Երկու կողմերն ալ ժամանակ մը լռեցին: Քեամիլ
փաշա, դողդոջուն, հրատարականը գրելով էնվէրին տուած
էր: Էնվէր հրատարականը ուշի ուշով կարդացած եւ յար-
մար գտնելով գրպանած, հոն խոնուող ամբոխին մէջ մը-
տած եւ առտուրնէ ի վեր վարչապետական յարկարաժնին
դաղտնի հսկողութեան զրկուած ոստիկանական քննիչ, նը-
շանաւոր հրեայ Սամուէլ էֆէնտիին դառնալով:

— Այս յարկարաժնին հսկողութեան պաշտօնը քեզի՞
յանձնուած է, հարցուցած էր:

Սամուէլ.— Այո՛, տէր իմ, այս առտուրնէ ի վեր:
Հրաման մը ունի՞ք:

Էնվէր.— Ես հիմա կը մեկնիմ, մինչեւ վերադարձս
ոչ ոք հոսիչ դուրս պիտի ելլէ, եւ թոյլ պիտի չտաս որ ոեւէ
գրութիւն անհետացուի, հրամանիդ անաստողները տեղն
ու տեղը կը գնդակահարես:

Սամուէլ.— Հրամանը Ձերն է, տէր իմ, (ձեռքով
Քեամիլ փաշան ցոյց տալով), այս ծերուկին հե՞տ ալ այն-
պէս պիտի վարուիմ:

մամագծիմ ընդունուած ըլլալը տեղեկացնել որոշած ըլլալուն՝ Նախարարաց կոր-
ուրքը գումարուած էր: Իթթիհատ եւ Թերագզը կուսակցութիւնը այս խնդրէն
տեղեկ էր: Էնվէր սոյն պատասխանագիրը ստորագրուած կարծելով գայն պա-
հանջած էր:

Էնվէր՝ առանց Սամուէլ էֆէնտիին պատասխանելու
տուած քայած էր, որովհետեւ Բ. Դրան մէջ իր պաշտօնը
լրացած էր. դրան առջեւ սպասող ինքնաշարժին նայելով
վարիչին «Օ՛ն, դէպի թագաւորական պալատ եւ արա՛գ»,
հրամանը տուած էր:

Այլ օր Քեամիլ փաշան այցելող եւ այս դէպքին ըն-
րումով մինչեւ կէս գիշեր պաշարուածներուն մէջ կը գրտ-
նուէին նաեւ Անատոլուի երկաթուղագիծի ընդհ. տնօրէն
Պր. Ռոպէր:

Էնվէր ժամը 4.30ին թագաւորական պալատ հասած
էր Ա. Քարտուղար Ծուատի ընկերակցութեամբ եւ Սուր-
թան Մուհամմէտ Բէշատ Ե. ին ներկայանալով ըսած էր.

— Ո՛վ արքայ, պատերազմին ստացած աննպաստ փո-
ղերը ծանօթ են Ձեր վեհափառութեան: Քեամիլ եւ Նազրմ
փաշաներու անձին հանդէպ ազգին վստահութիւնը խախ-
տած է եւ անոնց դաւաճանութիւնը փաստուած: Այսօր Բ.
Դրան առջեւ կատարուած ցոյցի միջոցին Նազրմ փաշա
սպաննուեցաւ եւ Քեամիլ փաշա հրատարեցաւ: Ինձի պաշ-
տօն տրուած է ինդիքը Ձեր վեհափառութեան տեղեկաց-
նել եւ Քեամիլ փաշայի հրատարականը ներկայացնելով
խնդրել որ բարեհաճիք նախկին պատերազմական նախա-
րար Մահմուտ Եէվթէթ փաշային Մարաջախտի աստիճան
չնորհել եւ նոր դահլիճը կազմելու պաշտօնը անոր տալ:

Սուլթան Մուհամմէտ Բէշատ ժպտելով ըսած էր.
«գոհ մնացի, շատ գոհ մնացի»:

Էնվէր Ա. քարտուղար Ծուատ պէյին դառնալով մեր
թագաւոր տէրը, նախկին պատերազմական նախարար
Մահմուտ Եէվթէթ փաշային մարաջախտի աստիճան չնոր-
հելով, անոր նոր դահլիճը կազմելու պաշտօնը տուաւ, զ՛ն,
անմիջապէս այս մասին ըստ օրինի տրուելիք հրամանա-
գիրը գրէ եւ տուր:

Ա. Քարտուղարը շուարուն թագաւորին կը նայէր եւ
հրամանի կը սպասէր. դայն տեսնող էնվէր կրկին թագա-
ւորին դիմելով ըսաւ.

— Տէր թագաւոր, կը կարծեմ որ Ա. Քարտուղարը
պաշտօնագիրը գրելու եւ ինձի յանձնելու համար Ձեր բար-
ձրը հրամանին կը սպասէ:

Սուլթան Բէշատ.— Շատ լաւ, թող գրեն եւ մինչեւ որ
պատրաստեն, հաճեցէք ինձի հետ միւս սենեակը գալ. թէ-
յը միասին առնենք, չըլլա՞ր. ես Սահմանադրութեան Ա.
Թագաւորն եմ եւ սահմանադրատէր. նուիրական կուսակ-
ցութեան բոլոր փափաքները կատարելով գոհ կը մնամ:

Յաջորդ օրը Մահմուտ Շէվքէթ փաշայի դահլիճը կազմուած էր: Թալաաթ նոյն պիշերը Վարչապետական տեղակալ անունով երկիրը իր ինքնակալ կառավարութեան տակ առած էր:

Մահմուտ Շէվքէթ փաշայի դահլիճին մաս կը կազմէին՝ Վարչապետ և Պատերազմական Նախարար Մահմուտ Շէվքէթ փաշա. Շէյխ Իւլ Իսլամ՝ Մուսա Քեազիմ էֆէնտի. Արաաքին՝ Մուխթար պէյ, Ներքին՝ մինչև էտիրնէի կուսակալ Հաճի Ատիլ պէյի ժամանումը, փոխանորդարար Թալաաթ պէյ. ծերակոյտի նախագահ՝ Սախ Հալիմ փաշա. Ելեւմտական՝ Մէնէմէնտի Րիֆաթ պէյ. Փոսթ և Հեռագրական՝ Թալաաթ պէյ. Էվլաֆ՝ Սայրի էֆէնտի. Դատական՝ Իսրահիմ պէյ. Ծովային՝ Չիւրիւք Սուլու Մահմուտ փաշա և Կրթական՝ Շիւքրի պէյ:

* * *

Բ. Դրան դէպքը, նորակազմ Հիւրըլէթ և Իթիլաֆ կուսակցութիւնը բուն կերպով ցնցած և ղեկավարներուն մէջ նորածագ սերտակցութիւնը խանդարած էր: Նորագիրներ կը հրատարէին. պատիւի և դիրքի սիրահարներ կը սակարկէին: Վերջապէս այս կուսակցութիւնն այ նախապէս կազմուած և յետոյ լուծուած «Ահրար» և «Էհալի» կուսակցութիւններու նման իր ներքին կազմակերպչական գործը չաւարտած երեք մասի բաժնուած էր:

Ա. — Իշխան Սապահէտտինի կուսակիցները:

Բ. — Քեամիլ փաշայի և որդւոյն կուսակիցները:

Գ. — Հիւրըլէթ և Իթիլաֆի կուսակից հօճաներ:

Ասոնցմէ Իշխան Սապահէտտինի կուսակիցները ալակեղբորնացման, Քեամիլ և իր որդւոյն Սախ փաշայի կուսակիցները պահպանողական, իսկ հօճաներու կուսակիցները՝ Անգլիական վարչաձեւին յար և նման տեսակ մը ինքնավարութեան կողմնակից էին:

Այս բաժանումը ընդգիծադրութիւնը աստիճան մ'ալ տկարացուցած, ղեկավարները իրարու դէմ լարած և նախանձն ու փառասիրութիւնը աւելնալով կուսակցութիւնը զանազան մասերու բաժնած էր և չէր կրցած յառաջդիմել:

Բ. Դրան դէպքը և նազըմ փաշայի և Թիկնապահներուն սպաննութիւնը, ընդգիծադիր երիտասարդութիւնը փոխվրէժի մղած էր:

Կուսակցութեան այս երիտասարդութիւնը, պոռակտուած պարագլուխները ոչինչ համարելով, իրենք իրենց մէջ խմբակցութիւն մը կազմած և իրենց պետերէն գաղտ-

նի ժողովներ գումարելով, Իթիլաա և Թէրազըրի պետերէն վրէժ լուծելու ձեւին շուրջ կը խորհրդակցէին:

Ասոնց տուած որոշումները պարզապէս Իթիլաա և Թէրազըրի պետական հարուածի փորձը կեղծել էր: Ասոնք ալ կը մտադրէին պարզապէս Վարչապետ և Պատերազմական Նախարար Մահմուտ Շէվքէթ փաշան սպաննել, ոստիկանական և կառավարական չէնքը ձեռք անցընել և նոյն ժամուն ու վայրկեանին Բ. Դուռը գրաւելով նախարարները հսկողութեան տակ առնել: Այլա Քեամիլ փաշայի անդամակցութեամբ նոր դահլիճը կազմելու պատուը Իշխան Սապահէտտինի յանձնելու համար Թազաուրին հաւանութիւնը ստանալ:

Փափաքուած և գործադրութիւնը որոշուած այս ծրագիրը կարեւոր էր և ասոր գործադրութիւնը իրենց միջոցներով անհնար: Մեծ ղգուշութիւն, ուժ, կազմակերպութիւն և դրամ պէտք էր. անոնք իրենց փափաքը գոհացնելու համար հարկ եղած միջոցներու վրայ չէին կըրցած խորհիլ և կշռել, երիտասարդական տաքարիւնութիւնը կարծել տուած էր, որ ամէն բան դիւրութեամբ կը գործադրուի:

Երիտասարդութեան այս որոշումէն պետերէն ոմանք անուղղակի կերպով տեղեակ էին, սակայն անտեղեակ ձեւանալով և անյաջողութեան պարագան նկատի ունենալով միայն գաղտնի աշխատանք կը տանէին և միայն ծախողութեան կամ անյաջողութեան պարագային պատասխանատու չի նկատուելու համար անտարբերութիւն ցոյց կու տային:

Երիտասարդներու ծրագրին գործադրութիւնը առաջին քայլին իսկ դժուարութեան բախած էր: Մահմուտ Շէվքէթ փաշան սպաննելու, ոստիկանական տնօրէնութիւնն ու կառավարչատունը գրաւելու, Բ. Դուռ յարձակելով նախարարաց Խորհուրդը հսկողութեան տակ առնելու, վերջապէս նոր դահլիճի կազմութիւնը Իշխան Սապահէտտինին յանձնելու համար Թազաուրը ստիպելու անձեր պէտք էին և անմիջական ծախքերու համար ալ հարկ եղած դրամը չէին կրցած հայթայթել:

Այս երիտասարդներուն մէջ բուն վիճարանութիւնը կը շարունակուէր. վերջապէս այս փոքր խմբակցութիւնը երեք գործադիր յանձնախումբերու բաժնուած էր: Ասոնցմէ առաջինը Մահմուտ Շէվքէթ փաշայի սպաննութեան, երկրորդը ոստիկանատունը և կառավարչատունը գրաւելու, իսկ երրորդը Բ. Դուռը գրաւելով նոր դահլիճի

կազմութեան գործը ստանձնած էր: Միայն այս երեք գործադիր յանձնախումբերը ղեկավարելու եւ գործի մղելու, ասոնց մէջ յարարելութեան կազմակերպչական համար կեդրոնական մարմին մը եւ կամ անձ մը նշանակել մտոցում էր:

Մահմուտ Շէվքէթ փաշայի սպանութիւնը ստանձնող յանձնախումբը, ինչեւ անձարակ, իր պարտականութիւնը կատարելու մէջ յաջողած, սակայն միւս երկու յանձնախումբերը չէին կրցած իսկ շարժիլ. եւ Մահմուտ Շէվքէթ փաշայի սպանութեանն ակնկալուած բարեբեր՝ շարեքի փոխուեցաւ: Մահմուտ Շէվքէթ փաշայի սպանութիւնը եւ ձեռք առնուած միջոցները հոս ամփոփ կերպով նկարագրել անօգուտ չըլլար, կը կարծեմ:

* * *

1913 Յունիս 10ի առաւօտեան ժամը 11ին Պայազխաի կողմերը, հանրակառքի ճամբուն վրայ Տինի Պիւթին Կեսարացի Մուսթաֆա փաշայի ապարանքին առջեւ ինքնաշարժ մը հասած էր. սոյն ինքնաշարժէն երկու հոգի դուրս ելած եւ հանրակառքի գծէն դէպի Պայազխա եւ Փարմազ Գափու գառնայիք անկիւնը եկած եւ հոն կանգ առած էին, ու այնտեղէն պատերազմական նախարարութեան մուտքը կը լրտեսէին: Ասոնցմէ մէկը կազմը ըլլալով ջրագրչու ընկերոջը բաներ մը կը խօսէր. եւ ընկերոջը դրզութիւնը կ'աւելնար:

Ինքնաշարժը կեցած էր, վարիչը եւ օդնականը ինքզինքնին իրր թէ ինքնաշարժի ստրուած մասին քննութեամբ զբաղած ցոյց տալով ուշադրութիւնը չզրուելու կ'աշխատէին եւ այսպէսով իրենց ընկերներուն վերադարձին կը սպասէին:

Իրերու այս վիճակին մէջ, պատերազմական նախարարութեան դռնէն բաց եւ գեղեցիկ ինքնաշարժ մը ելլելով դէպի ասոնց կողմը կը սուրար, լրտեսներէն կազմը իր ընկերոջ՝

— Հասան, ահա կու գան, սթափէ եւ պատրաստ եղի՛ր պարտականութիւնդ կատարելու, փոփոսացած էր:

Հրամանը տուած եւ զբազանէն ստորձանակը հանելով ձեռքին մէջ պատրաստ բռնած էր: Ճիշդ այդ վայրկեանին ինքնաշարժը իրենց մօտեցած եւ անկիւնը դառնալու համար արագութիւնը դանդաղեցուցած էր: Կազմը իր ընկերոջ օ՛ն, Հասան, ըսելով ինքը ինքնաշարժին վրայ խոյսացած եւ ձախ ձեռքով բռնելով, աջով ինքնաշարժին մէջ գտնուողներուն վրայ կրակած էր:

ՃԵՄԱԼ ՓԱՇԱ

Հայակեր Իրէշ մը եւ արաբ հայրենասէրներու դահիճ, 25 Յունիս 1922-ին Թիֆլիսի մէջ սպանուեցաւ օր ցերեկով Ստեփան Ծաղիկեանի խումբին կողմէ:

ՊԵՀԱԷՏՏՏԻՆ ՇԱՔԻՐ

Հայոց ցեղասպանութիւնը հնարող եւ գործադրող գլխաւոր ոճրագործը, Պերլինի մէջ դիտապատ տապալեցաւ 17 Ապրիլ 1922-ի գիշերը, Արամ Երկանեանի վրիժառու գնդակով:

Այն ինքնաշարժին մէջ կը գտնուէին Վարչապետ և Պատերազմական նախարար Մահմուտ Եկզբէթ փաշան ու թիկնապահներէն Եէրբիֆ և Իպրայիմ պէյերը:

Կազին արձակած զնպակները պարապի չէին անցած: Մահմուտ Եկզբէթ փաշան ու իր թիկնապահը Իպրայիմ պէյերիս բն այ արխնյուայ վիճակի մէջ էին: Եէրբիֆ պէյն ու վարիչը ինքնաշարժին միւս կողմէն զուրս նետուած, կազին յարձակումներէն զերծ մնացած էին, և Պայաղլաի շրապարակը վազելով «օչնութիւն, ոճիր կայ» կը պտա- յին: Կազին ընկերը Հասան, անոր ինքնաշարժին վրայ խո- յանալուն պէս փազն ի վաղ ինքնաշարժին քով եկած և չփոթած վարիչին բռնած էր. «Ապտիրաճման, Թէվֆիզը պարնուեցաւ, վայրկեան մը իսկ կըրննցնելու ժամանակ չկայ, փախչինք»: Օչնական վարիչի պաշտօնը կատարող Ապտիրաճման Հասանի խօսքերուն հաստ ընծայած և սասնոց իրականութիւնը ստուգելու Հասանը ինքնաշարժին մէջ առած, վերջին արագութեամբ Այսէրայի ուղղութիւ- նը բռնած և անհետացած էր:

Կազ Թէվֆիզը, իր պարտականութիւնը յաջողապէս կատարած, Մահմուտ Եկզբէթ փաշան սպաննելէ ետք, երբ Հասանը իր քով չէր գտած, կուրծքը քերելով ընկերներուն դանուած վայրը եկած և սակայն անոնցմէ և ո՛չ մէկուն հետքը գտած էր:

Այս յեղափոխականը թէեւ իր խոստումը յարգելով, ստանձնած պարտականութիւնը համարձակութեամբ ա- տարած էր, սակայն իր ընկերներուն վախկոտութենէն ստանձին ձգուած, ինքզինք փախուստի միջոցներէն զրը- կուած գտած էր այդ պահուն:

Կազը պահ մը չուարած էր, ստաիկանական պաշ- տօնեաներ զէպրին վայրը գալ սկսած էին. ասոնք տեսնե- յուն, իր սաքերուն կարողութեան ներքեւ շարժուլ սկսած էր Տինի Պրիթիւն Մուսթաֆա փաշայի սպարանքէն վար զէ- պի Գում Գափու փախչիլ. ստաիկաններ զինք տեսած և փախուստէն կասկածելով՝ կը հետապնդէին:

Այս փտանդուոր պահուն կազը անկիւնադարձ մը հասած և հոն Մէարէսէյի (Սալամական կրօնական վար- ժարան) մը հանդիպած ու հոն կենալով լայն շունչ մը ա- ուած և շիտթութիւնը փարտած էր: Անմիջապէս հնար մը խորհած ու Մէարէսէյէն ներս մտնելով առանձնասեն- եակ մը մտած ու զէնքը հոն գտնուող դարակի մը մէջ պա- ճած ու կանկ առած էր:

Ստաիկանները հասած էին. անկիւնադարձէն վերջ

կազը չէին տեսած ու հոնկէ անցնող պատու կնոջ հարցնե- յով անկէ կազին Մէարէսէյէն ներս մտնելը ստուգած էին:

Ստաիկանները Մէարէսէյէն ներս մտնելով ստանձ- նատենեակին առջև եկած էին և հասկնալով որ կազը հոն կը գտնուի, կանչած էին. կազը ստանձնատենեակէն զուրս գալով ստաիկաններուն ներկայացած էր. ստաիկաններէն մէկը կազին՝

— Զէնքը յանձնէ՛, բռնած էր. կազը խնդալով և չփո- թութեան ոչ մէկ հետք ցոյց տալով:

— Ի՞նչ զէնք կ'ուզէք, ևս զէնքի հետ ի՞նչ գործ ունիմ: Սաաիկանը. — Այդ պարագային ինչո՞ւ Պայաղլաէն մինչև հոս կը փախչէր:

Թէվֆիզ. — Հետո ձեռք փոքշարտիսն ունիմ և ևնկն էի:

Ստաիկանները կազին վրան զլախը խօզարկելով կատկածելի բան մը չեն կրնար գտնել և անոր պահած պազարինտութենէն չեն կրտկած իր, բայց այսչափ հետա- պրնդումէն ետք ձեռնուսայն ստաիկանատան վերադա- նալը ամօթ սեղելով, Թէվֆիզը, հակառակ անոր սպա- շանքներուն միտսին ստարած էին:

* * *

Մահմուտ Եկզբէթ փաշայի այս ձեռնով սպանութիւնը իթթիհատ և Թէրապզրի զեկալարներուն վախ ազդած էր. և մինչ ինդրոյն պարզուիլը՝ ընդհ. կեդրոնին մէջ գու- մարուելու չէին համարձակած. ճախախ ճրգալ օղլուի ընակարանը հաւաքուելով, հոնկէ հեռաձայնով կատալա- ըիչին և ստաիկանական տնօրէնին քննութիւններուն կը հակէին:

Իթթիհատ և Թէրապզրի զեկալարները, ընդզխա- դիրներէն վախ չունէին, միայն պատերազմական կոցու- թեան աննպատա ընթացք մը աննկուն հետեւանքով կը վախնային, որ բանակը իրենց զէմ շարժէր. մանաւանդ որ համաձայն զէպրի մասին իրենց ստացած տեղեկու- թեան, Մահմուտ Եկզբէթ փաշայի սպաննիչները, ինքնա- շարժով Չաթալճայի ուղղութիւնը բռնած և զէպի բանա- կատելի փախած էին:

Ափսո՛ս, որ Թօփալ Թէվֆիզի ձերբակալուելը ու Եէրբիֆ պէյի կողմէ ճանչցուիլը կէս դիչերուան մօտ մա- հափորձը և անոր կազմակերպութիւնը պարզած էր:

Մահափորձին ոչ թէ բանակայիններուն, այլ ընդզի- մադիրներու կողմէ կատարուած բլլալը ստուգուած և

ԻԹԹԻՏատի պարագլուխներուն երկիւզը փարատած էր եւ ընդդիմադիրները ճգմելու առիթ տուած էր:

Պոլսոյ կառավարիչն ու ոստիկանութեան տնօրէնը ընդհ. Կեդրոնէն հասած հրահանգին վրայ, Պոլսոյ բոլոր ընդդիմադիրները ձերբակալել սկսած էին:

Ասով հանդերձ երիտասարդներու գործադիր յանձնախումբի անդամներէն եւ ոչ մէկը ձերբակալուած էր: Երեք օր վերջ անոնցմէ մէկը պատահմամբ ձերբակալուած եւ անկէ իրենց թագստոցի մասին տեղեկացած էին:

Ասոնք Բերա «Փիրէ Մուհամմէտ» փողոցին մէջ Անգլիացի կնոջ մը յարկարածին մէջ պահուելու տեղ էին:

Այս յարկարածինը ոստիկան եւ ոստիկան զինուորներու կողմէն պաշարուելով դուռը բանալ տալ կ'ուզէին, պաշարուածները խնդիրը հասկնալով զէնքի դիմած էին:

Յարկարածինն զոնէն առաջին մտնել համարձակող սպան՝ Ամասիացի Հիլմին սպաննած եւ անոր յաջորդող ոստիկանական քննիչ նշանաւոր հրեայ Սամուէլը ոտքէն վիրատրած եւ կրկին դուռը բացել յաջողած էր:

Երկու կողմէն կը կրակէին, ոստիկան-զինուորներ զնդակ կը տեղացնէին, պաշարուածներն ալ կը փոխադարձէին, բայց 6-7 հոգինոց պաշարուած ուժ մը կառավարութեան գերազանց ուժին դէմ մինչեւ ե՞րբ պիտի կրնար դիմադրել:

Ոստիկան զինուորներէն մաս մը դրացիներուն տանիքէն այս յարկը անցնելով պաշարուածները վերէն եւ վարէն երկու կրակի մէջ առած եւ զանոնք սնձնատուր ըլլալ ստիպած էին:

Պաշարուածները եօթը հոգի էին: Ասոնցմէ մէկը փախչելու առիթ գտած եւ մնացեալ վեց հոգին ձերբակալուելով Պոլսոյ կառավարչատունը բերուած ու բանտարկուած էին:

Այս երկրորդ դէպքն ալ Մահմուտ Շէվքէթ փաշայի սպանութեան դէպքին վրայ աւելնալով ընդդիմադիրները շատ փափուկ ու նեղ կացութեան մը մատնուած էին. փախուստ տուողները օձիքնին ազատած, մնացածները ձերբակալուած ու խոչտանդուած էին:

Պատերազմական Ատեանը խնդիրը ձեռք առնելով քանի մը օրուան մէջ քննութիւնները վերջացուցած եւ վճիռը տուած էր: Մեղապարտ կամ անմեղ, ի ներկայութեան կամ ի բացակայութեան 24 հոգի մահուան դատապարտուած էին:

Ձերբակալուածներէն 24 հոգի, որոնց շարքին նաև

Տամատ Սալէ՝ Պայրէտոսին փաշա, միւսնոյն օրը Պայսազիտի հրապարակին վրայ կախաղան հանուած էին:

Տամատ Սալէ՝ փաշայէն զատ կախաղան հանուածներուն մէջ կը գտնուէին քաղաքական բաժնի պետ Մուհիպ, գնդապետ Փուատ, Թօփալ Թէվֆիկ, ծովային սպաներէն Շէվքի, Մուհամմէտ Ալի, ոստիկան սպայ Քէմալ, Ապտուլլահ Սաֆա եւ Չէրքէզ Քեազիմ պէյերը:

Ի բացակայութեան դատապարտուածներու շարքին մէջ կը գտնուէին՝ Իշխան Սապահատին, Պօժա Մուսթաֆա, Սապրի էֆէնտի, գնդապետ Սատրպ պէյ, տեղակալ Չէքի պէյ, Շէրիֆ փաշա ու տիկինը իշխանուհի էմինէ Հալիմ:

Ասոնցմէ զատ ձերբակալուած ընդդիմադիրներէն (65) հոգի առաջին կարաւանով եւ «Պահրը ձէտիտ» նաւով եւ յաջորդաբար նոյնչափ ալ Սինոպ աքսորուած էին: Ասոնց մէջ կը գտնուէր հրապարակագիր եւ յետապային Անգլիոյ դեսպան Ահմէտ Փէրիտ պէյ, Բէֆիկ Պալիտ պէյ, Բաֆի ձէվատ պէյ, Փէհրիվան Գատրի պէյ եւ Հիլմի էֆէնտի:

Վերջապէս այս դէպքը եւ անոր ձեւեւանքները երկրին մէջ ԻԹԹԻՏատ եւ Թէրապիքի դէմ խօսելու լիզու չէր ձգած: Վերջապէս հայրենիքին վրայ խնդրիչաան մնացող ԻԹԹԻՏատ եւ Թէրապիքն, նախապէս նկարագրուածին պէս, Օսմանեան պետութիւնը Գերմանիոյ հաշտոյն ընդհ. պատերազմի մղած էր:

Օսմանեան կառավարութիւնը բառին բուն նշանակութեամբ Գերմաններու ազդեցութեան ենթարկուած էր: Գերմանները քննադատութիւններէ եւ բողոքներէ զերծ մնալու եւ խոչոր շահեր սպասուելու համար իր նստաշրջանին մէջ գամուող Օսմանեան երեսփոխանական ժողովը արձակելով նոր նստաշրջանին բացումն ալ մէկ ամիս յետաձգել ալ յաջողած էր: Ասիլիկն օգտուելով Սուլթան Մուհամմէտ Բէչատ Ե. ին նախ պատերազմ եւ սպա ձիհատ «Ս. պատերազմ» յայտարարել սուտ էին:

Եթէ երեսփոխանական ժողովը շարձակուէր, կառավարութիւնը սակաւին շտորապարտած Գերման-Թուրք զինակցութիւնը ստանց երեսփոխանական ժողովի փախբացման պիտի չկրնար ստորադրել եւ Գերմանները պիտի ստիպուէին ստաւեյաղանքն զստողութիւններ ստանձնել: Սակայն երեսփոխանական ժողովին արձակումը եւ նոր նստաշրջանին մէկ ամսով յետաձգումը՝ Գերմանները այս գոհողութիւններէն փրկած եւ առիթ տուած էր որ իրենց պահանջները պիտի բութեամբ ձեռք բերէին:

Կ. Պոլսոյ նաւահանգիստը աւլաստանող «Կոպէն» եւ «Պրեսլաւ» զրահաւորներուն, նոյնիսկ զնման ձեւով, պետութեան կողմէ իւրացուելը, անոր զինուորական կազմին Օսմանեան կառավարութեան Գատրին մէջ ընդունուելը՝ կրկին Երեսփոխանական ժողովին հաւանութեան պիտի ենթարկուէր: Մասնաւորապէս Սեւ Մովսէս մէջ Ռուսական նաւատորմին վրայ կատարուած յարձակումէն եւ Օտեսայի ուժրակոծումէն յառաջացած կացութենէն Երեսփոխանական ժողովը տեղեակ պահելու եւ պատերազմի յայտարարութեան համար անոր համամտութիւնն առնելու հարկ պիտի ըլլար, այլապէս Սրբ. պատերազմի յայտարարութիւնը թերեւս անկարելի պիտի դառնար: Որչափ ալ Երեսփոխանական ժողովը Պալիֆայութեան կրօնական իրաւասութիւններուն ուղղակի միջամտելու իրաւունքն զրկուած ըլլար, ամէն պարագայի տակ, իսլամ կրօնապետներու հետ խորհրդակցելու անհրաժեշտ ըլլալուն, գէթ այս ձեւով Երեսփոխանական ժողովը խնդրէն տեղեակ պիտի ըլլար:

Ահաւասիկ այս եւ ասոր նման խորհրդածութիւններու հիման վրայ, Գերմանները մինչեւ գործը իրենց ուզածին պէս լրացնելու պահը, Երեսփոխանական ժողովը արձակելու եւ նոր նստաշրջանը մէկ ամսով յետաձգելու տալու եւ Երեսփոխանները կատարուած իրողութեան մը առջեւ դնելու աշխատած եւ յաջողած էին:

* * *

Յայտարարուած Ս. պատերազմը սպասուած ազդեցութիւնը չէր գործած: Իրականին մէջ կրօնական օրէնքներու տրամադրութեանց վրայ չհիմնուելով յայտարարուած այս Սրբ. պատերազմը, իր ազդեցութիւնը չունենալէ զատ միլիոնաւոր իսլամ հպատակ ունեցող մեծ տէրութիւնները Օսմանեան պետութեան դէմ լարած էր:

Մեծ տէրութիւնները, խորհելով թէ Օսմանեան դահլիճը միեւնոյն ժամանակ խալիֆայութիւն ունի եւ յայտարարուած Սրբ. պատերազմը կրնար յառաջիկային վատ անդրադարձում ունենալ, սկսած էին կանխարգելիչ միջոցներու դիմել:

Սուլթան Մուհամմէտ Բէչատ Ե. Իթթիհատ եւ Թէրազզըի անդամներէն ըլլալով, Շէյխ Իւլ-Իսլամ Պայրի էֆէնտիին ստորագրած կոչին տակ Սրբ. պատերազմը յայտարարել բռնադատուած էր:

Եսփուզ Սուլթան Սէլիմէն ասդին, Օսմանեան գահուն տրուած Պալիֆայութեան հակազամանքը, զոց տուփի

մը մէջ գտնուող բայց ազդեցութիւնը չփորձուած ուժերի մը նման էր. վտանգաւոր նկատուած ուժ մը. ամէն մարդ, նոյնիսկ Եւրոպական տէրութիւնները, ասոր ուժը եւ ազդեցութեան շրջանակը որոշելու անկարող գտնուած էին:

Յայտարարուած Սրբ. պատերազմը կրօնական բնոյթ չունենալուն, չէր կրցած իր ազդեցութիւնը ունենալ ո՛չ միայն իսլամական շրջանակներու, այլ եւ Թուրքիոյ մէջ անդամ լաւ ընդունելութեան չէր արժանացած:

Սուլթան Մուհամմէտ Բէչատ Ե.-ին յայտարարելու տուած Սուրբ պատերազմը կրօնական օրէնքներու բոլորովին հակառակ էր. Պալիֆան քանի մը քրիստոնեայ պետութիւններու դէմ Սրբ. պատերազմ յայտարարելով, ուրիշ քանի մը քրիստոնեայ պետութիւններու հետ զինակցած, իսլամական աշխարհը այս զինակիցներուն հաշտոյն եւ շահուն ոտքի հանելու գաւառ էր:

Սրբ. պատերազմը կը յայտարարուի այն ժամանակ, երբ իսլամութեան վտանգ մը կը սպառնայ կամ կրօնքի դէմ հալածանք մը կը յայտարարուի: Անոր պաշտպանութեան համար ամբողջ իսլամութեան ոտքի կանգնելին ուրիշ ճար չի մնար. մինչդեռ յայտարարուած այս Սրբ. պատերազմը սոյն հիմունքներուն եւ ո՛չ մէկուն կը պատշաճի, միայն Գերմանիոյ հաշտոյն իսլամական աշխարհը շարժման մէջ գնելու կրնար ծառայել:

Սուլթան Մուհամմէտ Բէչատ Պան Ե. բնաւորութեամբ հեղ մէկն էր, եւ ոչ մէկը ցաւցնել կ'ուզէր եւ չէր մերժեր. աւելին՝ Իթթիհատ եւ Թէրազզըի ազդեցութեան եւ հեղինակութեան ենթակայ ըլլալով իր կամքին չէր կըրցած տիրանայ. բոլոր այս անցուդարձերն Իթթիհատ եւ Թէրազզըի ղեկավարները՝ իրենց անձնական շահուն ու փառքին, եւ ի ինդիր Գերմանիոյ հաշտոյն կը վարէին:

Այսօր պատմութեան անցած Օսմանեան Գահակալները, պէտք է խոստովանիլ, որ Եգիպտոսի իշխաններու եւ Սուլթաններու ձեռքին մէջ խաղալիք դարձած Պալիֆայութեան կեանք տալով՝ չորս դար շարունակ պատուով պահելու հող տարած էին: Օսմանեան խալիֆաներուն իսլամական աշխարհին մատուցած ծառայութիւնները մեծ եւ անուրանալի են: Բաշխոններուն յաջորդող Ապպասիները, խալիֆայութիւնը Օսմանեան գահակալներու չափ չէին կրցած պահպանել: Այս ճշմարտութիւնը ուրանալ կարելի չէ. պատմութիւնը ասոր վկան է:

Վերջապէս Օսմանեան կառավարութիւնը Գերմանիոյ ճնշումին տակ պատերազմի մտնելէ եւ ճակատներու վրայ

ընդհարումը սկսել է ետք, Երեսփոխանական ժողովը նիստի հրաւիրուեցաւ:

14 Դեկտեմբեր 1914ին բացուող այս նիստին՝ յանուն թագաւորին Ա. Քարտուղար Ֆուատ պէյի կողմէն կարգացուած բացման ճառը եւ ժողովին տուած պատասխանը կացութիւնը շատ յտակ կերպով պատկերացնելուն, նոյնութեամբ կ'արձանագրենք յանուն թագաւորին կարգացուած բացման ճառը.—

«Յարգելի ծերակուտականներ եւ երեսփոխաններ՝,

«Գ. ընտրութեամբ անցեալ Նոյեմբերին սկիզբին գումարուելիք Ազգ. ժողովին ամիս մը յետաձգուածն յետոյ, առաջին նստաշրջանը բանալ յաջողելու համար Ալլահին փառք կը մատուցանեմ եւ Ձեզի բարի գալուստ կը մաղթեմ:

«Պետութեանց հետ մեր յարաբերութիւններուն յաճախակի յոռի ազդեցութիւն տուող առկախ խնդիրները լուծելով, արտաքին հոգ եւ դժուարութիւններու ծագումը փարատելով, մեր ներքին բարեկարգութեան եւ յառաջդիմութեան նուիրուիլ եւ այսպէսով Պալքանեան պատերազմին յառաջացուցած չարիքները դարմանելու ձգտած ժամանակնիս Եւրոպայի մէջ ընդհանուր խաղաղութիւնը լայն կերպով խախտեցաւ. Այս խառնակ վիճակին մէջ մեր քաղաքական շահերու պաշտպանութիւնը ամէն բանէ վեր դասելով, հրամայեցի որ չէզոքութիւն յայտարարելով հանդերձ մեր ցամաքային եւ ծովային ուժերը զինեալ վիճակի մէջ դրուին:

«Երբ մեր կառավարութիւնը իր սրոշած զինեալ չէզոքութիւնը պահել վճռած էր, Սեւ Մովու մեր տորմիդը Ռուսական տորմիդէն յարձակման ենթարկուած եւ Ռուսիա, Անգլիա եւ Ֆրանսա մեր սահմաններուն վրայ զինուոր ու զրահաւորներ զրկելով գործնականապէս թշնամութեան սկսած ըլլալուն, Աստուծոյ մեծութեամբ եւ Մարգարէին բարեխօսութեան ապաւինելով, յիշեալ տէրութեանց դէմ պատերազմ յայտարարած եւ սահմանի մեր բանակներուն չարժման հրաման տուած եմ:

«Ռուսիոյ, Ֆրանսայի եւ Անգլիոյ սկիզբէն ի վեր իսլամական աշխարհի դէմ պործ դրած բնաջնջման քաղաքականութիւնը դէնքի ուժով բառնալ մեր կրօնական պարտականութիւնը նկատելով՝ յայտարարուած կոչին համաձայն ամրող իսլամութիւնը՝ ասոնց եւ անոնց օժանդակ պետութիւններու դէմ Սր. պատերազմի հրաւիրեցի:

«Բանակներու սահմաններու վրայ եւ տորմիդիս Սեւ

Մովու մէջ ցոյց տուած քաջագործութիւնը մեր պատմութեան ամենէն փայլուն մէկ էջը պիտի գրուէ: Ընդհանուր զօրաշարժի հրամանիս հանդէպ համակերպութիւնը եւ զինուորական պիտոյքներու հայթայթման ընթացքին տարուած գերմարդկային աշխատանքը, ազգին՝ հայրենիքի պաշտպանութեան համար անձնագոհութիւնը, անոր ճշմարիտ հայրենասիրութիւնը փաստած եւ այս ճշմարիտ հայրենասիրութիւնը մեր կողմէ խորապէս գնահատուած է:

«Կը յուսամ որ Ազգային ժողովն ալ այս մասին միութեան նոյն փաստերը պիտի տայ եւ կը սպասեմ որ պատերազմական պիւտճէն եւ այլ խնդիրները շուտով քննուին ու վաւերացուին:

«Վստահ եմ, որ մեր մեծ զինակիցներուն Գերմանիոյ, Աւստրիա եւ Հունգարիոյ բանակներուն մեր հասարակաց թշնամիներուն դէմ Եւրոպայի մէջ տարած յաջողական յաղթանակներուն վրայ պիտի աւելնան նաեւ մեր ցամաքային ու ծովային ուժերու եւ թշնամի տէրութեանց դէմ Սր. պատերազմի հրաւիրուող իսլամ պատերազմիկներուն փայլուն յաղթանակները Ասիոյ եւ Ափրիկէի մէջ, եւ անկէ վերջ իրաւունքի եւ արդարութեան համար գէնք բարձրացնող մեր կառավարութեան եւ աշխարհի չորս ծագերուն մէջ գտնուող իսլամներուն համար փայլուն ապագայ մը պիտի ապահովուի:

«Մեր կառավարութեան ժամանակին օտարներու տրուած առանձնաշնորհումները իրենց ձեւը եւ նպատակը փոխելով՝ մեր թագաւորական իրաւասութիւնները կաշկանդած եւ վտանգաւոր հանգամանք մը առած էին, ուրեմն միջազգային եւ ոչ մէկ օրէնքներու յարմարող եւ Գաբիթիլլախիոն յորջորջուող այս օտարականներու առանձնաշնորհումները ջնջել հրամայած, եւ ինչպէս ուրիշ օտար երկիրներու, իմ երկրիս մէջ ալ օտարներու եւ ասոնց վարարեալ խնդիրներու միջազգային օրէնքներու համաձայն լուծելու ձեւը յարմար տեսած եմ:

«Գոհութեամբ կը յայտարարեմ, որ ընդհ. պատերազմի չմասնակցող մեծ ու փոքր տէրութիւններու, մասնաւորապէս մեր դրացի Պուլկարիոյ հետ մեր քաղաքական յարաբերութիւնները ըստ առաջնոյն անկեղծ են եւ բարեկամական:

«Կը խնդրեմ, որ Ձեր պետութեան եւ հայրենիքին պաշտպանութեան համար թափելիք ջանքերը յաջողութեամբ պսակուին: Ժողովը բացուած կը յայտարարեմ»:

* * *

Դիտելի է որ յանուն թագաւորին կարդացուած սոյն բացման ճառը, սահմանադրական կառավարութեան մը պահակալէն աւելի ինքնակալ թագաւորի մը վայել ոճով դրուած է:

Երեսփոխանական ժողովին պատասխան ճառը Գահակալին.—

«Նորին Կայսերական Վեհափառութիւն,

«Երեսփոխանական ժողովիս ամիս մը յետաձգուածէն ետք, Աստուծոյ օգնութեամբ իր առաջին նստաշրջանը բացուած յայտարարելուն համար Ձերդ վեհափառութեան կը ներկայացնէ իր շնորհակալութիւններն ու շնորհաւորութիւնները:

«Յիշելի անգամ մեր սիրտերը մորմորոզ Պալքանեան աղէտին դարմանման համար մեր ներքին բարեկարգութեան ու յառաջդիմութեան նուիրուած պահուն՝ Եւրոպայի մէջ պայթած ընդհ. պատերազմին վրայ Ձերդ բարձրութեան, ընդմիտ եւ առանց պատճառի ու իրաւունքի բռնաբարման ենթարկուող Օսմանեան իսլամական իրաւունքի եւ շահերու պաշտպանութեան համար իր բոլոր ցամաքային եւ ծովային ուժերը շարժման մէջ դնելը պարտականութիւն էր. այս պարտականութեան ճիշդ ժամանակին կատարուածը, Ձեր վեհափառութեան արթնամտութիւններէն մէկը կը համարուի:

«Օսմանեան կառավարութիւնը չէզոքութիւն պահելու խտած էր. սակայն սկիզբէն ի վեր իսլամութեան եւ Օսմանեան կայսրութեան հակառակ քաղաքականութիւն հետապնդող Ռուսական, Ֆրանսական եւ Անգլիական կառավարութիւններուն գործնականապէս թշնամութեանց սկսիլը, մեզ պատերազմի բարոյական պատասխանատուութիւնէն փրկած է. ուրեմն այս պարագան պէտք է ընդունինք Աստուծոյ բարձրագոյն մէկ շնորհքը: Իսլամութեան թըշնամիներուն Ձեր գահուն վրայ յարձակած մէկ պահուն, աշխարհի վրայ դտնուող ամբողջ իսլամութեան Ձեր կողմէ Սր. պատերազմի հրաւիրուիլը, Ձեր բարձր խալիֆայութեան իրաւունքը եւ թէ կրօնական պարտականութիւնն էր. եւ այս Ձեր գահուն փառք ու պատիւ կը բերէ:

«Իսլամներու համար Սր. պատերազմը քաղաքներ դըրաւելու եւ քանդելու, ժողովուրդներ բնաջնջելու համար չէ. միայն իրաւունքի պաշտպանութեան նուիրուած պարտականութիւն մըն է. եւ քանի որ երկրապուշտին վրայ հարիւր միլիոններով իսլամ զոյութիւն ունի, իսլամական

բարձր իշխանութիւն մըն ալ գոյութեան իրաւունք ունի. եւ այս իրաւունքին պաշտպանութիւնը ամենէն առաջ Օսմանցիներուն պարտականութիւնն է. ուրեմն յանուն իսլամութեան պատուոյն Ձեր գահուն եւ մեր Ս. հայրենիքին պաշտպանութեան համար բոլոր ազգը զոհուելու պատրաստ է, եւ այս կը փաստուի բոլոր ժողովուրդին Ձեր ընդհ. զօրաշարժի կողին սիրով ընդառաջելովը:

«Ահա այս արդար դատը պաշտպանելու եւ իրենց կրօնական պարտականութիւնը կատարելու պատրաստ եւ միայն Ձեր բարձր հրամանին սպասող երեք հարիւր միլիոն իսլամներ, իսլամութեան թշնամի վերոյիշեալ պետութեանց եւ անոնց զինակիցներուն ղէմ շարժելու համար իրենց տրամադրութիւնը կը յայտնեն:

«Մեր ծովային եւ ցամաքային բանակներուն թշնամիներուն ղէմ ցոյց տուած քաջագործութիւնները այս պահուն՝ իրենց նախնիքներէն ժառանգած հերոսութիւնը փայլուն կերպով կ'ապացուցանեն: Ազգ. ժողովն այնչէս զգացումով առաջնորդուած իր պարտականութիւնները լրիւ կատարելու պիտի ձգտի:

«Ապահով ենք, որ արդար դատին պաշտպանութեան համար ղէնքի զիմոց Օսմանեան կառավարութիւնը եւ Սր. պատերազմի կողին անստացող իսլամութիւնը եւ մեր մեծ զինակիցները Գերմանիա եւ Աստրո-Հունգարիա Աստուծոյ օգնութեամբ ի վերջոյ յաղթանակը պիտի տանին:

«Ոչ մէկ իրաւական հիմունքոց օտարներու առանձնաշնորհումներուն ջնջումը մեր հայրենիքին եւ պետութեան համար ամենամեծ յաջողութիւնն է:

«Մեր պետութեան հանդէպ բարեկամական յարաբերութիւն մշակող մեծ ու փոքր աւերութիւններու, մասնաւորապէս մեր դրացի Պուլկարիոյ հանդէպ նոյն բարեկամութեան ոգին ցոյց տալ ժողովին ամենաշնորհ փառաքին է:

«Ամէն պարագայի առկ, Աստուծոյ օգնութեան եւ Մարդարէին բարեխոսութեան ապուինող ժողովս յայտարարուած Ս. պատերազմը իւրացնելով կը մտայթէ որ ան յաջողութեամբ պատկուի»:

* * *

Պատերազմը սատակացած էր, եւ Անգլիա ու Դրանտա իրենց դաշնակցին՝ Ռուսիոյ զինամթերք հասցնելու համար երկու անգամ 18 Մարտ եւ 12 Ապրիլ 1915-ին, իրենց զբաւորները Չանազ Գալէկն անցնելու եւ նեղուցներու ազատ անցքը ապահովելու ձեւաւարկած եւ քանի մը կարելու սր նուեր գահելէ ետք անյաջող դուրս եկած էին:

* * *

Համաձայնական տէրութիւններէն՝ Անգլիոյ եւ Ֆրանսայի զրահաւորներուն Չանագ Գալէի մէջ կրած անյաջողութեան վրայ՝ Պոլսոյ եւ բոլոր Օսմանեան երկիրներու մէջ խրախճանք կատարուած եւ Սուլթան Մուհամմէտ Բէչատ Ե.ին ալ «Ղազի» պատուանունը տրուած եւ այս առթիւ առաջին գոհարանական աղօթքը կարդացուած էր 30 Ապրիլ 1915-ին, Ուրբաթ օր, Այս Սօֆիա մզկիթին մէջ՝ Թագաւորին ներկայութեան:

Այս միջոցին Իտալիա ալ իր երեսուն տարուան զինակիցները լքելով Համաձայնականներուն յարած եւ 23 Մայիս 1915-ին Աւստրո-Հունգարիոյ եւ 24 Օգոստոսին ալ Օսմանեան պետութեան դէմ պատերազմ յայտարարած էր: Պուլկարիա ալ 14 Հոկտեմբեր 1915-ին Գերմանիոյ զինակցութեան մէջ մտնելով Սերպիոյ վրայ քալած էր, իսկ Հոկտեմբեր 16-ին՝ Ռուսիա, Ֆրանսա եւ Անգլիա Պուլկարիոյ դէմ պատերազմ յայտարարած էին:

Պատերազմը 1915-ին սաստկացած՝ բոլոր ճակատներու վրայ դժոխային կրակ կը տեղար: Ի՞նչ էր ուզուածը: Ինչո՞ւ Համար էր այս, ոչ ոք գիտէր. ո՞ր արդար դատի պաշտպանութեան, ո՞ր մարդասիրական նպատակի Համար միլիոններով ժողովուրդներու, ան ալ «քաղաքակիրթ» նկատուած Եւրոպայի ժողովուրդներուն արիւնը կը հոսէր, գիւղեր, քաղաքներ կը բնաջնջուէին. ասիկա ոչ ոք կընար ճշդել: Աւստրո-Հունգարիոյ գահաժառանգ Արհիդուքս Ֆերտինանտ սպաննուած էր. արդեօք Եւրոպայի շարժումը եւ ամբողջ աշխարհի այս շարժման մասնակցութիւնը իրապէս Արհիդուքս Ֆերտինանտի՞ Համար էր. սպաննուած Արհիդուքսերու յուղարկաւորութիւնը այսպէ՞ս կը կատարուէր, միլիարներով ումը, միլիարներով թորփի՞ց պայթեցնելով...:

Արհիդուքսը մեռաւ կամ սպաննուեցաւ եւ այս աղէտը անոր համա՞ր ծագեցաւ: Արդեօք կարելի՞ է հարցում ուղղել. պատերազմէն յետոյ Աւստրո-Հունգարիոյ կայսրութիւնը ի՞նչ եղաւ. Արհիդուքսին պատկանած Հապսպուրկեան գերդաստանը ո՞ւր մնաց. արդեօք ասո՞նք ալ Արհիդուքսին համար սպաննուեցան...:

Ա՛հ, Սիոնիստները, Սողոմոնի չար ոգիներուն նման առանց շօշափելու, առանց տեսնուելու մարդկութեան կեանքի երակները ծծեցին, գանձեր դիզեցին: Իսրայէլի ժողովուրդը առանց գոհողութեան, եւ առանց Հրեայի թիթը արիւննելու, նպատակին հասնելու համար աշխարհի բոնակչութիւնը իրարու դէմ պատերազմի մղեց:

Սիոնական միութիւնը, այսօր աշխարհի վրայ ամենէն սոսկալի եւ ամենէն լայն կազմակերպութիւն ունեցող յեղափոխական կուսակցութիւնն է: Սոյն կուսակցութիւնը Քրիստոսի 135 թուականին Սիոնի մէջ կազմուած էր. նրպատակը՝ Սողոմոնի փլած գահը վերականգնել եւ ամբողջ աշխարհը տնտեսական գերութեան տակ առնել էր:

Սիոնական միութիւնը, ամէն բանէ առաջ աշխարհի տնտեսութեան իշխելու աշխատեցաւ եւ յաջողեցաւ. այսօր ամենակարեւոր զբաղատունը, երկաթուղիներ, հարուստ հանքեր եւ սակարաններ անոր ձեռքը կը գտնուին:

Սիոնական միութիւնը, աշխարհի տէրութիւններուն հետ ալ ուզածնին պէս խաղալու եւ իր շահուն համաձայն անոնց վարչաձևերը կարենալ փոխելու համար ամենակարեւոր թերթերը իրեն ենթարկեց, բաժանորդներու, անթիւ հեռագրի կայաններուն եւ Մասոնական յոթերուն ալ տիրացաւ:

Սիոնական միութիւնը, Սողոմոնի փլած գահը վերականգնելու համար, հետեւեալ նպատակակէտը կը հետապնդէր.

«Ամէն բանէ առաջ աշխարհի վրայ գտնուող ոսկիները ժողովել, ասոր ուժով եւ թերթերու միջոցաւ հանրային կարծիքին տիրել եւ այսպէսով ալ տէրութիւններու իշխելը»:

Այս տեսութիւնը միայն ընկերվարական տէրութիւններու վրայ իրագործել կարելի ըլլալուն, ամէն բանէ առաջ աշխարհի բոլոր պետութիւնները ընկերվարական վարչաձևի մը վերածելու կ'աշխատէին:

Այս նպատակին հասնելու համար էր, որ Հրեայ կարլ Մարքս Սոցիալիզմի տեսութիւնը եւ նոյնպէս Հրեայ Իսինոլ կրօնական միութեան փիլիսոփայութիւնը մէջտեղ դրնելով, բոլոր իսաւերու մէջ կրօնական եւ հաւաքական յեղաշրջման եւ յեղափոխութեան զգացումը արթնացրին:

Սիոնական միութիւնը 1897-ին Պալի մէջ կազմակերպած մեծ համագումարով հրկական յաղթանակին ընդհանուր գիծերը գծեց եւ 24 փրոթոգոլներով անոր գործադրութիւնը որոշելով, առ այդ բոլոր հրեաներուն հրահանգ տուաւ:

Այս փրոթոգոլներով իրագործուած եւ տակաւին իրագործելի նպատակներ, ձեռք առնուելիք միջոցներ, կատարուելիք քաղաքական դաւեր ճշդուած եւ յատակագիծերը պատրաստուած էին եւ այս յատակագիծերուն ցոյց

տուած վերջին կայաններն ալ նետերով նշանակուած էին. այս կայանները Մոսկուա, Բիէվ, Օտեսա եւ Պոլիս էին, եւ ամենավերջինը՝ Երուսաղէմ:

Միոնիստները իրենց նպատակին առջև ցցուած արգելքները՝ առաջին առթիւ դրամական կաշաւքով եւ իսպաղ միջոցներով բառնալ կ'աշխատին, երբ այս միջոցը անդոր ըլլայ, նոյնպէս դրամի ուժով ամէն տեսակ միջոցներու դիմել օրինական կը համարեն, եւ ասոր դիմադրող արգելքները կը տապալեն:

Միոնիստներու մինչև այսօր քանդած պետութիւնները, մարած օճախները, տապալած գահերը անթիւ, եւ ասոնց կազմակերպած արիւնոտ յեղափոխութիւնները անհամար են:

Վերջին տարիներուն՝ անոնք Ռուսիոյ եւ Օսմանեան կայսրութեան աչք տնկեցին եւ երկուքն ալ տապալեցին:

Ռուսիոյ մէջ Միոնիստներու արիւնոտ վրէժը, քաղաքականութիւնը եւ հրէական համայնավար վարչաձեւին վայրագութիւնները մեր նիւթէն դուրս են. միայն Միոնիստներու Օսմանեան կայսրութեան հանդէպ սնուցած տտելութեան պատճառները պարզելով պիտի բաւականանամ:

Միոնիստները, Պաղեստինի մէջ անկախ հրէական օճախ մը կազմել կը փափաքէին եւ ասոր համար Սուլթան Ապտիւլ Համիտի հաւանութիւնը խնդրած եւ այս նպատակին հասնելու համար նախապէս խաղաղ միջոցներու, գրամական ուժին դիմած էին. եւ 1901-ին, հանդուցեայ Սուլթան Ապտիւլ Համիտին դիմելով դործի ձեռնարկած եւ էմմանուէլ Գարասու անունով փաստարան մը Պոլիս զրկած էին:

Էմմանուէլ Գարասու Մատնական լոժին պատկանող պալատական Արիֆ եւ Հասիպ պէյերու միջնորդութեամբ՝ 17 Սեպտեմբեր 1901ին յաջողած էր Չիթլիի ապարանքին մէջ Սուլթան Համիտին ներկայանալ եւ հետեւեալ ճառը արտասանելով Միոնական միութեան խնդրագիրը անձամբ ներկայացնել:

Մ. Հ. Պատմական փաստ մը հանդիսացոյ այս մտքին ընդօրինակութիւնը հանգուցեայ Սուլթան Համիտի պալատական գորովարձերէն մէկը ինձի տուած եւ առանց անուր յիշելու հրատարակել արտօմած է:

Արտասանուած ճառը նոյնութեամբ.—

«Վեհափառ տէր Թագաւոր,

Ձեր վեհափառութեան ծանօթ է, որ Հրեայ ժողովուրդը զանազան երկիրներու մէջ ցիր ու ցան կ'ապրի: Ապանիոյ հաւատաքննական հալածանքներուն չկարենալ դիմացողներ, Ձեր բարձր հովանաւորութեան ապաստանեցան: Լաւ ընդունելութիւն գտնելով երջանկացած եւ առևտրական ու անտեսական մարզերու մէջ ծառայութիւններ մատուցած են: Օսմանեան պետութիւնը Եւրոպական պետութիւններու հետ բաղդատած անտեսապէս յետամնաց ըլլալով, այս հաւատարիմ ժողովուրդը այդ թերին դարձանա՞ծ է եւ ասոր իբր վարձատրութիւն, Ձեր կայսերական բարձրութիւնը, անոնց հանդէպ շատ բարեացակամ կը գտնուի:

Նորին վեհափառութիւն, Ռուսիոյ մէջ բնակող քանի մը միլիոն հրեաներու ենթարկուած հալածանքը անտանելի է: ասոնց աղատագրումը եւ համատեղ բնակեցումը հրէական միութեան ջերմ փափաքն է: Քրիստոսի 135 թրտակտինին Միոնի մէջ կազմուած սիոնական միութիւնը այժմ պաշտօն տուած է ինձի սոյն խնդրագիրը յոտս Ձերդ վեհափառութեան ներկայացնելու (այս միջոցին խնդրագիրը կը ներկայացնէ): Ինչպէս որ սոյն խնդրագիրին կցուած բարոյսէն կը հասկցուի, Եաֆայի հիւսիսէն անցնող գիծ մը Թապարիոյ լիճին Արեւելքը կտրելով, Ղազայի հարաւէն ծովուն կը յանգի: Այս գծին մէջ գտնուած փոքր հողամասը Հրեայ ժողովուրդին յատկացնելով տեղական ինքնավարութիւն շնորհել կը խնդրեն: (1) Ասոր փոխարէն Միոնական միութիւնը անցեալ Յունական պատերազմէն տկարացած պետական գանձին, առանց տոկոսի եւ պայմանաժամի եւ Ձեր ուզած պահուն վճարելու պայմաններով՝ 20 միլիոն ոսկի փոխատուութիւն ընել եւ Ձեր անձնական գանձին ալ 5 միլիոն ոսկի նուիրել յանձն կ'առնէ եւ այս խնդրագրին Ձեր բարձր շնորհքին արժանանալը խոնարհարար կը խնդրէ»:

Մ. Հեղ. (1) Նախապէս Պաղեստին անուր միայն Ղազայի եւ Եաֆայի, այսինքն Քանաան երկրին հարաւը եւ Ս. Երկրին արեւմուտքը ծովեզերեայ հողամասին տրուած էր:

Սակայն վերջերս երեւակա՞ծ ծնունդ ըլլ լով Պաղեստին անուր, Գամակոսի ամբողջ հարաւակողմը, մէջն առնելով Փիւնիի հարաւին մէկ մասը եւ ամբողջ Ս. Երկիրը, Մեռեալ ծովու հովիտը ընդգրկած է: այս բաժանումով Պաղեստինի տարածութիւնը 30 հազար քա. շիւրմէք էր:

Սուլթան Ապախյու Համիտ Տրեաներու այս առաջարկէն վերջին ծայր զայրացած, իմամնուէլ Գարասուն իր ներկայութենէն վտնած եւ Արիֆ պէյն ալ խիստ կերպով յանդիմանած էր: Իսկ Արիֆ պէյն թագաւորին բարկութենէն սարսափած նոյն իրիկունն իսկ Եւրոպա փախուսաւ տուած էր:

Հոս հարց կը ծագի, թէ Սուլթան Ապախյու Համիտ եւ թէ դիւանար, որ Տրեաներու ազդեցութեամբ Օսմանեան պետութիւնը վերջ ի վերջոյ պիտի կործանի, արդեօք նոյն կորուսն ու համարձակութիւնը ցոյց պիտի տա՞ր:

Տարօրինակ ճակատագիր... Սուլթան Ապախյու Համիտին պահապանութիւնը հաղորդող պատուիրակութեան մէջ Սելանիկի երեսփոխանի հանդամանքով կը գտնուէր նաեւ իմամնուէլ Գարասուն:

***

Միտնական միութիւնը երբ դրամի ուժով չյաջողեցաւ Պաղեստինի անկախութիւնը ստանալ, ներքին յեղափոխութիւնները ծրարեց: Այդ թուականին Աւստրիոյ արտաքին նախարար Տրեայ պարոն էրէնթալի հետ համաձայնելով Մակեդոնիոյ մէջ մեծ յեղափոխութեան մը կազմակերպութեան ձեռնարկեց եւ Մակեդոնական յեղափոխական կուսակցութեան գործիչներէն Սանտանաքին Իսկուպ հրաւիրելով հետեւեալ փրոթուգոյր ստորագրեց:

ՓՐՈԹՈՒԳՈՒԼԻ ՊԱՏՃԷՆ

Ա.— Վիւէի մէջ գտնուած եւ Սանտանաքիի գեկալարած յեղափոխական կուսակցութիւնը յետ այսու ո՛չ Ռուսիան եւ ո՛չ Պուլկարիան պիտի ճանչնայ եւ միայն Աւստրիոյ հրահանգին համաձայն պիտի գործէ:

Բ.— 1902ին Մակեդոնիոյ մէջ յեղափոխութիւնը պիտի սկսի եւ այս յեղափոխութեան կազմակերպութեան համար Սանտանաքիին երեսուն հազար ոսկի կանխավճար մը պիտի տրուի:

Գ.— Մակեդոնիոյ Աւստրիական բոյոր հիւպատոսարաններն ու պաշտօնէութիւնը սոյն կուսակցութեան պիտի օժանդակեն. ղէնք, սազմամթերք եւ հաց հայթայթելով եւ յեղափոխականները Օսմանեան կառավարութեան հետապնդումներուն ղէմ պիտի պաշտպանեն:

Դ.— Մակեդոնիոյ ապագայ իշխանը Վիւէի մէջ Սանտանաքին է:

Handwritten text in Armenian script, likely a document or letter, with a signature at the bottom.

Handwritten text in Armenian script, appearing to be a list or a set of instructions, with a signature at the bottom.

Նրկու ծածկագիր հեռագիրներ՝ Թալաաթի կողմէ գրկուած

Թէ այս գաղանի Փրոթոպոլը ի՞նչպէս ձեռք բերուած է, այս կէտը պարզել կարեւոր կը նկատենք, որովհետեւ իրականութիւնը ի յայտ պիտի դայ:

Սանտանաքի Իսկուպ Տրախրուելով լուսանկարիչ Փոպոֆ անուն մէկու մը տունը հիւրասիրուած էր: Փոպոֆ՝ Մակեդոնիոյ Պուլիար յեղափոխական կուսակցութեան Կեդր. Վարչութեան անդամներէն և Սանտանաքիի կուսակից ըլլալուն, Սանտանաքի սոյն փրոթոպոլը Փոպոֆին ցոյց տալու մէջ անդատեհութիւն մը չէր տեսած: Փոպոֆ սոյն փրոթոպոլը Պուլիարիոյ շահերուն հակառակ գտնելուն, անմիջապէս մէկ պատճէնը Պուլիարիոյ Կեդր. կուսակցութեան զրկած և մէկ պատճէնն ալ սահմանապահ ուժերու քննիչ կայսերական թիկնապահներէն Բ. փաշային ծախած և այս կերպով տակաւին յեղափոխութիւնը չծագած, թէ՛ Սուլթան Ապտիւլ Համիտ և թէ՛ Պուլիարիոյ իշխան Ֆերտիանա՝ խնդրէն տեղեակ էին:

Արդարեւ, 1902 թուին, գարնան տաշին օրերուն, Մակեդոնիոյ մէջ մեծ յեղափոխութիւն մը ծագած և Սանտանաքիի խուճրէրը գործի անցած էին: Միայն թէ կառավարութիւնը ժամանակին խնդրէն տեղեակ ըլլալուն, Գ. բանակը զօրացուած և այս մեծ յեղափոխութիւնը շատով զսպուած էր և ևս րոպական տէրութեանց, մասնաւորապէս Աւստրիոյ զինուորական միջամտութեան առիթ չէր տուած:

* * *

Սիոն միութիւնը՝ Մակեդոնիոյ 1902ի յեղափոխութենէն ակնկալուած արդիւնքը չկարենալով ձեռք ձգել, Բուժէլիի մէջ գտնուող Գ. բանակը կառավարութեան դէմ բժրոտացնել ծրագրած և այս ծրագրին զործադրութիւնը իմամնուէլ Գարասուին յանձնելով՝ Սելանիկի մէջ Վիեննական դրեմասան մօտ, անոր անուան մեծ վարկ մը բացած էր:

Սիոնականները Գ. բանակի երկրորդական աստիճանի սպաները համոզելով՝ ստոնց վարչութեան տակ յեղափոխական կուսակցութիւն մը պիտի հիմնէին: Երբ այս կուսակցութիւնը ըստ բաւականին զօրանար, սահմանադրական վարչաձեւ մը պահանջելու պատրուակին տակ, Գ. բանակը Պոլսոյ և կեդրոնական կառավարութեան դէմ պիտի բժրոտանար: Սուլթան Ապտիւլ Համիտ և պալատական բարձրաստիճան անձնաւորութիւններ՝ բնական է այս բժրոտութիւնը զսպելու համար՝ Անատոլուէն զինուորական ուժ պիտի փոխադրէին և այս ձեւով Բուժէլիի մէջ երբ թրքական ուժերը զիրար բզբտէին, Աւստրիա միջամ-

տելով իր բանակը մինչև Սելանիկ պիտի բռնէր և Օսմանեան կառավարութիւնը պիտի ստիպէր, որ Բուժէլին պարպէ: Հակառակ պարագային, երբ Սուլթան Ապտիւլ Համիտ զինուորական ուժ չփոխադրէր և յեղափոխութիւնը մարտու համար Սահմանադրութիւն Տաշկէր, ձերակուտական և երկափոխանական ընտրութեանց միջոցին սոյն կուսակցութեան անդամներուն ցտնկին վրայ պիտի կեդրոնանային և մեծամասնութիւնը ապահովէր ևս ասոնց միջոցաւ կառավարութեան բոլոր պաշտօնատուներու վրայ պիտի իշխէին:

Իմամնուէլ Գարասու կարճ ժամանակի ընթացքին զբամի ուժով Գ. բանակի շատ մը սպաները կրցած էր համոզել և ասոնց կեդրոնը Սելանիկ ըլլալուն՝ յաջողած էր իթթիհատ և Թէրապոլ անունով յեղափոխական կուսակցութիւն մը հիմնել և Մանասթրի, Իսկուպի և Շիտտրայի մէջ ալ մասնաճիւղեր բանալ:

Սելանիկի կեդրոնական մարմնի անդամներն էին՝ Իմամնուէլ Գարասու, կրօնափոխ և տուեւորական վարժարանի ուսուցիչներէն Մուհամմէտ Ճաւիտ, փոսթ-հեռագրատան Ա. քարտուպար Թալաթ, Սիրոտի Միսհատ Շիքրի, Սելանիկցի Հրֆզի, Սելանիկցի Բահմի, փաստաբան Մանեսաի Չատէ Բէֆիզ, Նիկուէցի Ղալիպ, ելեւմտական պաշտօնեայ Փատրլ, ուսուցիչ Իսմայիլ Մահէր, Հաֆրդ Սիւլէյման. Գ. բանակի սպայակոյսի անդամներէն հազարապետ Իսմայիլ Հապր, հազարապետ Ճէմալ, հարիւրապետ Էնվէր, Մուսթաֆա Քէմալ և Ֆէթհի:

Մանասթրի կեդրոնական մարմնի անդամներն էին՝ հեծելազօրքի տեղակալ Սատրլ, հազարապետ Սալահէտտին, հարիւրապետ Հասան Թոտուն, թնդանօթաձիգ հարիւրապետ Ջիա, հարիւրապետ Վէհիպ, հարիւրապետ կրօնափոխ Բէմզի, թնդանօթաձիգ հարիւրապետ Հապիպ:

Իսկուպի կեդրոնական մարմնի անդամներն էին՝ ոստիկան զօրաց հրամանատար Ղալիպ, հարիւրապետ Էմին, հեծելազօրքի հազարապետ Նապի, հետեւակ զօրաց հազարապետ Վասֆի, հարիւրապետ Ճաֆեր Թալլար, փոսթի տնօրէն Սատրլ, բարձրագոյն փաստաբանի Ա. քարտուղար Սիւրէյեա Աքիֆ, Իսկուպի ոստիկանական տնօրէն Էօմէր Միւսթազ:

* * *

Սուլթան Ապտիւլ Համիտ սոյն կազմակերպութենէն տեղեակ էր: Եանեացի Էսատ փաշա տեղեկացուցած էր, թէ Իմամնուէլ Գարասու Սելանիկ պահուրտած է, թէ Գ.

րանակի սպաներէն մեծ մասը համոզելով Օսմանեան կառավարութեան դէմ յեղափոխական կուսակցութիւն մը հիմնած է:

Սուլթան Ապտիւլ Համիտ, էսատ փաշայի տուած տեղեկութիւններուն հիման վրայ քննիչ յանձնախումբ մը նշանակած էր, որոնք կը բաղկանային հետեւեալներէ. նախագահ՝ Րումէլիի ընդհ. քննիչ Հիւսէյին Հիլմի փաշա, անդամներ՝ Գ. բանակի հրամանատար էսատ փաշա, զօրավար Շիւքրի, զօրավար Իսմայիլ Մահէր, զօրավար Սատրպ, զօրավար Րէճէպ փաշա եւ տեղակալ Ֆէհմի պէյ:

Սոյն յանձնախումբը խնդիրը լրջօրէն քննելէ ետք, կուսակցութեան պատկանող սպաներուն անունները նշանակած եւ ըստ ժամանակի սովորութեան՝ ասոնց մասին ըլլալիք կարգադրութեան համար կեդրոնէն հրահանգ ուղարկած էր: Պոլսէն եկած հրահանգին համաձայն Գ. բանակի սպայակոյտի պէտ Գոլոնեացի Ալի փաշա եւ Քնդանօթաձիգ զօրավար Պաղտատցի Հասան Րիզա Պոլիս զրկուած էին. եւ ապա Սալահէտտին, Հասան Թոսուն, Իսմայիլ Հազըր եւ էնվէրն ալ պահանջուած էին: Հիւսէյին Հիլմի փաշա խնդիրը իր պատկանած Մասոնական լոժին տեղեկացուցած էր: Երբ խնդիրը կուսակցութեան սեփականութիւնը դարձաւ, ասոնք լեռ բարձրանալով ապստամբութեան դրօշ պարզած էին, հարիւրապետ Նիազի պէյ ալ Րէանէի վաշտէն փախստական կարգ մը զինուորներ համոզելով, ապստամբներուն միացած էր:

Մանասթրի կեդր. Մարմինը Շէմսի փաշայի սպանութեան համար տեղակալ Աթըզ պէյին պաշտօն տուած էր եւ Շէմսի փաշա հեռագրատունէն ելլելով կառք հեծնելու պահուն սպաննուած էր:

Սոյն դէպքերը չափազանցուած կերպով Պոլիս արձագանգ գտնելով՝ թագաւորը եւ պալատականները միջոց մը չէին կրցած խորհիլ առաջըր առնելու համար:

Կանոնաւոր տեղեկատուութեան բաժիններու եւ աշխարհի բոլոր մասերուն մէջ կարեւոր թերթերու տիրացող Սիոն միութիւնը պալատին այս վիճակէն օգտուելով եւ խնդիրը չափազանցելով բրորականտ կը մղէր գրել տալով, թէ ամբողջ բանակը Սուլթան Ապտիւլ Համիտի կառավարութեան դէմ ըմբոստացած եւ Սահմանադրական վարչաձեւ կը պահանջէ, թէ ըմբոստութիւնը Օսմանցիներու սիրտէն բղխած է: Սուլթան Համիտի եւ արբանեակներուն հասցէին ալ անարգական խօսքեր պակաս չէին:

Այս միջոցին Սիրոտի մէջ ալ կարգ մը Մակեդոնա-

ցիներու սահմանադրութեան հռչակումը պահանջող հեռագիրներ ստորագրել տրուած էր: Կառավարիչ Րէշիտ փաշան ալ կը գրէր. «Եթէ անմիջապէս սահմանադրութիւն չի հռչակուի, բանակը եւ Րումէլիի ամբողջ ժողովուրդը ի նպաստ գահաժառանգ Րէշատ էֆէնտիին պիտի ըմբոստանայ:

Այս եւ ասոր նման ցոյցեր եւ բրորականտ Սուլթան Ապտիւլ Համիտը եւ պնակալէցութենէ տարրեր յատկութիւն չունեցող պալատականները շփոթութեան մատնած եւ վերջապէս իբր խելացի եւ ուշիմ հռչակ հանած եւ սակայն մեկուսացուած Չափար Չէլէպի անունով ծանօթ՝ Քիւչիւք Սաիտ փաշան պալատ հրաւիրելով անոր կարծիքին դիմած էին: Սաիտ փաշա ըսած էր «Երեսփոխանական ժողովի բացումէն եւ ընդհ. ներում յայտարարելէ ուրիշ միջոց չկայ»: Ասոր վրայ անմիջապէս Վարչապետ Արնաւուտ Ֆէրիտ փաշա պաշտօնազրկուած եւ անոր տեղ Քիւչիւք Սաիտ փաշա նշանակուելով երեսփոխանական ժողովի բացման վերաբերեալ յայտարարութիւնը՝ պետական 1324 Յուլիս 10 թուականին զուգադիպող 1908 Յուլիս 23-ին հրատարակուած էր:

Ահա այս օրուրնէ սկսեալ Պոլիս գտնուող Սելանիկցի կրօնափոխներ՝ թուրք եւ իսլամական տարազներով սկսած էին ցոյցեր կազմակերպել, հրապարակներու վրայ ճառեր արտասանել, դրգուիչ յայտարարութիւններ ցրուել:

Նման ցոյցերու անվարժ ժողովուրդը, մասնաւորապէս պալատական շրջանակները, իրենց ուղին բոլորովին կորսնցուցած էին. կուսակցութեան անունով մէջտեղ եկած շատ մը անձեր կառավարութեան գործերուն միջամտելու եւ պալատականները կողոպտելու սկսած էին:

Վերջապէս Սահմանադրութեան դիմակին տակ պետական գործերը հարստահարող խմբակի մը ձեռքը անցած, օրէնքի տեղ իթթիհատ եւ Թէրագըր կուսակցութեան տիրապետութիւնը տեղ բռնած էր եւ Սուլթանի տիրապետութեան երանի կարգալ կու տար:

Պալատական լրտեսներէն շատեր, կուսակցութեան մէջ մտնելով մէյ մէկ ազատութեան հերոս դարձած եւ ստեղծուած անիշխանութիւնը աւելի սաստիկացուցած էին:

* * *

Հրէական հանճարը, այս երկար, դժուար եւ աւերիչ միջոցներովը, վերջապէս Օսմանեան կառավարութիւնը Գերմանիոյ հաշտոյն պատերազմի մղած եւ զգեստնելէ յետոյ հետապնդուած նպատակին հասած եւ առանց կաթիլ

մը արիւն թափելու, Սողոմոնի փրած դահուն հիմերուն վրայ հրէական Տուն մը հիմնելու յաջողած էր:

Սակայն հրէական ցեղին տնտեսական եւ քաղաքական մարզերու վրայ կատարած դերը եւ ուրիշ ազգերը ոչինչ համարելը, աշխարհը սթափեցուցած էր: Քանի մը տարի առաջ Ռուսմանիոյ մէջ ծագած հակահրէական շարժումները, Սուրիա այցելող Լորտ Պալֆուրին եւ Իրազ այցելող Լորտ Ալֆրէտ Մոնտին դէմ կատարուած ցոյցերը, հրէական տիրապետութեան դէմ ծագած արթնութեան մէկ ապացոյցն էին:

Զինադադարէն յետոյ Պաղեստինի հողին վրայ, առանց հրեայի մը արիւնը թափուելու իր տիրապետութիւնը հաստատող Իսրայէլի զաւակները շատ շփացան. զեկավարներէն Տոքթ. Վալզմանի Երուսաղէմի, «Էլ-Նէֆախսէլ-Ասրիէյ» թերթին մէջ ընդօրինակուած ճառին հետեւեալ մասը որոշ փաստ մըն է առ այդ:

«Սիոնականները այսօր աշխարհի կը տիրեն, ուզուած պահուն կրնան մնացեալ գահերը կործանել: Մեմֆ Սիոնականներս դարերէ ի վեր Քրիստոնեաներու գերին դարձած էինք, սակայն ասկէ ետք ամբողջ աշխարհը մեզի գերի պիտի դառնայ»:

* * *

Պատմութիւնը կ'արձանագրէ, թէ հրեաները երբայցիներու սերունդն են: Ասոնք Բաբելոնէն դաղթելով Պաղեստինի Արեւելքը եւ Հարաւային կողմերը ծովեզերքէն հեռու քարքարուտ տեղ մը ցեղախումբ որպէս հաստատուած էին: Փառաւունեան հարստութեան ժամանակ, ասոնց ցեղին պատկանող Յակոբի որդին Յովսէփ, երբ գերութեանէ վարչապետութեան բարձրացաւ, հրեաները Եգիպտոսի մէջ քիչ մը շնորհքի արժանացան, բայց երբ ասոնց շարաշառութիւնները, առանց աշխատելու ժողովուրդին հարստութիւնները կողոպտել ու իրենց ցեղին չլաւարկողները տնտեսական գերութեան ենթարկելը, ժողովուրդին պոռթկալուն պատճառ դարձաւ. բողոքներ ծայր տուին եւ երբ այս պոռթկումը եւ բողոքը սաստկացաւ՝ Փառաւունեան կառավարութիւնը ստիպուեցաւ հրեաներու դէմ խիստ միջոցներու դիմել եւ նոյնիսկ այս ցեղը աստիճանական եւ սակայն յաւիտենական ընաճումի ենթարկելու համար որոշեց յետ այնու ծնելիք հրեաներու արու զաւակները սպաննել:

Այս որոշման գործադրութեան թուականներուն էր, որ կողովի մը մէջ գրուած եւ յորձանքի տրուած մանուկ

Մովսէս՝ Փառաւունի գետեզերեայ պալատին առջեւն անցած պահուն պալատական տիկիններէն կը տեսնուի եւ ներս ընդունուելով իրր որդեկիր կը խնամուի ու կը մեծնայ: Սոյն Մովսէսը օր մը շուկան հրեայի մը եւ տեղացի երեւելիի մը վէճին սկանառեալ կ'ըլլայ եւ տեղացին անիրաւ զտնելով չի կրնար համբերել եւ կ'ապստակէ զայն: Տեղացին այս հարուածներուն ազդեցութեան տակ կը մեռնի: Մովսէս կը ստիպուի հրեաներու մօտ ապաստանիլ, վերջապէս իր իր եղբայրը ճանչցուած՝ հրեայ մեծաւորներէն Ահարոնի միջամտութեամբ եւ պալատին մէջ ունեցած իր հեղինակութեան շնորհիւ, հրեաները այս անխուսափելի ընաճումէն փրկելու համար, կը յաջողի, ասոնց համար իրենց հին հայրենիքը եզոյ Քանանու երկիրը վերադառնալու արտօնութիւն ստանալ:

Հրեաները ճամբան իրենց ազատարարը եզոյ Մովսէսին դէմ ապստամբեցան եւ մեծաւորներէն Սամէրի թելադրութեամբ սակիէ կուսիք սկսան պաշտել: Մովսէս զանոնք անիծեց եւ ամբողջ քառասուն տարի անապատներու մէջ թափառեցան:

Մովսէսի մահէն ետք Յեսու՝ ասոնք Պաղեստին անաջնորդելով 12 սերունդներու բաժնեց:

Ի վերջոյ ծերերու ժողովներ եւ ապա Իսրայէլի գաւառները կոչուող վարչութիւններ կազմուելով՝ նախքան Քրիստոս 1080 թուականին իրենց կամբոյք եւ Սամուէլի միջնորդութեամբ Սաուր թագաւոր նշանակելին, եւ այս զերպաստանի յաջորդները Դաւիթի եւ օրդույն Սողոմոնի օրով զօրաւոր պետութիւն մը հիմնեցին:

Սողոմոնի մահէն ետք, թագաւորական սերունդը երկուքի բաժնուեցաւ եւ մէկը Իսրայէլ, իսկ միւսը Եէհուա (հրեայ) կոչուեցաւ:

Ասոնցմէ Իսրայէլի թագաւորութիւնը Ասորեստանի թագաւորներէն Սալմանասարի եւ Եէհուա (հրեայ) թագաւորութիւնը Նաբուգոթոնոսարի կողմէ գրաւուելով՝ ընդհանուր ջարդէն օղջ մնացած ժողովուրդը Բաբելոն գերի տարուեցաւ:

Այս թուականէն սկսեալ հրեաները իրենց անկախութիւնը կորսնցուցին եւ Ասորեստանի տիրապետութեան տակ ձիշդ 70 տարի Բաբելոնի մէջ գերի մնացին:

Երբ Պարսիկները Բաբելոնը գրաւեցին, հրեաները թագաւոր Կիրոսին գիմելով Պաղեստին գաւառալու եւ ազատ պաշտամունք կատարելու արտօնութիւն ստացան, սակայն 200 տարի Պարսիկ տիրապետութեան տակ մնացին:

Մեծն Աղեքսանդրի մահէն ետք, ծնած փոքր տէրութիւններու լուծէն ազատուելով եւ Պաթալլայի եւ Սելեւկեաններու պատերազմէն օգուտ քաղելով կարգ մը ազատութիւններ ձեռք բերին եւ մօտ 130 տարի Քահանայապետներուն վարչութեամբ կառավարուելէ յետոյ, Հռովմայեցիներու պաշտպանութեան դիմեցին եւ անոնց հաւանութեամբ Հերովդէսը գահ բարձրացուցին:

Քրիստոս այս թագաւորին ժամանակ աշխարհ գալով հրեաներու հալածանքին ենթարկուած էր:

Հերովդէսի մահէն ետք, Պաղեստին իր չորս զաւակներուն մէջ բաժնուած եւ քիչ ժամանակէն Հռովմայեցւոց տիրապետութեան տակ ինկած էր:

Հրեաները հռովմայեցւոց վարչութեան տակ հանդարտ չմնալով, խռովութիւններ հանել սկսան: Քրիստոսի 135 թուականին, Ալէքիէն զօրավարը ասոնց վրայ զըրկուեցաւ եւ Երուսաղէմը գրաւելով ընդհ. ջարդէն ճողոպրած հրեաները նորէն Պաղեստինի հողէն վտարուեցան:

Այս թուականէն սկսեալ՝ հրեաները աշխարհի բոլոր կողմերը ցրուելով խեղճ ու կրակ կեանք մը ապրած են: Սակայն իրենց նախնիներէն ժառանգած չարաչահութիւնը, լուծալափոխութիւնը եւ ժողովուրդին հորստութիւնը կողոպտելու ճարպիկութեան շնորհիւ, այսօր աշխարհի հարստութեան կէսին տիրացած եւ աշխարհի քաղաքակալութեան անտեսանելի մղում տուողը հանդիսացած են:

Հրէական պատմութիւնը եթէ մանրամասն քննուի, պիտի տեսնուի, որ հանրային բարօրութեան համար հըրեաները հալածել հարկ տեսնող պետութիւններ, ոչ թէ հասարակ պետութիւններ՝ այլ ծաղկեալ քաղաքակրթութիւն ունեցող հին Եգիպտոսը եւ Հռովմայեցիները եղած են:

* * *

Պատերազմը աւելի սաստկացած էր. անգլիական եւ Փրանսական զրահաւորները թէեւ չէին կրցած Չանազ Գալէի ճամբան բանալ. սակայն նեղուցը փակած եւ ծովեզերքները պաշտպանման տակ առած էին: Ռուսիա Կովկասի ճակատէն մաս մը զինուոր գերմանական սահմանի փոխադրելով պաշտպանողական դիրք բռնած էր: Ընդհ. հըրեանատարի փոխանորդ նշանակուած էնվէր, ուսական ճակատը քննելէ եւ անոր «տկարութիւնը» իմանալէ ետք նոր փառք չահելու տղայամտութիւնը ունեցած էր եւ ասանց նկատի առնելու եղանակն ու կլիման, ինչպէս նաեւ կեդրոնէն հեռանալիք բանակի մը պարենաւորման դժուարութիւնները, իր հրամանատարութեամբ ուսերու դէմ

յարձակում մը շղթայագերծել ուզած եւ այս նպատակը տեղեկացուցած էր Կովկասի ճակատի հրամանատար Տամատ Հաֆըզ Իսմայիլ փաշային, որ համամիտ չգտնուելուն, բոլոր բանակի սպայակոյտի անդամները եւ բարձրաստիճան սպաները հրաւիրելով խորհրդակցած էր ժամերով: Շատեր յարմար տեսած էին, որ ձմեռը պաշտպանողական վիճակի մէջ անցնեն եւ մինչեւ ամառ ամէն տեսակ պատրաստութիւն տեսնելէ յետոյ յարձակման անցնին: Հակառակ ասոր, էնվէրին ընկերացող ընդհ. սպայակոյտի նախագահ գերմանացի Զօրավար Պրոնզօ փաշա՝ գերման բանակին դէմ ճակատող ուսական ուժերը տկարացնելով Գերմանիոյ բեռը թեթեւցնելու սատանայամտութեամբ՝ էնվէրը համոզած եւ թրքական բանակին, (հրամանատարութեան եւ սպայակոյտի առարկութիւններուն հակառակ) իր ընդհ. հրամանատարի հանդամանքով պատասխանատուութիւնը ստանձնելով յարձակման անցնիլ թելադրած էր:

1915ի Յունուարին կատարուած այս յարձակումը Սարը Գամըշի մէջ՝ թրքական ամենալաւ մարզուած բանակին բնաջնջման պատճառ եղած էր եւ համաձայն ստոյգ տեղեկութեանց, այս յարձակման միջոցին 75 հազարի մօտ զինուոր կորսուած էր:

Ռուսերը՝ Օսմանեան բանակին այս ահուկի պարտութենէն եւ տկարացումէն օգտուելով, սահմանի վրայ գրտնուած զօրքը նոր բերուածներով զօրացնելէ ետք, հակա-յարձակման անցած եւ մէկ կողմէն Վանի, միւսէն՝ ծովեզերքի ուղղութեամբ Լազիստանի եւ Տրապիզոն նահանգի, իսկ կեդրոնէն ալ Էրզրումի եւ Երզնկայի ուղղութիւնը բռնելով յառաջանալ սկսած էին:

Հայ կամաւորներ ուսական զօրքին սուսջորդ կը հանդիսանային: Ասոնք վրէժի ղզացումով առյցուն էին: Նախապէս կատարուած ղէպքերու ընթացքին՝ ասոնցմէ ոմանց ծնողքը, ոմանց ջոյրն ու եղբայրը, ոմանց կիներն ու զաւակները սպաննուած, առեւանգուած կամ լլկուած էին եւ տուններին տեղերնին կողոպտուած կամ հրկիզուած էր: Բնական է որ ասոնց սրտին մէջ վրէժը կ'եռար, եւ երբ այս ղզացումը յեղափոխականներու կողմէ ալ գրգռուեցաւ, բնականաբար մարդկային եւ քաղաքակրթութեան դարուց ըմբռնումները մուցուեցան: Ռուսերը այս պարագան լաւ հասկցած ըլլալուն, անոնց տուած էին առաջնորդի դերը:

Հայ Յեղափոխական Դաշնակցութեան ղեկավարները՝ յանուն հայ ազգին իթթիհատ եւ թէրազքի ղեկավարն-

րուն հետ նախապէս համաձայնեալ եւ Ռուս-Քուրք պատե-
րագմի մը պարագային հայերուն չէզոքութիւնը յայտնած
եւ պատերազմէն քիչ առաջ Իթթիհատ եւ Թէրազզըի կու-
ռավարութեան արտօնութեամբ՝ 1914ի Յուլիսին էրզրու-
մի մէջ գումարուած իրենց Տրք համաժողովին կողմէ ապ-
որոշումը վաւերացուցած էին:

Իթթիհատ եւ Թէրազզըի կառավարութիւնը, հայ կու-
մաւորներուն ուսւ բանակը առաջնորդելուն տեղեկանալով,
այս պարագան յարմար առիթ նկատելով Դաշնակցութեւ
հետ կնքուած համաձայնութիւնը չեղեալ նկատած եւ ա-
ռաջին առթիւ Պոլսոյ եւ գաւառներու մէջ գտնուող բոլոր
դաշնակ չէֆերը մէկիկ մէկիկ ձերբակալելով, զանազան
տեղեր քշելով ճամբան սպաննել տուած էր:

Իթթիհատը Պոլսէն՝ Չոհրապը, Վարդգէսը եւ Տի-
րան Քէլէկեանը՝ հանրաժանօթ եւ ընդհանուր յարգանք
վայելող մտաւորականները, քշելով անհետացուցած էր:

Պ. Պ. Չոհրապ եւ Վարդգէսը Հալէպ, Տիգրանակեր-
տի ճամբուն վրայ եւ Տիրան Քէլէկեանը Չորում-Ամասիա
ճամբուն վրայ սպաննած էին:

Խաթակ, Չարդարեան, Ծիհանկիւլեան, Ակնունի,
Տոքթ. Տաղաւարեան եւ ասոնց նման ղեկավարներն ալ Տիգ-
րանակերտի ճամբուն վրայ ձին Տէրէսիի մէջ սպաննած
էին: Զինուորագրուող հայ երիտասարդներն ալ ճամբանե-
րու շինութեան ղրկելով տաժանակիր աշխատութեամբ փր-
ճացնել սկսած էին:

Այս վիճակը հայերը մտահոգութեան մատնելով՝
ինքնապաշտպանութեան նպատակով տեղ տեղ ըմբոստու-
թիւններու մղած էր:

Վերջապէս, Հայոց Վանը գրաւելով էնվէրին քեռայ-
րը կուսակալ ձէւտէթ պէյը փախուստի ստիպելին, եւ
մինչեւ ուսական բանակին հասնիլը առժամայ կառավար-
ութիւն մը կազմելով Արամ Մանուկեանը կառավարի:
Նշանակելինն եւ իսլամ տարրին հանդէպ անարդարութիւն
ցոյց տրուիլը՝ Իթթիհատ եւ Թէրազզըն զայրացուցած էր:
ձէւտէթ պէյին փախուստը՝ հայոց հանդէպ սնուցուած
վրէժխնդրութիւնը անոնց չար դիտաւորութիւնը բացայայ-
տած էր եւ մինչեւ վերջին անհատը բնաջնջելու համար Իթ-
թիհատ եւ Թէրազզըի ընդհ. կեդրոնին մէջ գաղտնի նիստ
մը գումարուելով որոշում տրուած էր:

***

Կարգ մը դէպքերու ըստ էութեան պարզուիլը անյար-
մար տեսնողներ կրնան ըլլալ, սակայն այս ձեւ լուսարա-

նութիւնը թէեւ դժուարին, սակայն կարեւոր է: Յարգելի
ընթերցողներուն առանց յոգնութիւն պատճառելու, ճըշ-
մարտութիւնը ցոյց տալով, դէպքերը իրենց կարեւորու-
թեամբ պարզած եւ դերակատարներուն դերերը, մտային
կարողութիւնները, քաղաքական եւ հասարակական ըմ-
բռնումները պարզած կ'ըլլամ:

Հայկական տեղահանութիւնը եւ սպանդը շատ վայ-
րագ քաղաքական ոճիր մըն է:

Հայերուն Ռուս բանակին կամաւոր ղրկելէն, Վանը
գրաւելով էնվէրին քեռայը կուսակալ ձէւտէթ պէյը փա-
խուստի մատնելէն գրգռուող Իթթիհատ եւ Թէրազզը կու-
սակցութիւնը՝ ընդհ. կեդրոնին մէջ գաղտնի նիստ մը գու-
մարելով՝ առանց սեռի եւ տարիքի խտրութեան հայերու
մէկ անհատն իսկ չի ձգելու պայմանաւ բնաջնջել որոշած
եւ ասոր գործադրութիւնը ոճրագործ եւ մարդասպաններէ
բաղկացած մասնաւոր կազմակերպութեան մը յանձնած
էր: Իսկ ասոնց ղեկավարութիւնն ալ «Երեակ Գործադիր
Յանձնախումբ» անուան տակ Տոքթ. Նազըմի, Տոքթ. Պէ-
հաէտին Եաքիրի եւ Կրթական Նախարար Եիւզբիին
յանձնած էր:

Հարեանցի ակնարկ մը չի կրնար ոճիրին ահաւորու-
թիւնը պատկերացնել:

Եթէ Իթթիհատ եւ Թէրազզըին այս ոճրափորձ եւ
պատմական գաղտնի նիստը կարենամ մօտաւորապէս
պատկերացնել, եթէ գործադրող անձերու առաջարկները եւ
վիճարանութիւնները, գիտական կարողութիւնները, քա-
ղաքական եւ հասարակական ըմբռնումները կարենամ
պարզել, անկասկած այս ոճիրին պատճառները աւելի լու-
սարանած եւ իրական պատասխանատուները ճշգրտով պատ-
մութեան ծառայութիւն մը մատուցած կ'ըլլամ:

Իրականութեան մէջ զանազան ձեւերու տակ կատար-
ուող դէպքերը, ժամանակին իրաւասու եւ իրազեկ անձե-
րէ քաղած տեղեկութիւններուս եւ կարգացած հրատարա-
կութիւններուս հիման վրայ գրած եմ. հետեւաբար հայ-
կական դէպքերը, սիրտ մորմօքող յախճիրը, մազերը փուշ
փուշ ընող սպանդը, եւ պատասխանատու անձերը լաւա-
պէս ճանչցնելու համար կատարուած գաղտնի խորհրդակ-
ցութիւնը նոյնութեամբ արձանագրել աւելի յարմար կը
սեպեմ:

***

Թալաթի նախագահութեամբ գումարուած այս
գաղտնի նիստին առաջին իօսրր Տոքթ. Նազըմին տըր-

ուած էր: Տոբթ. Նազրմ դողդոջուն ձայնով մը խնդիրը հետեւեալ կերպով կը բացատրէ.

Տոբթ. Նազրմ. — Յարգելի ընկերներ, առանց արիւնհոսութեան կատարուած յեղափոխութիւններուն պըտուղը խակ, լեղի եւ անմարսելի կ'ըլլայ. միշտ վտանգաւոր, միշտ հակառակ արդիւնքը կու տայ. ասիկա քանիցս կրկնած եմ. հայերը, որոնք այս անգամ պատերազմը յարմար առիթ նկատելով, հակառակ իրենց չէզոքութիւն պահելու խոստումին՝ ռուսական բանակին կամաւոր արձանագրուած հրոսակային խումբեր կազմելով մտած գիւղի եւ քաղաքի բնակչութիւնը առանց խղճահարութեան սպաննած եւ տեղ տեղ ապստամբութիւններ հանելով մեր վրայ յարձակելով մեր բանակին նահանջի գծին սպառնալ սկսան: Վանի մէջ Արամ Մանուկեան անուն հայ ապստամբացետ մը, մեր ազատութեան հերոս էնվէրին քեռայրը՝ կուսակալ ձէւտէթ պէյը փախուստի մատնելով՝ առժամեայ կառավարութիւն մը հիմնեց: Արեւելեան Շ. Գարահիսարի հայերն ալ բերդը գրաւելով աշտարակներուն վրայ ապստամբութեան դրօշ սլարզեցին: Թէեւ Սերաստիոյ կուսակալ Մուհամմէտ ասոնց արժանի դասը տուաւ, թաղերնին հրկիզեց եւ մէկ անհատ չմնալու պայմանաւ բոլորը սպաննեց, սակայն ամենուրեք ապստամբութեան պատրաստութիւններ կը տեսնուին եւ մենք ասոնց տեղեակ ենք. ահաւասիկ Ներքին նախարար Թալաթ ներկայ է, հարցուցէք:

Թալաթ. — Այո՛, Տոբթ. Նազրմին խօսքերը իրականութիւն են: Այս իժերը կրկին գլուխ կը բարձրացնեն, վերջնականապէս ասոնց հաշիւը մաքրել պէտք է:

Հասան Գեհմի. — Ասոնք ի՞նչ կ'ուզեն, ի՞նչու սահմանադրութեան բարիքները չեն գնահատեր, երախտապարտօրէն կը խօսիմ. ես չարաշուք բռնապետութեան ժամանակ թշուառ վիճակ մը ունէի՝ նուիրական երեք ամիսներուն կրօնական քարոզչութեամբ խնայած քանի մը դուրուչով չմեռնելու աստիճան կ'ապրէի: Փառք Աստուծոյ, սահմանադրութիւնը հոչակուեցաւ, երեսփոխան եղայ, գոհ եմ: Ասոնք տակաւին ի՞նչ կ'ուզեն, ինչո՞ւ ինձի պէս երախտապարտ եւ խաղաղ չեն ապրիր:

Տոբթ. Նազրմ. — Թէ ասոնք ի՞նչ կ'ուզեն, բացատրեմ Ձեզի: Ասոնք մեզ բնաջնջելով մեր գոյքերուն եւ կալուածներուն տիրանալով մեզի ըսել կ'ուզեն. «ո՛վ թուրք, դուն ասկէ ելիր եւ հեռացիր, դուն այս հողին տէրը չես. այս հողերը, այս լեռները, այս անտառները, այս գետերը մերն են, աշխարհի ստեղծումէն առաջ մերն են, ահաւասիկ

պատմութիւնը ասոր վկան է, հիմա հասկցա՞ք, ո՞վ հօժա»: Հասան Գեհմի. — Սատանաները տանին, թող կորչին, ասոնց անիծապարտ մարմինը գէհնելի հուրին բաժին թող ըլլայ:

Աղա Օղլու Ահմէտ. — Պարսպ խօսքերը եւ անէծքները մէկ կողմ ձգենք: Վանի դէպքին մանրամասնութիւնը, ծագման պատճառները եւ արդիւնքը հասկնալ եւ ըստ այնմ միջոցներ ձեռք առնելու ենք: Կարելի՞ է արդեօք այս մասին քիչ մը բացատրութիւն տալ:

Թալաթ. — Սիրով, ես կը բացատրեմ, զիտէք որ տակաւին պատերազմի չմտած, հայերու Դաշնակցութեան ղեկավարներուն հետ համաձայնած եւ պատերազմի պարագային հայերու չէզոք մնալու եւ ո՛չ մեզի, ո՛չ ալ ռուսերուն օգնելու համար ստորագրուած Փրոթոզոլը՝ էրզրումի մէջ գումարուող համաժողովին վաւերացնել արւած էին: Հիմա խնդիրը փոխեցին: Ռուս բանակին կամաւորներ զրկեցին, խօսքերնին չյարգեցին, խոստմանադրութեան, այս պատճառաւ ռուս բանակին ընկերացող հայ կամաւորներու հետ չփման մէջ մտնելու եւ զանոնք համոզելով վերադարձնելու պատրուակով՝ Դաշնակցութեան հրամանով եւ կուսակալ ձէւտէթ պէյի արտօնութեամբ՝ Վանէն երկու ընկերներով ճամբայ հանուած պարագլուխ «Իշխանը» ճամբան սպանուած եւ երեսփոխան Վրամեանն ալ անհետացուած է: Թէեւ Ա. Մանուկեանն ալ մէջտեղէն վերցնել ուզուած է, սակայն Մանուկեան աւելի ճարպիկ պտուելով ապստամբած եւ կուսակալ ձէւտէթը փախուստի մատնելով, իր վարչութեան տակ առժամեայ կառավարութիւն մը հիմնած է: Խնդիրը այս է: Ամէն կողմէ ուժ կը փութացնենք: Տեսէ՛ք, Ռոսթոփի մէջ հրատարակուող «Օթրոյողա» թերթին «Ապրիլ 6էն 16, տասը օր» վերնագրով հրատարակած յօդուածին թարգմանութիւնը կարդամ, խնդիրը կը բացատրուի:

Թալաթ ձեռքը բռնած թուղթը կարդալ սկսաւ.

«Վեց դարերէ ի վեր այս վայրենի եւ բռնակալ կառավարութեան դէմ կը պայքարինք, եւ իրաւունք եւ արդարութիւնը ոտնակոխ ընող եւ հայ արցունքով եւ արիւնով սիրտը պաղշտկող արիւնարբու ճէւտէթներու դէմ միշտ կը կռուինք:

«Ասոնք դուրսը Ս. պատերազմ յայտարարելով՝ ներսը կրկնելու, փոքրիկներու, ծերերու, երիտասարդներու, հիւանդներու եւ անկարողներու ընդհ. շարք կազմակերպեցին:

«Մենք Վասպուրականի հայերս, ահա 10 օր է, մեր բոլոր ուժով, ազգային եւ անհատական ամբողջ էութեամբ կր կռուինք: Մեր այս կռիւը պատմութեան մէջ անմասն պիտի մնայ, եւ այս ընդհ. պատերազմի ընթացքին բոլոր քաղաքակիրթ ազգերու գնահատութեան պիտի արժանանայ. ամբողջ աշխարհ պիտի հասկնայ, որ բուռ մը հերոսներ արդարութեան եւ իրաւունքի համար կը պատերազմին, վրէժխնդիր Աստուածը մեզի հետ է, մեր հերոսներու փառքն ու պատիւն ալ մեզի վարձատրութիւն պիտի ըլլայ»:

Ազա Օզլու Անվետ.— Հայ Դաշնակցութիւնը ի՞նչպէս կրնայ ամբողջ հայ ազգը ներկայացնել, կուսակցութեան մը պատկանողի անունով կրնայ խոստանալ, բայց ոչ ամբողջ ազգի մը. այս պատճառաւ ամբողջ ազգ մը չի՛ կրնար պատասխանատու նկատուիլ, դուք հայերու մէկ մասին, այսինքն դաշնակցութեան հետ հասկացողութեան եկած էք. միւս հայերը չեն կրնար ընդունած ըլլալ: Հայութիւնը միայն դաշնակցականներէ չի բաղկանար. ամբողջ ժողովուրդը ասոնց շուրջ չէ համախմբուած, նոյնիսկ շատ մը հայեր այս կուսակցութեան հակառակ են, որովհետեւ դաշնակցականները ուրոյն քաղաքականութիւն հետապնդող յեղափոխականներ են: Պարոննե՛ր, այս կուսակցութեան եւ իթթիհատ եւ թէրազգրի միջեւ գոյացած համաձայնութիւնը գործադրութեան չի կրնար դրուիլ, որովհետեւ երբ մենք մեր երկրին մէջ ընակող հայերը ըստ օրինի կը զինուորագրենք, կրնանք Ռուսիոյ դէմ պատերազմի զրկել. նոյնն է պարագան նաեւ Ռուսիոյ մէջ. ուրեմն հայ դաշնակ կուսակցութեան Ռուսո-թուրք պատերազմի մը պարագային հայերուն չէզոք մնալու խոստումը ի՞նչ արժէք կրնայ ունենալ:

Թալաաթ.— Սակայն Վանի վրայ յարձակող եւ Արեւելեան Ծ. Գարահիսարի մէջ անպատմութեան դրօշ պարզելով բերդը գրաւող հայերը դաշնակցութեան անուն հանած պարագլուխներուն կողմէ կը ղեկավարուին. պէտք էր որ դէպքը ծագելուն դաշնակցութիւնը չէզոք մնար եւ ոչ մէկ դէպքի մէկ անհատն իսկ չմասնակցէր: Յաւալի է, որ դաշնակ չէֆերը մեզ քնացնել ուզեցին. դաշնակցութիւնը յայտարարած էր որ ինք ամբողջ ազգը կը ներկայացնէ, համոզում գոյացուած էր, որ ինչպէս որ մենք ամբողջ թուրքիան կը ներկայացնենք, անոնք ալ հայութիւնը կը ներկայացնեն: Եթէ մեզ խաբած են, պատասխանատուութիւնը մեզի չի վերաբերիր, իրենց կը պատկանի: Լսեցէ՛ք, Սեւերեանի ստորագրութեամբ Ռոսթով հրատարակուող

«Օթրոյսղա» թերթի 142րդ թիւին մէջ «Երազը կ'իրականանայ» վերնագրութեամբ լոյս տեսած յօդուածին մէջի բարբառանքները կարդամ.

ԵՐԱԶԸ Կ'ԻՐԱԿԱՆԱՆԱՅ

«Ահաւասիկ, այդ բարձր նպատակը, դարերէ ի վեր հայերուն սրտին մէջ տեղ բռնող երազը իրականացաւ, այդ նպատակը, որ փոքրիկներու ժառանգ մնացած, այդ երազը, որ դարերէ ի վեր ամբողջ սրտերու փափաքը եւ մեր ամենէն սիրուածներուն հեռանկարը եղած էր:

«Անոնք իրենց արիւնը, ջանքը, կարողութիւնը այսօր մեր փառաբանած յաղթանակը պատրաստելու նուիրեցին: Անոնք ազգին մէջ այդ քաղցր երազին անպատճառ իրականանալու յոյսովը եւ համոզումովը ապրեցան.

«Հայերու վարչութեան տակ ազատ Հայաստան մը տեսներ»:

Անշուշտ հեռագրէ տեղեկացած պէտք է ըլլաք որ այսօր Վան հայերու ձեռքն է, 2 Ապրիլին ի վեր հայ ռազմիկները Արամի հրամանատարութեամբ ապստամբութեան դրօշը բարձրացուցած եւ 30 օրուան ընդհարումէ մը ետք Վանին տիրացած են:

Գարա Քէմալ.— Թո՛ղ կորչին, Վանը մերն է, նուիրական իթթիհատ եւ թէրազգրին կը պատկանի, ոչ ոք կրնայ խլել:

Հասան Ֆէհմի.— Այս Արամ ըսուած դաւաճանը Վանի երեսփոխան թշուառակա՞նն է:

Թալաաթ (ընթերցումը շարունակելով).— Պատերազմի գոռում գոչումները Իքտիբի մէջ սպասող ոռուներու ականջները խլացուցին:

«Վարդանի հրամանատարութեան տակ գտնուող հայ կամաւորական գունդն ալ դէպի Վան սուբալով իրենց եղբայրները ազատել կ'ուզէ:

«Ահագին դժուարութիւններու եւ արգելքներու հակառակ՝ Քեռին, Համազասպը, Դրօն եւ ՈՒՆՅՈՍ ալ ոռու զինուորական հրամանատարէն արտօնութիւն կը պահանջեն, որ գոզաքներու եւ իրենց նոր ընկերացող հայ կամաւորներու հետ Վանի վրայ արշաւեն: Պահպանողական գորավար Ա. այս հերոսներուն փափաքը չափաւորել կ'ուզէր. Թափաճերի անցքին վրայ սոսկալի ձիւնամբրիկ մը կը տիրէր եւ ձորերու մէջ փոթորիկը կը շարունակէր: Զինուորները լեռնային թնդանօթները շալկած ժայռերն ի վեր

կը մագլցէին, գողաքները կամաց կամաց իրենց կորովը կորսնցնելով «Ա՛հ, Աստուած ալ մեզի դէմ է, կ'ըսէին»:

Հասան Գեղամի. — Տարակոյս չկայ, Աստուած անհաւատներուն չ'օգնէր:

Թալաաթ (ընթերցումը շարունակելով). — Սակայն հրամանատարին որոշումը վերջնական եւ հրամանը իրատէր էր, ամէն դեմով Թափաճերի անցքը անցնել պէտք էր. այս պահանջները եւ հերոս րանակը հրաշք գործելով բնութեան դէմ պայքարեցաւ, փոթորիկներուն ձայնին խուլ մնաց եւ բնութիւնը պարտուեցաւ, եւ մարդը վերջապէս իր կամքը անոր պարտադրեց: Թափաճերի միւս կողմը՝ երկինքը անամպ եւ օդը պայծառ էր: Գողաք գունդերը եւ հայ կամաւորները իրենց ամբողջ յոգնութիւնը մոռնալով նոր ուժ ստացած՝ անմիջապէս դէպի Վան խոյանալով, հանդիպած բոլոր արգելքները անհետացնելով եւ հետապնդելով հոն հասնելէ ուրիշ բան չէին խորհէր»:

Գարա Քէմալ. — Թող կորչին:

Թալաաթ (ընթերցումը շարունակելով). — Անմիջապէս Այաղա գիւղախումբերէն անցնելով եւ Պէքրի բերդը գրաւելէ եւ քանդելէ յետոյ Վանայ լիճը իրենց առջեւ պարզուեցաւ: Ի՞նչ սքանչելի տեսարան, սրտաշարժ պատկեր, իր կանաչ դաշտերով եւ բերդերով Ա. Պաշակուրտեան Երուսաղէմը գրաւելը կը յիշեցնէր:

Գարա Քէմալ. — Անկցին:

Թալաաթ (ընթերցումը շարունակելով). — Անյուշ ժամանակներէ ի վեր լուծեան դատապարտուած զանգակները բոլոր յաճկարժ զօղանջել սկսան եւ խոր քունէ մը սթափեցան, բազդը կամ ճակատադիրը այսպէս կ'ուզէ եղեր, որ ասոնց այս սթափումը՝ ռուսական արծիւներու առաջին անգամ ըլլալով Բզնուենաց(1) ծովու վրայ սաւանած օրուան հանդիպէր:

«Զանգակներուն ականջ խլացնող ձայները դաշտերը կը լեցնէին. պաշարուածները կը զգային թէ ազատութեան ժամը մօտեցած է: Այլեւս խմբապետ Արամին քաջախերութիւնը եւ յոյսը բոլոր սրտերը ամբապնդած եւ ամէնուն վստահութիւն ներշնչած էր: Արամ... այս անունը արդէն յաւերժացած էր. զանգակները միշտ կը հնչէին, թուրքերն ալ այս ձայնին յաղթական արձագանգի իմաստը հասկնալով, յաղթականներուն ուշադրութիւնը չգրաւելու համար՝ առանց ձայնի եւ շուտով փախուստ տուին. այնչափ արագ»

(1) Վանայ լիճն պատմական անունը:

որ հայերը սատանորդիներուն այս խայտառակ փախուստը, անհետ կորսուելէն օր մը ետք հասկցան: Հայերը Այգեւստանէն դուրս գալով բերդը գրաւեցին եւ իրենց դրօշակը պարզեցին, լման երկու օր ուրախութիւնով եւ խրախճանքով անցուցին:

Գարա Քէմալ. — Ի մօտոյ պիտի լաք, բայց ոչ, լալը կրկին ապրիլ է՝ պիտի սատկիք:

Թալաաթ (ընթերցումը շարունակելով). — Վերջապէս Մայիսի ճրդ օրը, ընդհ. հրամանատար Զօրավար Ա. դիմացէն երեցած եւ նոյն օրը Վանի գրաւումը հրամայած էր:

«Սէչոյի հրամանատարութեան տակ գտնուող յառաջապահ գունդը անմիջապէս ստաջ քալած, սակայն յանկարծ մեծ զարմանքով կեցած էր: Այս ի՞նչ է ընկերներ, հազարաւոր Ֆէսաւորներ նուազի առաջնորդութեամբ դէպի մեզ կու գային, խանդավառ բազմութիւն մը մեզ կը դիմաւորէր, փայլուն զգեստներով քահանաներ կու գային, ոսկի խաչեր եւ եկեղեցական դրօշակները արեւուն ճառագայթներուն դէմ կը փայլէին, զգեստաւոր զինուորներ, զարդարանքներով ամէն հասակի մարդիկ, կիներ, աղջիկներ, երախաներ, ձեռքերնին աղ ու հաց յաղթականները շնորհաւորելու եւ ողջունելու կու գային, կը միանային. ամէն մարդ կը գրկընդխառնուէր, կը խնդար, կ'արտասուէր եւ շնորհաւորութիւններ կ'ըլլային. ամէն կողմ ուրախութիւն, ազատութեան մեծ տօն էր. ամբողջ այս ուրախութիւններէն վերջ Վան քաղաքի Վարագ վանքին զանգակը անընդհատ կը հնչէր:

Գարա Քէմալ. — Թող կորչին, այս հողերը Իթթիհատ եւ Թէրազգրի իշխանութեան կը պատկանին, թոյլ պիտի չտանք որ ռեւէ մէկը ձեռք երկարէ անոր:

Տոքթ. Նազըմ. — Պարսապ խօսքով նաւ չի բալեր. գործել եւ արագ գործել պէտք է: Հայերը մահացուցիչ վէճքի մը կը նմանին. այս վէճքը նախապէս անպնաս կը կարծուի, բայց երբ ժամանակին կարող վիրաբուժի մը գործողութեան չենթարկուի եւ չհանուի, անպատճառ կը սպաննէ. գործել եւ արագ գործել պէտք է: Եթէ 1909ի մեր Ատանայի եւ այլ վայրերու մէջ կատարել տուածին նման տեղական ջարդերով պիտի գոհանանք, օգուտի տեղ վնաս կը հասնի, մեր մաքրագործել առաջադրած ուրիշ տարրերը, արարները, քիւրտերը կ'արթնցնէ եւ վտանգը մէկի տեղ երեք կ'ըլլայ. կը մեծնայ եւ գործադրութիւնը կը դժուարանայ. այս ժողովին մէջ քանիցս խօսած եմ եւ հիմա կը կըրկ-

նեմ. եթէ այս մաքրագործումը ընդհանուր եւ վերջնական պիտի չըլլայ, օդուտի տեղ վնաս կը բերէ. պէտք է հայ ազգը արմատախիլ ըլլայ, մեր հողին վրայ անհատ մը անգամ չմնայ, հայ անունը մոռցուի: Հիմա պատերազմի մէջ ենք, ասկէ յարմար առիթ չի գտնուիր, մեծ պետութեանց միջամտութիւնը եւ թերթերու բողոքի ձայնը նկատելի իսկ չի կրնար ըլլայ, ըլլալու պարագային ինչպէր կատարուած իրողութիւն մը կը գտնայ եւ կը փակուի. այս անգամուան գործողութիւնը բնաջնջումի գործողութիւն մը պիտի ըլլայ, հայերէն անհատ մը իսկ չմնալու պայմանաւ բնաջնջումը անհրաժեշտ է. թերեւս ձեզմէ ոմանք ըսեն, թէ այսչափ վայրագութիւն ներկի՞ է. երախաներէն, ծերերէն եւ անկարներէն ի՞նչ վնաս կրնայ հասնիլ որ ասոնց բոլորին ալ բնաջնջման հարկ տեսնուի, ով որ յանցաւոր է ան կը պատժուի: Տունը հանգիստ նստած ծերերու, կիներու, ծծկեր մատուկներու վրայ յարձակիլ վայրագութիւն է, քաղաքակրթութեան եւ մարդասիրութեան հակառակ է. Տոբթ. Նազըմ կը չափազանցէ, չի տրամարաներ:

«Խնդրեմ, պարոններ, այսչափ տկար եւ գթասիրտ մի՛ ըլլաք. ասիկա մահացու հիւանդութիւն մըն է, անհաստիկ պատերազմը, հարցում կ'ուզղեմ Ձեզի, պատերազմը ի՞նչ է. վայրագութիւն չէ՞. գիւղէն հեռացուելով պատերազմի ճակատին վրայ սպաննուող հողագործը, խառնութէն հեռացուելով թնդանօթի հարուածներուն տակ ինկող առեւտրականը ի՞նչ ըրած է, ի՞նչ ոճիր գործած է, որ այս սոսկալի մահուան կ'ենթարկուի: Վայրագութիւնը բնութեան օրէնքն է, հարցը ասոր ընդունելի կամ մերժելի ըլլալը արամարանելու մէջն է: Ամբողջ կենդանիները, նոյնիսկ բոյսերը զիրար ուտելով, զիրար ջնջելով չե՞ն սրնանիր, ուրեմն ասոնց զիրար ուտելն եւ զիրար ջնջելը արգելեցէք. բայց վայրագութիւն է կրնա՞նք ըսել:

Հասան Ծէհմի.— Այո՛, պարոն. այս տեսութիւնը ես ալ գիտեմ. «կեր ու կերակուրի տեսութիւնը»; բնագիտութեան մէջ տեսած եմ:

Տօֆթ. Նազըմ (խօսքը շարունակելով).— Աղէկ խորհինք, մենք այս յեղափոխութիւնը ինչո՞ւ կատարեցինք. մեր նպատակը ի՞նչ էր: Սուլթան Ապտիւլ Համիտին մարդիկը իրենց աթոռներէն վար առնելով անոնց տեղը բազմելո՞ւ համար: Ես այսպէս չեմ խորհիր: Ես թրջութիւնը կենդանացնելու համար Ձեզի ընկեր, եղբայր եղայ, ես թուրքին, միայն թուրքին ապրիլը, այս հողին վրայ անկախ իշխող մը ըլլալը կը փափաքեմ: Ոչ-թուրք տարրերը

թող ջնջուին, ո՛ր ազգութեան եւ ո՛ր կրօնին ալ պատկանած ըլլան: Այս երկիրը ոչ-թուրք տարրերէն մաքրել պէտք է: Կրօնը իմ քովս ոչ մէկ արժէք ունի, իմ կրօնս թուրանն է:

Տօֆթ. Պէտէտտին Եաֆիթ (բառերը մէկիկ մէկիկ արտասանելով եւ շեշտելով).— Մովսէսի պէս թշուառական մը, Յիսուսի պէս պարապ մարդ մը, Մուհամմէտի պէս որը մը աշխարհի վրայ երբ կրցած են մէյմէկ կրօններ հիմնել, ինչո՞ւ մեզի պէս կամբի տէր մասաուրականներ թուրանի կրօնը չհիմնենք եւ չընդհանրացնենք:

Հասան Ծէհմի.— Աստուած դուն ներէ. այս խօսք չէ, այլ՝ զառանցանք. զառանցանք չէ, հայհայտութիւն է. (երկչոտ չորս կողմը նայելով) սատանաները մեր վրայ պիտի թափին:

Գարա Բէմալ (խոճային երկչոտութիւնը տեսնելով եւ ծայրանքով).— Խոճա էֆէնտի, ի՞նչ կը խօսիք. կ'աղօթէ՞ք, խնդրեմ եկուր գլխուս կարդայ, թերեւս գլխու ցաւին դարման մը ըլլայ:

Տօֆթ. Նազըմ (խօսքը շարունակելով).— Վա՛յ մեզի, եթէ վերջնական մաքրագործում, վերջնական բնաջնջում չկատարուի: Մեր այսօրուան տեղը չենք կրնար նրստիլ. մտքը մեր թեւերէն կը բռնեն դուրս կը նետեն, ասով ալ չեն գոհանար, կը սպաննեն: Յեղափոխութիւնը չի խղճար, այլ միայն իր հետապնդած նպատակը կը խորհի. ի՞նչ արգելքի ալ հասնի կը փոյնէ, կ'անհետացնէ:

Տօֆթ. Պէտէտտին Եաֆիթ.— Մենք յեղափոխականներս թուրք ազգին հաշտին, Օսմանեան պետութիւնը ազգային իտէալներու վրայ հիմնելով ներկայ իշխանութիւնը մէջտեղ բերինք: Մեր սոցալային կալուածին մէջ միայն թուրք յառաջդիմութիւնը եւ բարգաւաճումը կրնանք արտօնել. հինէն մնացած ազգերը անհարապատ եւ վնասակար խտերը արմատախիլ ընելով մեր հողը մաքրելու պոխպուած ենք: Մեր յեղափոխութեան նպատակ-ծրագիրը այս է. ասոր համար էր որ իթթիհատ եւ թէրագզի իշխանութեան «Նոր Թրքական Պետութիւն» անունը տուինք եւ Օսմանցի անուան արժէքը գէրոյի իջեցուցինք. իրականութեան մէջ Օսմանցի բառը ի՞նչ արժէք կրնար ունենալ: Օսմանցի անունով հիմնուած պետութեան մը կալուածը ի՞նչ կրնայ արտադրել. խառնարանի պէս զանազան ազգութիւններու աւագապետները, Օսման անուան տակ զարմանալի խառնուրդ մը կազմած են, գիտական եւ մասնագիտական ըմբռնումով ասոր պետութիւն չի կրնար ըսուիլ. ասոր շատ շատ Օսմանէն իր գաւազներուն ժառանգ մնա-

ցած ազարակ մը կրնայ ըսուիլ. զանազան տարրերէ բաղկացած Օսմանեան խառնուրդը ազգային դրոշմ չունի. ազարակի մէջ գտնուած ընտանի կենդանիներու կը նմանի: Հայ, Յոյն, Պուլկար, Պօշնազ, Փօմազ, Սերպ, Արնաուտ, Քիւրտ, Ձէրքէզ, Արաբ, Վրացի, Լազ, այս զանազան տարրերը իբր Օսմանցի անուան տակ ամբողջութիւն մը կազմած են: Այս գաղափարը պէտք է սրբազրել. ազարակի մը մէջ սազ, բազ, հաւ, ոչխար, կով, եզ եւ հորթը, ինչպէս որ մնացին ինչ որ էին, առանց իրենց ցեղը փոխելու, այս զանազան ազգութիւններն ալ նոյն ձեւով մեր հողին վրայ մնացին առանց իրենց ազգութիւնը եւ փոխելու. առիթը ներկայանալուն թուրքը ճնշած եւ անոր հողերը ձեռքէն առնելով անջատուած են: Ահա Ռուսմանացիները, Սերպերը, Պուլկարները եւ վերջապէս Մակեդոնացիները:

Գարա Քէմալ.— Թո՛ղ կորչին:

Հասան Ֆէհմի.— Ձեր բարձր ներողամտութեամբ ես ալ մեր տղթոր ընկերոջս նման (բայց ո՛չ թէ Արեւմուտեան գիտութեանց ըմբռնումին համաձայն, այլ Աստուծոյ օգնութեամբ) քանի մը բառ խօսիլ կ'ուզեմ: Մարզարէն ըսած է «Քիւլմուզիր դէթոլ» (ամէն վնասակար բան պէտք է անհետացուի), ըստի քանի որ հայերու վնասը փաստուած է, քանի որ մեր նուիրական Իթթիհատ եւ Թէրազդը կուսակցութեան դէմ ապստամբած են, քանի որ ազատութեան հերոս էնվէր փաշային զեռայրը փախուստի մատնած են, այլեւ անոնց տեղ չկայ. անոնց մէկ անհատն իսկ ողջ չձգելու պայմանաւ ընաջնջումը օրինական է. նոյն իսկ պատրաստ եմ առ այդ քարոզելու. զիս փաթթոցաւոր տգէտ մէկը մի կարծէք. երախտագիտութեամբ կը խօսիմ. ես ազատութեան շնորհիւ երեսփոխան եմ. 50 հազար իւլամական կրօնական ուսանողութիւնը կը ներկայացնեմ. խնդիրը պարզեմ. քանի որ վնասը ընդհանուր է, զայն կանխելու համար մասնաւորներուն վնասել ներելի է: Ասացուածին համաձայն՝ ծեր, երեսայ, կին, անկարող նկատի չ'առնուիր, եւ բոլորը կը ընաջնջուին: Ես ընաջնջումի դիրքին ձեւ մը կը խորհիմ, ներեցէք որ պարզեմ. հիմա պատերազմի մէջ ենք, հայերու գէնք վերցնելու կարող երիտասարդները պատերազմի առաջին գիծը կը զրկենք, հոն դիմացէն ուսերուն, իսկ ետեւէն մեր կողմէն մասնաւոր կերպով զրկուած ուժերուն կրակին մէջ կ'առնենք եւ կը ընաջնջենք. իրենց տունը մնացող տկար ու ծեր, կին ու երախայ տարրերուն համար ալ կը հրամայենք եւ մեր հաւատացեալները կը մաքրեն, ինչքերնին կը կողոպտեն, աղ-

ջիկները կ'առեւանգեն: Այս միջոցառումը յարմար կը տեսնուի:

Գարա Քէմալ.— Ապրիս խոճա, տեսա՞ք ընկերներ մեզի վայել կրօնապետը:

Էնվէր (լրջօրէն).— Բնաջնջման եղանակը որոշել գործադիր մարմնին պարտականութիւնն է:

Հասան Ֆէհմի.— Հրամանատար, Ձեր վսեմութեան գործն է՞

Ճաւիտ.— Եզրակացնենք. Տոքթ. Նազըմ, Պէհմէտին Շաքիր եւ խոճա Հասան ընկերներուն բացատրութիւնները խնդիրը ըստ բաւականին լուսարանեցին: Հայերը երկար դարերէ ի վեր իրենց ապրած այս հայրենիքին դէմ դաւաճանելով, բոլոր առիթները օգտագործելով թուրքին թշնամիներուն հետ ձեռք ձեռքի տուին, ի վնաս թուրքին աշխատեցան. այն թուրքին՝ որ իրենց հանգստութիւնը, բարգաւաճումը կ'ապահովէր: Պարոններ, թուրքը այս երկրին մէջ միայն անուանական իշխող մըն է: Թուրքը արեւին կիզիչ ճառագայթներուն տակ իր արտին մէջ կ'աշխատի, բերքը կը բերէ եւ քաղաքի վաճառական հայուն կը ծախէ, զայն կը հարստացնէ, անոր հանգստութիւնը կ'ապահովէ: Տնտեսական իշխանութիւնը հայու ձեռքն է, հայերէն ոչ ոքի մնալու պայմանաւ ընաջնջումը մեր ազգային քաղաքականութեան տեսակէտին որչափ որ ստիպողական պէտք մըն է, նոյնչափ ալ թուրքին տնտեսական իշխանութիւնը հիմնելու համար կարելոր է, քուէի դիմենք:

Թալաթի հրամանին վրայ քուէները հաւաքուեցան եւ դասաւորուեցան. արդի՞ւնքը... մէկ հատ իսկ չ'մնալու պայմանաւ հայերուն ընաջնջման մասին միաձայնութիւն գոյացած ըլլալը հասկցուեցաւ:

Հայկական խնդիրը, արեւելեան խնդիրներուն կարելորենքն է: Պերլինի դաշնագրէն ետք, քանի մը արիւնոտ շրջաններ բոլորած, անգլիական, ռուսական եւ գերմանական մրցակցութեան հետեւանքով քանակով քիչ եւ սակայն աշխատասէր, գործունեայ այս ազգը խիստ տուժած էր:

Եւրոպայի դիւանագիտութեան խաբկանքէն եւ հայ կուսակցութիւններուն ասոնց վստահելէն ու փառասիրութենէն՝ այս ազգին հասած դժբաղդութիւնները ցաւոտ եւ արիւնոտ են եւ ասոնց նկարագրութիւնը երկար է:

Ստորեւ յիշուելիք հայկական ցաւոտ դէպքերը, Իթթիհատ եւ Թէրազգը կուսակցութեան Օսմանեան պետութեան տիրացած շրջանին կը պատկանին եւ ասիկա կ'իլ-

կիոյ Ատանա քաղաքին մէջ 1909 Ապրիլ 14 Դշ. օր պատահած կոտորածով սկսած է:

Այս կոտորածին գաղտնի պատճառները «Պոլսոյ մէջ 31 Մարտի շարժում» որպէս պատմութիւն արձանագրուած դէպքին մէջ փնտռելու է:

13 Ապրիլ 1909ին զուգադիպող, 31 Մարտ 1325ի պետական տարին, Պոլսոյ մէջ ծագած շարժումը, Իթթիհատ եւ Թէրազզը կուսակցութեան տարածախնութեան պէս, ո՛չ յետադիմական շարժում մը եւ ո՛չ ալ հանգուցեալ Սուլթան Ապտիւլ Համիտի գործն էր: Այս շարժումը թագաւորազուն Սապահէտինի եւ նախկին վարչապետ Քեամիլ փաշայի նախագահած «Ահուր» (ազատական) քաղաքական կուսակցութեան պտուղն էր: Այս շարժման արագ ծաղկումին նպատակը պատճառները շատ են, մասնաւորապէս Իթթիհատ եւ Թէրազզը կուսակցութեան կեդրոնին այն ժամանակուան ղեկավարներուն մերժողական դիրքն ու մեծ ուժերներն են:

Ազատական քաղաքական կուսակցութիւնը, հանգուցեալ Սուլթան Ապտիւլ Համիտի անձին եւ Իթթիհատ եւ Թէրազզըի գաղտնի կազմակերպութեան դէմ էր: Ազատական քաղաքական կուսակցութեան նպատակը Սուլթան Ապտիւլ Համիտը գահազրկել, գահաժառանգ Րէշատ էֆէնտին գահաբարձրացնել, բանակը քաղաքականութեամբ զրաղելէ արգիլել եւ իրական սահմանադրական վարչաձեւ մը հաստատել եւ իրենց ծրագիրը գործադրել տալ էր:

Ազատական քաղաքական կուսակցութեան ծրագիրը ապակեդրոնացման դրութեան վրայ հիմնուած էր: Ասոր համար էր, որ Երեսփոխանական ժողովի արար, քերտ, հայ, արնաւուտ եւ յոյն անդամները՝ այս կուսակցութեան յարած եւ անոր յառաջդիմութեան եւ ծաւալման կ'աշխատէին:

Ազատական քաղաքական կուսակցութեան ղեկավարները հայ Դաշնակցական քաղաքական կուսակցութեան ղեկավարներուն հետ մասնաւոր հասկացողութեան եկած եւ Իթթիհատ եւ Թէրազզը կուսակցութեան Սահմանադրութեան հակառակ ըլլալով՝ գաղտնի պահած կազմակերպութեան եւ բանակին քաղաքականութեամբ զրաղելուն դէմ միասնաբար պայքարիլ որոշած էին: Այս երկու կուսակցութիւններուն, ազատական եւ Դաշնակցութեան Պոլսոյ մէջ բրորականտի միջոցները զօրաւոր ըլլալուն, կարճ ժամանակուան մէջ Իթթիհատ եւ Թէրազզը կուսակցութիւնը յաջ սոցոլորդեան վարկարեկեցին եւ գէշ կերպով

սարսեցին: Այս պատճառաւ Իթթիհատ եւ Թէրազզը կուսակցութիւնը՝ Ազատական կուսակցութեան 31 Մարտի շարժումը զսպելով եւ զայն պարտութեան մատնելով յարձակումը հայերու դէմ սկսած եւ յոյն, արնաւուտ, արար եւ քերտերը պատժելու գործն ալ ապագային ձգած էր:

Իթթիհատ եւ Թէրազզը կուսակցութիւնը զօրաւոր կեդրանական կառավարութեան մը կուսակից էր: Կառավարութիւնը տեւական կերպով իրենց ձեռքին մէջ ունենալու համար տարբեր քաղաքական կուսակցութիւններուն գործունէութիւնը կը խափանէր, եւ իրենց դէմ պայքարելիք ազատամիտ անձնաւորութիւններն ալ իր գաղտնի կազմակերպութեան եւ իր ձեռքը ունեցած պետական ուժերու աջակցութեամբ անհետացնել կու տար:

Իթթիհատ եւ Թէրազզը կուսակցութիւնը կը ձգտէր թուրք տարրը օսմանցի ալ տարբերու վրայ տիրապետող դարձնել, անոր բացառիկ դիրք մը ապահովել, մնացեալ տարրերը յուժելով եւ կամ ձեւով մը բնաջնջելով Օսմանեան միութիւնը քանդել եւ անոր տեղ նոր թրքական պետութիւն մը հիմնել կը ծրագրէր:

Իթթիհատ եւ Թէրազզը կուսակցութեան ղեկավար անձնաւորութիւնները, մասնաւորապէս զինուորական բարձրաստիճան անձնաւորութիւնները չէին կրցած հասկընալ, թէ Սէլանիկի հաւատարմութիւններուն յղացած այս թուրքի քաղաքականութիւնը երկրին մէջ ի՞նչ տալանայ, ի՞նչ բաժանումներ պիտի յառաջացնէր:

Օսմանցի բարը, ընդարձակ երկրի մը մէջ գանազան ազգերու պատկանող խում եւ ոչ-խումները համախմբած եւ առանց խորութեան Օսմանեան դրօշին տակ միութիւն մը կազմած էր: Այս միութեան մէջ ապրող խում տարբին մտքէն ազգային զգացումը ջնջուած, միայն կրօնական տարբերութիւն մը մնացած էր: Իսլամ տարրը իշխողի դիրքին մէջ էր: Քրիստոնեաներն ալ, բացի զինուորացրութենէ, բոլոր պետական գործերու մէջ կը գանուէին, եւ մինչեւ իսկ ամենարարձր նկատուող նախարարական ասթոններ կը բարձրացուէին: Օսմանեան գահակալներն ալ Մարգարէի փոխանորդութիւնը եւ իշխանութիւնը իրենց վրայ կեդրոնացուցած, իսլամական աշխարհի վրայ մասնաւոր բարոյական առանձնաշնորհման մը տիրացած եւ այսպէսով իրենց հեղինակութիւնը ուրիշ թաղաւորներէն պերիվըր գարձուցած էին:

Այս միութիւնը քանդել եւ ասոր տեղ միայն թուրք անունը տիրապետել տալ, ոչ թուրք խում տարրերը վրջ-

տացնել եւ ասոնց մէջ կրկին ազգային զգացումը արթնցընել, անկասկած քանդիչ, ձախող եւ ո՛չ բանաւոր քաղաքականութիւն մըն էր, որ վերջապէս ահագին Օսմանեան կայսրութիւնը հիմէն քանդեց, երկիրը բաժան բաժան ընելով Անատոլիոսի թուրքն ալ հազար ու մէկ պայմաններու ենթարկելով՝ թշուառացուց:

Ազատական քաղաքական կուսակցութիւնը 31 Մարտի շարժումը չէր կրցած ղեկավարել եւ պարտուած էր: Իթթիհատ եւ Թէրազզը կուսակցութեան ղեկավարները, Բուժէլիէն հաւաքած եւ «Շարժման Բանակ» յորջորջուած գունդերով Պոլիս մտած, ընդդիմադիրներէն ձեռք անցուցածը սպաննած, կախաղան բարձրացուցած եւ թագաւորական պալատը աւարի տալով կրկին իշխանութեան տիրացած էր:

***

Այս տագնապի ընթացքին Իթթիհատ եւ Թէրազզը կուսակցութիւնը հայերը չէր մոռցած: Ատանայի մասնաճիւղը Կեդրոնէն ստացած հրահանգին համաձայն Կիլիկիոյ, մասնաւորապէս Ատանայի մէջ ընդհանուր ջարդ մը պատրաստելու սկսած էր:

Տարածայնելով, թէ հայերը պիտի ապստամբին եւ Կիլիկիոյ մէջ հայկական օճախ մը հիմնելու կը ձգտին, հասարակ ժողովուրդը հայերու դէմ գրգռելու ձեռով զործի սկսած էին:

Ատանայի կուսակալ ձէւատ պէյ եւ զօրավար Բէմզի փաշա, հայերուն ապստամբութիւն վերագրելով, նախապէս զինուորական ուժ խնդրած էին:

Ատանայի հայերը, տիրող կացութեան ընթացքէն կասկածելով վախ կը զգային, որովհետեւ շրջակայ դիւղացիները հրացանով, ատրճանակով, սուր եւ մանգաղով, բիրերով զինուած, խումբ խումբ քաղաք գալ սկսած էին: Հայերը իրենց դէմ գրգռուած այս ամբոխին եւ հասարակ ժողովուրդին յանկարծական յարձակումէն կը վախնային եւ կառավարութեան ընթացքէն ալ կը խրտչէին: Ուստի ամէն հաւանականութեան եւ յարձակման դէմ ստիպուած էին իրենց թաղերը ամրացնել:

Կասկածելի վիճակ եւ անվստահութիւն կը տիրէր: Երկու կողմերն ալ՝ իսլամներ եւ հայեր, տարբեր ազդեցութեան մը տակ մագնիսացած, երկու կողմերն ալ իրարմէ կը վախնային եւ իրարու յանկարծական յարձակման դէմ պաշտպանուիլ կը խորհէին:

Քաղաքին մէջ գրգռութիւն կը տիրէր: Մանր կայծ

մը ինչպէս որ վառօթի տակառ մը բռնկեցնելու պիտի բաւէր, այնպէս ալ փոքր եւ աննշան դէպք մը սոսկումով վարակուած ժողովուրդը իրարու վրայ խոյանալու պիտի ծառայէր:

Իրերու այս վիճակին մէջ 13 Ապրիլ 1909ի Գշ. գիշերը կահագործ Լուսթիկ անուն հայ մը սպաննուելով դիակը ժամացոյցի աշտարակին մօտերը նետուած էր:

Որո՞ւ կողմէ եւ ի՞նչ պատճառներով սպաննուած ըլլալը առանց ստուգելու եւ միայն Լուսթիկին թլփատուած ըլլալը տարածայնուելով, սպաննալի իսլամ թէ քրիստոնեայ ըլլալը խնդիր դարձած էր եւ ընդհ. գրգռութիւնը աւելի սաստկացած, եւ հայերու երկիւղը աւելցուցած էր:

Հետեւեալ Գշ. օր հայերը խանութները բանալու չէին համարձակած: Կուսակալ ձէւատէթ պէյ եւ հրամանատար Բէմզի փաշա երեւութապէս գրգռութիւնը մեղմելու նպատակաւ վարչական ժողովի անդամներէն Պաղտատցի Զատէ Ապտիւլ Գատէրը եւ Ուրֆայեան Տաւուտ էֆէնտիները ժողովուրդը խրատելու, հայերու երկիւղը փարատելու համար շուկան եւ հայկական թաղերը դրկած էին:

Ճամբան Գարա Սոքու ըսուած վայրը, Ուրֆայեան Տաւուտ էֆէնտիի աչքերուն առջեւ յօշոտուած գտնուած էր, քաղաքապետական չնչքին մէջ, գործարանատէր Շատրիկեան Յարութիւն աղան:

Բացայայտօրէն կազմակերպուած այս ոճիրներուն վրայ գրգռութիւնը կասեցնել անկարելի դարձած եւ կողմերու միջեւ հրացանաձուլութիւնը սկսած էր:

Իսլամները հայկական թաղերու վրայ յարձակիլ փորձած եւ սակայն ցոյց տրուած զօրաւոր ինքնապաշտպանութեան վրայ չկարենալով ներս մտնել, խանութները թալանի տուած եւ գիշերը թաղերուն կրակ ձգած էին:

Այս խուճապը, ընդհարումը, արիւնոս կռիւը ճիշդ երեք օր երեք գիշեր տեւած եւ միայն երրորդ օրը Ամերիկեան միսիոնարներէն Մր. Չէմպրրսի միջնորդութեամբ երկու կողմերու, իսլամներու եւ հայերու միջեւ զինադադար կնքուած էր: Երեւելիներ իրարու մօտ գալով զիրար հասկըցած եւ այսչափ արիւն թափուելուն պատճառ եղող խռովութեան հեղինակները անիծած էին: Թիւրքիացութիւնը փարատուելով խռովութիւնը վերջ գտած եւ ամէն ոք իր գործով զբաղիլ սկսած էր:

Այս դէպքի ընթացքին՝ միայն Ատանա քաղաքին մէջ հարիւրէ աւելի հայ եւ հարիւր յիսունի մօտ իսլամ աստանուած էր:

«Աղատութեան Բանակ», «Սեյանիկի Բանակ» անու- նով պանծացուած Տէտէ Աղաճի վաշտն ալ եկած էր: Այս զինուորները նախորդներէն աւելի վստահելի կարծուած եւ հայկական թաղերու տիրող դիրքերուն մէջ բաժնուած էին:

Տէտէ Աղաճի վաշտին հասնելէն օր մը ետք, 25 Ապ- րիլ 1909ի Կիրակին, առանց ոեւէ պատճառ տեսնուելու, կէսօրէն ետք յանկարծ հայկական թաղէն զէնքի ձայները լսուիլ սկսած էր, շուկան իրենց գործերով զբաղող հայերը այս ձայներէն խուճապի մատնուած էին: Իթիհատ եւ թէրագզրի բրորականտիստները վախցող հայերուն՝

— Վախնալիք բան չկայ. գոմէշ մը խենթացած ըլլա- լով վրան զէնք կը պարպեն — խօսքերով հայերը քնացնելու եւ անոնց փախուստին առիթ չտալու աշխատած էին:

Զէնքի ձայները սաստկացած էին եւ խնդիրը հաս- կըցուած էր: Տէտէ Աղաճի վաշտը, առանց ոեւէ պատ- ճառի, հայերու վրայ կրակելու հրաման ստացած էր:

Հայերու մէկ մասը տուներու մէջ ինքնապաշտպանու- թեան եւ մէկ մասն ալ եկեղեցիներու եւ օտար նկատուած Յիսուսեան եւ Ամերիկեան միսիոնարներու շէնքերը փու- թացած էին հոն ապաստան գտնելու յոյսով:

Կրկին սկսած այս ջարդը եւ ասոր յաջորդող հրդեհ ու թալանը մինչեւ հետեւեալ առաւօտ շարունակուած էր եւ հայկական եկեղեցի մը, հոն ապաստանած փոքրիկներու եւ անմեղներու հետ հրկիզուած էր; այլ եկեղեցիի մըն ալ կրակ տալու հրաման տրուած էր:

Այդ վայրկեանին, Յիսուսեան հաստատութիւններու տնօրէն Բէր Ժու, անձնուիրութեամբ եւ կեանքը անարգե- լով հոն հասած եւ այս եկեղեցւոյն հրկիզման առիթ չտա- լով, հոն ապաստանած ժողովուրդը փրկած եւ իրենց հաս- տատութիւններէն ներս ապաստան տուած էր:

Վերջապէս Ամերիկեան միսիոնարներէն Մր. Զէմ- պըրսի եւ Յիսուսեան հաստատութիւններու Բէր Ժուի ջան- քերուն շնորհիւ՝ ջարդէն ազատած բոլոր հայերը, կառա- վարական պալատի դիմացի պարտէզին մէջ հաւաքուելով զինուորական շրթայի մը մէջ առնուած էին:

Հայերը ութը ժամ այս վիճակին մէջ մնալէն ետք, գերմանական եւ Թրփանիի գործարաններուն մէջ բաժ- նուած եւ 5 օր հակողութեան տակ պահուելէ ետք՝ Գոլսէն ստացուած հրահանգին վրայ տուններին երթալու եւ իրենց գործերով զբաղելու արտօնուած էին:

Ահաւասիկ Ատանայի ջարդը. վարագոյրը այսպէսով փակուած եւ բնական վիճակ ստեղծուած էր:

Ճէմալ փաշա 1922ին հրատարակած իր յուշերուն մէջ Ատանայի կոտորածին մասին հետեւեալը կը գրէ.—

«Գոլսոյ 31 Մարտի դէպքի ընթացքին թուրքերու եւ հայերու միջեւ մեծ կոտորած սկսած էր:

«1909ի Օգոստոսի կէսերուն, Ատանայի Կուսակալ նշանակուած ըլլալուս, Օսմանեան Սահմանադրութեան ամենասեւ էջը եղող այս կոտորածին պատճառները ման- րամասնօրէն քննող ինձմէ զատ ոեւէ մէկը չէ գտնուած»:

Ճէմալ փաշա այս նախարանէն վերջ, կ'ըսէ.

«Ատանայի նահանգին բնակչութեան մեծամասնու- թիւնը թուրքերէ կը բաղկանայ: Ասոնցմէ վերջ՝ հայերը եւ աւելի վերջն ալ՝ արաբ ուշադր կոչուած արաբներ եւ յոյներ: Նահանգին ընդհ. բնակչութեան թիւը 550,000ը անց է: Ասոր մօտաւորապէս 60 հազարը հայ, 20-25 հազա- րը արաբ ուշադր 10-15 հազարը յոյներ եւ մնացեալը թուր- քեր են:

«Գրեթէ բոլորն ալ երկրագործներէ բաղկացած, ա- նոնց մէջ դարերէ ի վեր սէր եւ համերաշխութիւն կը տի- րէր:

«Անհրեքելի ճշմարտութիւն է, որ Ատանայի նահանգը օսմանցիներէ շատ առաջ թուրք էր, թէեւ Կիլիկիա կոչ- ուած այս հողամասին մէջ իսաչակրութեան ժամանակ հայ- կական իշխանութեան մը գտնուիլը պատմութիւնը կ'ար- ձանագրէ, սակայն այն ժամանակ այս մասին մէջ շատ մը թուրքեր կը բնակէին եւ ասոնց աւատապետները այս իշ- խանութեան հանգիստ չէին տար:

«Ներկայիս Ատանայի նահանգին մէջ բնակող հայերու շատերը հարստանալու նպատակով 19րդ դարու ընթացքին Տիգրանակերտէն, Սերաստիայէն եւ Սարբերդէն գաղթող- ներ են:

«Բուն տեղացի հայերը, նահանգին Հիւսիսային սահ- մանին մէջ գտնուող Հաճնոյ գաւառակին, Գոգանի գաւա- ռակին կեդրոնը եղող Սոյ եւ անոր քանի մը գիւղերուն եւ Իսկէնտէրունի ծոցին եզերքը գտնուող Տէօրթ Եօլի եւ ա- նոր մօտ քանի մը գիւղերու բնակիչներն են:

«Արաբ ուշադրներն ալ Ապտիւլ Ազիզի գահակալութեան ժամանակ Լաթաքիայէն գաղթածներ են:

«Նահանգին հայ եւ թուրք բնակչութիւնը վերել յիշ- ուածին պէս իրարու հանդէպ վստահութեամբ եւ առանց տարակարծութեան կ'ապրէին:

«Այն աստիճան, որ 1894-1896ի յեղափոխութեան եւ կոտորածներու ժամանակ, Ատանայի նահանգին մէջ ոչ մէկ զէպք պատահած է. եւ այս խառնակութիւններէն իրենց նահանգին չազդուելուն համար հայ-թուրք միասին աշխատած եւ յաջողութիւններ արձանագրած էին:

«Սահմանադրութեան հռչակումէն ետք Ատանայի մէջ կազմուած թուրք յեղափոխական կուսակցութիւններու դէմ հայերն ալ Դաշնակցական, Հնչակեան եւ վերակազմեալ Հնչակեան կուսակցութիւններու մասնաճիւղեր բացած, աւելի ճիշդը հինէն գործող գաղտնի կազմակերպութիւնները երեւան հանած էին:

«Այն ժամանակ Ատանայի Առաջնորդը՝ Մուշեղ Էֆէնտի անունով փառասէր եւ երիտասարդ եկեղեցականն էր:

«Մուշեղ Եպիսկոպոս Սահմանադրութեան հռչակման վաղորդայնին ինքզինքը Ատանայի հայոց քաղաքական եւ կրօնական ամենամեծ պետը կը նկատէր:

«Կառավարութեան պաշտօնեաներուն ապիկարութենէն օգտուելով՝ օր մը Նահանգային Վարչական Ժողովին մէջ կուսակալին հանդէպ խիստ անարգական դիրք բռնած եւ անմիջապէս երթալով ոստիկան-զօրաց հրամանատարը ապտակել ուզելը յայտարարելով, Ժողովը կէս ձգած ըլլալը ինծի պատմեցին:

«Նոյնպէս հայերը ինծի պատմեցին, թէ այդ ժամանակ շատ մը հայ երիտասարդներ Մուշեղ Եպիսկոպոսին զօրավիզ եղած են: Հոս հոն գումարուած միթիւններուն յանդգնած է յայտարարել, որ հայերուն թուրք լուծէն ազատագրուելու ժամանակը ուշ չէ:

«Մուշեղ Եպիսկոպոս ասով ալ չի գոհանալով, իր մարդիկը զինելու համար Եւրոպայէն զէնք բերել տալ սկսած էր. այն ժամանակ կառավարութիւնը ինչպէս ամէն բան, զէնքի ներածումն ալ ազատ ձգած էր:

«Մուշեղ Եպիսկոպոս բացէ ի բաց կը յայտարարէր, թէ հայերը զինուած ըլլալուն այլեւս 1894ի կոտորածներուն նման դէպքերէն պիտի չվախնան եւ եթէ հայու մը մազին դպչին՝ փոխարէնը տասը թուրք պիտի սպաննուի:

«Մուշեղ Եպիսկոպոսի այս չփացածի յայտարարութիւնները Ատանայի թուրքերուն փոխադարձ միջոցառումներու դիմելուն պատճառ դարձած էր:

«Ատանայի կառավարութեան ամենամեծ պատասխանատուութիւնը հոս կը սկսի. անոր տկարութիւնը եւ ապիկարութիւնը չի կրնար զայն արդարացնել: Մուշեղ Եպիսկոպոսին այս յորդումը իսլամ Ժողովուրդին մտահոգու-

թիւն պատճառելուն՝ Մուշեղ Եպիսկոպոսն ալ, անոր ուժ տուողներն ալ, թուրքերէն խառնակութիւն հանելու ճիշտող անձերն ալ ձերբակալել, բանտարկել եւ դատարան յանձնել եւ ի հարկին պատերազմական վիճակ յայտարարել ամենէն յարմար միջոցն էր:

«Այն ժամանակ Ատանայի կուսակալը ձէւատ պէյ, թէեւ բարոյականի տէր, սակայն վարչականօրէն անկարող ըլլալուն՝ կուսակալութիւնը վարելու պայմանները չէր ներկայացնէր:

«Զօրաբանակի հրամանատարն էր Մուսթաֆա Բէմզի փաշա անունով ծեր զինուորական մը: Երիտասարդութեան համբաւ շահած այս հին զինուորը ամբողջ իր կեանքը պատուով եւ հայրենասիրութեամբ անցուցած եւ սակայն ծերացած ըլլալուն՝ կարգապահութեան պաշտօնը վարելու անկարող էր:

«Ճէպէլ Պէրէքէթի գաւառակին կառավարին էր Արիֆ պէյ. այս մարդը շուքէն վախցող ըլլալուն, չեմ կրնար հասկնալ, թէ ինչո՞ւ կառավարիչ նշանակած էին:

«1909 տարուան սկիզբը, ամէն ոք կը խօսէր, թէ ի մօտոյ հայերը յեղափոխութիւն պիտի հանեն եւ թուրքերը բնաջնջեն եւ այս առիթով այս նահանգը եւրոպական տորմիդին կողմէ գրաւուելով Հայաստան մը պիտի ստեղծուի:

«Թուրքերը այս տարածայնութեան այնչափ հաւատք բնծալած էին, որ երեւելիներէն շատեր իրենց բնտանիքները ապահով վայրեր զրկել կը խորհէին:

«1909ի Ապրիլին կողմերու միջեւ լարուածութիւնը այնչափ սաստկացած էր, որ ժամէ ժամ Ժողովուրդին իրարու վրայ յարձակելու լուրին կը սպասուէր:

«Վերջապէս Ապրիլ 14ին Մուշեղ Եպիսկոպոսի հրամանով առաջին անգամ հայերու կողմէ սկսած յարձակումը «Ատանայի դէպքը» յառաջացուցած էր:

«Ատանայի, Տարսոնի, Համիտիէյի, Էրզրնի, Տէօրթ Եօլի, Ազիզիէի, վերջապէս հայերու բնակած վայրերու մէջ այնպիսի սարսափելի կոտորածներ կատարուեցան, որոնց նկարագրութիւնը կարդալն անգամ մարդ կը չմեցնէ:

«Ահաւասիկ Ատանայի առաջին դէպքին պատճառները ասոնք են: Երկրորդ դէպքը, որ առաջինէն 10 օր ետք տեղի ունեցած եւ միայն Ատանա քաղաքին մէջ կատարուած էր, գիշերանց հայ երիտասարդներուն զինուորական կեդրոնին վրայ կրակ բանալով սկսած եւ աւելի ծայրահեղ եղած է:

«Միմ համոզումովս Ատանայի կոտորածին միակ պա-

տասխանատուն Les vèpres ciliciennesի հեղինակ Մուշեղ Եպիսկոպոսն է: Անոր հետապնդած նպատակները ըմբռնելով հանդերձ հարկ եղած միջոցները ձեռք չառնող այդ ժամանակուան Ատանայի կառավարութիւնն ալ նոյնպէս, ըստ իս, պատասխանատու է:

«Ատանայի դէպքին 17 հազար հայ եւ 1850 իսլամ սպաննուած է. այս թիւերը ցոյց կու տան, որ եթէ Ատանայի հայերը մեծամասնութիւն ըլլային, հակառակը պիտի պատահէր եւ հայերը թուրքերը սպաննած պիտի ըլլային: Ջարդի ընթացքին երկու կողմերու ցոյց տուած «քաջութիւնները» հաւասար էին:

«Մանտելթայմ իր գիրքին 205րդ էջին մէջ որչափ որ իր հակաթուրք հրատարակութիւններով ծանօթ Ատոսիտէս անուն յոյնին երկին յենելով գրած է, թէ Ատանայի անարժէքներէն միայն 9 հոգի կախաղան հանուած են, սակայն թէ Ատոսիտէս եւ թէ Մանտելթայմ կը ստեն: Ատանա ժամանելէս չորս ամիս ետք միայն, Ատանա քաղաքին մէջ պատերազմական ատենի դատապարտուածներէն 30(1) եւ երկու օր ետքն ալ էրզին գաւառակի մէջ 17 իսլամներ կախաղան հանել տուի: Ասոնց հետ միայն մէկ հայ: Կախաղան հանուածներուն մէջ Ատանայի ամենահին եւ հարուստ ընտանիքներուն պատկանող երիտասարդներ եւ Պաղչէ գաւառակին միւլթիին ալ կային:

«Այս միւլթիին շրջանի թուրքերուն մօտ մեծ հեղինակութիւն ունէր: Շատ կը ցաւիմ որ դէպքին երկրորդ օրը օտար նաւով մը Աղեքսանդրիա փախչող Մուշեղ Եպիսկոպոսը չկրցայ ձեռք անցնել: Եթէ պատերազմական ատենի կողմէ ի բացակայութեան մահուան դատապարտուած այս անձը ձեռք անցնէի, զինք Պաղչէի Միւլթիին դիմաց կախաղան հանել կու տայի»: (2)

Ատանայի ջարդը իր բոլոր մանրամասնութիւններովը եւրոպական թերթերու մէջ արձագանգ գտած եւ իթթիհատ եւ Թէրազզըի դէմ գրուած աննպաստ հրատարակութիւնները, սոյն կուսակցութեան ղեկավարներուն վախ

Մ. Թ. (1) Սոյն թիւը չի համապատասխանք իրականութեան. կախուղանքն յի 10 հոգի. Մուհամմետ էֆ.ի Պազտատ Օղլու եւ Երայթը՝ Խամայիլի էֆ.ի ու իրենց երկու փեսանքը եւ վեց հայեր:

Մ. Թ. (2) Սոյն յուշերուն հրատարակումով ձեւով փաշա ուզած է Ատանայի դէպքին պատասխանատուութիւնը հայերուն, մասնաւորապէս Մուշեղ Եպիսկոպոսին վերագրել, սակայն ներկայ գրքային հեղինակն իսկ կ'ըզոտնի եւ կը փաստէ, թէ այս եւ ուրիշ կուտարածներ՝ Իթթիհատ եւ Թէրազզըի կողմէ նախապէս որոշուած եւ գործադրուած են:

ազդած ըլլալով, սկսած էին տարածանել, թէ այս յետագիմական շարժումը ընդդիմադիրներու կողմէ կազմակերպուած է: Հայ կուսակցութիւններն ալ սիրաշահելով կըրկին իրենց կողմը գրաւել խորհող իթթիհատ եւ Թէրազզըի ղեկավարները, նոյնիսկ Դաշնակցական կուսակցութենէն խնդրած էին, որ յետ այսու Ատանայի կուսակալ նշանակուելիք անձերը իրենք ներկայացնեն:

Դաշնակիները, իթթիհատ եւ Թէրազզըի խոռվարարներուն այս առաջարկը առանձնաշնորհում նկատելով գոհ մնացած, բառին բուն նշանակութեամբ խարուած էին, նոյնիսկ «նշանաւոր» ձէմալին Ատանայի կուսակալութեան նշանակումը իրենց առաջարկով կատարուած ըլլալը յայտարարելէ եւ պարծենալէ չէին քաշուած: Դաշնակ թերթերը ամիսներով այս խնդիրը յեղյեղած էին, մինչդեռ խնդիրը հետեւեալ կերպով տեղի ունեցած էր:

Պոլսոյ երեսփոխան ՉոհրապէՖէնտի, տակաւին ըսկիւտարի կառավարիչ եւ իթթիհատ-Թէրազզըի հիմնադիրներէն ձէմալի հետ մտերիմ բարեկամ էր: ձէմալ իր պատկանած կուսակցութեան հրահանգով Չոհրապէն խնդրած էր, որ իրեն Ատանայի կուսակալութեան թեկնածութեան ներկայացման համար Դաշնակցութեան մօտ բարեխօսէ եւ այս կերպով Դաշնակցութեան համամտութիւնը սպահովելով ձէմալ Ատանայի կուսակալ նշանակուած էր:

ձէմալին Ատանայի կուսակալութեան նշանակումը երեւութապէս այսպէս կատարուած եւ սակայն իրականին մէջ անոր նշանակումը իթթիհատ եւ Թէրազզըի կողմէ որոշուած էր, եւ միայն Դաշնակցութիւնը գոհ ձգելու եւ ընդդիմադիրներու հետ անոնց յարաբերութիւնը խզելու համար խաղցուած խաղ մըն էր, մէկ քարով երկու թռչուն զարնուած էր:

Իթթիհատ եւ Թէրազզը կուսակցութիւնը մինչեւ Արնդահանուր պատերազմը նոր հայկական ջարդ մը կազմակերպելէ զգուշացած եւ նոյնիսկ Պալքանեան պատերազմին պարտութենէն ետք Ռուսիոյ առաջարկով եւ Գերմանիոյ հաւանութեամբ Արեւելեան նահանգները երկուքի բաժնելու եւ իւրաքանչիւր շրջանակին ինքնավար վարչաձեւ մը տալու եւ, ասոնց կառավարութիւնը չէզոք տէրութիւններու հպատակ անձնաւորութիւններու յանձնելու համար պատրաստուած համաձայնագիր: Օսմանեան պետութեան կողմէ Վարչապետ եւ Արտաքին Գործոց նախարար Սաիտ Հալիմ փաշա եւ մեծ պետութեանց կողմէ Պոլսոյ Ռուս գործակատար Կոլքէվիչ ստորագրած էին:

Մասնաւոր կազմակերպութիւնը ուրիշ բան չէր, եթէ ոչ պատասխանատու եւ կէս պաշտօնական թալանիչներու խմբակ մը. ժողովուրդը այս խմբակը կը ճանչնար որպէս պետական եւ դատական հետապնդումներէ զերծ. իր գործունէութեան մէջ անկախ եւ միայն երեք հոգիէ բաղկացած գործադիր կոմիտէի հրամանին ենթակայ եւ իթթիհատ եւ թէրապզրի ոճրագործ, մարդասպան եւ թալանիչներէն բաղկացած կազմակերպութիւնն էր:

Տօքթ. Պէհաէտտին Շաքիրէ, Տօքթ. Նազրմէ եւ Կըրթական նախարար Շիւքրիէն բաղկացած այս երեքներու գործադիր կոմիտէն, անկախ, ոչ պաշտօնական եւ սակայն անպատասխանատու գործադիր մարմին մը ըլլալով, մասնաւոր Գրասենեակ, քննիչներ եւ այլ պաշտօնեաներ ունէր. պետութեան մէջ պետութիւն եւ կուսակցութիւն: Անոնք խիստ վտանգաւոր տարր մը դարձած էին:

Մասնաւոր կազմակերպութիւնը Տօքթ. Պէհաէտտին Շաքիրի ուղեղէն ծնած եւ ընկերներուն հաւանութեան արժանանալով մինչեւ ընդհանուր պատերազմի վերջաւորութիւնը երկրին ժողովուրդը այրած եւ զինազաղարի տարիներուն ալ Անատոլուի շարժումներուն մէջ հրապարակ գալով շատ մը կարեւոր անձեր անհետացուցած, տուներ քանդած, քաղաքներ եւ գիւղեր այրած՝ աւերակ դարձուցած էր:

Մասնաւոր կազմակերպութեան մէջ Բումէլիի ազգութիւնը անորոշ ոճրագործները, սրիկաները եւ թալանիչները աւելի յարգի էին քան Անատոլուի ոճրագործները եւ թալանիչները:

Ընդհանուր թիւը 8-10 հազարի հասնող այս կազմակերպութիւնը նուազագոյնը տասը՝ առաւելագոյնը յիսուն հոգիէ բաղկացած խումբերու բաժնուած եւ ասոնց հրահանատարները մարդասպանութեամբ, կեղեքումով, տուն ու տեղեր այրելով եւ թալանով, առեւանգութեամբ եւ տեսակ տեսակ ոճրագործութիւններով անձ մարդիկներ ըլլալով, Երեքներու գործադիր կոմիտէէն տրուած հրահանգները առանց խզմահարութեան կը գործադրէին:

Հետապնդումի եւ բանտարկութեան վախ չկար. նոյնիսկ գործուած ոճրագործութիւններն ու վայրագութիւնները հայրենիքի ծառայութիւն կը նկատուէին:

Մասնաւոր կազմակերպութեան մասին աւելի լաւ գաղափար մը կարենալ առնելու համար Երեքներու գործադիր կոմիտէին առաջին նիստը լսել կը բաւէ:

Երեքներու գործադիր կոմիտէն իր առաջին նիստը

իթթիհատ եւ թէրապզրի ընդհանուր կեդրոնին մէջ գումարած եւ առաջին խօսողը Տօքթ. Պէհաէտտին Շաքիր եղած է. լսեմք:

Պէհաէտտին Շաքիր. — Ընկերներ, խիստ կարեւոր եւ ծանր պարտականութիւն մը ստանձնեցինք. եթէ այս պարտականութիւնը պէտք եղածին պէս չվերջացնենք եւ առաջիններուն նման կիսկատար ձգենք, Երեք կասկած չունենանք որ հայերու վրէժխնդրութիւնէն պիտի չկրնանք փրկուիլ: Պատերազմի մէջ ենք, Եւրոպայի եւ մեծ պետութիւններու միջամտութեան վախը չկայ. աշխարհի մամուլն ալ չի կրնար բողոք բարձրացնել, եթէ աղմկեն իսկ, որեւէ արդիւնք չունենար. յառաջիկային ինդիքը կատարուած իրողութիւն մը կը դառնայ, ձայները կը դադրին եւ ո՛չ ոք բողոքի ձայն բարձրացնելու համարձակութիւնը կ'ունենայ: Այս բացառիկ կացութեան նրբութիւններէն առաւելագոյն չափով պէտք է օգտուինք: Այս առիթը ամէն ժամանակ չի ներկայանար: Հիմա ամէն բանէ առաջ մեր տրամադրութեան տակ անկախ զինեալ ուժի մը պէտք ունինք: Այս ստիպողական պէտքը ինչպէ՞ս եւ ուրկէ՞ պէտք է ճարենք: Հայերը լման բնաջնջելու համար որո՞նց պաշտօն պիտի տանք: Ահաւասիկ բուն հարցը հոս է. գործը բանակին, ստիկան-գինուորներուն չենք կրնար յանձնել, ասոնցմով մեր նպատակին չենք կրնար հասնիլ: Ասիկա անցեալին փորձուած է. ինդիքը ուղղակի ժողովուրդին ալ չենք կրնար ձգել. ասով ժողովուրդը կը չփանայ եւ յառաջիկային մեզի դէմ կը շարժի, նոյնիսկ կրնայ գլուխ ցցել: Իրականութեան մէջ հանրային կարծիքը մեզի աննպաստ է. քանիցս կրկնեցի, թէ առանց արիւնի յեղափոխութիւնը այսպէս կ'ըլլայ. առանց արիւնի յեղափոխութիւնը տաղ-նապի օրեր, հակառակ շարժումներ կ'ունենայ, չին վարչաձեւի կողմնակիցները քիչուոր ալ չեն, շատ են. մենք մեր մտային կարողութեամբ չէ որ բանակը, այս իշխանութիւնը ձեռք բերած ենք: Եթէ բանակին նուիրները չկարենայինք ձեռք ձգել, այսօր այս աթոռներուն, այս իշխանութեան գլուխ ժամ մը, նոյնիսկ վայրկեան մը չէինք կրնար մնալ: Եթէ մեր հակառակորդները փոքր զինուած ուժ մը կարենան ձեռք ձգել եւ գործել կարենան՝ անմիջապէս մեզ շնչահեղձ կ'ընեն: Այս անխուսափելի է, ուրեմն ժողովուրդը զինել, մեր պէտքը անոնց զգացնել վտանգաւոր է. կարգ մը բաղդախնդիրներուն առիթ եւ ուժ տուած կ'ըլլանք: Ներկայ պարագային ո՛չ բանակէն եւ ո՛չ ալ ժողովուրդէն կրնանք օգուտ մը սպասել: Մեզի մասնաւոր ուժ մը, մեր

գործունէութեան անկախութիւնը պաշտպանելիք ուժ մը, զինեալ ուժ մը պէտք է: Այս ուժը ուղուած կողմը զրկելու իրատեսքն այ մեղի պատկանելու է. այս ո՛չ պաշտօնական եւ սակայն պատասխանատու ուժին նահանգներու մէջ ո՛չ կուսակալները, ո՛չ կառավարիչները, ո՛չ անդակալները եւ ո՛չ այ զինուորական հրամանատարները պէտք է միջամբանն եւ նոյնիսկ անոնք մեր հրահանգները պէտք է գործադրենք: Մենք, երկրներու գործադիր կամրախն, պէտք է միայն կեդրոնական կառավարութիւնը ճանչնանք եւ ասոր ներկայացուցիչը եղող նախարարաց խորհուրդին հետ խորհրդակցիինք, համաձայնիինք եւ հարկ եղած միջոցները ապահովելէ ետք՝ գործադրութեան իրատեսքը մեզի պատկանելու է: Կուսակալ, կառավարիչ եւ զինուորական հրամանատարները նախարարաց խորհուրդին ենթակայ ըլլալով, ասոնց միջոցաւ կարգադրուելիք գործերը պատկան նախարարութեան կը յանձնենք: Վերջապէս մեր կողմակերպելիք եւ մեղի ենթակայ ուժը միմիայն մեր կողմէ պէտք է պաշտպանուի. անաստիկ ամէն բանէ առաջ մեր ստիպողական պէտքը այս է. ասոր ընդհանուր գիծերը եւ այսչափ կրցայ խորհիլ ու գծել, դուք ի՞նչ կը խորհիք:

Երեւթի.— Եթէ բանակէն, ոստիկան զինուորներէն օդուտ պիտի չսպասենք, ուրեմն կրնամ հարցնել, թէ հայերու՝ ասոնց նկատի տանելու կին, ծեր, երախայ քնաջնջու մը ո՞ր ստանաններուն պիտի յանձնենք. չեմ կրնար հասկնայ թէ ասոնց զինուորի, ասոնց ոստիկան-զինուորի ինչպէ՞ս պիտի կրնանք յաջողիլ:

Տօքթ. Նազըմ.— Եթէ Պէհաէտտին Շաքիր մասնատոր ծրագիր մը չունենար՝ այսչափ երկար նախարանով մը չէր սկսեր, մեզ ունկնդրելով կը գոհանար. քիչ մը սպասէ որ իր խորհրդածութիւնը վերջացնէ:

Պէհաէտտին Շաքիր.— Այո՛, ընկերներ, ծանր բեռան մը տակ մտած ենք, երեւակայութենէ զուրս մեծ է. եթէ ասոնց լուրջ միջոցներ ձեռք աննելու գործի անցնինք, յաջողութիւնը կասկածելի է. այս կէտը շատոնց է միտքս կը զրազեցնէ. հայոց ամբողջական քնաջնջումին համար միջոցներ կը խորհիմ եւ կարծեմ որ գտայ: Ես ասոր համար բազմաթիւ գիշերներ անքուն մնացի. ես միշտ կացութեան խորքին հետ անչափին ունեցող կողմերը կը փնտռեմ, եւ ասոնց փափուկ կողմերէն առաւելագոյն շահը կ'ապահովեմ. այսօր ընդհանուր զօրաշարժ եւ պատերազմ կայ. ամէն զէնք վերցնելու կարող եղողը զինուոր է. այս կացութեան մէջ մեր առաւելագոյն շահը ո՞ր է. մեր պէտք ու-

նեցած ուժը ուրկէ՞ կրնանք ճարել: Եթէ ասիկա կարենանք ճշդել, արդէն խնդիրը լուծուած կրնայ նկատուիլ: Մարդասպանութեան, տուն քանդելու եւ պատիւներ բռնաբարելու վարժ եւ զինուորագրութենէ զերծ մարդիկ չկա՞ն... ասոնք գտնելու եւ գործի մղելու է, որ մեր յաղթութիւնը հարիւրին հարիւր ապահով ըլլալ. ահաւասիկ ես...

Երեւթի (Պէհաէտտին Շաքիրը ընդմիջելով).— Խընդրեմ, Պէհաէտտին, մեր ղեկավարները իրենց անձերուն պաշտպանութեան համար մեր չէթէները զինուորագրութենէ զերծ կացուցած էին, եթէ ասոնք ըսել կ'ուզես եւ կամ ասոնց վստահելով գործի սկսիլ յանձնարարել կ'ուզես, հիմակուրնէ ըսեմ, որ ես ձեռնպահ եմ:

Պէհաէտտին Շաքիր (բարկութեամբ).— Երեւթի, որչափ անհամբեր ես: Եթէ առարկելու, վիճարանելու եւ ծեծ-ւերտուքի պիտի ելլես, սպասէ՛, ուշադրութեամբ զիս մտիկ ըրէ. մեր ստանձնած պարտականութիւնը ի՞նչ է. հայերը առանց բացառութեան՝ երախայ, կին, աղջիկ, ծեր ու անկար, մինչեւ վերջին անհատը սպաննել եւ քնաջնջել չէ՞... ես ալ քեզի կը հարցնեմ. ասիկա ամէն մարդու դիւրութեամբ կատարելիք սովորական գործ է... Ինչպէս ամէն գործի համար, ասոր համար ալ այս գործերով զբաղած, փորձառու եղած մարդիկը փնտռել եւ գտնելէ վերջ կագմակերպութեան մը ենթարկելու եւ կանոնաւոր կերպով ձործել տալու աշխատիլ պէտք է: Կը կրկնեմ, այս գործը ո՛չ զինուորին, ո՛չ ոստիկան-զինուորին եւ ոչ ալ ժողովուրդին կրնանք կատարել տալ: Ասիկա անոնց գործը չէ: Չինուորին, ոստիկան-զինուորին կոչումը ուրիշ է, թէեւ զինուորին, ոստիկան-զինուորին մարդ սպաննելու, աւերներ գործելու ձեւերուն կը վարժեցնեն, սակայն զինուորը միայն պատերազմի մէջ, հայրենիքին եւ երկրին խաղաղութեան համար բացուած պատերազմի մը մէջ մարդ կը սպաննէ, աւեր կը գործէ եւ կարծեմ կ'ըմբռնես թէ պատերազմի եւ պարզ մարդասպանութեան միջեւ տարբերութիւն մը կայ: Մեր ընել տալիք գործը անգէն, ձեռքերը կապուած հայերը, երախաները, ծերերն ու անկարները մինչեւ վերջին անհատը սպաննել տալ է: Ասոր պատերազմի գոյն չենք կրնար տալ. ասիկա հասարակ եւ վայրագ ոճրագործութիւն մըն է. զինուոր մը կաթնկեր մանուկ մը մօրը գիրկէն յափշտակելով՝ մօրը աչքերուն առջեւ չի՛ կրնար գլուխը ջախջախել, չի՛ կրնար եւ թերեւս մայրն ալ փրկելու կ'աշխատի, տրուած հրահանգին գործադրութիւնը իր զինուորական պատուոյն հակառակ կը գտնէ եւ կ'ըմ-

բոստանայ. նոյնպէս գինուոր մը անկարող, ձեռքերը կապուած ծերուկի մը կուրծքին չի՛ կրնար իր սուրինը մխել. գերիին գթալ պարտականութիւն կը համարէ: Ան վայրագութիւնը հերոսութիւն չի նկատեր. այս պարագային պէտք է ընդունել, որ գինուորը, սասիկան-գինուորը, մեր կատարել տալիք բնաջնջումի գործողութեան յարմար չէ: Երբ այսպէս կ'ընդունինք, մեր գործին յարմար ուժը, մարդիկը ուր՝ կրնանք գտնել. ահաւասիկ բուն կարեւոր կէտը: Ես կը կարծեմ, որ մեզի յարմար մարդիկը գտած եմ. ըսե՞մ թէ ուր գտայ, — բանտերու մէջ: Ասոնք իրենց գործած ոճրագործութեան, մարդասպանութեան հետեւանքով գինուորական պատիր շարաստորելու համար՝ գինուորական ծառայութեանէ զերծ կացուցուած մարդիկ են: Եթէ ասոնք արձակել տայով մեզի ենթարկենք եւ խումբերու բաժնենք, կը կարծեմ որ շատ լաւ մասնաւոր կադմակերպութիւն մը ստեղծած կ'ըլլանք:

Տօքթ. Նազրմ.— Դուք խնդիրը յուժած եւ գործադրութեան միջոցներն ալ լաւ կերպով պատրաստած էք. կը շնորհաւորեմ Ձեզ Պէհաէտտին. «մասնաւոր կազմակերպութիւն», ի՞նչ աղուոր անուն, ի՞նչ արդիական անուն. կեցցե՛ս, կեցցե՛ս:

Պէհաէտտին Շաֆիր.— Եթէ այս խորհուրդս յարմար կը գտնէք, ձեզ կը վստահեցնեմ, թէ ասանց օճաւը ջուրին, այսինքն առանց բանակին ձեռք դպցնելու, մէկ ամսուան ընթացքին 10-12 հազար ընտրեալ ուժի մը տէր կը դառնաք: Աղէկ խորհի՛ք. այս ընտրուած ուժով ինչե՛ր չենք կրնար բնել:

Եիւրի.— Ես ալ համոզուեցայ որ պարտալ ժամանակ չէք անցուցած, կը շնորհաւորեմ: Իրապէս լաւ գաղափար մը յղացած եւ գործադրութեան կարելիութիւնը խորհած էք: Այս կը խոստովանիմ. այս գործին համար ասկէ յարմար միջոց գտնելը կարելի չէ. հիմա կը հաւատամ որ մէկ երկու ամսուան մէջ՝ հայերը ամբողջութեամբ կրնանք բռնաջնջել:

Տօքթ. Նազրմ.— Եթէ ասոնց գինուորի համազգեստ տանք աւելի վայելուչ եւ աւելի ազդեցիկ կ'ըլլայ, չէ՞:

Պէհաէտտին Շաֆիր.— Միայն համազգեստ չէ. նրազագոյնը տասը, առաւելագոյնը 50 հոգիէ բաղկացած ջոկատներու կը բաժնենք, բոլոր ջոկատներու վրայ մեր չէթէներէն վստահելի խմբապետներ կը նշանակենք մեր հրամանին ենթակայ: Արդէն ամենէն կարեւորը այս է:

Տօքթ. Նազրմ.— Ետտ լաւ. այս ձեւը ընդունեցինք. հիմա գործադրութեան ծրագիրը պատրաստենք:

Պէհաէտտին Շաֆիր.— Այս շատ պարզ է. ո՞ր քաղաքի եւ գիւղաքաղաքներու մէջ որ հայ կայ եւ ասոնցմէ ո՞ր մէկուն առաջին անգամ բնաջնջուելը հարկ է, այդ մասին ներքին նախարարին հետ կ'որոշենք եւ իւրաքանչիւր շրջանակին պէտք եղածին չափ այս ուժերէն կը ղրկենք. ասոնք մեր նշանակելիք ճամբաներուն յարմար վայրերուն վրայ հասնելիք հայ կարաւաններուն կը սպասեն. ներքին նախարար Թալաթին ալ այդ քաղաքներուն վարչական պաշտօնեաներուն կը հրահանգէ, որ հոն գտնուող բոլոր հայերուն, պատերազմական լրջագիծէն դուրս գտնուելու հարկը պատժաւորանելով, խումբ խումբ եւ իւրաքանչիւր երկու օրը անգամ մը, սասիկան-գինուորներու հսկողութեան տակ այս ինչ ճամբէն այն ինչ տեղը ղրկուին: Ոստիկանական պաշտօնեաներ, այս հրամանին վրայ բոլոր հայերը հաւաքելով, հսկողութեան տակ, խումբ խումբ որոշուած ճամբաներէն ղրկել կը սկսին: Ոստիկանները «մասնաւոր կազմակերպութեան» չէթէներուն կեցած վայրը հասնելուն՝ խումբերը չէթէներուն կը յանձնեն ու կը վերադառնան: Զէթէներն ալ այս հայերուն մինչեւ վերջին անհատը անմիջապէս կը սպաննեն եւ որպէսզի հանրային տողութիւնը չվնասուի, զիակաները նախապէս պատրաստուած փոսերու մէջ կը ձգեն ու կը թաղեն: Այս կերպով յաջորդաբար բնաջնջման գործողութիւնը կը լրացնեն: Այս հայերուն քով գտնուող զոյք, դրամ եւ գոհարեղէններէն ալ իրբեւ տար չէթէներուն կը բաժնուին: Մենք ասոնցմէ բան մը առնելու չենք, եւ եթէ կիներ ու աղջիկներ ալ լլկելու ըլլան, ասոր ալ պէտք է հանդուրժենք:

Տօքթ. Նազրմ.— Այս կարգի մարդոց հոգեբանութեան որչափ ո՞վ տեղեակ էք, Պէհա, ես ձեզի տօքթոր չէ, այլ այս վայրկեանիս արիւննուշտ չէթէներու խմբապետ մը կը կարծեմ. որչա՞փ լաւ կը խորհիք:

Եիւրի.— Պէտք չէ կասկածինք, որ իսլամ ժողովուրդը կարգ մը հայերը պահել, պաշտպանել պիտի ուզէ. ասոր առաջըր առնել, նոյնիսկ իսլամ ժողովուրդըր առանց նեղելու եւ գոհ ձգելով կանխելը կարելի է: Հաւատաքննութեան դարուն՝ Սպանիոյ մէջ արարներու եւ հրեաներու դէմ կիրարկուած ձեւ մը կը յիշեմ: Այս ձեւը մենք ալ կըրնանք կիրարկել: Հայերուն տարապրուելու պատրաստութեան համար բնականաբար 3-4 օր միջոց պիտի տրուի: Մենք անպաշտօն կերպով տարածախնել կու տանք, թէ այս միջոցին ո՞վ որ իսլամութիւնը ընդունի՝ տարապրութենէ զերծ պիտի մնայ: Ասկէ երկու օգուտ մէկ անգամէն կ'ա-

պահովուի: Առաջին՝ տարագրութիւններուն մէջ այն համոզումը կը գոյանայ, թէ իրենց կեանքին դէմ վտանգ չըկայ եւ իրենց բոլոր հարստութիւնը փոխանակ թաղելու՝ միասին կ'առնեն եւ մեր չէթէներուն աւարը կը պարարտանայ եւ զանոնք կը քաջալերէ. միւս կողմէ՝ իսլամներուն մոլեռանդութիւնը կը գրգռենք եւ ասոնք փոխանակ իրենց դրացի հայերը պաշտպանելու, իսլամանալ պիտի առաջարկեն եւ մերժումի պարագային՝ անոնց հետ պիտի թշնամանան: Այսպէսով հայերէն միայն իսլամացած ջնջին փոքրամասնութիւն մը կը մնայ, յետոյ ասոնք ալ մաքրել դիւրին է:

Պէհաւտտին Շաֆիր.— Եիւրբիին այս խորհուրդը շատ թանկագին է, աննկատ չի կրնար ձգուիլ. մեր չէթէներուն շահուն համար կիրարկել պէտք է:

Շիւքրի.— Խնդիր մըն ալ մնաց եւ ամենակարեւորը. այն՝ կազմակերպութեան համար հարկ եղած դրամը ուրկէ՞ պիտի առնենք:

Պէհաւտտին Շաֆիր.— Ազգային պաշտպանութեան սնտուկէն. եւ ասիկա արդէն ազգային պաշտպանութեան կը վերաբերի:

Տօֆ.— Նազըմ.— Սկզբունքով համաձայնեցանք, խորհրդակցելիք բան մը չմնաց. հիմա թալաթին հետ ալ տեսնուելով գործադրութեան սկսելու ենք:

Մինչեւ վերջին հայը բնաջնջելու մասին իթթիհատ եւ թէրազըր կուսակցութեան կողմէ տրուած որոշումը շատ արիւնոտ եւ քստմենլի կերպով գործադրուիլ սկսած էր:

Կառավարութիւնը Երեակ գործադիր կոմիտէին հետ համաձայնած եւ բանտերու մէջ գտնուող բոլոր ոճրագործները ազատ արձակելով՝ «մասնաւոր կազմակերպութեան» յանձնած էր եւ այս կերպով պատրաստուած չէթէները հարկ եղած վայրերը դրկուած էին:

Ներքին նախարար թալաթ, հայերու տարագրութեան համար նահանգներու հարկ եղած վերջնական հրահանգը տուած եւ իթթիհատ-թէրազըրի կեղրոնն ալ իր բոլոր մասնածիւղերը եւ քննիչները խնդրէն տեղեակ պահած էր:

Թալաթ իր հրահանգին մէջ հայերու խռովութիւններէն, Ռուս բանակին օգնելին, տեղ տեղ ապստամբելով բանակին գործողութիւնները գժուարացնելին եւ երկրին ու կրօնին պաշտպանութեան համար մինչեւ պատերազմի վերջաւորութիւնը ասանց խտրութեան այր, կին,

երախայ, ծեր ու անկարող մէկ հասն իսկ շմնայու պայմանաւ պատերազմական շրջանակէն դուրս հանուելու ըստիպողականութենէն ճատելով՝ Հայկօյի նահանգին մէջ Տէր Զօրի շրջանակը անոնց արժամեայ բնակութեան յատկացուած բլլայր տեղեկացուցած եւ հարկ եղած գաղտնի հրահանգն ալ ասանձինն զրկած էր:

Թալաթին կողմէ հազօրգապրուած հրահանգին պատճէնը՝ նոյնութեամբ.—

«Հայերուն իրենց բնակավայրէն հանուելով բանակին չկարենալ սպառնալու եւ երկրին խաղաղութիւնը չկարենալ խանգարելու համար ուրիշ վայրեր դրկուիլը քաղաքային եւ զինուորական իշխանութեանց կողմէ տեսնուած ստիպողական պէտքին համաձայն իբր կանխամիջոց կառավարութեան կողմէ որոշուած բլլայուն, այս որոշումին շուտափոյթ գործադրութիւնը կարեւոր է: Իրականութեան մէջ, իր գոյութիւնը պաշտպանելու համար պատերազմի դաշտերուն վրայ իր հագարաւոր գաւակները գոհույ եւ այս պահուն առանց ցեղի եւ կրօնի խտրութեան իր բոլոր հպատակներէն հայրենիքին հանդէպ ամէն ժամանակէ աւելի աջակցութիւն ակնկալող կառավարութեան մը՝ զինքը ներսէն զբաղեցնող եւ կոնակէն գարնելու աշխատողներուն հանդէպ այս որոշման յանգիլը եւ միեւնոյն ժամանակ գործադրութեան մէջ չթերանալը, շատ բնական է որ իր օրինական իրաւունքն է. բաւ այնմ հարկ եղածին լուրջ կերպով գործադրութիւնը կը հրահանգուի:»

Այս հազօրգապրութենէն զատ 3 յօդուածներէ բողկացած օրէնք մըն ալ հրատարակուած էր:

«Յօդ. Ա.— Երբ ժողովուրդին կողմէ որեւէ կերպով կառավարութեան հրամաններուն եւ երկրին պաշտպանութեան, արգարութեան պահպանման վերաբերեալ միջոցներու դէմ անաստամ, գէնքով գիմադրութիւն տեսնուի, անակի եւ զօրաբաժիններու հրամանատարները եւ ասոնց նախանորդները, անկախ կեղրոններու հրամանատարներէ, անմիջապէս զինուորական ուժով եւ խիստ կերպով պատժելու եւ զիմադրութիւնը հիմնովին բնաջնջելու արտօնուած եւ պարտաւոր են:

«Յօդ. Բ.— Զօրաբանակի եւ անկախ կեղրոններու հրամանատարները՝ զինուորական պէտքին համաձայն բռնութիւն եւ գաւաճանութիւն զգացուած գիւղերու եւ լիւզախամբերու ժողովուրդը կրնան անհատապէս եւ կամ ամբողջութեամբ ուրիշ վայրեր տարագրել եւ բնակեցնել:

«Յօր. Գ.— Սոյն օրէնքի հրատարակութեան թուականէն սկսեալ գործադրելի է:

13 Ռեհէպ 1333, 14 Մայիս 1331-1915»:

***

Գաւառներուն քաղաքային պաշտօնեաները՝ կեդրոնէն ստացուած այս կտրուկ հրահանգին վրայ գործի փարած էին:

Կարգ մը կուսակալներ, կառավարիչներ եւ տեղակալներ, իրենց պետական պաշտօնեայի պարտականութեան գիտակ, տրուած հրամանը մեղմիւ եւ հեռատեսութեամբ կը գործադրէին, ոմանք ալ, Աստուած հեռու ընէ, կուսակցականութիւնը կառավարութեան նախընտրելով՝ մէյ մէկ դժոխային սատանաներ դարձած էին:

Ամէն կողմ, առանց խնայելու, մեծ ու փոքր, ծեր եւ անկարող հայերը կը հաւաքէին, ասոնցմէ Իսլամութիւնը ընդունողները առժամեայ կերպով ազատ կը ձգէին, մնացածները ոստիկան-զինուորներու հսկողութեան տակ որոշուած ճամբաներէն խումբ խումբ կը տարագրէին:

Երեակ գործադիր կոմիտէին ենթակայ մասնաւոր կազմակերպութեան չէթէները գիակներու սպասող ագուաններու նման որոշուած վայրերուն մէջ հայերու խումբերուն հասնելուն կը սպասէին:

Ճամբու նեղութիւններէն յոգնած, հոգեպէս բարոյալքուած, ծնած ու սնած տունէն ու տեղէն բաժնուելու վիշտէն ընկճուած՝ այս խղճայի խումբերը, չէթէներու գտնուած վայրը հասնելուն, ոստիկան-զինուորները իրենց ստացած հրահանգին համաձայն, անոնց յանձնելով կը վերադառնային:

Բառին բուն նշանակութեամբ խղճայի եւ ողբայի, նոյնիսկ քարսիրտ վայրենիներու անգամ գութը եւ կարեկցութիւնը շարժող թշուառ վիճակի մէջ, իրենց զաւակներով սպանդանոց առաջնորդուող ոչխարի հօտերու նման տարագրուող այս մարդկային խումբերը «մասնաւոր կազմակերպութիւն» անունով հրէշներու ձեռքը իյնալով, երեւակայութենէ եւ նկարագրութենէ վեր խժոժութիւններու եւ տանջանքներու կ'ենթարկուէին:

«Մասնաւոր կազմակերպութեան» այս կատուած դահիճները, իրենց տուներէն, տեղերէն, երջանիկ բոյներէն բռնութեամբ դուրս հանուած, միայն հայ ըլլալուն համար տարագրուած այս մարդիկը իբր սովորական գործը պաննելով՝ զոհերուն գոյքերը յափշտակելով, իրենց սըր-

տին մէջ ամբարուած վայրագութիւնը եւ գինախնդրութիւնը չէին կրնար յագեցնել:

Այս ոճրագործներու վոհմակին ի գործ դրած ոճիրներուն եւ վայրագութիւններուն ձեւը նկարագրած ժամանակ գրիչը կը դողայ եւ կը խպնի:

Տակաւին ծծկեր, աշխարհին անտեղեակ, գութի եւ սիրոյ կարօտ, մօրը գրկին մէջ քնացող եւ կամ հրեշտակային ժպիտներով ու նայուածքով հոգին հրճուցնող ձագուկ մը, մօրը գրկէն խլելով կացինի հարուածով մը, աչքերէն արցունքի տեղ արիւն հոսեցնող մօրը աչքին առջեւ անճիտելի եւ այս վայրագութիւնը խնդուքներով ծափահարելի եւ միւս կողմէ մահուան սպասող ուրիշ տարագիրներ այ ծափահարելու ստիպել... յիմարացնող այս վայրագութիւններն ու քստմնելի ոճիրները նկարագրելու ժամանակ ինչպէ՞ս կարելի է որ գրիչը չդողայ...:

Տակաւին 7-8 տարեկան աղջնակներ ծեծի տակ լլկելէ չխանող, վախի, սարսափի եւ դողի մատնուած այդ խեղճերուն վրայ իրենց անասնական կիրքը գոհացնող այդ հրէշներուն ոճիրները նկարագրելու ժամանակ, ինչպէ՞ս գրիչը չդողայ:

Վերջապէս Երեակ գործադիր կոմիտէին ենթակայ այս ոճրագործները, երեւակայութենէ դուրս ահաւոր բարբարոսութիւն ի գործ դնելէ չէին քաշուած:

Այս բարբարոսութիւնները, հակառակ խիստ զբաքնութեան, իր բոլոր մանրամասնութիւններով եւ զանոնք փաստող նկարներով Եւրոպական եւ համաշխարհային մամուլին մէջ արձագանդ գտած, ամէն կողմէ բողոքի եւ ցասումի դառն ձայներ բարձրացած եւ ըսուած էր, թէ Թուրքերուն հետ Գերմաններն ալ քաղաքակրթութենէ բաժին չեն առած:

Մասնաւորապէս Անգլիացի գերկոմս Փրայսի կողմէ հրատարակուած 600 էջոց բարբարոսութիւններու հաւաքածոն մեծ ու չարութիւն դրուած եւ Եւրոպայի հանրային կարծիքը վրդոված էր: Յիշեալ հրատարակութեան մէջ բոլոր նահանգներու, գիւղերու եւ զիւլայաւորներու ամենէն աննշան վայրերու մէջ անգամ հայերու զէմ գործուած խժոժութիւնները նկարագրուած եւ փաստերն ու նկարները ցոյց տրուած էին:

***

Համաձայնական տէրութիւնները՝ Անգլիա, Ֆրանսա, Ռուսիա եւ ասոնց պաշտակիցները մամուլի խիստ յարձակումին վրայ, չէզոք տէրութեանց պեսպաններուն մի-

Չոցաւ սկսած էին Գերմանիոյ եւ Թուրքիոյ շատ խիստ վերջնագիրներ տեղացնել: Միացեալ Նահանգներու դեսպան, նշանաւոր Մորկընթաուի միջոցաւ Թուրք կառավարութեան ուղղուած վերջնագրին մէջ յիշուած էր թէ, եթէ այս վայրագութիւնները շարունակուին, Թուրք պետական մարդիկը մէյ մէկ ոճրագործ, մարդասպան նկատուելով՝ պիտի պատժուին:

Մր. Մորկընթաու երբ այս խիստ բողոքագիրը ներկայացուց, Թալաթ բորբոքելով, պետական մարդու մը վայել քաղաքավարութիւնը մոռնալով եւ առանց նկատի ունենալու որ իրեն ներկայացողը դեսպան մըն է, հրէջի մը շարժուձեւով բռունցքը սեղանին զարնելով՝ ըսած է. «Ո՞ր մէկ . . . ր կը յանդգնի մեր ներքին գործերուն խառնուիլ», եւ այս՝ Մորկընթաուի յուշերուն մէջ գրուած է:

Վերջապէս Գերմանիա եւ մասնաւորապէս Աւստրիա, մամուլի այս խտտաշունչ հրատարակութիւնները իրաւացի գտնելով եւ թշնամի պետութեանց բողոքագիրները նկատի առնելով հայոց մասին տրուած բնաջնջումի որոշման գործադրութիւնը, հազարաւոր անմեղներու արիւնը թափուելէ ետք արգելած էին:

Ճրանսական, Անգլիական եւ Ռուսական պետութիւնները հետեւեալ յայտարարութեան հրատարակման շուրջ համաձայնած են. —

«Մէկ ամիսէ ի վեր Թուրք ժողովուրդը՝ Օսմանեան պետական պաշտօնեաներու հետ համաձայնելով եւ առեւտարակ այս վերջիններուն օժանդակութեամբ, Հայերուն դէմ ընդհանուր ջարդ կը կատարեն: Այս ընդհանուր ջարդերը Ապրիլի կէսին՝ էրզրումի, Թէրքանի, Պիթիսի, Սասունի, Մուշի, Զէյթունի եւ ամբողջ Կիլիկիան շրջանակին մէջ կատարուած են: Վանի շրջակայքը գտնուող հարիւրի մօտ գիւղերուն բնակչութիւնը ամբողջութեամբ սպաննուած եւ միեւնոյն ժամանակ Օսմանեան պետութիւնը Կ. Պոլսոյ մէջ անմեղ հայերուն վնասած է:

«Համաձայնական տէրութիւնները Բ. Դրան կը հաղորդեն, թէ Թուրքիոյ մարդկութեան եւ քաղաքակրթութեան հակառակ գործած այս նոր ոճրագործութեան համար, թէ՛ Օսմանեան պետական անձնաւորութիւնները եւ թէ՛ նման ընդհանուր ջարդերուն մասնակցող եւ մասնակցելիք մարդիկը անձնապէս պատասխանատու պիտի նկատուին:

Թուրք կառավարութեան տուած պատասխանը՝ այս բողոքագրին. —

«Թուրք կառավարութիւնը վերոյիշեալ բողոքագրին պարունակած վերագրումները բացարձակապէս կը հերքէ: Թուրքիոյ մէջ հայերու դէմ ընդհանուր ջարդ կատարուելը բացարձակապէս անհիմն է. ինչորին իրականութիւնը պարզելու համար հետեւեալ լուսարանութիւնը կը տրուի:

«Էրզրումի, Թէրքանի, Ակնոյ, Սասունի, Պիթիսի եւ Կիլիկիոյ հայերը ընդհանուր ապահովութիւնը խանդարելու բնոյթ ունեցող արարքներուն մէջ գտնուելուն՝ Թուրք պաշտօնեաներու կողմէ ասոնց դէմ ոեւէ միջոցի զիմելու հարկ չէ տեսնուած: Այս ճշմարտութիւնը չէզոք տէրութեանց դեսպաններուն ծանօթ է: Համաձայնական տէրութեանց այս վերագրումները սուտ են: Արեւելեան գործերուն եւ ինչորիններուն տեղեակ եղողներ շատ լաւ գիտեն, որ հայ ժողովուրդը ամէն պատեհ առթիւ Օսմանեան կառավարութեան դէմ ապստամբութեան մղողները Համաձայնական տէրութեանց՝ մասնաւորապէս Ռուսիոյ եւ Անգլիոյ գործակալներն են: Այս դիւական դիտումները Օսմանեան տէրութեան եւ յիշեալ պետութեանց միջեւ թըշնամութեանց սկսելէն ի վեր շեշտուած է. նոյնպէս յիշեալ պետութեանց Պուլկարիոյ եւ Ռումանիոյ դեսպանները եւ այլ գործակալները, Օսմանեան հպատակ երիտասարդ հայերը՝ Վառնայի, Սուլիկայի, Բէօսթէնճէի եւ ուրիշ ճամբաներով Կովկաս կը զրկեն: Ռուս կառավարութիւնն ալ այս թրջահայտակ հայերը զինուորագրելով եւ զինելով մեր սահմանները կը զրկէ: Ասոնք ալ Վանի, Շէնիկի, Ուսսուրի, Կուվաշի եւ Թեմարի հայերը Օսմանեան պետութեան դէմ զինեալ ապստամբութեան կը մղեն եւ միեւնոյն ժամանակ Թուրքերը եւ Բիւրտերը սպաննել կը զրդեն:

«Հետեւեալ օրինակները ցոյց տալ օգտակար կը նկատենք. — Օսմանեան պետութեան եւ Ռուսիոյ միջեւ թշնամութեանց սկսելէն անմիջապէս յետոյ՝ Արմէն Կարօ անունով ծանօթ, նախկին Օսմանեան երեսփոխան Գարեգին Պաստրմաճեան, հայ կամաւորներու խմբապետներէն Դրոյի եւ Ուէչոյի կազմած խումբին միացած եւ յիշեալ խմբապետներու հետ Ռուսիոյ կողմէ զինուած հայ կամաւորներու զլուխը անցնելով՝ Օսմանեան սահմանները անցած է. Պայագիտի Ռուսիոյ կողմէ գրաւման ժամանակ, յիշեալը ճամբուն վրայ հանդիպած բոլոր խումբ զիւղերը քանդած եւ բնակչութիւնը սպաննած է: Ռուսիոյ այս վայրէն վրտարուած ժամանակ ինքը վերաւորուած, եւ էրզրումի

Դաշնակ ներկայացուցիչը՝ Սուրէն անունով անձն ալ սպաննուած է :

«Պատրմամեան ներկայիս Կովկասի ճակատին վրայ գործօն դեր կը կատարէ :

«Ամերիկա հրատարակուող Դաշնակցութեան օրկան «Ասպարէզ» թերթը, յիշեալին ճակատ մեկնելէն առաջ, պաշտօնական երզման արարողութեան ժամանակ Դրոյժի եւ Խէչոյի հետ լուսանկարուած պատկերը հրատարակած է :

«Այս դրդումները՝ Անգլիացի գործակալներու միջոցաւ Կիպրոսէն բերուելով Իսկէնտէրուսի շրջակայքը ցամաք հանուած հայերու գործունէութեամբ ալ յատկօրէն պարզուած է : Թորոսի որդի Յակոբին վրայ գտնուած գրութիւնները հետապնդուած ոճրային նպատակը անուրանայի կերպով կը փաստեն : Այս շարժումները ուրիշ հետեւանքներէ զատ, շոգեկառքի դժէն դուրս ելլելուն պատճառ զարձած է . միւս կողմէ ալ Ֆրանսացի եւ Անգլիացի ծովային հրամանատարները՝ Ատանայի, Տէօրթ Յոյի, Եուսուրթալլոյի, Իսկէնտէրուսի եւ ուրիշ վայրերու հայերուն հետ թղթակցելով՝ զանոնք ապստամբութեան կը մղեն :

«Մասնաւորապէս, ինչ կը վերաբերի Զէյթունի հայութեան՝ Անգլիոյ եւ Ֆրանսայի կողմէ կատարուած բրտրականաի հետեւանքով կազմուած չէթէական կազմակերպութիւնները անցեալ Փետրուար ամիսէն սկսեալ գործի անցան, յիշեալ շրջանին հայերը Օսմանեան տէրութեան դէմ գէնք բարձրացնելով կառավարական շէնքը պաշարման տակ առին . սոյն պարագաներու բերմամբ Օսմանեան կառավարութեան պարտականութիւնն էր խոտլութիւնները զսպել եւ ընդհանուր ապահովութիւնը երաշխաստորել :

«Նման անջատողական խոտլութիւններուն զսպումին համար հարկ եղած բոլոր միջոցներու գործադրութիւնը ուղղակի կառավարութեան իրաւունքն ըլլալով՝ ասոր դէմ սեւէ մէկը առարկելու իրաւունք չունի :

«Ասկէ զատ, յիշեալ միջոցները, ինչպէս նման պարագաներուն, պատերազմի ժամանակ ալ ստիպողական կը դառնայ : Օսմանեան կառավարութիւնը մէկ կողմէն զինուորական միջոցներով խոտլութեանց զսպումին եւ միւս կողմէ օտար երկիրներ գտնուող եւ համաձայնական տէրութեանց գործակալներուն հետ յարաբերութիւն մշակող հայ յեղափոխականներու ձերբակալման եւ բանտարկութեան հարկը զգաց :

«Վերոյիշեալ երեք տէրութեանց վերագրումին հակառակ՝ թուրք կառավարութեան զսպողական միջոցնե-

րուն գործադրութեան մէջ ժողովուրդին ոչ մէկ տարբըրածին ունեցած եւ մասնակցած է :

«Հայ յեղափոխականներու բնակարաններուն մէջ կատարուած խուզարկութեանց ժամանակ՝ յեղափոխական գրօշակներ եւ գործադրուելիք անջատողական խոտլութիւններու վերաբերեալ գրութիւններ զանուած են : Այս գրութիւններուն մէջ տեսնուած է որ յեղափոխականներուն Փարիզի, Լոնտօնի եւ Թիֆլիսի կեդրոնները Ֆրանսական եւ Ռուսական կառավարութեանց գործօն օժանդակութեան կ'արժանանան : Գաւառներու մէջ կատարուած խուզարկութեանց ընթացքին հայերու քով հազարաւոր սումբեր եւ Ռուսական հրացաններ զանուած են : Այս հայերու հետ Անգլիական եւ Ռուսական գործակալներու գրգումով զինուորական ծառայութեան փոխած եւ ստախկան զինուորներու վրայ յարձակողներ բնականաւորապէս պատական գատարանին յանձնուած են :

«Վերոյիշեալ խոտլութիւններուն Ռուսական, Անգլիական եւ Ֆրանսական տէրութիւններուն պաշտպանութեան տակ պատրաստուած ըլլալուն եւ վերջին անգամ ալ Քէօսթէլնձէի մէջ դումարուած յեղափոխականներու ժողովին մէջ երևուեալ պէս խոտլութիւններէն ձեռք քաշած ձեւանալով պատեհ տաթի գործի սկսելու համար տրուած որոշման մասին այսօր փաստեր գոյութիւն ունին : Բ. Գուսուրը հանրային կործիքը յուսարանելու համար, այս փաստերը յարձար ժամանակին պիտի հրատարակէ :

«Օսմանեան կառավարութիւնը՝ ընդհանուր ապահովութեան պաշտպանման համար, իր իրաւունքին մէջն ըլլալով, ձեռք առած միջոցներուն շնորհիւ, հայերուն այս ապստամբական շարժումը ստանց սեւէ ընդհանուր Զարդի կրցած է զսպել :

«Ասով հանդերձ, եթէ Պոլիս բնակող 77735 հայերէն յիշեալ խոտլութիւններու մասնակցութեամբ սմբաստանուած միայն 235 հոգիի բանտարկուելի ու մնացեալներուն խաղաղութեամբ իրենց գործերով զբաղուելը եւ ապահով պիտակի մէջ ապրելը նկատի առնուի, այս զսպողական միջոցներուն ստիպողականութիւնը եւ հայոց դէմ սեւէ հալածանքի նպատակակէտ չգանուելը ի յայտ կու գայ :

«Եթէ կարգ մը հայեր ուրիշ վայրեր փոխադրուած են, ասոր պատճառը անոնց պատերազմական դօտին մէջ բնակելնին եւ կամ վերոյիշեալ բացատրութեանց համաձայն Ազգային պաշտպանութեան տեսակէտով կառավարութեան անոնց հանդէպ ունեցած կասկածն է :

«Ուրեմն, Բ. Գուռը իր ցամաքային և ծովային սահմաններուն պաշտպանութեան համար հարկ եղած կանխամիջոցները ի գործ դնել իր պարտականութիւնը կը համարէ եւ ասոր համար ո՛չ մէկ օտար տէրութեան հաշիւ տալու պարտականութիւն կը զգայ:

«Զարմանալի չէ՞, երբ Անգլիական և Ֆրանսական ծովային հրամանատարները Չանապ Գալէի մէջ շարժուն և անշարժ հիւանդանոցները կը ոմբակոծեն, երբ Ռուսական կառավարութիւնը հայոց ձեռքով Կարսի շրջակայքը անմեղ հազարաւոր Իսլամներ սուրէ կ'անցնէ, և երբ Կովկասի ճակատին վրայ գերի ինկած Թուրք գերիները նոյն այդ հայերու ձեռքով կը սպաննէ եւ անօթութեամբ կը մեռցնէ, Անգլիական, Ֆրանսական և Ռուսական տէրութիւնները մարդասիրական զգացումներու կը դիմեն... պատերազմող տէրութեանց հիւպատոսներու հանդէպ գէշ վարմունք ցոյց տուողը Թուրքիան չէ, այլ՝ Ռուսիան է:

«Անգլիան, Ֆրանսան և Ռուսիան կառավարողները, հայերուն ապստամբութիւն պատրաստելը բաւարար չըզտնելով, իսլամ տարրն ալ Թուրք կառավարութեան դէմ ապստամբեցնելու աշխատած են: Ասոնք իրենց նպատակին հասնելու համար սպանութիւններ ալ կատարել ծրագրած են: Բ. Գուռը այս գծով փաստաթուղթեր ձեռք բերած է. և աներեւակայելի այս պատրաստութիւնները շատ հին ժամանակներուն, ոչ-քաղաքակրթուած դարերուն անգամ չէ տեսնուած:

«Կովկասի, Փասի, Եգիպտոսի, Հնդկաստանի և ուրիշ վայրերու մէջ ծագած ապստամբութիւնները ամենաբիրտ և հակամարդկային միջոցներով զսպող Անգլիական, Ֆրանսական և Ռուսական տէրութիւններուն, Թուրք կառավարութեան ստիպողաբար, արդարութեամբ ու խղճով գործադրած կանխամիջոցներուն համար մեղադրելը և կամ դատապարտելը արդար չէ:

«Երբ Օսմանեան կառավարութիւնը, այս դէպքերու ընթացքին, իր պետական իրաւունքները գործադրելէ ուրիշ ոչ մէկ գործ կատարած է, պետական անձնաւորութեան և վերոյիշեալ զսպողական միջոցներուն գործադրութեան մասնակցող պաշտօնատարներուն պատասխանատու նկատուելու մասին եղած յայտարարութիւնները ո՛չ մէկ պատասխանի արժանի են:

«Բողոքելու ստիպուած ըլլալին՝ կարծուած դէպքերուն բոլոր պատասխանատուութիւնը կամ սոյն յեղափոխական շարժումները կազմակերպողի պատասխանատու

ութիւնը Երեակ համաձայնական տէրութեանց կը պատկանի: Անոնց բողոքներն անգամ հայկական շարժումները պաշտպանել և քաջալերել կը նշանակէ:»

***

Այս մասին ձէմալ փաշայի նկատի առնուելիք խոստովանութիւններն ու խորհրդածութիւններն ալ արձանագրելով՝ վերջ պիտի տամ:

Ձէմալ փաշա կ'ըսէ. —

«Օսմանեան կառավարութիւնը՝ Գերմանիոյ հետ կընթած դաշնագրութեան բերումով ուշ կամ կանուխ պատերազմին մասնակցելու ստիպուած ըլլալը կը զգար: Հետեւաբար այս սարսափելի և երկարատեւ պատերազմի տարիներուն ներքին բարեկարգութիւններով զբաղիլ կարելի չըլլալուն՝ Արեւելեան Անատոլուի նահանգներուն համար հրաւիրուած երկու ընդհանուր քննիչներուն պաշտօններուն վերջ տրուած էր:

«Արդէն մեր միակ նպատակը, այս պատերազմին շնորհիւ մեր ներքին անկախութեան արգելք հանդիսացող բոլոր դաշնագրութիւններէ ձերբազատուիլ և ի վերջոյ երկրին մէջ տեղական պահանջներու պարտադրած բարեկարգութիւնները մեր ձեռքով կատարել, ազատ և անկախ ազգերու նման ապրիլ էր:

«Մեր միակ ցանկութիւնն էր օտար և Լիբանանի առանձնաշնորհումները բառնալ, և վերջին ժամանակ Ռուսիոյ ստիպման տակ ընդունուած Արեւելեան Անատոլուի բարեկարգութեան դաշնագիրը պատռելն էր:

«Մենք այս պատերազմին, արժանապատուութեամբ ապրող ազգերու նման անկախ ապրելու նպատակով մասնակցած էինք: Երբ նպատակը այս է, կարծեմ թէ հայաբնակ նահանգներու մէջ բարեկարգութիւններ կատարելու մասին մեր դարաւոր թշնամիին՝ Ռուսիոյ ստիպումով ըստորագրուած համաձայնագիրը գոյութիւն չի կրնար ունենալ:

«Այսուհանդերձ, այս խորհրդածութիւնը չի նշանակեր, թէ մենք բարեկարգութիւն կատարել չէինք ուզեր. ընդհանուր բարեկարգութիւն կատարելու փափաքը մեր մօտ մեծ էր. առանց ներքին բարեկարգութեան՝ երկրին մէջ ապրիլ անկարելի ըլլալուն կը հաւատայինք: Սակայն, ըստ մեզի, բոլոր բարեկարգութեանց սկզբնաւորութիւնը հնարաւոր էր երկուք ու կէս դարէ ի վեր մեր գլխուն երկնային փորձանք դարձած Յարիզմի փլուզումով, անոր մեր երկրին հանդէպ գործած դաւադրութիւններուն վերջ տա-

յով, և այս՝ պատերազմի ընթացքին Ռուսիոյ քայքայու-
մով և մեր կողմէ մասնաթողոյն ջանքերով կարելի պիտի
ըլլար:

«Հետևաբար, բոլոր ներքին բարեկարգութեանց ծը-
րադիրները պատերազմի վերջաւորութեան ձգելով՝ ազգին
բոլոր ուժերը պատերազմին յատկացնելու պէտքը սրտած
և նոյնիսկ մեր այս տեսակէտը Գաշնակցութեան տեղե-
կացնելի չկինք քաշուած:

«Վերջապէս մենք ալ պատերազմի մասինք. մտնելն
քանի մը օր ետք եղած առաջարկին վրայ՝ Գ. բանակի հը-
րամանատար Նշանակուելով Պոլսէն Սուրիա մեկնեցայ:

«Արևելեան Անաստուրի նահանգներու մէջ անցած
դէպքերէն և կամ կասալարութեան հայերուն դէմ տարա-
գրութեան սրտում տուած ըլլալէն տեղեկութիւն չունիմ:
Այդ շրջանին Պոլսոյ մէջ կատարուած խորհրդակցութիւն-
ներուն շեմ մասնակցած և կարծիքս ալ չէ հարցուած: Մի-
այն օրին մէկը, ներքին նախարարութեան նահանգներուն
հաղորդուած մէկ հրահանգէն տեղեկացայ, թէ հայերը
Միջագետք պիտի փոխադրուին և մինչև պատերազմի
վերջաւորութիւնը հոն պիտի բնակեցուին: Ընդհանուր հը-
րամանատարութեան փոխանորդութիւնն ալ կը հաղորդէր,
թէ քաղաքային պաշտօններու միջոցաւ տեղի ունենայիք
այս տարագրութեան ընթացքին բանակի շրջանակէն անց-
նելիք հայերու վրայ սեւէ յարձակումի փորձ չկատարուի-
տակէ ուրիշ ոչ մէկ բանէ տեղեակ էի:

«Այդ միջոցին ևս Սուէզի ջրանցքին վրայ կատարուե-
լիք երկրորդ յարձակման համար 1915-ի աշնան վերջաւո-
րութեան, Սուրիա զրկուելիք զինուորական ուժերու միակ
կայանաշարքը եղող Պողանթի-Հալպ պէին վրայ կայան-
ներ հաստատուելու և հոն ամէն տեսակ մթերք ամբարելու
գործով զբաղուած էի. այս կայանաշարքին կանոնաւորու-
թեան արգելք ըլլալիք ամէն ձեռնարկ՝ Սուէզի արշաւին
վնասակար նկատելուս, տարագրուած հայերուն Պողան-
թիէն Տարսոնի և Ատանայի ճամբով դէպի Հալպ ուղար-
կուելը լսելով նեղուեցայ: Ես հայոց փոխանակ Միջագետ-
քի՝ Գոնիայի, Անգարայի, Գասթէմունիի նման ներքին
գաւառներուն մէջ տեղաւորուելը յարմար կը գտայի. սա-
կայն, կասալարութեան մասնաւոր օրէնքին համաձայն,
ձեռնարկուած գործի դէմ առարկել անպատեհ ըլլալուն և
հայ գաղթական խումբերուն Ատանայի և Հալպի վրա-
յով Միջագետք փոխադրութեան արգելք չըլլալու մասին
կտրուկ հրաման ստացած ըլլալուս՝ համակերպեցայ:

ԳԱՆԻԷԼ ՎԱՐՈՒԺԱՆ

ԵՐՈՒԵԱՆ

ՌՈՒԲԷՆ ԶԱՐԴԱՐԵԱՆ

ԹԼԿԱՏԻՆՅԻ

«Այլ միջոցներուն Խարբերդի եւ Տիգրանակերտի նահանգներուն մէջ, հայ տարազիրներու խումբերուն յարձակումի ենթարկուած ըլլալը հետեւէն կը տեղեկանայի:

«Տարագրութեան գործը մասնաւորապէս քաղաքային պաշտօնեաներու կողմէ կը կատարուէր եւ բանակները այս գործին հետ երբեք կապ չունէին:

«Սակայն ուրիշ բանակներու գաղթականներու դէմ գործած հալածանքներուն նման, բանակիւ շրջանակին մէջ ալ գործուելու երբեք չկարենայ հանդուրժելու, այս մասին խիստ հրաման առ ինքզինքիս՝ պարտականութիւն համարեցի:

«Եւ նոյնպէս այլ միջոցին Պոպանթիէն մինչեւ Հալէպ ճամբուն վրայ գաղթականներուն պարենաւորումին համար քաղաքային պաշտօնեաները բաւարար միջոցներ չունենալու եւ հայերուն շատ խղճալի թշուառութեամբ ամբողջ ճամբու երկայնքին ցրուած ըլլալը տեղեկանալով, կացութիւնը անձամբ քննելու համար Հալէպէն մինչեւ Պոպանթի գացի եւ հրաման տուի որ բանակին յատկացուած կայանամբարներէն հայ գաղթականներուն հաց բաշխուի իսկ կայաններու բժիշկներուն պատուիրեցի որ հայ հրանդները պարմանեն:

«Վերջապէս այս տարագրութեան միջոցին հայերուն մատուցուելիք ծառայութիւններուն առաւելագոյնը չզլացայ:

«Անատոլուի հայերուն տարագրումէն ետք, Ատանայի եւ Հալպի հայերուն ալ գաղթելու հրահանգին հակառակեցայ եւ ընդարձակ տեղեկագրով մը Պոլիս իմացուցի, թէ անտեղի է այդ, թէ՛ այս տարագրութիւնը Դ. բանակի շրջանակին տնտեսութեան եւ երկրագործութեան վրայ գէշ պիտի ազդէ. սակայն ինծի սղղարարուեցաւ, թէ քաղաքային պաշտօնեաներուն տրուած հրահանգին պէտք չէ միջամտել եւ միայն անոնց օժանդակելի. այսպէսով, այս ալ չկրցայ արգիլել:»

«Միայն թէ ըստը հայ գաղթականներուն Միջագետք զրկուելը, անոնց թշուառութեան պատճառ ըլլալուն վրաստահ, ասոնց մէկ մասին Սուրիոյ, Պէլուսի եւ Հալպի նահանգներուն մէջ տեղաւորուելու յարմար տեսայ եւ պրնդեցի. եւ այս մասին Պոլսոյ հաւանութիւնը ստացայ: Ահա այսպէսով վերոյիշեալ նահանգներու մէջ 150 հազարի մօտ հայերուն բնակութեան խնդիրը կարգադրեցի:

«Ասոնց որբերուն, այրիներուն եւ այրերուն մատուցած ծառայութիւններս հոս կրկնելը ամօթ կը համարեմ:

Ինծի այնպէս կը թուի որ, եթէ ստոնք մանրամասնօրէն յիշեմ, մարդասիրական պայտամներով մատուցած այս ծառայութիւններս իրենց բարոյսական արժէքը պիտի կորսնցնեն:

«Սակայն, հակառակ այսչափ ծառայութիւններու, մեր քաղաքական հակառակորդներուն դիւ ալ հայկական տարագրութեան մէջ բաբոյսապէս պատասխանատու նկատելու եւ նոյնիսկ զինադադարի ընթացքին Պոլսոյ մէջ կազմուած պետական Առեւտնին կողմէ իր տարագրութեան եւ ջարդերուն գործակից մահուան պատասխարտուելու փոխան, այս մտքերը ապր ինքնարդարացման տեսակետով յարմար պատեցի:

«Այս բացատրութիւններէն հանրային կարծիքը կըրնայ բորոնել, թէ հայկական տարագրութեան եւ սպանդին հետ եւ երբեք անոնցութիւն չունիմ. տարագրութեան որոշումին արուած ժամանակ եւ խորհրդակցութեանց չմասնակցեցայ. ո՛չ թէ ջարդելու տուի, այլ արգիլեցի եւ տարագրութեան սկիզբէն միշտ ետքը գաղթականներուն ամենամեծ ծառայութիւններս շտայեցի:

«Սակայն եթէ Պոլիս պանուէր եւ Արեւելեան Անատոլուի նահանգներուն մէջ բանակին հետեւ կատարուած գործերուն տեղեկի ըլլալով խորհրդակցութեանց մասնակցէի, արդեօք տարագրութեան որոշումին համամիտ պիտի գտնուէի՞... ստիկա հիմա չեմ կրնար որոշել:

«Միայն վստահ եմ, թէ հայերը մեր կողմասի բանակին նահանջի դիմը վստանելու եւ բանակին ամբողջական քայքայումին պատճառ գտնուելու յեղափոխութիւններ յատկացնել չէին բաշտած:

«Այնպէս կը կարծեմ, որ ընկերներս նկատի առած են, որ փոխանակ ամբողջ Օսմանեան հայրենիքը վտանգելու եւ Անատոլուի ամբողջութեամբ Ռուսիոյ կողմէն գրաւման պատճառ գտնուելու ընդհանուր ազգային մը առիթ տալու, հայ ազգը ամբողջութեամբ վնասելու անկարող միջավայր մը փոխադրել:

«Ես այս կէտը վճռելու իրաւասու դիրքի մը մէջ չբաշտուելու, ասոր լուսարանութիւնը ընկերներուս տալիք բացատրութիւններուն եւ ցոյց տալիք պատճառներուն կը թողում: Գալով տարագրութեան պարզած խղճալի տեսարաններուն, Ռուսական գրաւման ժամանակ հայերուն հալածանքներէն ազատելու համար Տիգրանակերտի վրայով՝ Հալպի-Ատանայի ճամբով՝ Գոնիա, եւ էրզրումէն ու Երզրնկայէն՝ Սեբաստիա ապաստանած Բիւրա եւ Թուրք

գաղթականներուն պարզած տեսարանները նուազ խղճալի չէին: Սակայն անոնք իսլամ ըլլալուն համար ոչ մէկ Գերման կամ Ամերիկեան միախոնար ասոնց մասին տեղեկագիր գրեց եւ ասոնց արգահատելի վիճակը ներկայացնելու խիղճ չունեցաւ:

«Ընդունինք որ, Օսմանեան կառավարութիւնը Արեւելեան Անատոլիոյ նահանգներէն 1-1/2 միլիոնի մօտ հայեր տարադրած է եւ ասոնցմէ 600,000ը ճամբու ընթացքին մասամբ սպաննուած եւ մասամբ ալ անօթութեան եւ թըլուառութեան հետեւանքով մեռած են, սակայն Տրապիզոնի, Էրզրումի, Վանի եւ Պիթիիսի նահանգներուն Ռուսիոյ գրաւման ժամանակ հոն բնակող Քիւրտերէն եւ Թուրքերէն արդեօք որքա՞նք հայերու կողմէ սպաննուած եւ որքա՞նք պառսպաղթելու ժամանակ կորսուած են. ասոր մէնք պատասխանենք. այդ պատճառաւ մեռնող Թուրքերուն եւ Քիւրտերուն թիւը անկասկած 1,5 միլիոնը կ'անցնի(*):

«Ինչո՞ւ հայերուն ընդհանուր ջարդին համար Թուրքերը պատասխանատու կը նկատուին, իսկ Թուրքերու եւ Քիւրտերու ջարդին ու թշուառութեան հայերը պատասխանատու չեն նկատուիր. եթէ ոչ Թուրքին եւ Քիւրտին արժէքը Մորկընթառուերու, Մանսելթալմներու նման զիւանագէտներու համար եղածին պէս ընդհանուր մարդկութեան համար ալ զէրոյի՞ հաւասար է...»

«Ո՛չ, պարոններ, ո՛չ. այս ժողովուրդին երկուքն ալ անիրաւարար կ'ամբաստանէք. յանցաւորը ասոնք չեն, ասոնք իրարու դէմ զրգոող Ռուս զիւանագիտութիւնն է: Թուրքը սպաննելու եւ անոր դարաւոր ազգային արժանապատուութիւնը ոտնակոխելով ժառանգի տիրանալ փափաքող եւ իրականութեան մէջ արիւն խմելէ ուրիշ նպատակ չունեցող Ռուսիան, հայերը Թուրքերու դէմ հանեց, Թուրքը չմեռնելու համար հայը սպաննել խորհեցաւ եւ մեր ահանատես եղած աղէտը ասկէ ծագում առաւ եւ ըսուածին պէս մէկ կողմէն 600,000 հայ եւ միւս կողմէն 1,5 միլիոն Թուրքեր եւ Քիւրտեր բնաջնջուեցան:

«Հիմա ալ խպնիլ չգիտցող Ռուս զիւանագիտութիւնը եւ անոնց Մորկընթառուի նման յիմար եւ ապուշ պնակալէզները, բոլոր յանցանքը բնաջնջելու ուզուած Թուրքին վերագրելու համար՝ աշխարհի մամուլին մէջ բարբառանքներ տեղացնել կ'աշխատին:

(*) Առանց մեկնաբանութեան:

«Մանսելթալմ հայերուն, Վանը բացառութիւն ըլլալով, ո՛չ մէկ տեղ յեղափոխութիւն չյարուցած ըլլալին կը դրէ, ես թէեւ յիշեցի, թէ Արեւելեան Անատոլիոյ նահանգներուն եւ մեր կովկասի բանակին կոնակը անցած դարձածներուն տեղեակ չեմ, սակայն բանակիս շրջանակին մէջ եղածներուն քաջատեղեակ եմ:

«1915-ի կէսերուն Ձէյթունի եւ Ուրֆայի մէջ ծագած խռովութիւնը, հայոց, կատարեալ գինեալ յեղափոխութենէն ուրիշ բան չէր: Մուսա լերան կողմերն ալ ծագած ապրստամբութիւնը այս յեղափոխութեան շարքէն էր: Ըստ իս փաստուած իրականութիւնն է, որ Եսկէնտէրունի ծոցին սկիզբը եղող Ռաս էլ-Պընզըրէն սկսեալ մինչեւ Տէօրթ-Եօլ Մուսա Լեռ, Հալէպ, Այնթապ, Ուրֆա եւ Ձէյթունի կողմերը ծագելիք հայ յեղափոխութիւնը՝ Սուրիան Անատոլուէն բաժնել ծրագրող Ֆրանսական եւ Անգլիական Արեւելեան Միջերկրականի բանակներու հրամանատարներուն՝ (Չանազ Գալէի ամենասաստիկ ընդհարումներուն ժամանակ) հայերու տուած հրահանգին համաձայն կատարուած է: Արդէն այս կողմերը հայերը չատոնց պատրաստուած ըլլալուն, միայն գործի սկսելու համար հրամանի կ'ըսպասէին:

«Արդեօք իմ այս համոզումիս սխալ ըլլալը չահազըր-զիւ տէրութեանց պատկան պաշտօնեաները կրնա՞ն փաստել. կը կարծեմ որ, հիմա որ այլեւս պատերազմը վերջացած է, իրականութեան տեղեակ հանրային կարծիքին առջեւ այս կէտերուն խոստովանութիւնը պատուաւոր գործ մը կ'ըլլայ»:

* * *

Անգլիացիներ եւ Ֆրանսացիներ երկրորդ անգամ Չանազ Գալէի վրայ յարձակելով կարեւոր քանակութեամբ ուժ ցամաք հանած եւ արիւնալի ու դժոխային պատերազմի սկսած էին:

Չանազ Գալէի պատերազմը որչափ որ բանակին հերոսութիւնը ապացուցած էր, սակայն կորուստը սարսափելի էր: Չանազ Գալէի պատերազմին 200 հազարէն աւելի երիտասարդ զինուորներ նահատակուած եւ ասոր կրկինն ալ վիրաւորուած էր:

Պոլսոյ եւ շրջակայ հիւանդանոցները վիրաւորներուն չբուժելուն, մեծ տուներ, պալատներ, հիւանդանոցներու վերածուած էին. առողջապահական պայմաններուն եւ դեղորայքի անբաւարարութեան պատճառաւ վիրաւորներուն կէսէն աւելին մեռած էին:

Ընդհանուր պատերազմին Չանազ Գալէ մահ, Չանազ Գալէ զրկուիլ՝ դժոխք զրկուիլ կը նշանակէր:

Չանազ Գալէի պատերազմական դաշտին վրայ տեղի ունեցած ապշեցուցիչ դէպքերուն վարագոյրը մինչև այսօր ոչ ոք բանալ ուզած է. ամէն ոք այս կէտը զինուորական պատմութեան ձգած է:

Ճեւտէթ Քէրիմ պէյ, Չանազ Գալէի պատերազմը հետեւեալ ձևով կը նկարագրէ. —

«Մէկ կողմը ահաւոր տորմիզ, հողին մակերեսը ձևափոխող խոշոր Թնդանօթներով, արեւը խափանող օդանաւերով, բազմաթիւ ընդծովեաներով զինուած եւ ամպերէն վեր ու հորիզոնէն անդիէն յարձակող բանակ մը, միւս կողմը՝ մէկ փամփուշտն իսկ խնայողութեամբ գործածելու հարկին տակ գտնուող, զրկանքներու պատճառաւ վիրաւորուելէն ետք սեւ հողը գրկող հերոսներու բանակ մը:

«Այս երկու բանակները ճիշդ 256 օր, առանց իբարու շունչ առնել տալու՝ շարունակ մաքառեցան, նիւթական անհամապատասխան պայմաններով այս երկու բանակները երկար ժամանակ ընդհարում ունեցան, ի վերջոյ տկար կարծուած կողմը զօրաւոր կողմին յաղթեց:

«Այս դէպքը նիւթին՝ հաւատքին առջեւ, փառասիրութեան եւ բռնութեան՝ առաքինութեան եւ հայրենասիրութեան առջեւ, սնանկ ըլլալուն ամենացայտուն մէկ օրինակն է»:

* * *

Չանազ Գալէի մէջ արիւնոտ պատերազմը շարունակելով մէկտեղ, ամբողջ Թուրքիան խիստ պաշարման տակ առնուած էր: Թուրքիան՝ Պուլկարիոյ, Աւստրօ-Հունգարիոյ եւ Գերմանիոյ հետ միայն կրնար յարարերիլ: Այս վրնակիցներուն երկիրներն ալ պաշարման օղակի մէջ առնուած ըլլալուն՝ պարենաւորումը սոսկայի ղժուարացած էր, իսկ ամենէն վտանգաւորը, ամենամեծ աղէտը՝ հացի պակասն էր:

Թուրքիոյ մէջ ցորեն չէր մնացած, եղածն ալ իթթի-հատ-Քէրագգը կուսակցութեան ակտիւտ շարաշահներուն ձեռքը անցած էր: Ժողովուրդին տրուած օրական 300 կրամ հացը աւլուքի խառնուրդ մըն էր եւ զոր շուներն անգամ չէին կրնար ուտել: Չեռքէ ծախուած զինուորական հացին ալ դրամ հասցնել ամէն մարդու չէր վիճակուած: Մաքուր հացը իթթիհատի պարալլուխներուն յատկացուած ըլլալուն՝ Թաքաւորական պալատն անգամ անկէ զբրկուած էր:

Շրջաբերութեան հանուած թղթադրամը իր արժէքը կորսնցուցած էր եւ գնման կարողութիւնը տասը անգամ պակասած էր. Ժողովուրդը սղութեանն ու սովէն կը տառապէր, ուտեստեղէնի գինը 200 անգամ բարձրացած էր: Չարաշահութեան չափը անցած էր: Ժողովուրդին սնունդը կը դողցուէր: Ժողովուրդը հոգացող, անոր ցուերն ու պէտքերը թեթեւցնող չէր մնացած: Պետական մարդիկ, իթթիհատի ղեկավարներ, ժողովուրդին ներկայացուցիչը ճանչցուած երեսփոխաններ, մէյ մէկ պատուաւոր ս. . . . . վաճառականներ զարձած էին: Նշանաւոր գրագէտներ, բանաստեղծներ՝ այս պատուաւոր վաճառականներու գասին միացած էին: Այս նորելուկ գողերու խմբակին շարաշահութիւնները հրեաներու՝ այս նշանաւոր վաշխառուներու կողմէ կը ղեկավարուէին: Ամէն ինչ, փոխադրու թեան միջոցներն ալ կը շահագործուէին: Առանց իթթիհատ եւ Թէրազգը կուսակցութեան պաշտպանութեան՝ դարձ տեսնել, ապրիլ, անկարելի դարձած էր:

Վասիլոն ծախելը հարստանալու միջոց մըն էր: Ղեկավարները՝ փոտարանողներուն եւ կամ արժէքաւոր նուէրներով զիրենք դո՛ւ ձգողներուն վակոնի թուղթ կու տային: Այս շտրճիւն արժանացողները զանոնք յանձնակատարներուն կը ծախէին եւ առանց յոյնութեան՝ հազարաւոր ոսկիներ կը գանձէին: Այս եւ ուրիշ միջոցներով պատերազմէն առաջ տասը փարա չունեցող սինթորներ միլիոններու տիրացան:

Հանրային կիներուն փետուրով լեցուած բարձերու տեղ՝ հազարնոց թղթոսկիներով լեցուած բարձեր նուիրել . . . Աւստրիացի Միլովիչ անուն պարու հիին մէկ գիշերուան համար 25,000 թղթոսկի տայ. . . Մեծ կողի մէջ ընկերներու խնճոյքի պահուն, կէս գիշերուան մօտ հանրակիտո՞ մը փափաքին վրայ մասնաւոր շոգեմակոյցիով Բերաի Թոպատիանէն պայպպպակ բերել տալու նման ծախսերը. . . այս պատուաւոր վաճառականներու համար նորութիւն դարձած էր:

Ընդհանուր երկրի կեանքին մէջ ամենբոլ աշնակութիւն մը յառաջացած էր: Ժողովուրդին մէկ մասը անօթութեան, թշուառութեան եւ ասկէ ծագում անուոց հիւանդութիւններէ հիւժիլով արցունք կը թափէր, իսկ իթթիհատի պատերազմի շնորհիւ հարստացածներն ալ ճոխութեան մէջ անփայլ կեանք մը կ'ապրէին:

Վերջապէս մէկ կողմէ աշտանելի շտայութիւն եւ ցուփութիւն, միւս կողմէ՝ խոճալի անօթութիւն եւ թշուառութիւն կը տիրէր:

Բանակին մէջ ծառայող սպաներուն ընտանիքները այս երկու դրութեանց մէջ առանձնաշնորհեալ դասակարգ մը կազմած էին: Ասոնք իրենց աւելորդ կահերը եւ գոյքերը ծախելով կ'ապրէին:

Այս աւարտութեան շրջանին ամենէն նողկալին՝ Հիւսէյին Ճահտի նախագահած Զարաշահութեան Արգելիչ Յանձնախումբը եւ Գարա Քէմալին հիմնած Ազգային Արտադրութիւն եւ Ազգային ընկերութիւնները եղած են:

Զարաշահութեան արգելումը շարաշահութեան աղբիւր դարձած էր: Անատուրի բուրդն ու բամպակը Ազգային Արտադրութիւն ընկերութեան վստահուած էր: Բերքը ուրիշ ընկերութեան մը տրուած էր: Այս ընկերութիւնները ամէն տեղ, մասնաւորապէս բերքերու ամենէն առատ վայրերուն մէջ «ընկերներէն» բաղկացած մասնաճիւղեր ունենալով, տեղւոյն վաճառականներէն կը ղնէին, եւ իրենց Ընկերութեան հաշույն եւ անուան Պոլիս կը փոխադրէին: Եոզեկաւքով վաճառքի ապրանք փոխադրել ասոնցմէ զատ ոչ ոքի կ'արտօնուէր:

Բերքը գիւղացիներէն հաւաքող միջնորդները այս Ընկերութեան հաշույն գնող մէյ մէկ յանձնակատարներ դարձած էին:

Բերքին սակը Ընկերութիւնը կ'որոշէր: Այս գործին մէջ վնասուողը գիւղացին եւ արտադրողն էր. իսկ երեւակայութենէ դուրս հարստացողներն ալ Ընկերութիւնը եւ ասոնց գործակատարներն էին: Մէկ զուրուշի առնուած ապրանք մը 200 զուրուշի կը ծախուէր:

Մէկ կողմէն Գարա Քէմալին սեւ փորձանք դարձած Ազգ. Ընկերութիւնը ժողովուրդը կեղեքելով կը հարստանար, մինչ ընդհանուր պարենաւորումի նախագահ Թոփալ Իսմայիլ Հազգը փաշայի վարչութեան տակ գտնուող Բումէլիի, Անատուրի եւ Սուրիոյ երկաթուղիները, վաճառականական փոխադրութեանց յատկացուած վակոններու բաժանման մէջ ապօրինի շահեր կ'ապահովէին:

Վակոններու բաժանման մէջ կատարուած այս ապօրինութիւնները, ապրանքի եւ պարէնի փոխադրութեան ծախքերը կրկնապատկելով, ժողովուրդը իր առօրեայ սրնունդը շատ սուղ գնելու կը ստիպուէր:

Ժողովուրդին քաշած տառապանքը անաւանիլի դարձած էր. գիւղացիին ձեռքը դանուած բերքերը բանակի անուշով եւ ոչինչ գնով կը գնուէր, դրամի տեղ ալ յառաջիկային իրենց տուրքերուն տեղ հաշուելու պայմանաւ մէյ մէկ մուրհակ կը տրուէր եւ այս թուղթի կտորով զնուած

րերքն ալ մինչեւ զինուորական ամբարները գիւղացիին միջոցաւ կը փոխադրուէր:

Նկատի առնենք, օրինակի համար, մէկ էջ ունեցող գիւղացի մը Մէճիտ Էօզէն գիւղէն մինչեւ Անգարայի զինուորական ամբարը (իչու գնացքով 12 օրուան ճամբայ) ցորեն փոխադրելու ստիպուի, բոնութեան չափը կը հասկըցուի, քանի որ մէկ իշուն փոխադրելիք ցորենը 60 շիւօն շանցնիր. սակայն այդ իշուն 12 օրէն հասնիլը եւ 10 օրէն վերադառնալը եւ այդ շրջանին իշուն կերը ու տիրոջ ճամբու ուտելիքը եւ ծախքը հաշուելու ըլլանք՝ փոխադրուած ցորենին փոխարժէքին քանի մը անգամը գիւղացին տուժած կ'ըլլայ: Եթէ անոր գիւղական աշխատանքէն ետ մնալուն պատճառաւ ենթարկուելիք վնասներն ալ զուամարենք, կրնաք չափել, թէ գիւղացին ինչպիսի զրկանքներու կ'ենթարկուէր:

Բոնութեան եւ կաշառակերութեան տեսակները շատ էին: Տեղական եւ զինուորական ամբարներու պաշտօնեաներուն ապրանքը ստանձնելու առեն 10 առ հարիւր պակաս կշռելով՝ տարբերութիւնը բաժնու ինիլին՝ սրիկայութեան, զողութեան եւ անբարոյութեան աղ ու պղպեղն էր:

Թշուառութենէ ու անօթութենէ զանազան վարակիչ հիւանդութիւններ յառաջ եկած էին. թիֆուս ժանտախտէն աւելի սուեր կը գործէր, կարծես հոգևոր մանկաղը ձեռք առած օրական հազարաւոր կեանքեր կը հնձէր:

Պատուի եւ ուղղամտութեան արժէքը կորսուած, անօթութիւնը եւ առատութիւնը երկրին բարոյականը բոլորովին խաթարած էին:

Իթթիհաս-Թէրապը կուսակցութեան անբարոյացած շրջանին, այդ եւ կին առանձնաշնորհեալ ղէմքեր կային: Ասոնցմէ իւրաքանչիւրը ուրոյն դեր ունէր: Ասոնց մէջ Պալիտէ Էտիպ բարձր դիրք ունէր, հետեւաբար այս կինը ճանչնալ աւելորդ չըլլար:

Պալիտէ Էտիպ Հանրմ, հրեայ, ապա խոյամացած էտիպի աղջիկն էր, Թուրքիոյ մէջ բարձր ուսում առած, արգիլականութեան կողմնակից ազատատենչ կիներէն էր. համաշխարհային պատերազմին Իթթիհաստի բրորականտիստը եւ Սուրիոյ աղջկանց վարժարաններուն ջննիչը բլալով, Սուրիոյ եւ Պոլսոյ միջեւ անդադար երթելու կած, զանազան ճամբորդութիւններ կատարած, ձէմայ փաշայի, ապա Թալատթի, եւ ի վերջոյ Մուսթաֆա Քէմալ փաշայի սիրուհին եւ խորհրդատուն եղած էր: Այս անձերուն մօտ ունեցած դիրքը, Տիկին Փամբատուրի Լուիսիկոս Ժե. Ի

մօտ ունեցած դիրքը կը յիշեցնէր եւ տէրութեան կարեւոր գործերուն իսկ միջամտելէ չէր քաշուեր:

Երբ Իթթիհատի իշխանութիւնը տապալեցաւ, Սալի-տէ Էտպ Ամերիկեան քննիչ յանձնարուամբի մօտ Ամերիկայի հովանաւորութիւնը պահանջողներէն առաջինն էր: Իզմիրի Յոյներու կողմէն գրաւման ժամանակ կծու ագգայնական մը դարձած եւ սակայն ապահոված շահերուն համար Ամերիկեան հովանաւորութիւնը նախընտրելէն չըզազրելով, էրզրում գտնուող Մուսթաֆա Քէմալ փաշան ձեռք ձգելու, իր սոյն նպատակին յարիւ տալու համար հետեւեալ նամակը գրած էր:

«Նորին Վսեմութիւն Մուսթաֆա Քէմալ փաշային,

«Յարգելի Տէ՛ր,

«Թուրքիոյ քաղաքական կացութիւնը շատ փափուկ փուլի մը մէջ մտաւ. մեր ուղղութիւնը ճշդելու համար Թուրք ժողովուրդի դիմակը վերցնելով ազատ քայլ մը առնելու ժամանակն ալ անցնելու վրայ է:

«Պոլսոյ մէջ, արտաքին կացութիւնը հետեւեալ կերպով կը մեկնարանուի: Ֆրանսա, Իտալիա եւ Անգլիա Թուրքիոյ հովանաւորութեան խնդիրը որչափ ալ Ամերիկայի առաջարկած են, սակայն ամէն ջանք կը թափեն որ ան մերժէ:

«Ֆրանսա՝ Սուրիոյ մէջ տուած կորուստը Թուրքիոյ մէջ դարմանել կ'ուզէ: Իտալիա պատուաւոր կայսրութիւն մը ըլլալով, բացէ ի բաց կը յայտարարէ, թէ Անատոլիէն բաժին մը ստանալու համար պատերազմի մասնակցած է: Անգլիոյ խաղը աւելի նուրբ է: Ան Թուրքիոյ միութիւնը, արդիականանալը, Էրազան անկախութեան մը տիրանալը սպառնալի համար իսկ չի փափաքիր:

«Նոր միջոցներով եւ գիտութեամբ արդիականացած եւ զօրացած իսլամ Թուրք կառավարութիւնը, ղեկավարուած Մարգարէի փոխանորդութեամբ, Անգլիոյ իսլամ հպատակներուն համար գէշ օրինակ մը կը հանդիսանայ:

«Եթէ Անգլիա ամբողջ Թուրքիոյ տիրանայ, զայն անդամահատելով քանի մը տարուան մէջ չլու գաղթավայրի մը պիտի վերածէ: Սակայն նկատի ունենալով, որ առանց Ֆրանսայի հետ պատերազմելու իր նպատակը իրադրծել պիտի չյաջողի, չի կրնար այս քաղաքականութիւնը հետապնդել. բայց երբ Թուրքիոյ ամբողջականութիւնը պաշտպանել հարկ տեսնուի, այսինքն երբ հասկնայ, թէ Թուրքիոյ բաժանումը զինուորական մեծամեծ գոհողութիւններու կը կարօտի, լատին ցեղը Թուրքիա չմտցնելու համար

Ամերիկեան հովանաւորութեան պաշտպան կը կանգնի. արդէն Անգլիացի դիւանագէտներ այս ուղղութեան կը յարին եւ Մորիսոնի նման նշանաւոր դէմքեր՝ Ամերիկայի ամբողջ Թուրքիոյ վրայ հովանաւորութեան կողմնակից կը գտնուին:

«Ուրիշ լուծում մըն ալ կայ. Թուրքիան՝ Թրակիայէն, Իզմիրէն, Ատանայէն, կարծեմ Տրապիզոնէն եւ անպայման Պոլսէն անջատելէն ետք, նախկին օտար առանձնաշնորհումներով կաշկանդուած եւ շնչահեղձ սահմաններով անկախացնել:

«Մեզի համար Պոլսոյ մէջ իբր նուազագոյն չարիք, հին եւ նոր Թուրքիոյ սահմաններով Ամերիկայի հովանաւորութիւնը յարմար կը նկատենք հետեւեալ պատճառներով.—

Ա.— Ամէն պարագայի տակ, մեր մէջ Քրիստոնեայ փոքրամասնութիւն մը պիտի մնայ: Ասոնք թէ՛ Օսմանեան հպատակութեան իրաւունքները պիտի վայելեն եւ թէ՛ Եւրոպական տէրութիւններուն վստահելով խռովութիւններ պիտի հանեն եւ դիւանագիտական միջամտութիւններու տեղի պիտի տան եւ մեր երեւութական անկախութենէն, ի նպաստ այս փոքրամասնութիւններու, ամէն տարի հողեր պիտի կորսնցնենք:

«Կազմակերպուած կառավարութիւն մը եւ արդիական վարչաձեւ մը ստեղծելու համար, Պատրիարքարանի քաղաքի. առանձնաշնորհումները, փոքրամասնութեանց օտար տէրութիւններու պաշտպանութեամբ յաճախակի սպառնալիքները պէտք է չէզոքացուին. փոքր եւ տկար Թուրքիա մը ասիկա չի կրնար գլուխ հանել:

Բ.— Ջիրար ոչնչացնող, աւազակութեան եւ արկածախնդրութեան համար ապրողներուն փափաքը գոհացնող պետական վարչաձեւի տեղ, ազգին բարօրութիւնը եւ յառաջդիմութիւնը ապահովող, ժողովուրդին գիւղերուն առողջապահական պայմանները եւ մտայնութիւնը արդիականացնող պետական վարչաձեւի մը կը կարօտինք, եւ ասոր համար պէտք եղած դրամը, մասնագիտութիւնը եւ ուժը չունինք. քաղաքական փոփոխութիւնը քաղաքական գիտութիւնները կ'աւելցնէ:

«Ոչ-քաղաքակիրթ Ծիլիպեան կղզիները այսօր ինքնավար դարձնող Ամերիկան՝ մեր հաշտոյն կու գայ: 15-20 տարի տոկալէ ետք, նոր Թուրքիա մը, զարգացած, իրական անկախութեան գաղափարը իւրացուցած Թուրքիա մը, միայն Ամերիկան կրնայ ստեղծել:

Գ. — Արաաքին մրցակցութեանց եւ միջամտութեանց վերջ տալու համար, զորաւոր պաշտպանի մը պէտք ունինք եւ այս՝ միայն դուրսէն կրնանք գտնել:

Դ. — Այս օրուան կատարուած իրողութիւնները բաւնալու եւ անմիջապէս մեր դատը աշխարհի դէմ կարենալ պաշտպանելու համար, հարկ եղած ուժը ունեցող տէրութեան մը պաշտպանութիւնը խնդրել պէտք է. գրաւատենչ Եւրոպայի հազար ու մէկ խաղերուն եւ քաղաքականութեան դէմ, իրրեւ փոխանորդ, եթէ յաջողինք Ամերիկան չահլի եւ ճակատեցնել, ապագայի համար Արեւելեան խընդիրն ալ լուծած պիտի ըլլանք:

«Ինչպէս կարգ մը մարդիկ կը պնդեն, Ամերիկա պաշտօնապէս կրօնական հակում եւ կողմնակցութիւն չունի: Քրիստոնեաներուն նպատտ տուող միսիոնարը Ամերիկայի պետական մեքանիզմի հետ կապ չունի:

«Ամերիկայի պետական մեքենան անկրօն եւ անցեղ է: Ան ներդաշնակ կերպով զանազան ազգութիւններու եւ կրօններու պատկանող ժողովուրդները համերաշխութեամբ կառավարելու ձեւը գիտէ:

«Ամերիկա՝ թէեւ Արեւելքի մէջ հովանաւորութիւն եւ Եւրոպայի դէմ պարտականութիւն ստանձնել չուզեր, սակայն անոնք արժանապատուութեան եւ Եւրոպայի դէմ գերակռութեան ետեւէն վազողներ են:

«Անոնք Եւրոպայի ցոյց տալ կ'ուզեն, թէ ժողովուրդ մը անկեղծօրէն էրը իրենց դիմէ, այդ ժողովուրդին եւ երկրին համար ինչպիսի լաւ վարչաձեւ մը կրնան ստեղծել:

«Ամերիկայի պաշտօնական շրջանակներուն մէջ ի նըպտատ մեզի բաւական համակրութիւն մը յառաջացած է: Իրրեւ հայասէր Պուլիս եկող կարգ մը ամերիկացիներ, Թուրքիոյ բարեկամ եւ Թուրքիոյ բրորականութիւնը դառնալով վերապարձան:

«Այս հոսանքը ներկայացնող պաշտօնական եւ անպաշտօն Ամերիկացիներուն գաղտնի նպատակը սա է. Թուրքիան՝ առանց հողային բաժանման, հին սահմաններով եւ միութեամբ պահելու պայմանաւ, ընդհանուր եւ միակ հովանաւորութիւնը առնել կ'ուզեն: Սուրիան՝ Ամերիկեան Յանձնախումբին հոն գտնուած պահուն համաժողով մը գումարած եւ Ամերիկան ուզած է: Սուրիոյ այս խնդրանքը Ամերիկայի մէջ ջերմ ընդունելութիւն գտած է:

«Ամերիկեան պաշտօնական շրջանակը մեր երկրին մէջ Հայաստան մը ստեղծելու հակում չունի. լաւատեղեակ շրջանակներէ տեղեկացած եմ որ, եթէ Ամերիկան ընդունի

հովանաւորութիւնը՝ բոլոր ազգերը հաւասար իրաւունքներով եւ մէկ ազգի մը դատակները սրպէս նկատի պիտի առնէ:

«Սակայն Եւրոպա անպայման Հայաստանի մը խնդիրը պիտի յարուցանէ, մասնաւորապէս Անգլիա հայերուն փոխառութիւն ընել կ'ուզէ եւ Ամերիկեան հանրային կարծիքին մէջ հայ ազգատեալներու ի նպատտ դեր մը խաղալու կ'աշխատի:

«Եւրոպայի վախը մեր բունիմացիներուն միտքը կ'ըրգրողեցնէ: Բէշատ Հիքմէթ ուէյ, Ճամի պէյի նման մեր ամբողջականութիւնը հետապնդող գիւսնապէսներ՝ հայկական խնդրին լուծման մասին ասաջարկ մը ունին, որուն համար պաշտօնապէս Չեզի կը գրեն:

«Շատ վտանգաւոր ժամանակ կ'անցնենք: Անաստուրի շարժման համակրողը, միայն Ամերիկան է: Անգլիացիները Ամերիկան համոզել կ'ուզեն, թէ այս շարժման նպատակը քրիստոնեաները ջարդել եւ Իթթիհատականները կրկին դիրքի բերել է: Այս շարժումը կատեցնելու համար միշտ գինուորական ուժ մը պրկել կը խորհուի: Ասոր համար Անգլիացիները համոզելու կ'աշխատին, նոյնիսկ, իրողեկ շրջանակներէ կը տեղեկացուի որ, եթէ այս շարժումը փութով եւ յաւատարմութիւններով ծառայի եւ քրիստոնէահարած զոյն մըն ալ չունենայ, Ամերիկայի մէջ աւելի համակրութիւն պիտի չահի:

«Մինչեւ որ Սերաստիոյ Համաժողովը գումարուի, Ամերիկեան յանձնախումբը հոս ձգելու կը ջանանք, թեբեւ Համաժողովին Ամերիկացի թղթակից մըն ալ գրկելու յաջողինք:

«Ահաւասիկ բոլոր ասոնց դէմ մեր դատը պաշտպանելու համար, փոխանակ ներկայացած այս առիթները ձեռք վախցնելու, բաժանման եւ քայքայման վտանգին դէմ Ամերիկայի դիմելու ստիպողականութիւնը յարմար կը տեսնեմ: Ընկեր Վասրֆին հետ խորհրդակցեցանք եւ մեր համաձայնած կէտերուն շուրջ ինքն ալ առանձինն պիտի գրէ:

«Կը կարծեմ որ կամքի տէր, հեղինակաւոր եւ իմաստուն մէկ երկու հոգի կրնան Թուրքիան փրկել:

«Վիճարանութեան դարը անցած է. ապագային համար յառաջընթացական եւ միութեան պայքար բանալու ըստիպումն ենք: Իր սահմաններուն վրայ այսչափ զոհ արւող մեր հայրենիքը՝ գիտութեան եւ քաղաքակրթութեան համար քանի՞ զոհ տուած է: Մենք Թուրքիոյ հայրենասէր

դաւակներս, կը պահանջենք, որ անոնք վաղուան շինարարները դառնան:

«Ձեզմէ եւ ընկեր Րէուֆէն կը սպասենք, որ հիմերը սարսած մեր խեղճ հայրենիքին համար հեռատեսօրէն շարժիք:

«Յարգանքներս ներկայացնելով՝ յաջողութիւն կը մաղթեմ: Ազգային դատին համար աշխատողներու մէջ հասարակ զինուորի մը խոնարհութեամբ՝ միշտ Ձեզի հետ եմ:

Խալիտէ Էտիպ»

***

Յալիտէ Էտիպ Պոլսոյ բոլոր շրջանակներուն եւ ազատ ընկերակցութիւններու նշանաւոր մէկ անդամն էր: Պոլսոյ Անգլիական գրաւումէն ետք Անատոլու անցած եւ այնտեղի հոսանքին խառնուած էր: Կանաչ վերարկուով եւ դրուխը կանաչ ծածկոց դրած, երեւութապէս ազգին մայրը պատուանուելով այդ շրջանին Իսլամութեան քաղաքականութեան մղիչ ուժը եղած էր: Անգարա, Գարօ Էօրէնի մէջ իրեն յատկացուած չէնքը՝ դործավարներու, դիւանապետներու եւ նոյնիսկ հրոսակներու ժամադրավայրը եղած էր:

Յալիտէ Էտիպ ժամանակ մը տասնապետի աստիճանով բանակին մէջ մտած, երիտասարդ, առոյգ զինուորներու հետ ճամբորդութիւններ ալ կատարած էր...

Անգարայի բոլոր անցուդարձներուն ինքզինքը ցոյց տուող Յալիտէ Էտիպի աստղը, Լաթիֆէ հանրմին հանրապետութեան նախագահին կինը դառնալովը մարած էր:

Յալիտէ ամէն բան հաշտ աչքով կրնար դիտել ու ներել, սակայն իրեն մոռացութեան տրուելը ոեւէ կերպով չէր կրնար մարտել. անցած տարիներու իր դէմքին եւ մարմինին վրայ կատարած աւերները, ուրիշ կիներու նման չէր կրնար նկատի առնել: Ահա ասոր համար է, որ Յալիտէ Էտիպ ընդդիմադրութեան բեմին վրայ՝ երբեմն Լոնտոն եւ երբեմն Ամերիկա կը տեսնուի:

Պոլսոյ մէջ հրատարակուող «Միլլիյէթ» թերթի 25 Յուլիս 1928-ի մէջ, Օրխան Սէյֆի պէյ կը գրէ, թէ Յալիտէ Էտիպ վերոյիշեալ վայրերու մէջ տազնապ մը կ'անցընէ: Օրխան Սէյֆի պէյի այս յօդուածը Յալիտէ Էտիպը աւելի լաւ ներկայացնելուն նոյնութեամբ կ'ընդօրինակենք:

«Յալիտէ Էտիպ տազնապ կ'անցնէ:

«Այո՛, Յալիտէ Էտիպ տազնապ կ'անցնէ եւ անանկ տազնապ մը, որ ե՛ւ Ամերիկեան թերթերուն յօդուածներ,

ե՛ւ օղանաւերով Պոլսոյ վրայ յայտարարութիւններ տեղացրնէ, դարձեալ պիտի չկրնայ ջիղերը հանդարտեցնել:

«Ո՛հ, միթէ մենք բաց է ըստ չլքեցի՞նք եւ հիմա ինչե՛ր չենք խօսիր: Սալիտէ Էտիպի նման թէ՛ այր, թէ՛ կին արարած մը՝ այսչափ յարարերութենէ զրկուելու կրնա՞յ համբերել, թէ՛ այր մարդէ եւ թէ՛ կնոջ զգացումներէ պահանջուած ստացող եւ տակաւին ցանկացող այս կինը, իրեն հանդէպ ցոյց տրուած անհոգութենէ կատղեցաւ:

«Ինչպէ՞ս եղաւ որ մոռցանք. արդեօք ձէ՛մալ փաշայի մօտ իշխանութիւն վայելողը ան չէ՞ր, Երանի թէ նուրի եւ նարինջի ծաղիկները լեզու ունենային եւ պատմէին:

«Իշխանուհիի նման արեւուն տակ ման կու գար, զինուորներու մէջ հերոսի մը նման կը պտտէր, այն աստիճան ազգեցութեան տէր էր որ ուզածը մէկ ակնարկով կամ խօսքով անհետացնելու կարող էր:

«Անկախութեան պատերազմին զինուոր դարձաւ, յինասպետէն բարձր տիտղոս շտաբին, Երբ կին դարձաւ՝ սեւէ կարեւորութիւն շտաբին...»

«Կը կարծէր, որ Իթթիհատի շրջանին իր «պատուաւորութիւնը», պատիւը, ազգային շարժման մէջ կատարելութեան պիտի հասնի. աւա՛ղ, որ քաղաքականութեան մէջ հասարակ զինուորի մը եւ կին դարձած ժամանակ պատուի մը վայել յարգանքը տեսաւ:

«Ամբողջ այս անտեսումի եւ զրկանքներու դէմ զայրացած՝ Անգարայէն փախաւ, շաբաթներով, ամիսներով, նոյնիսկ տարիներով պարզ հրաւէրի մը սպասեց:

«Ա՛հ, փոքր հրաւէր մը...»

«Երբ այս ալ զլացուեցաւ, իր սողմը պարպեց, այսօր գրչէն արտասուքի նման մեկան կը հոսի:

«Այլեւս ինչե՛ր պիտի չգրէ, ինչե՛ր պիտի գրէ, թող խօսի: Մենք անոր սիրտը կը ձանձնանք, խեղճ Յալիտէ Էտիպ, կը տառապի անոր համար որ ոչ այր կրցաւ ըլլալ եւ ո՛չ՝ կին:

«Այս կէս այր, կէս կին արարածը ահաւասիկ, այսօր Լոնտոնի մէջ իբր քաղաքական գառանցանք, իր յիսուն տարիքին տազնապը անցնելու վրայ է»:

***

Ամերիկայի Նիւ Եորք քաղաքը լոյս տեսնող հայատառ թուրքերէն «Քահմիւմա» հանդէսի 30 Մարտ 1929-ի թիւին մէջ Պր. Նազգաչեանի ստորագրութեամբ հրատարակուած յօդուածը՝ սոյն խնդրին հետ կապ ունենալուն՝ նոյնութեամբ կ'արտագրենք:

Պր. Նուպուշեան այս յօդուածին մէջ կը գրէ, թէ Սալիտէ կտիպ այս օրերս Ամերիկայի բոլոր կողմերը պատելով թրքութեան անուշով ճասեր կ'արտասանէ: Յիշեալին ծագման եւ անցեալի մասին թէ եւ մենք ծանօթ ենք, սակայն հոս, Նիւ Եորքի մէջ կայ անձ մը, որ Սալիտէ կտիպի ծնունդէն ասդին անոր կեանքին ծանօթ, բարձր ուսում առած, բանաստեղծ, գրագէտ եւ պատուաւոր մէկն է:

Այս անձին տեղեկութեանց համաձայն, Սալիտէի հայրը Աեյանիկցի հրեայ մըն է. կրօնափոխ մէկը չէ. բուն հրեայ մըն է: Ան երիտասարդութեան ժամանակ Թուրքի մը ծառայ կ'ըսէ, քանի մը տարի ետք իսլամացած եւ կտիպ անունը առած է: Կտիպ՝ Ալի Շամիլ փաշայէն արձակուած կնոջ մը հետ ամուսնացած է եւ Սալիտէ այս ամուսնութեան պտուղն է:

Սալիտէ իր ուշիմութիւնը հրեայ արիւնէն ժառանգած եւ Ամերիկեան վարժարանի ուսման շնորհիւ զարգացած է:

Սալիտէ ժամանակ մը Սալէհ Չէքի(*) անունով երիտասարդէ մը մաթեմատիքի դաս առած էր: Այս վերջինը թէ եւ ամուսնացած եւ զաւակներու տէր էր, սակայն զանոնք լքելով Սալիտէին ետեւէն ինկած եւ անոր հետ ամուսնացած էր: Վեց տարի ետք այս մարդը Սալիտէին կողմէ հին հազուատի նման մէկ կողմ նետուած եւ թշուառութենէ մեռած էր: Սալիտէ յետոյ կրօնափոխ հրեայ Իտնանի հետ ամուսնացած էր:

Այս տեսակցութիւնն ալ նոյնութեամբ արձանագրելի հարկ տեսնուած է:

Յարգելի ընկերս ճաշարանի մէջ տեսնող Սալիտէ կտիպ, դայն իր մօտ հրաւիրած եւ անոր որպիսութիւնը հարցնելէ յետոյ մէջերնին հետեւեալ խօսակցութիւնը սկըսած էր:

Խալիտէ կտիպ.— Պարոն, Թուրքիոյ ներքին կացութեան տեղեակ էք. Թուրքին արեան գնով ձեռք բերուած յաղթանակը, զինուորական միապետի մը քմահաճոյքներուն եւ բռնութիւններուն գործիք դարձաւ: Այս միապետը իր քանի մը ընկերներով հայրենիքը դէպի վտանգաւոր վիճակառաջնորդէ:

Սալիտէ կտիպ, այս նախարանով ընկերոջս Թուրքիոյ

Մ. 2.— (*) Թէեւ Սալիտէ Չէքի «Բանուսմա» քերթին կողմէ ինքնաբիւր ամսագոր մէկը կը ճկատուի, սակայն յիշեալը շատ ծանօթ մտաւորական մըն է:

մասին ունեցած կարծիքը եւ գաղափարը հասկնալ ուզած էր:

Ընկերս.— Տիկին, գիտէք որ ես երկու տարիէ ասդին Թուրքիոյ մասին առած տեղեկութիւններս՝ անկանոն կերպով ձեռքս անցած Թուրք թերթերուն տուած տեղեկութիւններէն եւ լուրերէն կը բաղկանան: Դուք Թուրքիայէն նոր եկած ըլլալուդ՝ Ձեր տեղեկութիւնները աւելի ճիշդ են եւ նոր: Եթէ կը հաճիք մեր հայրենիքի մասին կարգ մը տեղեկութիւններ տուէք:

Խալիտէ կտիպ.— Թուրքիա յաղթութեան սլակներով շփացած, գինեմով հրամանատարի մը շատաչեցուցած խարազանին տակ հիւժելով դէպի վտանգաւոր ապագայ մը կը սուրայ. երկրին կարգ մը զարգացած երիտասարդները Յ.Տ. դահեկանի շահուն համար կը լռեն, լռելով ալ չեն գոհանար՝ պնակալէզութիւն եւ շողոքորթութիւն կ'ընեն: Այս ընթացքը երկիրը անպայման դէպի անդունդ պիտի գահաՎիժեցնէ. անխուսափելի վտանգաւոր վիճակի մը ստեղծումէն առաջ Թուրք հայրենասէրներուն պարտականութիւնն է այս միապետ զինուորին բռնութեան վերջ տալ. այս մասին ի՞նչ կը խորհիք:

Ընկերս.— Այս յեղափոխութիւնը սրարշաւ վազող ձիու կը նմանի. հիմա ասոր առջեւը ելլել եւ սանձը բռնելու աշխատիլ խոհեմութիւն չէ. ան իր թափը պէտք է առնէ, յոյճի եւ վերջը բռնուի. մասնաւորաբար Ձեր ալ անդամակցած այս օրուան հայրենասէրներուն կողմէ մեզի «դաւաճան» կնիքը զարնուած ըլլալուն, հիմա հայրենիքի բոլոր գործերը «հայրենասէր» կոչուողներուն ձգեցինք: Մենք հիմա կը լռենք:

Տիկին Սալիտէ ընկերոջս այս պատասխանին վրայ շատ խնդիրներ չօրհանած եւ ընդդիմադիր հոսանք մը ստեղծել ուզելը անուղղակի կերպով հասկցուցած եւ ընկերոջս այս մասին կարծիքը հարցուցած է:

Ընկերս թէ եւ հասկնալ ձեւացուցած է, սակայն Սալիտէ իր հարցումը կրկնելով՝ ուզած է անպայման անոր գաղափարը հասկնալ:

Ընկերս.— Տիկին, նկատելով որ խօսելիքներս կըրնան Ձեզի ցաւ պատճառել, լռելը կը նախընտրեմ:

Տիկին Խալիտէ.— Ինչո՞ւ ցաւիմ, իրականութեան կայծը վիճարանութենէն կը ծագի. հայրենիքի խնդիրներու մասին միշտ պէտք է վիճել, որպէսզի թերիները երեւան ելլեն, որովհետեւ գոցուած վէրքերը կ'որոնոտին, կ'ըսէ առածը:

Ընկերս.— Ուրեմն լաւ, բայց միայն կը խնդրեմ որ
բսկիքներս մինչև վերջ առանց բնական մտիկ ընէք,
բսկիոյ՝ խօսակցութիւնը շարունակած է.—

«Տիկին, դուք Ձեր կեանքին մէջ երբեք անկեղծ չե-
զաք. բոլոր կեանքերնիկ կեղծիքով անցաւ: Թուրքիոյ շատ
բարձր զարգացում ունեցող բացասիկ կինը, շատ ազգասէր
տիկինը եղող Սալիտէ Էտիպ, միշտ իր զարգացման, իր
համոզման հակառակ շարժած է: Սալիտէ Էտիպ Սուրիա-
լին ձէմարը դովարանող սուրիական նամականին գրած
ժամանակ այ անկեղծ չէր: Այն ժամանակ Սուրիոյ միա-
պետին հաճոյ երեւնալու եւ այսպէսով իշխանավայել
կեանք մը ապրելու համար իր համոզման հակառակը գը-
րած էր: Արդարութեան հակառակորդ, խոժոռ եւ բռնա-
պետ մէկ հրամանատար ձէմարը, իբր արգարասէր եւ խղ-
ճամիտ ներկայացուցած էր: Երբ պատերազմը վերջացաւ եւ
Եգիպտոսի յաղթականը ըլլալու յաւանութեամբ ճամբայ
կլլող այս պարտուած հրամանատարը Թուրքիայէն փա-
խաւ, Սալիտէ Էտիպ իր ղէնքը աջ ուսէն ձախ ուսը անցնել
ուզած էր: Նախապէս Իթիթիհատ եւ Թէրազզըր ընդգիծա-
ղիքներուն մօտենալ փախաբաց էր, սակայն հայրենիքին
թշուառ վիճակին մէջ առանց գրամի եւ կազմակերպու-
թեան գործի յլուել անցնող ընդգիծաղբութիւնը Սալիտէ
Էտիպի երեւակայած դիրքը եւ փառքը չէր կրցած տալ: Պո-
լիս եկող Ամերիկեան քննիչ Յանձնախումբին ներկայանա-
լով Ամերիկեան հոյանաւորութիւնը ուղղելու ասոր շատա-
գոգը եղող Սալիտէ Էտիպ, այս կողմնակցութենէն յուսա-
ցածը չկարենալով ձեռք ձգել, կարծես յուսահատութեան
մատնուած էր: Սակայն Իզմիրի գրաւումը, Սալիտէ Էտի-
պին մարելու վրայ եղող փառքի ու պատիւի կանթիղը կըր-
կին լուսաւորած էր: Իզմիրի Յոյներուն կողմէ գրաւումին
ղէմ բողբոջում համար կազմակերպուած միթիինկին, սե-
ւեր հազած նշանաւոր բանախօս Սալիտէ Էտիպ կրկին փայ-
լած էր: Երէկուան հովանաւորութիւն փախաբողը, նոյն
օրը ծայրայեղ ազգայնական մը դարձած էր: Սալիտէ Է-
տիպ, ինչպէս ուրիշ անգամ, այս անգամ այ անկեղծ չէր:
17 Մարտ 1920ին երբ Պոլիսը գրաւուեցաւ, հայրենասէր-
ներու շարքին մէջ մտնելու համար Անգարա փութացող
Սալիտէ Էտիպ, հոն կանաչներու մէջ փաթթուած մուկ-
ոսանդ իսլամ մը եղած՝ «ազգին մայրը» մակդիրը ստացած
էր... Բարձր եւ շէն սրահներու պայծառ աստղը եղող Սա-
լիտէ Էտիպին կանաչ վերարկու չէր վայելեր: Ան մզկիթ-
ներու եւ գեղջկական տուններու, ցած երդիքներու տակ չէր

կրնար բնակիլ: Բայց ի՞նչ ընէր Սալիտէն, իր կեանքը կեղ-
ծիքով անցնող սրահներուն տիկինը: Իր վրայ խօսիլ տալու
եւ իրեն փառք եւ զիրք ապահովելու համար այն կեղծիքին
ճամբան բռնած էր: Թուրք ազգայնականներուն հետ ու-
նեցած յարաբերութիւնը, ո՛չ թէ Թուրք ըլլալուն, այլ ի-
րեն փայլուն զիրք մը ապահովելու համար էր: Սալիտէ Է-
տիպ օր մըն այ ձիու վրայ նստած, ուսին վրայ հրացան,
կօշիկներ հագած բանակին մէջ մտաւ, տատնապետ եղաւ,
ազգային շարժման ժամանակ անունը շահեցաւ, բայց ան-
կեղծ չէր... Երբ շատ նուրբ եւ մետաքսեայ կօշիկները իր
օտքերը կը ցուցնէին, կուշտ ուղտի կաշիէ շինուած կօշիկ-
ները բնականաբար իրեն չէր վայելած: Բայց ի՞նչ ընէր Սա-
լիտէ, իր վրայ խօսիլ ապ եւ եղակի նկատուիլ կ'ուզէր:
Ան ամբողջ այս նկուսութիւնները փառքի համար յանձն ա-
ռաւ, Սալիտէ Էտիպ ազգային շարժման բոլոր բովերուն
մասնակցեցաւ, երեսփոխանական թեկնածու իջաւ եւ մի-
այն մէկ բուէ սասանայով չկրցաւ բնորուիլ: Եողղատի հա-
կաշարժումը զսող Չէրքէզ Էտիպը, «Հաքեմիյէթ»ի եւ
«Միլլիյէթ»ի չէրուն մէջ իբր ազգային հերոս ծափահա-
րող Սալիտէ Էտիպ, երբ Չէրքէզ Էտիպ, Մուսթաֆա Քէ-
մալի ղէմ ապստամբեցաւ՝ զայն «Ազգային դաւաճան» ու-
րակիյէ չբաշուեցաւ, բայց այս անգամ այ անկեղծ չէր...
Վերջապէս Սալիտէ Էտիպի աստղը, տոսանց արդելքի,
մինչև Իզմիրի վերադարձումը փայլեցաւ, բայց Իզմիրի
ազատագրումը Սալիտէ Էտիպի կորուստը եղած էր, որով-
հետեւ յաղթական Քէմալ՝ Իզմիրի հետ, Իզմիրի ամենա-
բարձր գասուն պատկանող տիկին Լաթիֆէն նախընտրած
էր: Տիկին Լաթիֆէն Սալիտէ Էտիպի նման բարձր ուսում
առած, Թուրքիոյ բարձրանայուն կողմնակից կինն էր: Լա-
թիֆէ հանրմին փայլուն աստղին առջև, հետզհետէ մարող
Սալիտէ Էտիպի աստղը բոլորովին խաւարեցաւ:

«— Ահաւասիկ տիկին, դուք ասիկա չէիք կրնար մար-
սել, եւ իրաւունք ունէիք. ի՞նչ օգուտ: Ինչպէս ամէն յա-
ջողութիւն վերջաւորութիւն մը կ'ունենայ, դուք այ Տիկին
Լաթիֆէի առջև Ձեր աւելի երկար փայլելու իրաւունք չու-
նենալնիդ պէտք է ըմբռնէիք: շըմբռնեցիք, որովհետեւ
չէիք կրնար: Ահա Ձեր այս օրուան հակառակութիւնն այ
այս պատճառաւ անկեղծ չէ եւ չի կրնար ըլլալ:

«Ձեզ շատ վիրաւորեցի, բայց խնդրեմ գէթ ձեր կեան-
քին մէջ մէկ անգամ անկեղծութիւն ցոյց տուէք, թէեւ այս
կերպով անկեղծութեան եւ իրաւունքի առջև խոնարհիլ
Ձեզի համար շատ դժուար պիտի ըլլայ, սակայն կը կար-

ծեմ, որ այս դառն իրականութիւնը եթէ ոչ լիզուով, սըր-տով կ'ընդունիք»:

Այս խօսքերուն վրայ շուարման մասնուող Սալիտէ էտիպ Չլաչնութեամբ պատասխանել ուզած էր, սակայն յարգելի բարեկամս, առանց ուշ գնելու՝ Սալիտէ էտիպին բարի ճանապարհ մաղթելով բաժնուած է:

* * *

Իթթիհատ եւ Թէրագզը կուսակցութեան շուայտ եւ ցոփ շրջանը, խայտառակութիւնները եւ ոճրագործութիւնները միայն Պոլսոյ յատուկ շէր: Գաւառներու կուսակալներուն, պատերազմը վարող հրամանատարներուն, Իթթիհատի ներկայացուցիչներուն եւ քննիչներուն եւ Կեզր-Վարչութեան անդամներուն կողմէ տրուած գինիի սեղանները, շտայութիւններն ու շնութիւնները ամէն անգ կը խօսուէին: Անոր համար էր, որ Պոլիս եւ գաւառներու մէջ գտնուողները կը փոխանակուէին եւ զիրար կը գերազանցէին: Մասնաւոր չոպեկառքեր դէպի Սուրիա, Սուրիայէն դէպի Պոլիս կանոնաւորաբար սիրուէին կը փոխադրէին եւ այս փոխադրութիւնը անելի կանոնաւոր էր քան զինուորական փոխադրութիւնները...

Պաղտատի սաղմաճակատին վրայ գտնուելու պարտաւոր բարձր հրամանատարներ, իրենց համազգեստը հրեայ աղջիկներուն հագցնելու եւ իրենք անոնց դէմ հասարակ գինուորի պէս կենալու յիմարութիւնը կը գործէին:

Իսկ Սուրիոյ մէջ կատարուած խայտառակութիւններու վրայ աւելցող ոճրագործութիւնները մազերը փուշ փուշ կ'ընէին: Լիրանի Ալէյ գաւառակին մէջ կազմուած պատերազմական առեանը, արարներուն իսլամ եւ քրիստոնէայ երեւելիները եւ մտաւորականները ձերբակալելով շինծու պատճառներով կախաղան կը հանէր:

«— Դո՛ւն ժամանակին ժողովին մէջ Թալաաթին աստուկ զարկեր ես, մահաւճիւն:

«— Դո՛ւն ապակեգրոնացման համակիր ես, մահաւճիւն:

«— Դո՛ւն արարները ապստամբութեան մղող քերթուածներ գրած ես, մահաւճիւն:

«— Դո՛ւն Բարիզի մէջ արարական համաժողովին մասնակցած ես, մահաւճիւն:

«— Դո՛ւն բանախօս որպէս, ճառեր արտասանելով ժողովուրդը կը զրգոնես, մահաւճիւն:

«— Դո՛ւն մամուլի միջոցաւ ժողովուրդը կը լուսա-

ւորես եւ կառավարութեան դէմ հակահոսանք կը ստեղծես, մահաւճիւն:

«— Դո՛ւն հակառակ կուսակցութեան կը պատկանիս, մահաւճիւն:

«— Դո՛ւն Փրանսացիներէն ոտճիկ կը ստանաս, մահաւճիւն:

«— Դուն ձէմաթին սիրուհիին եւ անոր սիրած զեղին պլպուլին ծուռ աչքով նայած ես, մահապատիժ»:

Մահաւճիւն արձակելու համար այսպիսի աննշան վերագրում մը Ալէյի պատերազմական առեանին համար կը բաւէր, եւ այսպէսով Սուրիոյ երեւելիներն ու մտաւորականները իրարու ետեւէ կախաղան կը բարձրացուէին:

6 Մայիս 1916ին Դամասկոսի եւ Պէյրութի մէջ միեւնոյն օրուան մէջ 21 նշանաւոր անձեր կախաղան հանուած էին:

Դամասկոսի մէջ կախաղան հանուածներ՝
Ծերակոյտի անդամ՝ Ապտիւլ Համիտ էլ Զահրաւի:
Քաղաքին երեւելիներէն՝ Շէֆիզ պէյ էլ Մուայէտ:
Երեսփոխան եւ Դամասկոսի երեւելիներէն՝ Բիւշտի պէյ Շամա

Նշանաւոր բանախօս՝ Ծիւքրի պէյ Ասէյլի:
Բանաստեղծ՝ Ապտիւլ Վահապ էլ Մըլէհի:
Իշխան Ապտիւլ Գատիր էլ ձէզաիրի սերունդէն՝ Էմիր Օմար:

Նշանաւոր բանաստեղծ՝ Բէֆիզ Սէյլում եւ ուրիշներ:
Միւսնոյն օրը Պէյրութի մէջ կախաղան հանուածներ՝
Բանաստեղծ Օմար Համա. Մուհամմէթ էլ Շանթի.

«էլ Մուֆիտ» Թերթի տնօրէն՝ Ապտիւլ Ղանի էլ Արայի.
«Ճաթա էլ Արայ» Թերթի տնօրէն եւ իշխանական ցեղէ՝ Էմիր Արիֆ. ուսուցիչ՝ Թէվֆիզ էլ Պսաթ, Սէյֆէտտին էլ Սաթիպ. նշանաւոր բանախօս եւ «Իթթիհատը Օսմանի» Թերթի տնօրէն՝ Ահմէտ Թապպարա. երեւելիներէն՝ Բէթթո Փալի, Ճըրճի էլ Հատտատ. սպայակոյտի անդամ՝ Սէյիմ էլ ձէզաիրի, մտաւորական՝ Էմին Լութֆի, Շէյխ Սեյիմ Պուխարինի որդին՝ ձէյալ. Պայթար Ալի, եւայլն:

Ասոնցմէ զատ Թուրքիոյ զանազան վայրերու մէջ կախաղան հանուածներուն, գաղտնի գնդակահարուածներուն թիւը շատ է: Ասոնցմէ հետեւեալներուն անունները տալով պիտի բաւականանանք:

Ապտիւլ Քէրիմ էլ Սալիլ, Սալէհ Հայտար, Մուհամմէտ եւ Մահմուտ էլ Մահմարանի, Ապտիւլ Գատեր էլ Որբոս, Նուրէտտին էլ Գատի, Ալի Էրմէնապի, Սեյիմ Ահմէտ,

Մուհամմէտ էլ Աճէմ, Նայիֆ Թըլան, Մուհամմէտ Սելիմ Խուրի, Եուսէֆ էլ Հայիք, Ֆիլիպ էլ Խազէն, Ֆէրիտ էլ Խազէն, Եուսէֆ էլ Հանի, Նախլէ Մըթրան, Մէսուտ էլ Հէլէլ:

Ալէյի մէջ կազմուած պատերազմական ատեանին որոշումով կախաղան հանուած այս անձնաւորութեանց մահը բոլոր սրտերու խոր ցասում պատճառած էր:

Այս ցասումը տեսնող եւ զգացող Իթթիհատի իշխանութիւնը եւ ասոր Դամասկոսի եւ Պէյրութի քննիչներն ու ներկայացուցիչները, կուսակալն եւ կառավարիչները ասկէ ծագելիք փոխադարձութենէն վախնալով՝ Սուրիոյ բոլոր քաղաքներու եւ գիւղաքաղաքներու աղջեցիկ եւ սիրուած երեւելիները՝ մաս առ մաս, խումբ խումբ իրենց ընտանիքներով Անատոլուի խորերը աքսորել սկսած էին:

Երբ Ալէյի Պատերազմական Ատեանին ոճիրները համալսարհային մամուլին մէջ արձագանգ գտնելով բուռն քննադատութիւններու պատճառ դարձան, կառավարութիւնը այս ատեանին որոշումներուն մասին գիրք մը հրատարակելով Եւրոպական մամուլին պատասխանել ուզած էր:

Այս գիրքը, ա՛յդ միջոցին ձէմալի մասնաւոր քարտուղարը եւ այսօր Թուրքիոյ մեծ Ժողովին Պոլսոյ երեսփոխան Սալէհ Բէֆգիի կողմէն գրի առնուած էր:

Ինքնարդարացման նպատակով գրուած այս գիրքը կարդալով, Ալէյի Պատերազմական Ատեանին ոճրագործութիւնները եւ ի զօրու եղող օրէնքները ոտնակոխ ընելը հասկնալու համար կը բաւէ:

Օրինակի համար, կախաղան բարձրացուած Ապտիւլ Համիտ էլ Չահրավիին յանցանքը, յիշեալ Պալքանեան պատերազմի Ժամանակ Փարիզի մէջ գումարուած ապակեղբոնացման Ժողովին մասնակցելը եղած է:

Ճիշդ է որ, այս համաժողովը գումարուած, Ապտիւլ Համիտ Չահրավին ալ անոր մասնակցած էր, նոյնիսկ Իթթիհատ եւ Թէրազըն, ասիկա տեղեկանալով, իրենց ընդհանուր քարտուղարը Միտհատ Շիւքրի պէյր մինչև Փարիզ զրկելով հասկացողութեան եկած եւ համաձայնագիր մըն ալ ստորագրել յաջողած էր:

Ըստ այս համաձայնութեան, Սուրիոյ մէջ պաշտօնատուներու եւ մասնաւորապէս դատարաններու մէջ Արաբերէնը թրքերէնի հաւասար պաշտօնական լեզու պիտի ընդունուէր: Սուրիոյ համար նշանակուելիք պաշտօնեաները արաբերէնի տեղեակ պէտք էր ըլլային, եւ ասոնց նշանա-

կումին մեծ կարեւորութիւն պիտի տրուէր, եւ ամբողջ Սուրիոյ համար Սուրիացի քննիչ մը նշանակելով պետական գործերը խիստ հսկողութեան մը պիտի ենթարկուէին: Իսկ համաժողովին մասնակցողներուն ալ ընդհ. ներում պիտի շնորհուէր:

Այս համաձայնութեան վրայ ընդհ. ներում յայտարարուած եւ խնդիրը փակուած էր. եւ նոյնիսկ Ապտիւլ Համիտ Չահրավի եւ ուրիշ կարգ մը Սուրիացի անձնաւորութիւններ Մերակոյտի անդամ նշանակուած էին:

Հիմա խնդիրը լուծենք:

1.— Եթէ Փարիզի համաժողովին մասնակցիլ ոճիր մըն էր, ուրեմն շնորհուած ներումը դատական հետապնդումներուն արգելք մըն էր: Իսկ եթէ դատական հետապնդում կատարել հարկ էր, յանցանքը կատարուած ոճիր մը ըլլալուն եւ յիշեալին Մերակոյտի անդամ ըլլալուն՝ Մերակոյտի որոշումով անձեանմխելութիւնը չվերացուած դատարան յանձնել կարելի պիտի չըլլար. դատավարութիւնը օրինական ալ նկատուի, տրուած մահապատիժի որոշումը կայսերական վաւերացման չենթարկուած պէտք չէր գործադրուէր:

2.— Իշխան Ապտիւլ Գատերին թոռներէն՝ Իշխան Օմարի մահուան դատապարտուելուն պատճառ ցոյց տրուած է յիշեալին Փրանսական հիւպատոսարանէն ոտնակոտանալը:

Ճիշդ է որ Իշխան Օմար Փրանսական կառավարութենէն ոտնակ կը ստանար, սակայն այս ոտնակը իշխան Ապտիւլ Գատերին ձէզարի վրայ ունեցած իշխանութեան իրաւունքին փոխհատուցում մըն էր, եւ որ Փրանսական կառավարութեան պիտուէին մէջ որոշ կերպով արձանագրուած էր. եւ այս մինչև ընդհ. պատերազմը՝ Իշխան Ապտիւլ Գատերի զուակներուն կը վճարուէր:

Որոշ իրաւունքի համար տրուած եւ առնուած ոտնակի մը համար մարդ մը ի՞նչպէս մահուան կը դատապարտուի: Այս երկու օրինակները միւս մահապատիժներուն տեսարարը ըլլալը ցոյց տալու համար կը բաւէ:

Հիճազի իշխան Շէրիֆ Հիւսէյնի ապստամբութենէն առաջ Սուրիոյ մէջ գործադրուած այս մահապատիժները, Եգիպտոսի յաղթականը բլլալու նպատակը սնուցանող ծովային նախարար եւ Էրդ բանակի հրամանատար ձէմալին ինչպիսի արիւնհարրու մէկը ըլլալը ցոյց կու տայ:

Այս մահապատիժները Հիճազի ապստամբութեան մասամբ պատճառ հանդիսացան:

Այն ժամանակ Դամասկոս գտնուող Իշխան Ֆէյսալ (ներկայիս Միջագետքի թագաւոր) մահուան դատապարտուածներէն, ոմանց համար ձէմալին դիմած և և խնդրած է որ մահապատիժը ցմահ տաժանակիր աշխատանքի կամ բանտարկութեան փոխուի, սակայն ձէմալ մերժած և և նոյնիսկ Իշխան Ֆէյսալին երեսին պողացած էր. «Եթէ պէտք տեսնուի՝ քեզ ալ կը կախնմ»:

Ասոր վրայ Դամասկոս բնակութիւնը վտանգաւոր տեսնող Իշխան Ֆէյսալ, իր տրամադրութեան տակ գրտնուած ուժերով գաղտագողի մեկնած էր Մէքքէ ուր Իշխան Շէրիֆ Հիւսէյնի (նախկին Հիճազի թագաւոր) ապստամբութիւնը ծագած էր:

* * *

«Թան» թերթի 18 Սեպտ. 1919 թիւին մէջ հրատարակուած հետեւեալ յօդուածը այս խնդրոյն ծագումը պարզելուն համար նոյնութեամբ կ'արտատպենք.—

«Արաբներ եւ Համաձայնական Տէրութիւնները»

«Այսօր, պատերազմի միջոցին, Հիճազի թագաւոր էմիր Ֆէյսալի և Անգլիական կառավարութեան պաշտօնեաներուն միջեւ կատարուած բանակցութեանց մասին կարգ մը տեղեկութիւններ տալու ի վիճակի ենք:

«Անգլիական կառավարութեան եւ ներկայիս Հիճազի թագաւոր Մէքքէի Շէրիֆ Հիւսէյնի միջեւ Արեւելքի բաժանման ձեւի մասին ընդունուած պայմանները 2 Յուլիս 1915էն մինչեւ 1916 Յունուար, փոխանակուած ութը նաժանկերով կը պարզուի.

Ա.— 1915 Յուլիսին Մէքքէի Շէրիֆը Անգլիական կառավարութեան զինուորական աջակցութիւն կը խոստանայ, եւ ասոր փոխարէն հիւսիսային Արաբիոյ մէջ Մերսին եւ Ատանան ալ մէջը ըլլալով 37րդ լայնութեան աստիճանէն մինչեւ Պարսկաստանի սահմանը երկարող տարածութեան անկախութիւնը կը պահանջէ:

Արեւելեան կողմէն Պարսկաստանի սահմանին երկարութեամբ մինչեւ Պասրայի ծոցը՝ հարաւային կողմէ՝ Ատէնէն զատ Հնդկաց ովկիանոսը եւ Արեւմտեան կողմէն՝ Կարմիր եւ Միջերկրական ծովերու վրայ մինչեւ Մէրսին սահման կը գծուի:

Բ.— 1915 Օգոստոս 30ին Գահիրէի Բ. Գոմիսէր Սըր Հէնրի Մաք Մահոն սահմաններու ճշդումին ժամանակը գեռ չէ՛ հասած, ըսելով, խուսափողական պատասխան կու տայ:

Գ.— 18 Հոկտ.ին Սըր Հէնրի Մաք Մահոն կողմէ Արաբին Նախարարութեան ներկայացուած նամակով կը տեղեկացուի, թէ Շէրիֆ կը պնդէ որ անմիջապէս սահմաններուն ճշդումին բանակցութեանց սկսուի, միևնոյն ժամանակ Սըր Հէնրի Մաք Մահոն Շէրիֆին եզրկատուի ներկայացուցիչէն ստացած հետեւեալ գրութիւնը կը ներկայացնէ:

«Միայն արաբ բնակչութիւն ունեցող Հալէպի, Համայի, Հոմսի եւ Դամասկոսի շրջաններուն Փրանսացիներուն կողմէ գրաւումը, արաբներու ապստամբութեան պատճառ պիտի դառնայ. սակայն այս շրջաններէն դուրս Հիւսիս Արեւմտեան մասին մէջ սահմաններու գծումէն ետք, արաբները Մէքքէի Շէրիֆին առաջարկած սահմանները պիտի ընդունին»:

Դ.— 24 Հոկտ. 1915ին Սըր Հէնրի Մաք Մահոն իր կառավարութեան հրամանով Մէքքէի Շէրիֆին հետեւեալ յուշագիրը տուած էր:

«Մերսինի եւ Իսկէնուէրունի շրջանները, ինչպէս նաև Դամասկոս, Հոմս, Համա և Հալէպ քաղաքներուն Արեւմուտքը գտնուող Մուրիոյ շրջանին արաբները՝ մեծամասնութիւն չկազմելու, այս շրջանները քննուելու վրայ կողմ սահմանադրումէն զատ, ի՞նչ մեր եւ արաբ զիկավարներու միջեւ դոյացած համաձայնութիւնը նկատի չստնուի, սահմաններուն ձեւի շուրջ կը համաձայնինք: Մեծն Բրիտանիա, Փրանսական շահերը չվտանդելու պայմանաւ, ինձի թոյլ կու տայ հետեւեալ ապահովութիւնը ստալու Ձեզի:

«Մեծն Բրիտանիա վերեւ յիշուած սահմանադրումով Մէքքէի Շէրիֆին կողմը ցոյց տրուած շրջաններուն մէջ, արաբներուն անկախութիւնը և սահմանները ճանչնալով՝ անոնց օգնելու պատրաստ է»:

Ե.— Շէրիֆ Ծ Նոյմ. 1915 թուակիր պատասխանով կը գրէ, թէ Մերսինի եւ Ատանայի յիշուած շրջաններէն դուրս ձգուելուն կը հաւանի, և սակայն միւս շրջաններուն և մասնաւորապէս Պէյրութի անկախութեան վրայ կը պնդէ:

Զ.— 13 Դեկտ.ին Սըր Մաք Մահոն կը գրէր, թէ Շէրիֆին Ատանայի և Մերսինի շրջանէն հրաժարած ըլլալը տեղեկացած է:

Է.— 1 Յունուար 1916ին Շէրիֆ կը տեղեկացնէ, թէ Ֆրանս-Անգլիական յարաբերութիւնները չխանդարելու համար, պատերազմի տեսչութեան ընթացքին Լիբանանի

վրայ ունեցած իրաւունքէն կը հրաժարի եւ սակայն պատերազմէն վերջ դարձեալ նոյն իրաւունքը պիտի պահանջէ:

Ը.— 30 Յունուար 1916ին Սըր Հէնրի Մաք Մահոն կը գրէ, թէ Շէրիֆին հետ Փրանս-անգլիական համաձայնութիւնը պատերազմէն ետքն ալ ի զօրու պիտի դառնայ:

Այս ժամանակէն սկսեալ Շէրիֆի եւ Մեծն Բրիտանիոյ միջեւ հաշտութեան պայմաններուն մասին թղթակցութիւն, բանակցութիւն եւ գաղափարի փոխանակութիւն կ'ընդհատուին:

Այս թղթակցութենէն կը հասկցուի, որ Մեծն Բրիտանիոյ եւ Շէրիֆի միջեւ անջատ համաձայնութեան մասին 25 Հոկտ. 1915 թուակիր նամակով՝ անգլիական կառավարութիւնը չէր ուզեր 1916 Մայիս թուակիր Փրանս-անգլիական համաձայնութեան հակառակ յանձնառութեան ենթարկուիլ: Երկրորդ՝ 1916ի համաձայնութիւնը պատրաստելու համար Պր. Ճորճ Բիքոյի եւ Լոնտոնի միջեւ եղած բանակցութենէն ետք, Մեծն Բրիտանիա Շէրիֆին դէմ ունէ նոր յանձնառութիւն չէր ընդունած: Կողմերու ներկայացուցիչներուն առաջին բանակցութիւնը իրականին մէջ 23 Նոյմ. 1915ին կատարուած էր:

1916 Յունուարին փոխանակուած վերջին 24 Հոկտ. թուակիր նամակով թագաւոր Հիւսէյնի հանդէպ յանձնառնուած խոստումներուն վրայ՝ ունէ նոր բան չ'աւելցնէր:

* * *

Ճէմալ փաշային այս շարժման մասին տուած բացատրութիւնն ալ պատմական փաստ մը ըլլալուն՝ մասամբ արտասպել հարկ կը տեսնենք.

Ճէմալ փաշա իր յուշերուն մէջ կ'ըսէ.—

«Շէրիֆ Հիւսէյն առաջին անգամ ըլլալով իր դիմակը վար առած էր: Պոլսէն վերադարձիս էնվէր փաշա Շէրիֆ Հիւսէյնի ծածկազիր մէկ հեռագիրը ինծի ղրկած էր: Այս հեռագրով Շէրիֆ Հիւսէյն կարգ մը աւելորդ ծանօթութիւններէ ետք կ'ըսէր.—

«Եթէ կ'ուզէք որ ես հոս հանգիստ նստիմ, թէպուքէն մինչեւ Մէքքէ երկարող Հիճազի գծին վրայ իմ անկախութիւնս ընդունեցէք, եւ իշխանութիւնը մեծ որդւոյս մնալու խոստումով, ցմահ ինծի յանձնեցէք: Բաց աստի, դատավարութեան տակ առնուած կարգ մը արաբ երեւելիներուն յանցանքները ներելով՝ Սուրիա-Իրազն ալ մէջը ըլլալով, ընդհանուր ներում յայտարարեցէք:

«Այս հեռագիրը անանկ ոճով մը գրուած էր, որ էն-

վէր փաշա զայն ինծի փոխանցելու ժամանակ ըսած էր որ, բան մը չէր հասկցած թէ խելագարի գործ է այդ:

«Այս միջոցին Շէրիֆ Տէյալ իր հօրմէն ստացած հրամանին համաձայն՝ Պատերազմական Ատեանին յանձնուած ամբաստաններուն համար ներում կը հայցէր:

«Էնվէր փաշային ղրկած հեռագիրը ստանալու՝ Շէրիֆ Տէյալը կանչել տուի. մեր խօսակցութեան իբր վրէկայ սպայակոյտի պետը Ալի Ֆուատ պէյն (Ալի Ֆուատ փաշա) ալ ներկայ գտնուեցաւ, կարգ մը խօսքերէ ետք, Շէրիֆ Տէյալին ըսի:

«Էնվէր փաշայի հետ Մէտինէյէն վերադարձէն ետք, Մէտինէ եկող եղբայրը Ալի պէյ Հիճազի նախկին իշխան՝ Մէտինէյի կառավարչին գործերուն միջամտել սկսած էր, սակայն ես ատիկա Ալի պէյի երիտասարդութեան եւ անփորձութեան վերադրելով, կառավարչին միջոցաւ ազդարարած էի, որ նման քայլերէ զգուշանայ: Այս մասին հօրդ գրած էի: Ասկէ առաջ Չեզի հետ ունեցած խօսակցութիւններուն միջոցին կրկնեցի, որ կայսերական հրովարտակներով Չեզի պատկանող իշխանութեան իրաւունքներուն պաշտպանութեան համար աշխատիք (եւ եթէ յափշտակուած իրաւունք մը գոյութիւն ունի), իրական տիրող յանձնուելու համար, ես պայքարելէ ետ պիտի չկենամ: Ասիկա քանիցս հօրդ գրեցի եւ շնորհակալութեան հեռագիրներ ստացայ: Իուք ալ խոստովանած էք, որ ձեր ընտանիքէն կարգ մը անձեր հօրդ հակառակորդն են: Ասոնք Պոլիս գրտնուեցնուն՝ ամէն օր ձեր հօր մասին աննպաստ տեղեկութիւններ տալէ եւ կեղբ: Կառավարութեան կասկած ներշնչելէ ետ չեն կենար: Ուրեմն Չեզի համար ամենախոհեմ միջոցը, ձեր այս հակառակորդներուն ըսածը փաստելու ծառայող գործերէ եւ խօսքերէ բացարձակապէս զգուշանալն է, մանաւանդ որ, եթէ այս հեռագիրը կարդաք, պիտի տեսնէք, որ ձեր հայրը ի՞նչ սխալ քայլ կ'առնէ, եւ իր քաղաքական հակառակորդներուն իր վրայ յարձակելու ի՞նչ լաւ առիթ կու տայ:

«Մեծ չիոթութեամբ հեռագիրը կարդացող Շէրիֆ Տէյալ վերջապէս ըսաւ.

«Ո՛հ, տէր իմ, չէ՛ք գիտեր, թէ որչափ մեծ վիշտ կը զգամ. իրապէս այս հեռագիրը մեծ սխալ է: Չեզ կը վստահեցնեմ, որ ասոնք յոռի նպատակներով չեն գրուած. զիտէք որ հայրս լաւ թրքերէն չի գիտեր. կը կարծեմ որ հօրս տուած արարներէն բնագիրը թրքերէնի քարտուղարը լաւ չհասկնալուն անանկ գրած է. ապա թէ ոչ հայրս յետին նպատակներ չի սնուցաներ:

«Շէրիֆ Ֆէյսալին շփոթութիւնը հետզհետէ կ'աւել-
նար. կը խոստանար հօրը գրել որ անանկ ձեռնարկներէ
զգուշանար եւ կարգ մը հաւաստիքներ. կու տար: Շէրիֆ
Ֆէյսալի հետ մեր խօսակցութենէն անմիջապէս յետոյ՝
Շէրիֆ Հիւսէյնին ծածկազիր հեռագիր տուի եւ ըսի.

«Էնպէր փաշայի ուղղուած հեռագիրը կարգացի,
իշխանութեան ժառանգականութեան ձեւով Ձեզի տրուի-
լը կ'ուզէք, եւ քանի մը կրօնի եւ հայրենիքի դաւաճաննե-
րուն ներում շնորհուիլը կը փափաքէք. վերջին փափաքնիդ
հանրային ապահովութեան հետ կապ ունենալուն չկրնար
ընդունուիլ. դաւաճաններուն ներում շնորհող կառավա-
րութեան մը հանրային կարծիքին կողմէ տկարութիւն կը
վերապրուի, եւ շատերուն դաւաճանութեան եւ հայրենի-
քին վնասուելուն պատճառ կը դառնայ: Ասոնց ամբաստա-
նազիրը եթէ տեսնէք, զուք ալ ասոնց դաւաճանութիւնը
կը հաստատէք. դալով ժառանգական իշխանութեան խընդ-
րոյն, ներեցէք ինծի հարցնելու, թէ ասոր ի՞նչ հարկ կը
տեսնէք, եւ ձեր այս խնդրանքը ներկայացնելու ժամանա-
կը լաւ չէք ընտրած: Երբ մեր բոլոր բարոյական եւ նիւթա-
կան ուժերը համաշխարհային պատերազմին յաակացու-
ցած ենք, ընդունեցէ՞ որ Օսմանեան հայրենիքին ամենա-
կարեւոր մէկ շրջանին մէջ իշխանութիւն վայելող անձի
մը կողմէ նման առաջարկ մը որչափ անախորժ ազդեցու-
թիւն պիտի ձգէ: Իմ կարծիքովս եթէ նման առաջարկ մը
լիւրել ձեր իրաւունքն իսկ ըլլայ, առիկա հիմա ընելու
չէիք: Այսօր մեր բոլոր ուժերը մէկ կէտի վրայ կեդրոնա-
ցուցած ենք, եւ այս՝ վերջնական յաղթանակ ապահովել
է: Հիմա Ձեզի հազարդեմ. եթէ կառավարութիւնը իր ներ-
կայ տաքնապալի օրերուն, Ձեր կողմէ նոր տաքնապ մը
տեսնալուն առիթ չտալու համար Ձեր հիմնական առա-
ջարկները ընդունի, ո՞վ կրնայ արգիլել որ այդ կառավա-
րութիւնը երբ ներկայ պատերազմէն յաղթական դուրս
դայ, Ձեզի դէմ ամենայն խստութեամբ չվարուի:

«Սուլթան Ապալու Համիտին՝ Ձեզ սարսափեցնող
բննապետութեան դէմ բմբոստացող անձերուն հիմնած
ներկայ կառավարութիւնը, ի նպատտ իսլամութեան մղած
ներկայ պատերազմի միջոցին, վնասելու յանդգնողներուն
երբեք պիտի չներէ եւ դեռ, այս սրբազան նպատակին հաս-
նելու համար, ասոնց ակնկալութեան իրեն աջակցողներն
այ կայսերական զնահատանքի պիտի արժանացնէք»:

ձէմալ փաշա նոյնպէս կ'ըսէ.—

«Այս թղթակցութեանց միջոցին, Ալէյի Պատերազ-

մական Ատեանը իր մօտիկ տուած եւ հետեւեալ օր Իսմաս-
կասի եւ Պէյրութի մէջ մահապատիժները պործարուած
կին»:

«Այս գէպքէն մօտ ամիս մը ետք, Շէրիֆ Հիւսէյնին
ուղղած հեռագրիս պատասխանը եկաւ: Շէրիֆին այս պա-
տասխանը ցոյց կու տար, թէ իմ տուած հեռագիրս անհա-
ճոյ ապատրուծիւն մը պործած էր վրան: Շեշաւիէ ետք,
թէ ընդհ. ներումը ներքին ապահովութեան մեծապէս կըր-
նայ օգտակար ըլլայ, Մէտինէյի կառավարչին մասին բո-
ղոքներ կը ներկայացնէր եւ կը յայտարարէր, թէ Օսմանե-
ան վեհապետներուն իրեն շնորհած իրաւունքներուն ոտ-
նակոխ ըլլալուն երբեք պիտի չհանդուրժէ:

«Այդ միջոցին Մէտինէյ գնուող Ալի պէյին կառա-
վարիչ Պատրի փաշայի դէմ պործած յարձակումները իրա-
պէս անհանդուրժելի կը դառնային, հետեւաբար Շէրիֆ
Ֆէյսալը հրաւիրելով եւ հօրը զրկած հեռապիր ցոյց տա-
լով խիստ կերպով յայտարարեցի, թէ եղբոր յարձակում-
ները կրկնուելու պարագային, զինուորական ուժով պիտի
արգիլեմ. ըսի նաեւ.

«— Պր. Ֆէյսալ, թէ ձեր հօր վերջին ժամանակնե-
րուն պործած ոճէն, ձեր եղբոր՝ Ալի պէյին Մէտինէյի մէջ
բռնած ընթացքէն բան մը չեմ հասկնար: Երբ Ձեզի հետ
հոս, մեր յարաբերութիւնները շատ անկեղծ են եւ բարե-
կամական, Ալի պէյին Մէտինէյի մէջ ունեցած պործու-
նէութիւնը ի՞նչ բանի կարելի է վերապրել: Մէկ կողմէն
Սուէզի յարձակումին համար 1500 հօգիւնող կամաւորական
խումբի պատրաստութեամբ կը զբաղիք, կառավարութիւ-
նը Ձեզի այսչափ դրամ կու տայ, կամաւորներուն գէնքերը
Մէտինէյ կը զրկէ, միւս կողմէ՝ ձեր հայրը բաժանման նը-
պատակ հետապնդող առաջարկ կը ներկայացնէ: Իսկ ձեր
եղբայրը՝ Ալի պէյն ալ, ձեր հօր խօսքերուն յարմարող
պործունէութիւն ցոյց կու տայ: Ես պարզօրէն կ'ըսեմ.
եթէ բարեկամներ ենք, անոր համեմատ վարուիք՝ եթէ
տարբեր նպատակ ունիք՝ գէնքերնիդ ձեռքերնիդ առէք եւ
անմիջապէս ապստամբեցէք. գոնէ այդ պարագային ներ-
կայ գաւեշտին պէտք չի մնար եւ երկու հակառակորդներու
նման դէմ դիմաց կ'ելլենք, հետեւա՞նք... Աստուած ինչ-
պէս կամի այնպէս կ'ըլլայ: Եթէ ձեր նպատակը խառնա-
կութիւն հանել չէ՛, գրեցէք ձեր եղբորը Ալի պէյին, որ
հոս դայ եւ զիս այցելէ եւ կառավարիչին դէմ գործելէ
զպարի:

«Այս խօսքերս Շէրիֆ Ֆէյսալի դէմքին վրայ կաթիլ

մը արիւն չձգեցին. ոտքի ելլելով եւ աջ ձեռքը կուրծքին տանելով, դողացող ձայնով մը ըսաւ.

«Խնդրեմ, ով փաշա, այս բաները ի՞նչպէս կրնաք մեզի վերագրել: Մենք իսլամներու Խալիֆային ամենահաւատարիմ ծառաներն ենք: Մարգարէի ցեղին պատկանող պերդաստան մը ի՞նչպէս կրնայ զաւաճանել: Աստուծոյ սիրոյն, ձեր կարծիքը փոխեցէք. ո՛չ ես, ո՛չ հայրս եւ ո՛չ ալ եղբայրներս այս կառավարութեան եւ ազգին զաւաճաններ ենք: Մենք բոլորս կայսերական գերդաստանին երախտապարտ ծառաներն ենք: Վստահ եղէք որ եղբորս եւ կառավարիչ Պասրի փաշային միջեւ եղած տարակարծութիւնը պիտի լուծեմ եւ եղբայրս հոս բերելով ձեռքերնիդ համրուրել պիտի տամ:

«Մեր այս խօսակցութեան՝ բանակին սպայակոյտի պետ Ալի Փուատ պէյն ալ ներկայ էր: Եէրիֆ Ֆէյսալ ինձմէ բաժնուելէ ետք, սպայակոյտի պետին սենեակը երթալով Եէյի Ահմէտ Շադէյրին եւ Ալի Փուատ պէյին հասկըցուցած է շատ խիստ վարուած ըլլալս. եւ վախ յայտնած է, որ եղբայրը ձերբակալելով Դամասկոս բերեմ եւ կախաղան բարձրացնեմ: Այս պարագան Եէյի Ահմէտ ինծի յետոյ յայտնեց»:

Ճէմալ փաշա այս միջադէպին նկարագրութիւնը հետեւեալ ձևով կը վերջացնէ.—

«Այս դէպքերը 1916ի Մայիսի սկիզբին տեղի կ'ունենային, մինչդեռ Եէրիֆ Հիւսէյն աւելի կանուխ՝ 1916 Յունուար 1ին անգլիացիներու հետ համաձայնած եւ ապրտամբութեան դրօշը պարզելուն համար յարմար առիթին կը սպասէր: Եթէ երբեք ես այն ժամանակ տեղեկանայի, Դամասկոս գտնուող Եէրիֆ Ֆէյսալն ալ, Մէտինէ գլուխուղ Եէրիֆ Ալին ալ ձերբակալել կու տայի եւ նոյնիսկ անմիջապէս Մէքքէ թրքական զօրախումբ մը զրկելով Եէրիֆ Հիւսէյնը եւ միւս զաւակն ալ ձեռք անցնելով այս խառնակութիւնը իր սազմին մէջ կը խեղդէի. ինչ ընեմ որ այս ս...ներուն ոճիրը հաստատող ոեւէ շօշափելի փաստ չունէի»:

***

Հիճազի ապստամբութեան շարժառիթներու մասին ստացուած հետեւեալ մասնաւոր տեղեկութիւններն ալ կարելոր ըլլալուն՝ կ'ամփոփենք:

Աւստրո-Ղունգարիոյ գահաժառանգին սպանութեամբ սկսած համաշխարհային պատերազմին վրայ՝ Օսմանեան

կառավարութիւնը ընդէ. զօրակոչ յայտարարած եւ տակաւին պատերազմին չէր մասնակցած:

Այս միջոցին Մէքքէի իշխան Եէրիֆ Հիւսէյնէն Վարչապետ Սաիտ Հալիմ փաշային ուղղուած նամակ մը պատերազմի չմասնակցիլ կը յանձնարարէր: Կը խնդրուէր որ, եթէ մասնակցիլ անհրաժեշտութիւն դառնայ՝ Անգլիոյ դաշնակից տէրութիւններու խմբակին դէմ պատերազմելէ զրուչանաք, պատճառարանելով որ Հիճազը աշխարհի չորս կողմերէն եկող իսլամ ուխտաւորներու նուէրներով կ'ապրի, եւ թէ Անգլիոյ եւ անոր դաշնակիցներուն դէմ պատերազմի մտնելիք Օսմանեան կառավարութեան բոլոր ծովեզերքները անգլիական մարտանաւերուն կողմէ խիստ պաշարման տակ պիտի առնուին եւ ուխտաւորներուն դուրսէն կենսամթերքի ներածումը պիտի արգիլուի եւ Հիճազի ժողովուրդը սովամահ պիտի դառնայ:

Ժամանակ մը ետք, երբ Օսմանեան կառավարութեան պատերազմին մասնակցիլը որոշ էր, Եէրիֆ Հիւսէյն նոյնիմաստ նամակ մըն ալ զրկած էր:

Բնականաբար Իթթիհատ եւ Թէրազզըի պարագլուխները այս օգտակար եւ իրաւացի յանձնարարութիւնները նկատի չառնելով, ինչպէս տեսնաք, Գերմանիոյ հաշտոյն պատերազմի մտած էին:

Մէտինէ՝ Հիճազին երկաթուղիի գծով կապուած ըլլալուն, սովամահ չըլլալու աստիճան պարէն եւ զետելիք կրնար առնել, սակայն Մէքքէ, Թաիֆ եւ Ճէտտէ այս բուրդէն զրկուած էին:

Մէկ կողմէ անօթութիւնը, միւս կողմէ գինուորական իշխանութեան ամենուրեք գործի դրած ճնշումները, ծայրայեղութիւնները, Հիճազի ժողովուրդին համբերութիւնը սպառած էր:

Այս միջոցին Անգլիա՝ Մէքքէի իշխան Եէրիֆ Հիւսէյնի հետ բանակցութեան սկսած էր եւ Հիճազի անկախութիւնը (Սուրիան դուրս մնալու պայմանաւ) ամբողջ Արաբական Թերակղզիին մէջ արաբական միութեան հաստատումը անգլիական կառավարութեան կողմէ ընդունուած ըլլալը յայտնած էր:

Մէկ կողմէ ժողովուրդին անօթութեան հետեւանքով Օսմանեան կառավարութեան հանդէպ աննպաստ վերաբերումը, միւս կողմէ արաբական միութեան համար Անգլիոյ տուած խոստումները, Մէքքէի իշխան Եէրիֆ Հիւսէյնը եւ զաւակները Օսմանեան կառավարութեան դէմ ապստամբելու մղած էին:

Այս ապրտամբութեան վրայ Ղալիպ փաշայի հրամանատարութեամբ Մէքքէ գտնուող զինուորական ուժերուն եւ Շէրիֆ Հիւսէյնի ապստամբներուն միջեւ ծաղած արհնատ ընդհարումը, սրբաակցիին սմբակոծումը եւ անոր մէջ կատարուած սպաննութիւնները, իսլամական պատմութեան հաշույն իրապէս արատ մըն է:

Ղալիպ փաշայի պարտութիւնէն եւ գերութիւնէն ետք, իշխան Շէրիֆ Հիւսէյնի կողմէ թուրք գերիներուն հանդէպ ցոյց տրուած անգթութիւնը՝ այս շարժման երես շիկնեցնող մէկ էջն է:

Պատերազմը աւելի սաստկացած էր. գերման ընդժովեաներուն, միջազգային օրէնքներու հակառակ մասնաորստպէս չէզոք տէրութիւններուն նաւերուն վրայ յարձակելով ընկղմելուն վրայ, Ամերիկան ստիպուած էր Եւրոպական գործերուն միջամտել:

Ամերիկան նախ խողաղասիրական եւ մարդասիրական յորդորներով միջամուխ եղած, սակայն ատկէ օգուտ չտեսնելուն՝ խիստ յուշադրեր տալ սկսած էր: Գերմանները Ամերիկայի յորդորներուն եւ խիստ ծանուցագրերուն կարեւորութիւն չտալով՝ շարունակած էին չէզոք տէրութիւններուն նաւերը ընկղմել:

Միջազգային օրէնքներու հակառակ եւ ներկայ քաղաքակրթութեան «վայրենութիւն» որակած այս յարձակումներուն գերմաններուն կողմէն շարունակուելը, Ամերիկայի հանրային կարծիքը իրենց դէմ լարած էր:

Գերմանները՝ համաշխարհային եւ մասնաւորապէս ամերիկեան հանրային կարծիքին իրենց դէմ գիրքորոշուելէն չզրատանալով, յաղթական դուրս գալու համար այս վերջին զէնքը գործածելու մէջ ծայրայեղութեան դիմեցին:

Եւրոպայի եւ Ամերիկայի հանրային կարծիքին խիստ աննպաստ եղած շրջանին «Լոզիթանիա» ճամբորդատար նաւը՝ 1260 ճամբորդներով գերման ընդժովեաներու կողմէ ընկղմուած էր:

Ընկղմողներու մէջ 107 ամերիկացի եւ նշանաւոր դերամատէր Վանտէրպելտ ալ կը գտնուէր:

Այս դէպքը՝ արդէն աննպաստ եղող ամերիկեան հանրային կարծիքը աւելի գրգռած եւ պատերազմ բռնող ամէն բերնէ լսուելի սկսած էր. իսկ Համաձայնական մամուլն ալ սասոր աւելի ուժ կու տար:

Մ. Ն. ի հանրապետութեան Նախագահ, համբաւաւոր Ուիլսոն, մէկ կողմէ մտքերը հարդարտեցնելու, միւս կողմէ նոր ծանուցագրեր տալով խողապտութեան հրեշտակը

դառնալու եւ ինքզինքը հանրային կարծիքի առջեւ բարձրացնելու կ'աշխատէր:

Գերմանները Ուիլսոնին այս վերջին ծանուցագրէն օգտուել չգիտցան եւ խուսափողական պատասխաններով արդէն գրգռուած ամերիկացիները այն համոզումի բերին, որ գերմաններուն խօսք հասկցնել կարելի չէ. եւ անոնք այսպիսով իրենց դիւանապիտական անճարակութիւնը ցոյց տուին:

Իսկ Համաձայնականները սասոր բոլորովին հակառակը շարժելով, իրենց դիւանապիտական ձկունութեան շընորհիւ, իրենց գործունէութեան մարդկային ըլլալը գնահատել տալու մէջ յաջողեցան եւ ամերիկացիները կրցան համոզել, որ Գերմանիոյ միակ նպատակը աշխարհակալութիւն է: Անոնք Միացեալ Նահանգները համաձայնականներու միացուցին եւ 6 Ապրիլ 1917ին Գերմանիոյ եւ յաջորդօքը Աւստրիո-Հունգարիոյ դէմ պատերազմ յայտարարել տուին:

***

Ամերիկայի Համաձայնականներու հետ պատերազմի մտնելուն մասին Անտիօք հրատարակուող «Անթաքիա» թերթին 108 թիւին մէջ ցոյց տրուած պատճառը նկատելի պարագայ մը ըլլալուն կ'ամփոփենք. «Անթաքիա» թերթը կը գրէ.—

«Ընդհ. պատերազմի ընթացքին Համաձայնական տէրութիւններուն թեթեւ ճարտարարուեստը կասած ժամանակ, ամերիկեան գործարանները անդադար կ'արտադրէին եւ ոչ միայն Եւրոպայի յաճախորդներուն այլ եւ բուն Եւրոպայի համար ալ կարեւոր արտածումներ կ'ընէին, հետեւաբար Համաձայնական երկիրները Ամերիկայի համար շահաւոր գնորդ մը կը նկատուէին. պատերազմին երկարելը Ամերիկայի համար շահաւոր առեւտուրի մը շարունակութիւնը բնէ էր. իսկ Գերմաններու յաղթանակը այս շահը պիտի վտանգէր եւ թէ յառաջիկային ալ հակայ մրցող մը պիտի դառնար: Հետեւաբար, Ամերիկացիները լաւ ըմբռնած էին որ այս պողպատեայ ուժը անշարժութեան մատնել հարկաւոր էր:

Ըստ մեզի, Ամերիկան պատերազմի մղողը՝ մարդկային ըլլալէ աւելի՝ վերոյիշեալ տնտեսական պատճառները ունէր իր ետին:

***

Ամերիկայի Համաձայնականներու կողքին պատե-

բազմի մասնակցութիւնը կացութիւնը փոխած եւ Գերմանիան եւ իր զինակիցները շփոթութեան մատնած էր:

Ճիշդ այս միջոցին, Ռուսիոյ ներքին կացութիւնը խառնակուած, ցարական Ռուսիան Մէնչէվիկներու կողմէն տապալուած եւ Ռոմանոֆներու գերդաստանը ցար Նիկոլայի Նեա Սիպերիա աքսորուած, ուս կառավարութիւնը Քէրէնսքի կուսակցութեան ձեռքն անցած էր:

Ամերիկայի պատերազմի մուտքով յուսահատութեան մատնուած Երեակ Զինակցութիւնը, Ռուսիոյ ցարական գահին տապալումէն եւ ներքին խռովութիւններէն զո՛ս մնացած եւ կրկին յուսայ սկսած էր:

Ռուս կառավարութիւնը ձեռք առնող Քէրէնսքի, թէեւ պատերազմի հակառակ էր, սակայն չէր կրցած անմիջապէս պատերազմէն քաշուիլ: Ան հաշտութեան կողմնակից բլլայն ալ չէր ժխտած:

Քէրէնսքի որչափ ալ պատերազմէն քաշուելով երկրին ներքին կացութիւնը եւ արտաքին քաղաքականութիւնը բարելաւելու համար աշխատել կ'ուզէր, սակայն անօթի եւ թշուառ ժողովուրդը չէր կրցած կշտացնել եւ դժգոհ զանգուածը զոհացնել: Այս խառնակ վիճակէն ստաւելապոյն չափով օգտուողը յեղափոխական ղեկավարներուն մեծամասնութիւնը հրեայ եղող Պուշկեիկ կուսակցութիւնը եղած էր: Քանի մը ամիս շանցած, Քէրէնսքիի կառավարութիւնը տապալելով, համայնավար սկզբունքներու վրայ հիմնուած եւ Լենինի նախագահութեամբ Սովիէթ վարչաձեւը հաստատուած էր:

Սովիէթ կառավարութիւնը, Սիոն Զրէական միութեան կառավարութիւնը բլլալով(1), ուս կայսերական ընտանիքէն, իշխաններէն վրէժ լուծելու կը միտէր: Պրոյետարիայի վայրագ գործունէութիւնը բուն նշանակութեամբ կացութիւնը տակն ու վրայ բրած էր: Վաճառատուններ, դրամատուներ, եկեղեցիներ եւ հարուստներ կողոպտուած, ագարակներ թալանի տրուած եւ Սիպերիա աքսորուող ցար Նիկոլայ իր ընտանիքի անդամներով սպաննուած էր:

Պուշկեիկ Ռուսիան ներքին վայրագ քաղաքականութեան մէջ ազատ մնալու համար պատերազմէն քաշուիլ ուզած եւ պատերազմող աէրութիւններուն դիմելով Պրէսթ-Լիթովսկիի հաշտութեան դաշնագիրը ստորագրած էր:

Պրէսթ-Լիթովսկիի դաշնագրով Օսմանեան կառավար-

Մ. Թ. (1) Վիճելի է:

բութիւնը Ռուսիոյ վասնզն ազատած, աւելին բլլալով՝ 1878ի Ռուսո-Թուրք պատերազմին կորսնցուցած Կարս եւ Արասանը եւ առած էր:

Ռուսիոյ այս յանկարծական յեղափոխութենէն, Գերմանիոյ եւ իր զինակիցներէն աւելի Անգլիա եւ Ֆրանսա օգտուած էին: Յարական Ռուսիոյ հանդէպ իրենց ստանձնած աջակցութիւններէն եւ Պուլխար Ռուսիոյ տալու պարտաւորութենէն եւ խոստումէն ձերբազատուած եւ աւելին՝ կատակերգութեան ձեւով շարունակուող Չանայ Գալէի պատերազմին վերջ տուած էին:

* * *

Ռուսիոյ մէջ ծագած այս մեծ յեղափոխութենէն Թուրքիան խրատուելով եւ կացութիւնը բմրոնելով, ըստ այնմ միջոցներ ձեռք առնելու պարտաւորուած բլլալով հանդերձ, ցաւալի է որ Թուրքիան բան մը չէր տեսներ, կացութեան ստացած ձեւը չէր հրնար հասկնալ:

Այս միջոցին Սուլթան Մուհամմէտ Բէչատ Ե. իր գերդաստանի տխուր վախճանը եւ թագաւորութեան քայքայումը առանց տեսնելու՝ հանդերձեալ եղած էր:

Սուլթան Մուհամմէտ Բէչատ առաքինի եւ՝ Նեղահամրոյր էր, իր գահաժառանգ եղած չըջանին, մեկուսացած կեանք մը տպրելուն, կամքի եւ կորովի յակութիւնները կորսնցուցած էր:

Յ1 Մարտի դէպքին վրայ 14 Ապրիլ 1909ին գահ բարձրացած եւ պետական բոլոր գործերը իթթիհատ եւ թէրաղզը կուսակցութեան ձեռքը ձգած թագաւորավայել ոչ մէկ գործ կատարած էր: Միայն իթթիհատի բոլոր փափաքներուն աչո ըսած էր:

Անկասկած որ ան՝ կառավարութեան տխուր վախճանը կը տեսնէր, սակայն իթթիհատի ծայրահեղութիւններուն արգելք հանդիսանալիք ջիղը չունէր: Իր գահակալութեան չըջանին Ափրիկեան Թրիփոլին, Պենկազին եւ Հիճազը ձեռքէ ելած էր, Պալքանեան պատերազմով ալ ամբողջ Մակեդոնիան եւ Միջերկրականի կղզիները կորսուած էին, եւ աւելին՝ Գերմանիոյ հաշտոյն ընդհ. պատերազմին մտած էր:

Բոլոր ասոնք, հակառակ իր կամքին, իթթիհատ եւ թէրազգրի կողմէն կատարուած գործեր էին: Նոյնիսկ Մահմուտ Ենվէթ փաշայի սպաննութեան խնդրով մահապատիժի դատապարտուած Տամատ Սալէհ Քայրէտտին փաշայի վճիռը իրեն ներկայացուած ժամանակ՝ մահապատիժի վճիռը ցկեանս բանտարկութեան փոխել փափա-

քած էր. իր այս փափաքը վարչապետին ալ յայտնած ըլլալով հանդերձ, հետեւեալ առտուն Տամատ Սարէ՛հ փաշան կախադան հանուած եւ ինդճ վեհապետը նորէն կատարուած իրողութեան առջեւ գտնուած եւ մահապատիժի գործադրութենէն ետք վճիռը հաստատելու ստիպուած էր:

Սուլթան Մուհամմէտ Բէշատ Ե. ի մահէն ետք, գահաժառանգ Մուհամմէտ Վահիտետտին՝ 4 Յուլիս 1918ին Սուլթան Մուհամմէտ Վահիտետտին Պան Զ. անունով գահ բարձրացած է:

Սուլթան Մուհամմէտ Վահիտետտին Պան Զ. լուրջ, կամքի եւ կորովի տէր ըլլալով, աշխարհի քաղաքականութեան ալ տեղեակ էր: Ան թուրքիոյ տխուր կացութիւնը լաւ կերպով ըմբռնած եւ զայն փրկելու ձգտած էր, նոյնիսկ Զուլիցերիա գտնուող Պերնի դեսպանին միջոցաւ անպաշտօն կերպով անջատ հաշտութեան բանակցութիւններուն ձեռնարկել տուած էր: Աւա՛ղ, որ գէշ ժամանակ մը գահ բարձրացած էր: Պատերազմէն ետք ընդդիմադիրներու առնունով զինք չըջապատողներուն անձարակութիւնները, տէրութիւնը իր գահավիժումէն փրկելու հնարաւորութիւն չէր ձգած:

Պատերազմը բաւին բուն նշանակութեամբ սաստկացած եւ Փրանսական բանակը յաղթականօրէն Գերմանիոյ հողը մտնել սկսած էր:

Պուլկար բանակը քայքայուելով՝ Ռատոսլավֆի դահլիճը ինկած եւ Պուլկարիա պատերազմական գծէն դուրս ձգուած էր: Այս դէպքը թուրքիոյ եւ իր զինակիցներուն՝ Գերմանիոյ եւ Աւստրիոյ հաղորդակցութեան ճամբան կտրած եւ Պուլիս՝ Մակեդոնիոյ կողմէ սպառնալիքի տակ ինկած էր: Սուրբոյ ռազմաճակատին վրայ գըտնուած թուրք բանակը ցրուած, կացութիւնը շատ ցաւալի վիճակ մը կը պարզէր:

Իթթիհատ եւ Թէրազզըի իշխանութեան Թալաթ փաշայի դահլիճը, այս կացութեան հանդէպ շուարած զինադադար խնդրելու ձեռնարկած էր, միայն թէ պատերազմող եւ յաղթուող նոյն կառավարութեան հաշտութիւն կնքելը հնարաւոր չըլլալուն՝ Թալաթ փաշա հրաժարելու ստիպուած էր:

Սուլթան Մուհամմէտ Վահիտետտին Պան Զ. նոր դահլիճի կազմութիւնը նախկին վարչապետ եւ Լոնտոնի դեսպան ծերակուտական Թէվֆիզ փաշային յանձնած էր:

Թէվֆիզ փաշա մէջտեղ ընդդիմադրութիւն չի գըտնելուն՝ իր պաշտօնակիցները չէզոք եւ պատերազմի հակա-

ռակորդ ճանչցուած անձնաւորութիւններէ ընտրել ուզած էր: 3-4 օր յետոյ արդիւնքի չյանգելով հրաժարած էր:

Վերջապէս դահլիճը կազմելու պաշտօնը ծերակուտական եւ նախկին պատերազմական նախարար Ահմէտ Իզզէթ փաշային տրուած էր:

Ահմէտ Իզզէթ փաշա՝ Իթթիհատ եւ Թէրազզըի ժանդակութեամբ անմիջապէս դահլիճը կազմեւ, Բ. Դուռ գալով վաւերացման հրովարտակը կարգացնել յաջողած էր:

Ահմէտ Իզզէթ փաշայի կազմած այս դահլիճը ժամանակի պահանջին համեմատ չէր: Ելեւմտական նախարարութեան՝ Ճաւիտ, Արդարութեան՝ էրկիւպէի Պայրի, Ներքին՝ Տէթհի, Ծովային՝ Բէուֆ, Իթթիհատ եւ Թէրազզըի այս շատ ծանօթ դէմքերը առնուած էին:

Ամօթալի նահանջէ եւ պարտութենէ ետք այս բարձր դիրքերը գրաւող Իթթիհատ եւ Թէրազզըն, ինքզինքը պատասխանատուութենէ ազատելու դերը խաղալու եւ յարմար ժամանակին կրկին պետական հարուածով մը անկախ գործի գլուխ անցնելու միջոցները ստեղծելու մասին կը խորհէր:

Իթթիհատ եւ Թէրազզըի նեխած եւ պատմութեան մէջ պատասխանատու նկատուած ազտտտ անունը փոխելով արժանապատուութիւնին նորոգելով մաքրել կ'ուզէին:

Անմիջապէս ընդհ. ժողով մը գումարելով, Իթթիհատ եւ Թէրազզը կուսակցութեան լուծուած ըլլալը եւ առոր տեղ բարենորոգչական կուսակցութեան հիմնուիլը եւ Իթթիհատ եւ Թէրազզըին պատկանող կալուած, գոյք եւ ինչքերուն այս ապօրէն զաւկին փոխանցուած ըլլալը յայտարարելով՝ Ընդհ. Կեդրոնին անդամներն ալ փոխած էին:

Իթթիհատ եւ Թէրազզըին այս կատակերգութիւնը խաղցած պահուն, պատասխանատու անձնաւորութիւններն ալ փախուստի կը պատրաստուէին:

* * *

Ահմէտ Իզզէթ փաշան ալ գործի գլուխ անձնելուն զինադադար խնդրած էր: Տէրութիւնները ի պատասխան այս խնդրանքին տեղեկացուցած էին, որ Մուտրոս գտնուող Համաձայնական ծովային ուժերու հրամանատար ծովակալ Կալթրոփին պէտք էր դիմել:

Պուլիս գերի գտնուող Զորավար Թաուզէնտի ընկերակցութեամբ, Ծովային նախարար Բէուֆ պէյ, Մուտրոս գտնուող՝ Ծովակալ Կալթրոփին քով ղրկուած էր:

Մովակալ Կաթրոփ նախապէս պատրաստուած զինա-
դադարի պայմանագիրը Բէուֆ պէյլին ցոյց տուած եւ ըն-
դունելու կամ մերժելու մէջ ազատ ըլլալը եւ այս մասին
ոեւէ բանակցութիւն կարելի չըլլալը յայտնած էր:

Բէուֆ պէյ զինադադարին թարգմանուած մէկ օրի-
նակը առնելով Պոլիս վերադարձած եւ խնդիրը Նախարար-
աց Խորհուրդին տեղեկացուցած էր:

Սոյն զինադադարի պայմաններէն մին թուրքիոյ մէջ
դտնուող գերման զինուորներուն եւ Իթթիհատ եւ Թէրազ-
գըրին պատերազմի պատասխանատուներուն յանձնումը կը
պահանջէր:

Նախարարաց Խորհուրդը զինադադարին այս պայ-
մանները շատ ծանր գտած եւ ծրագրած էր որ Սուրիոյ ճա-
կատին վրայ յարմար զիծ մը քաշուի եւ բանակը պաշտ-
պանողական դիրք մը բռնէ եւ պաշտպանողականի շնոր-
հիւ առաջարկուած զինադադարի պայմանները թէթեւցնէ:
Ուստի այս նպատակով անմիջապէս Հալէպ գտնուող ա-
րագահաս բանակներու հրամանատար գնդապետ Մուս-
թաֆա Քէմալ(1) փաշային կարծիքը հարցուցած էր, թէ
այս ծրագիրը կարելի՞ էր թէ ոչ:

Մուսթաֆա Քէմալ փաշա Հալէպէն կը դրէ թէ,
թէեւ Ամանոսի լեռներուն մէջ պաշտպանուիլ կարելի է,
սակայն համախմբուելիք բանակ չէ մնացած, թէ կարգա-
պահութենէ զուրկ զինուորը խառն ի խուռն ամէն մէկը տեղ
մը կ'երթայ եւ թէ անգլիական բանակին յառաջապահը ե-
ղող արար ուժերը քաղաք մտած են, եւ ինքն ալ Գաթմա
Գուրթ Գուլաթ Բաճոյի գծով մեկնելու պատրաստուած է
եւ Ահմէտ Իզզէթ փաշայէն կը խնդրէր որ փոխանորդարար
կառավարուող Պատերազմական Նախարարութիւնը իրեն
յանձնուի:

Պետութեան կացութիւնը իրապէս խիստ տագնապա-
լի էր. վստահելիք միակ ուժը «Արագահաս բանակն» էր որ
այս ձեւով ցրուած էր: Առաջարկուած զինադադարի պայ-
մանները ընդունելէ ուրիշ միջոց չէր մնացած կառավա-
րութեան:

Տակաւին մինչեւ երէկ կողք կողքի պատերազմող
գերմանները յանձնել, թրքութեան համար մեծ արատ մը
ըլլալուն, այս կէտին զինադադարի պայմաններէն ջնջուի-

լը յաջողցնելու համար՝ Զօրավար Թաուգէնտին հետ Բէուֆ
պէյը նոյն իրիկուն կրկին Մուարոս զրկուած էր:

30 Հոկտ. 1918ին Զինադադարը Մուարոս գտնուող
անգլիական «Ակամեմոն» զրահուորին վրայ ստորագրու-
ելով՝ Օսմանեան կառավարութիւնը այս կերպով պատե-
րազմէն պարտուած դուրս եկած էր:

1918 Նոյեմ. 11 ժամը ճիշդ 11ին Սարի մէջ ալ Մա-
րաջախ Փոչի մասնաւոր շոգեկառքի սրահին մէջ՝ Ֆրանս-
Գերմանական զինադադարը կնքուեցաւ եւ Հ տարի, 3 ամիս
8 օր շարունակուող ընդհ. պատերազմին վերջ տրուեցաւ:

Մեր յարգելի ընկերոջ՝ Բէֆիգ Ուալիտ պէյին այս
մասին ունեցած խորհրդածութիւնն ալ ամփոփելով այս
գլուխը փակել հարկ կը տեսնենք:

Բէֆիգ Ուալիտ պէյ կ'ըսէ. —

«Յաղթական կամ յաղթուած միլիոնաւոր ժողո-
վուրդ, Զօրավար Փոչին ստորագրութեան թուղթի կտորի
մը վրայ դրուելուն պէս, լայն շունչ մը առաւ: Փոչ անունը
խաղաղութեան հրեշտակին թելով անուշ շուք մը տարա-
ծեց:

«Այդ օրը յառաջացող բանակը կեցաւ, որոտացող
թնդանօթները լոնցին, լեռներու վրայէն վառօդի ծուխերը
ցնդեցան, հոսող արիւնը կեցաւ, հառաչանքները դադրե-
ցան, այլեւս երիտասարդ կուրծքերու վրայ վէրքեր պիտի
չբացուէին, երիտասարդ գլուխներու վրայ հողէտո հրեշ-
տակը պիտի չսաւառնէր, որովհետեւ զինադադարը կըն-
քուած էր:

«Այսինքն թնդանօթի բերանները թիմուած՝ այլեւս
չէր որոտար, սուիներու փայլը անհետացած, հեղձուցիչ
կազերու ամպը փարատած էր: Գնդակներու տարափը չէր
տեղար, պատերազմի երկինքը պայծառացած, խաղաղու-
թեան արեգակը ծագած էր. զինադադար էր:

«Այդ օրը՝ ուզէք զինադադարի տօն, ուզէք յաղթու-
թեան կամ ուրախութեան, ուզէք պարտուածներու սղա-
տօն կոչեցէք, ըստ իս այդ օրուան արժէքը դէպի մահ սու-
րացող մարդկութեան՝

«Կեցիր եւ Ապրէ» կոչն էր:

«Մարդ թէեւ ի վերջոյ մահուան պիտի յանձնուի, պի-
տի մեռնի, սակայն զինադադարը սղանդին արգելք եղաւ,
եւ սպրելու իրաւունք ունեցող երիտասարդները զուրկ
առ գունդ հողէտո հրեշտակին գիրկը նետուել արգելեց:

«Այս նշանակութեամբ 11 Նոյեմբերը իրապէս աննր-
ման Տօնի օր մըն է»:

(1) Թուրքիոյ հանրապետութեան նախագահ, յետագային «Արաբիւրք» յոր-
չարդուած:

* * *

Գերմանիոյ եւ իր զինակիցներուն դէմ գործնականապէս պատերազմի մասնակցողներն էին՝ Մեծն Բրիտանիա, Ֆրանսա, Իտալիա, Պելճիքա, Ճարոն, Սերպիա, Գարատաղ, Փորթուգալ, Յունաստան, Ռումանիա, Պրազիլիա, Չինաստան, Ռուսիա եւ Միացեալ Նահանգներ:

Գերմանիոյ եւ իր զինակիցներուն հետ յարաբերութիւնը խզելով բաւականացողները եղան՝ Գուպա, Բոլոնիա, Հոնտուրաս, Հայիթի, Սիամ, Գոստարիքա, Բէրու, Ուրուկուէյ եւ Էքուաթօր:

Անգլիոյ եւ Ֆրանսայի գլխաւորութեամբ համաձայնական տէրութեանց հետզհետէ պատերազմի մասնակցած զինուորներուն թիւը՝ պաշտօնական վիճակագրութեան համաձայն 43,500,000 եղած է:

Գերմանիոյ գլխաւորութեամբ զինակիցներու հաւաքած ուժը 20,500,000 զինուոր եղած է, եւ այսպէսով ընդհանուր պատերազմին մասնակցող զինուորներու ընդհանուր թիւը 64 միլիոնի հասած է:

Համաձայնականներու պատերազմական ծախքերը եղած են 889 միլիար, իսկ զինակիցներունը՝ 489 միլիար Օսմանեան ոսկի:

Այս պատերազմին մօտաւորապէս 15 միլիոն երիտասարդ կեանքեր հնձուած եւ անոր կէսին չափ ալ թշուառութենէ եւ անթոթութենէ մեռած են. հաշմանդամներն ալ մեծ թիւ մը կը կազմեն:

Ընդհանուր պատերազմին մէջ եղած մարդկային եւ նիւթական կորուստները լաւ կերպով հաշուողներ, առանց առարկութեան կ'ընդունին, որ թէեւ մարդկութիւնը գիտութեան եւ ճարտարարուեստի մէջ խելք թոցնելու աստիճան յառաջացած է, սակայն մարդկութիւն եւ քաղաքակրթութիւնը բաւերուն նշանակութիւնն անգամ դեռ չէ հասկըցած:

* * *

Իթթիհատ եւ Թէրազզը կուսակցութիւնը 10 տարի շարունակ Օսմանեան կայսրութեան աէրը մնալով՝ շատ մեծ աւերներ գործած է:

Իթթիհատ եւ Թէրազզը կուսակցութիւնը Օսմանեան կայսրութեան տիրացած ժամանակ 1908-ի վիճակագրութեանց համաձայն Օսմանեան տէրութիւնը 30,893,950 անձերու վրայ կ'իշխէր:

Իթթիհատ-Թէրազզը կուսակցութիւնը, Օսմանեան կայսրութեան աւերակներուն վրայ Անատոլուի Անգարա

քաղաքին մէջ իր անդամներէն մէկուն հիմնած եւ ամէն օր գոյն եւ ձեւ փոխող նոր Թուրքիոյ հանրապետութեան միայն 8,500,000 հպատակներ փոխանցած էր:

Իթթիհատ եւ Թէրազզը կուսակցութեան այս ձեւով 10 տարուան ընթացքին կորսնցուցած հպատակներու թիւը 22,5 միլիոն է. իսկ հողային կորուստը հասկցնելու համար՝ կորսուած նահանգներուն անունները թուենք.—

Եւրոպայի մէջ՝ Գոսովա, Մանասթր, Շքոտրա, Եանիա, Սելանիկ նահանգները ամբողջութեամբ իւր Էտիքնէյի նահանգին կարեւոր մէկ մասը:

Ափրիկէի մէջ՝ Ափրիկեան Թրիփոլի, Պէնկաղի, Տեսասան նահանգները:

Արաբիոյ մէջ՝ Եմէն, Ասիր, Հիճազ, Նէճրա նահանգները:

Սուրիոյ մէջ՝ Պէյրութ, Լիբանան, Դամասկոս, Հալէպ, Տէրզոր, Պաղեստին, Մասն նահանգները:

Միջագետքի մէջ՝ Պատրա, Պաղտատ, Մուսուլ եւ հարաւային Քիւրտիստանի նահանգները:

Միջերկրականի մէջ՝ Տուէքանէզի կուսակալութիւնը կազմող կղզիները:

Այս հողամասեր տարածութեան տեսակէտով այսօր ձեռքի մէջ եղող հողերու տարածութեան 5 անգամը ըլլալով՝ նիւթական եւ կրօնական տեսակէտով ալ Թուրքիոյ ամենակարեւոր շրջաններն էին:

Հսկառակ այսչափ կորուստներու եւ ամէն տեսակ ստորնութիւններու եւ ոճիրներու, Իթթիհատ եւ Թէրազզը կուսակցութիւնը ցարգ պատասխանատուութենէ զերծ մընացած է, թէեւ քանի մը անդամները հայերու կողմէ սպաննուած եւ ոմանք ալ ուրիշ պատճառներով Անգարայի կառավարութեան կողմէ կախաղան հանուած են: Սակայն իրեն սպասու կազմը Անգարայի նոր Թուրքիոյ հանրապետութեան ոգնահարը կողմ «Հալք» կուսակցութեան մէջ յուժած են:

* * *

Օսմանեան կայսրութեան տիրանալով այս աստիճան տարներու պատճառ եղող Իթթիհատ եւ Թէրազզը խառնուրդն ալ ներկայացնել սպակար է:

Իթթիհատ եւ Թէրազզը երկուսն անդամներէ բաղկացած զարմանալի խառնուրդ մըն էր:

Նախարարներ ու մարաջախտներ, հրամանատարներ ու սպաներ, գիտնականներ ու կրօնականներ, բանաստեղծ-

ներ ու հրապարակագիրներ, քարտուղարներ ու պաշտօն-
եաններ այս խառնուրդին անդամակցած էին: Նոյնպէս՝
մարդասպաններ ու յելուզակներ, գողեր ու դրամաչորթ-
ներ, կառապաններ ու վարիչներ, նաւավարներ ու մակու-
կավարներ, բեռնակիրներ, աղբահաւաքներ ու խաղամու-
կներ այս բարձր դասուն կողմէ ընկեր կը նկատուէին:

Իգական դասի կազմակերպութեան մէջ ալ պատկերը
նոյնն էր:

Թագուհիներ ու իշխանուհիներ, տիկիներ, գրագի-
տուհիներ ու բանաստեղծուհիներ, ուսուցչուհիներ ու դաս-
տիարակուհիներ, դայեակներ, սպասուհիներ եւ հանրա-
յին կիներ այս խառնուրդին մաս կը կազմէին: Վերջապէս
երկսեռ ամէն դասակարգի մարդիկ անդամակցած էին:

Իթթիհատ եւ Թէրազզը կուսակցութիւնը իրականին
մէջ Օսմանեան կայսրութիւնը քանդելու նպատակով «Սիո-
նիստ» հրեաներուն տաղանդէն ծնած էր: Իրենց այս նպա-
տակը 1909ին Սելանիկի մէջ գումարուած համաժողովին
մէջ, նախապէս Սելանիկի Կեդրոնը կառավարող անձնա-
ւորութիւններու միջեւ որոշելով՝ գործադրութեան համար
եղողմ տուած էին:

Որոշումները հետեւեալ չորս կէտերու մէջ ամփոփ-
ուած են.—

Ա.— Յետ այսու Թուրքիոյ մէջ կրօնքի ազդեցութիւ-
նը բեկանել:

Բ.— Թուրքիոյ հարստութեան աղբիւրները ընկեր-
ներու մէջ բաժնել:

Գ.— Մարզարէի փոխանորդութիւնը իշխանութենէն
զատելով տկարացնել:

Դ.— Առիթը ներկայանալուն միապետութիւնը տա-
պալել եւ հանրապետութիւն հռչակել:

Իթթիհատ եւ Թէրազզը կուսակցութիւնը որոշուած
այս ծրագիրներու իրականացման համար միշտ աւերող,
միշտ սարսափազդու փոթորիկ մը եղած էր:

Իթթիհատ եւ Թէրազզըի մասին մինչեւ այս օր շատ
բան գրուած եւ խօսուած է, սակայն այս անգամ Հալէպ
հրատարակուող «Վահտէթ» (միութիւն) թերթին 8 Յու-
լիս 1928 թուակիր եւ 14րդ թիւին մէջ Րէֆիզ Ռալիտ ստո-
րագրութեամբ եւ «Յուլիսի Յուշերը» վերնագրով լոյս
տեսած յօդուածին չափ ցայտուն գրութիւն մը չէր երեւ-
ցած. հետեւաբար Իթթիհատ եւ Թէրազզըն Րէֆիզ Ռալիտ
պէյի ակնոցով դիտելու համար յօդուածը նոյնութեամբ
արտագրելով, սոյն գիրքի Ա. մասը կը վերջացնեն:

ՅՈՒԼԻՍԻ ՅՈՒՇԵՐԸ

«Թուրքիայէն բաժնուած տեղերու մէջ Յուլիս անու-
նը յիշուելուն, առաջին անգամ ի՞նչ կը խորհուի:

10 Յուլիս

«20 տարի առաջուան 10 Յուլիսը, այլ օրերը նկա-
րագրելու պէտք չկայ, դրօշակներու աւատութիւն մը,
ծայրայեղ շփացում, թմրկի եւ սրինդի աղմուկին խառ-
նուող կարգ մը անկցի եւ կեցցէներու ձայները, տակաւին
կրք աչքերնիս դոցենք լսել կը կարծենք եւ մեր երեւակա-
յութեան մէջ կը գտնենք:

«— Կեցցէ՛ Նիզադի, կեցցէ՛ Էնվէր. ի վերջոյ Թա-
լաթներ, Պէհաէտտին Շաքիրներ, Ճէմալներ... նուի-
րական Իթթիհատ կուսակցութիւնը, ամէն տեղ պզտիկ
Նիզադի մը, Էնվէր մը, Թալաթ մը, Նազրմ մը, Ճէմալ
մը, Պէհաէտտին ձագուկ մը... Իթթիհատի ակումբներ...»

«Աւելի հաջ տարիներ անցնելով, այս աղմուկներէն
ինչ մնաց, այս մարդիկը ի՞նչ կղան, խոր լուծիւն մը,
ցիր ու ցան քանի մը դերեզմաններ...»

* * *

«Այս ամէն մէկը մէկ անկիւն անխնամ եւ աննշան գե-
րկամաններու մէջ ննջողներ, ժամանակ մը ահագին կայս-
րութեան մը հողն ու քարը տակն ու վրայ բրած, հունտի
տեղ թոյն սերմանած, անձրևի տեղ փորձանքներ տեղա-
ցուցած՝ հունձքի տեղ շարիք հնձած, կայի տեղ՝ անիրա-
ւութիւններ դիզած էին. անոնց սնունդը մարդկային մար-
միներ, խմածինն արիւն-արցունք, շնչածնին վառօդի
ծուխ, արդարութիւններն՝ կախաղան, եղբայրութիւններն՝
տարագրութիւն, հաւասարութիւններն՝ սպանութիւն եւ ա-
զատութիւններն՝ բանտի խորերն էին: Աւելի քանդեցին քան
չինեցին. մէկ հողի բարիք կ'ընէին՝ 5000 հողի սիրտը կը
խածնէին, մէկ հողի կեանքը կը փրկէին՝ 5000 անմեղ-
ներու արիւնը կը ծծէին, մէկ բարիքի դիմաց հազար շարիք
կը հասցնէին: Ժամանակ եղաւ որ մեռեալներու ոսկորնե-
րով սպարանքներ շինեցին: Բարձերնին որբերու մազե-
րով լեցուցին եւ սենեակներն այրիներու քոյրերով զարդա-
րեցին: Անթիւներու ճիչը անոնց կրթչառութեան ձայն
կու գար: Որբերուն արցունքները գաւաթներու մէջ լե-

ցուցին եւ նահատակներու վերջին շունչը համադամի տեղ
զործածեցին, հայրենիքին կեանքը խաղի սեղանին վրայ
վաճառեցին, թուղթի տեղ կեանքեր փճացուցին, Փիշի տեղ
մահ սփռեցին՝ դրամի տեղ հոգի առին եւ հարստութեան
համար ամբողջ կայսրութիւն մը կորսնցուցին: Անոնց զրո-
սավայրը պատերազմական ճակատներն էին, իսկ դիտած-
նին մահ սփռող վայրեր, ժամանցնին հրկիզուած վայրեր,
իսկ տեսարաննին՝ ոճիրներ. կարգացածնին՝ մահափճիո-
ներ, գրածնին՝ պատերազմական հրահանգներ էին, իսկ
ծրագիրնին դաւադրութիւն եւ ընդհանուր ջարդ:

«Հիմա ամէն մէկը մէկ անկիւն... մէկը սպաննուած,
միւր կախաղան հանուած, մէկը թշնամիի գնդակով,
միւր բարեկամի հրամանով, մէկը թուրանի լեռներուն,
միւր գերման հողի վրայ: Իւրաքանչիւրը տեսակ մը մա-
հով մեռնող եւ անհետացող այս մարդիկը, ահա այս ո-
ճիրները զործող թշուառներ էին. այն թշուառները՝ ո-
րոնք հիմա անյիշատակ, աննշան եւ անխնամ գերեզման-
ներու մէջ, անցեալի մահազոյներու ժամանակը չմոռնալու
համար միայն կը յիշուին եւ մտածեցէք անգամ մը, որ ա-
սոնց ոչինչէ ամէն ինչ եւ ամէն ինչէ ոչինչ ըլլալուն համար
8-10 տարին բաւած էք»:

Բ. ՄԱՍԻ

ՎԵՐՋ Ա. ՄԱՍԻ

ՄՈՒՍԹԱՖԱ ՔԷՄԱԼ ՓԱՇԱ

«ԵՐԼՈՐՐԵՄ» բանակին հրամանատարը եւ
ազգայնական շարժումին պետը

ԶԻՆԱԴԱԴԱՐԷՆ ՄԻՆՉԵՒԻ ՏԱՄԱՏ ՖԷՐԻՏ ՓԱՇԱՅԻ
ԴԱՀԼԻՃԸ ՏԵՂԻ ՈՒՆԵՑԱԾ ԴԵՊՔԵՐԸ
ՓԱՍՏԵՐՈՎ ՆԵՐԿԱՅԱՑՈՒԱԾ ԵՆ

Ա. մասին մէջ ներկայացուածին պէս, յաղթական տէ-
րութիւններու կողմէ պարտադրուած Չինադադարի պայ-
մանները, պարտուած տէրութիւններու կողմէ առանց ա-
ռարկութեան ընդունուած եւ ստորագրուած էր:

Իթթիհատ եւ Թէրազզըին Երզերով փառաբանուած
հերոսները Եզիպտոսի գրաւումէն, Թուրանի ճամբան բա-
նալու համար Պարսկաստանը ոտնակոխ ընելէն հրաժա-
րած, մուկերու նման պահուրտելիք ծակեր փնտռելու
սկսած էին:

«Համիտիէ» զրահաւորին հերոսը՝ պնդապետ Բէուֆ
պէյի նախազահուութեամբ Մուտրոս զրկուած պատուիրա-
կութիւնը, «Ակամեմոն» զրահաւորին մէջ ծովակալ Կալ-
թրոփի առջեւ խոնարհելով՝ պատրաստուած զինադադա-
րի պայմանագրութիւնը ստորագրած էր:

Աշխարհակալութեան երազով համաշխարհային պա-
տերազմը յայտարարող գերման կայսրը Վիլհելմ՝ Գեր-
մանիայէն հեռացած եւ անոր պատուիրակները Սարի մէջ
Զորավար Ֆոշի առջեւ իրենց պարտութիւնը խոստովանած
եւ պատրաստուած պայմանագրութիւնը առանց ոեւէ ա-
ռարկութեան ստորագրած էին:

Ստորագրուած զինադադարներէն ետք, պատերազ-
մական ճակատներու վրայ գտնուող 64 միլիոն զինուոր-
ներուն հրամայուած էր:

— Կեցէ՛ք:

Բէֆիդ Խալիտ պէյին նկարագրածին համաձայն՝ յա-
ռաջ շարժող բանակները կեցած. որոտացող թնդանօթները
լուած, լեռներուն վրայէն վառօդի ծուխերը փարատած էր:
Այլեւս երիտասարդ կուրծքերու վրայ նոր վէրքեր պիտի
չբացուէին, առոյգ գլուխներու վրայ հոգէառի ստուերը
պիտի չսաւառնէր. ստորագրուած զինադադարը դէպի մահ
սուրացող մարդկութեան հրամայած էր:

— Կեցի՛ր եւ ապրէ՛:

* * *

Իթթիհատ եւ Թէրազզրի հերոսներուն Մուտրոսի մէջ յանուն Օսմանեան կառավարութեան ստորագրած զինադադարի պայմանները շատ խիստ էին: Կառավարութիւնը կաշկանդած եւ հաշտութեան պայմաններուն ճշգրտմը յաղթական տէրութեանց խղճին ձգած էր:

Ասոյն զինադադարին պարունակած պայմաններու համաձայն, Օսմանեան կառավարութիւնը անմիջապէս պատերազմին վերջ պիտի տար, զինուորները պիտի արձակէր, պատրաստ դէնքերը եւ պատերազմական մթերքները յաղթականներու հսկողութեան տակ պիտի դնէր, յաղթող տէրութիւնները զինուորական կեդրոն նկատուելիք քաղաքները, զինուորական դիրքերը անմիջապէս պիտի դրակէին, ապահովութիւնը խանգարուած վայրերը զինուորական ցրաման ենթարկելու իրաւասութիւնը պիտի ունենային. Չանազ Գալէի նեղուցը պատերազմական, փոխադրական եւ վաճառականական նաւերու համար բաց պիտի ըլլար:

Վերջապէս այս զինադադարով Օսմանեան կառավարութիւնը ամէն կարգի պաշտպանութեան միջոցներէն զրկուած էր:

Իթթիհատ եւ Թէրազզրի պարագլուխներէն եւ ներկայիս Թուրքիոյ Հանրապետութեան նախագահ Մուսթաֆա Բէմալ փաշա իր ձառին մէջ կ'ըսէ. —

«Մուտրոսի շարաշուք զինադադարին ընդունուիլը եւ ստորագրուիլն էր, որ յաղթական տէրութիւններուն այն համոզումը տուաւ, թէ Սեւրի դաշնագրութեան գործադրութիւնը կարելի է»:

Մինչդեռ Մուտրոսի այդ անիծեալ զինադադարը ըստորագրողը, Մուսթաֆա Բէմալ փաշային կարնոյ անկեղծ բարեկամը, Ազգ. շարժման ժամանակ իր կողքին սրարշաւ վազող «Համիտիէ յի» զնդապետ Բէուֆ պէյն էր:

Այս այն Բէուֆ պէյն է, որ Մուսթաֆա Բէմալ փաշայի կողմէ Անդարայի մէջ կազմուած կառավարութեան գործավարներու խորհուրդին նախագահ նշանակուած էր:

Մուսթաֆա Բէմալ փաշա, Մուտրոսի զինադադարին տրամադրութիւնն դրսևորող Փարիզի Սեւրի պղեակին մէջ հաշտութեան պայմանագիրը ստորագրող թուրք պատուիրակութիւնը, հայրենիքի փրկութեան սիրոյն՝ 150նոց սև ցանկին մէջ անցուցած էր:

— Ինչո՞ւ, որովհետև նախկինները Իթթիհատական, իսկ վերջինները ընդդիմադրութեան կը պատկանէին:

ԹԱՄԻՐ ԳԱՀԱՆՄԱՆՆԵՐԻ — 1) Թալաթ, 2) Էնվեր, 3) Մուսթաֆա Բէմալ, 4) Զեյնալ, 5) Տեքե, 6) Անվար Էնվեր, 7) Հիւսէյն Ժաֆար, 8) Մեհմետ Կոյսեբական փեթա, 9) Իսմայիլ Հաֆեզ, 10) Հիւսէյն Հեյրի, 11) Թահմէտ, 12) անձնածոթ, 13) Միթհատ Երզրէ, Իթթիհատի քարտուղար, 14) Մալանտաին՝ կոյսեբական փեթայ: Բացակայ են Պէհմետին Եսքէր, Տեքե, Նազմ եւ ուրիշներ:

Մինչդեռ Մուսթաֆա Քէմալ փաշա Անատոլուի մէջ պատրաստած շարժման առաջին շրջանին, Իթթիհատ եւ Թէրազզրին բռնութիւնէն, ոճիրներէն զժգոհ ժողովուրդին զանազան առիթներով եւ վայրերու մէջ բարձրաձայն կ'ըսէր.

«— Այս շարժումը, կառավարութիւնը եւ ազգը փորձանքէ փորձանք տարած Իթթիհատ եւ Թէրազզրի խմբակին հետ ոչ մէկ կապ ունի. ազգին կենաց եւ մահու պայքարը եղող այս շարժման մէջ Իթթիհատ եւ Թէրազզրն անդ չունի»:

Ի՞նչ ընենք որ փաշային գործը, միշտ անոր խօսքերը հերքած են, որովհետեւ կը տեսնենք որ այս օրուան հանրապետութեան անձնաւորութիւնները, Օսմանեան կառավարութիւնը ի նպաստ Գերմանիոյ պատերազմի մղող եւ տէրութիւնը բաժան բաժան ընելով քայքայողը՝ մեր ամենուն ծանօթ Իթթիհատ եւ Թէրազզրի ղեկավարներն են:

Իթթիհատ եւ Թէրազզրն կանոնադիր մը ունի որ կը թելադրէ, թէ կեանքի՝ մասնաւորապէս վարչական տնօրինումներու եւ քաղաքականութեան մէջ, ճշմարտութիւնները ոտնակոխ ընել, յոռիները լաւ ցոյց տալով աֆիոնի դեղահամներուն պէս միամիտ ժողովուրդին կլլեցնել եւ քնացնելէ ետք, ուզածը ընել:

* * *

Մուտրոսի զինադադարի պայմանները որչափ ալ շատ խիստ էին, սակայն պատերազմին վերջ տուած ըլլալուն համար ժողովուրդը չափէն աւելի ուրախացած էր, որովհետեւ ժողովուրդը պատերազմէն, պատերազմին պատճառած աւերներէն սարսափած, Իթթիհատ եւ Թէրազզրի իշխանութեան բռնութիւններէն զղուած էր:

Ժողովուրդը, պատերազմի ընթացքին Իթթիհատ եւ Թէրազզրի ստեղծած ապրուստի դժուարութիւնները, շահատակութիւնները եւ այլ ոճիրները մտաբերելով եւ պատերազմին վերջ տրուելովը ասոնցմէ փրկուած եւ ի՞նչ ձեւով ալ ըլլայ Իթթիհատ եւ Թէրազզրին կրկին իշխանութեան գլուխ չկարենայ գալը յուսալով միւթարուած էր:

Իրենց գաւակները Չանագ Գալէի պատերազմին, Սաբրը Գամըլի յարձակումին զոհ տուող մայրեր, իրենց սիրելի ամուսինը կորսնցնելով այրիացած կիներ, հաց հայթայթելու համար ժամերով փուռերուն առջեւ սպասելով հացի

անկ 300 կրամ ալուքի խառնուրդին համար ոստիկանին անարգանքին ենթարկուող ժողովուրդը, բնականաբար զինադադարի պայմաններուն խառնութիւնը նկատի չէր առնէր եւ յետ այնու լայն եւ հանդիստ շունչ մը առնելու յոյսով կը հրճուէր: Կ. Պոլսոյ պարզ մարդուն հոգեկան վիճակը այսպէս էր:

Նահանգներու, մանաւանդ զիւզերու մէջ կացութիւնը բոլորովին տարբեր էր: Գիւլպցին պատերազմէն խալտ խորշած էր, որովհետեւ Պոլսոյ եւ քաղաքներու ժողովուրդէն աւելի նեկութիւն քաշած եւ հիւժած էր: Երեք դաւակը մէկ անգամէն զինուոր զբիւղ ծեր զիւզացին, իր զաւակներուն ընտանիքները ապրեցնելու համար զաշտային աշխատանքները իր վրայ առած էր: Չմեւր անձրեւին ու ձիւնին, ամառը՝ արեւուն կիդիչ ճառագայթներուն տակ աշխատելու ստիպուելով եւ հազար ու մէկ տանջանքներով մէջտեղ բերած հունձքը, սակաւին շկախուած, «պատերազմական տուրք»ի անունով կը բռնադատուէր եւ ասոր իրը փոխարժէք անարժէք թուղթի կտոր մը կը ստանար:

Ոնդիրը ասով ալ չէր վերջանար. բռնադատուած հացահատիկները մինչև ամբարները, զինուորական մթերանոցները փոխադրել կը ստիպուէր զիւզացին՝ էջով, եւ զով կամ ինք շարկած՝ մինչև 80—100 քիլոմէթր անկ ցորեն փոխադրելու կը պարտաւորուէր:

Այս բռնութիւնը, որպէս զոհոյութիւն, կամ գնահատելի հայրենասիրութիւն ծափահարել զիւրին է, սակայն շարաշար գործածութիւններու տկանատեհ՝ սպէտք էր ըլլալինք:

Մինչդեռ անդին, զինուորական մթերանոցներու եւ ամբարներու մէջ սնանոց սպաններ եւ պաշտօնեաներ՝ այսչափ հեռուէն եւ հազար ու մէկ դժուարութիւններով բերուած զինուորին սնունդը կը գողնային, գրպաններն լեցնելու կ'աշխատէին, իսկ զինուորները դիրքերու մէջ անօթի, հաց չէին կրնար գտնել:

Չինադադարի պայմանները որչափ որ ծանր, ժողովուրդը եւ զիւզացին ասիկա չէր խորհեր. անոնք ամէն ինչով պատերազմի վերջանալը կ'ուզէին եւ կը սպասէին:

Իսկ Իթթիհատ եւ Թէրազզրի ականաւորները պատերազմի ընթացքին անհաշուելի հարստութեան տիրացողները, ուրիշ միջոցներ կը փնտռէին:

Անոնք պատասխանատուութենէ, հարցաքննութենէ ազատուել, ընդդիմադիրները իշխանութեան գլուխ անցնել

եւ ինքզինքնին պատժել չտալու համար մեծ տէրութիւններէն մէկուն հովանաւորութեան ապաստանելով փրկուիլ կ'ուզէին, եւ վերջապէս ամբրիկեան հովանաւորութիւնը յարմար տեսնելով՝ ջերմօրէն զայն կը բարձային: Այս ձեւով ցոյց կու տային, թէ Ազգային անկախութեան եւ հայրենասիրութեան զգացումները իրենց մօտ կեղծ էին:

Ասոնք, այս խմբակը, իրենց յանցանքներովն հանդերձ, ոճիրներուն վրայէն սպունկ մը քաշելով իրենց չորթած դրամներով հանգիստ կեանք մը անցնել կ'երազէին:

Տէրութիւն, ազգ, հայրենիք, այս խմբակին համար կարեւորութիւն չունէր:

Անգլիացի հրապարակագրի մը ըսածին պէս, Թուրքիոյ մէջ կուսակցութիւնը, քաղաքական եւ հանրային սկզբունքի հարց չէ, այլ յետոյքին կից մը աալու եւ բեռնին պատար խելու ինդիր է:

* * *

Յաղթական Համաձայնական տէրութիւնները, Ժողովուրդին այս հոգեկան վիճակը, պատերազմէն խուսափումը եւ խորշանքը տեսնելով, Հաշտութեան Ժողովը կը ձգձգէին եւ առաւելագոյն շահը կ'որոնէին:

Իրականին մէջ զինադադարը, բաղդադամը պատերազմի տարիներուն՝ ապրուստի նեղութիւնները թեթեւցած, փոխարէն անտանելի անգործութիւն մը տեղ բռնած էր, այս կերպով ձեւափոխուած անօթութիւնը կրկին տիրել սկսած էր երկրին մէջ:

Անգործութեան ծնած անօթութիւնը բնականաբար տազնապ պիտի յառաջացնէր, իսկ տազնապին հետեւանքը անկասկած խառնակութիւն պիտի ըլլար:

Այս վիճակը Ժողովուրդը եւ կառավարութիւնը փրկութեան միջոցներ որոնելու ստիպած էր: Կառավարութիւնը արդէն սնանկ վիճակի մէջ էր. ի ձեռին ունեցած պատերազմական պիտոյքներուն մնացորդներուն վաճառումովը գործը դարձնել կ'ուզէր: Նոյնիսկ պատերազմի հաշմանդամներուն 3,5 դահեկան ամսաթոշակները չէր կրնար վճարել, պաշտօնէ դադրեցուած սպաններուն կարեւորութիւն չէր տրուեր, ասոնք անօթի ծարաւ մնացած խառնակութեան առիթներ կը պատրաստէին:

Կառավարութիւնը սնանկ վիճակի մէջ էր, որովհետեւ հանրային հարստութիւնները՝ պատերազմի ընթացքին խլուած՝ Միջագետք կամ Սուրիա արտածուած էր: Պոլսոյ եւ Անատոլուի մէջ ոսկի, արծաթ դրամներու հետքը

ՄՈՒՍԹԱՅԱ ԱՊՏԻԼԼԱԼԻԲ ՊԵՅ
Հալէպի կառավարիչ

չէր մնացած: Երջարերութեան մէջ գտնուող թղթադրամն ալ իր արժէքը կորսնցուցած էր: Ապագան՝ մութ էր:

Օսմանեան կառավարութեան շրջարերութեան մէջ գտնուող դրամը արդէն սահմանափակ էր: 1846-1913 պատրաստուած էր 66 միլիոն ոսկի, 13,5 միլիոնը մանր: Սուլթան Համիտի ժամանակ՝ 150,000 ոսկինոց 10նոց եւ սահմանադրութեան 800 հազար ոսկինոց նիքել դրամներէն կր բաղկանար:

Ընդհանուր պատերազմին 161 միլիոն ոսկինոց թղթադրամ շրջարերութեան հանուած էր, ասոր 1,5ին միայն փոխարժէքը Գերմանիոյ կողմէն հանրային պարտուց վարչութեան ցոյց տրուած էր եւ սակայն այս թղթադրամներու մասին համաձայնութիւն գոյացած չըլլալուն՝ վիճակը անորոշ կը մնար:

Մէկ կողմէ դրամական տազնապ, միւս կողմէն անգործութիւն, ժողովուրդը եւ կառավարութիւնը շուարեցուցած եւ իթթիհատ եւ թէրագզըի խռովարար օճախը կրկին արծարծելու առիթ տուած էր:

Յաղթական տէրութեանց գրաւման տակ գտնուող տեղերու մէջ ալ, տեւական պայմաններուն անձանօթ սպաներուն եւ ասոնց քով պաշտօնավարող թարգմաններուն ժողովուրդին հանդէպ ունեցած վարժունքը յոռի եւ անտանելի դարձած էր:

Տակաւին երէկ այս երկրին մէջ իբր զինակից գերման գինուորներ կը դտնուէին եւ ժողովուրդը բռնի զէպի մահ կ'առաջնորդէին, իսկ այսօր, անոնց տեղ յաղթական տէրութիւններուն յաղթութեան փառքով յղփացած գինուորները ման կու գային, ժողովուրդին թշնամիի աչքով կը նայէին եւ ազգային արժանապատուութիւնը վիրաւորող դիրքի մէջ էին:

* * *

Յաղթական տէրութիւնները, հաշտութիւնը փութացնելով այս տազնապներուն վերջ տալ չէին ուզեր: Ազգեցութեան շրջանակները լայնցնել եւ մնացած քանի մը նահանգներն ալ գրաւել կը խորհէին եւ ժողովուրդին իրենց հանդէպ ունեցած համակրութիւնը կը կորսնցնէին:

Կառավարութիւնն ալ ներքին եւ մանր գործերուն համար իսկ եղած միջամտութիւններէն ինքնակորոյս ի՞նչ ընելիքը չէր գիտեր:

Ահա այս տազնապալի օրերուն էր, որ Սուլթան Մուհամմէտ Վահիտետտին Պան 2. Անատոլուի մէջ ազգային բանակ մը պատրաստել խորհած եւ այս բանակը կազմելու համար վստահելի անձերու ցուցմունքով իր թիկնապահներէն Գնդապետ Մուսթաֆա Քէմալ փաշան լայն իրաւասութիւններով եւ մասնաւոր հրահանգներով՝ յաղթական տէրութեանց Պոլիս գտնուող ներկայացուցիչներէն դադտնի՝ Անատոլու զրկած էր:

Ինչպէս քիչ ետք պիտի պարզեմ, Մուսթաֆա Քէմալ փաշային նշանակուածը Սուլթան Վահիտետտինի թելադրողներուն գլխաւորն էր՝ Մոլային Նախարար Անի փաշային աներջայրը՝ Պատերազմական Նախարար վրացի Շաքիր փաշան եւ ասոր օգնած էր նաեւ կալուածային տեսչութեան եւ թաղաւորական գանձին ընդհ. տնօրէնը Բէֆիգ պէյ:

Գնդապետ Մուսթաֆա Քէմալ փաշա այն ժամանակ Պոլսոյ մէջ գաղտնի հիմնուած «Լուսին եւ Աստղ» զինուորական կազմակերպութեան նախագահն էր, եւ այդ օրերուն կատարուած ընտրութեամբ ալ Մասոնական Արեւելեան Օթեակին մեծաւորը եղած էր:

Զինադպարի շրջանը գաղտնիքներով յի գանազան էջեր ունի, իսկ Անատոլուի շարժումն ալ տակաւին չպարզուած՝ անուշ եւ լեզի շատ մը դէպքեր ունի: Ասոնք փաստաթուղթերով եւ հետզհետէ նկարագրելու ժամանակ թէ եւ դիմակներ պիտի պատուին, սակայն պատմութեան ծառայելու համար ճշմարտութիւնը ինչպէս որ է պիտի յայտնուի:

Դէպքերը նկարագրելու ժամանակ առանց յարմարութիւնը նկատի առնելու, զիւանադիտութեան բեմին վերայ խաղացող դերակատարներուն բոլոր դերերը ցոյց պիտի տրուին:

Դէպքերուն մեծութիւնը եւ նրբութիւնը յաւապէս բմրոնելու համար, այս օրուան Անդարայի բրոյրականտիսար՝ Աղա Օղլու Ահմէտ իր նկարագրութեան մէջ թէ եւ բոլոր դէպքերը եւ ասոնց նախատեսութիւնը եւ ներկայ հանրապետութեան ստեղծումին տուն տուող առիթները Մուսթաֆա Քէմալին եւ անոր մեծ հանձարին կը վերապրէ, սակայն ասիկա միայն դէպքերը եւ անոնց ընթացքին ունեղեակ կողմները համոզելու կը ծառայէ, իսկ իրականութիւնը բոլորովին տարբեր բլլալով, ասիկա չպարզած՝ կ'ուզենք Աղա Օղլու Ահմէտը մեր ընթերցողներուն ծանօթացնել:

— Ո՞վ է Ադա Օղլու Ահմէտ պէյ :

— Ասիկա անանկ հարցում մըն է, որ սահմանադրութեան հռչակումին յաջորդող 1910 թուականէն ի վեր ամէն ոք ուղղած եւ սակայն ո՛չ ոք կրցած է պատասխան մը տալ :

Նոյնիսկ այս մարդը փառարանող եւ իբր գրչի մարդ զայն պաշտօնի հրաւիրող իթթիհատ-թէրազըն անգամ չէ կրցած պէտք եղածին պէս ճանչնալ :

Ադա Օղլու Ահմէտ ո՞ւր տեղացի է, ուսումը ի՞նչ աստիճանի է :

Ադա Օղլու Ահմէտ պէյ Ատրպատականցի է : Պոլիս եկած եւ թուրանիստներուն կարեւորութիւն չտրուած շրջանին Ռուս բարբառով Ահմէտ Ադայէֆ ճանչցուած այս անձը, ուսման եւ զարգացման տեսակէտով բարձր էր. Ռուսերէն, Փրանսերէն լեզուներուն տեղեակ, Թուրք եւ Պարսիկ գրականութիւնը եւ լեզուն կատարելապէս իւրացուցած էր :

Միայն թէ, զարգացումն ու բարձր ուսումը զինք հըպարտ մէկը դարձուցած էին :

Ահմէտ Ադայէֆ ինչո՞ւ Պոլիս եկած էր :

Ահաւասիկ այսօր Ադա Օղլու Ահմէտ անունով ճանչցուած Ահմէտ Ադայէֆին կեանքին չպարզուած եւ ամենէն մթին կէտը այս է :

Շատեր՝ Ահմէտ Ադայէֆը, իբր Ռուսիոյ մէջ ծարիզմի ժամանակ քաղաքական յանցանքով Միպերիա աքսորուած եւ այն տեղէն փախչելով Պոլիս ապաստանած քաղաքական փախստական կը կարծէին :

Շատեր ալ զայն Ռուս կառավարութեան կողմէ, քաղաքական փախստականի դիմակին տակ Պոլսոյ մէջ քաղաքական շրջանակներու հետ շփման մէջ մտնելով, ստանալիք տեղեկութիւնները Ռուս կառավարութեան հալորդելու պաշտօնով զրկուած լրտես մը կը կարծէին :

Այսօր այս երկու կարծիքներն ալ թէեւ չեն հաստատուած, սակայն Ահմէտ Ադայէֆին Թուրքիա ապաստանելէն ետք, Ռուս քաղաքական շրջանակներուն հետ յարաբերութեան մէջ մտնելը իթթիհատ եւ Թէրազգրին Ահմէտ Ադայէֆէն զատ ոեւէ մէկուն համար գաղտնի պահուած որոշումներուն անմիջապէս Ռուս շրջանակներուն տեղեկանալը, երկրորդ կարծիքը հաստատելու բնոյթը ունի :

Իթթիհատ եւ Թէրազգրի իշխանութեան տեւողութեան շրջանին Ահմէտ Ադայէֆի յաջողութիւնը կատարեալ եղած եւ Աֆիոն Գարահիսարէն երեսփոխան ընտրուած էր :

Այսօր ալ Քէմալական վարչութեան բրորականտայի ճիւղը ձեռք առած, հարստացած եւ Կարսի երեսփոխան է :

* * *

Մուտրոսի զինադադարին ստորագրութենէն անմիջապէս յետոյ, յաղթական տէրութիւնները Չանազ Գալէի նեղուցին մաքրագործումին սկսած էին :

Իթթիհատ եւ Թէրազգրի պատասխանատու վարիչները՝ Թալաթ, Էնվէր, Ճէմալ, Թոփալ Իսմայիլ փաշաները եւ Տոքթ. Նազըմ, Տոքթ. Պէհհէստին Շաքիր, ոստիկանական տնօրէն՝ Պէտրի, Պէյրութի կուսակալ՝ Ագմի, հայկական սպանդին հետ կապ ունեցող պատերազմի պատասխանատուներէն շատերը, արժէքաւոր զոյքերին առած, Ահմէտ Իզզէթ փաշայի դահլիճին մաս կազմող իթթիհատականներուն ցոյց տուած դիւրութիւններուն շնորհիւ փախչիլ յաջողած էին :

Իթթիհատի պատասխանատու եւ ծանօթ դէմքերուն այս կերպ փախուստը, հանրային կարծիքին մօտ չիտթ եւ յաղթական տէրութեանց ներկայացուցիչներուն մօտ ալ Ահմէտ Իզզէթ փաշայի դահլիճին հանդէպ անվստահութիւն ստեղծած էր :

Սոյն չիտթ եւ անվստահելի մթնոլորտին մէջ, Սուլթան Մուհամմէտ Վահիտետին Վարչապետ Իզզէթ փաշային հրամայած էր, դահլիճին անդամակցող իթթիհատական ծանօթ դէմքերը հեռացնել եւ իթթիհատի պատասխանատուները ձերբակալելով յանձնել :

Ահմէտ Իզզէթ փաշա, իթթիհատի ճնշումով Սուլթանին սոյն ազդարարութեան խիստ ոճով պրուած երկտողով մը պատասխանած էր, գրելով, թէ այս առաջարկը Սահմանադրութեան հակառակ է. թէ թագաւորը Սահմանադրութեան տրամադրութիւնները ոտնակոխելով դէպի միապետութիւն քայլ կ'ուզէ եւ թէ կառավարութիւնը չի՛ կրնար այդ հրահանգին ընդառաջել եւ այսպէսով առաջարկը մերժած էր :

Ահմէտ Իզզէթ փաշային այս համարձակութեան վրայ, Սուլթան Վահիտետին՝ Մերակոյտի նախագահ Ահմէտ Բիզա պէյը իր քով հրաւիրելով՝ «Սահմանադրութեան դահլիճի իրաւասութեան շուրջ եղած յօդուածը Մերակոյտի կողմէ ի՞նչպէս կը մեկնուի», հարցուցած էր :

Ասոր վրայ, նոյն օրուան ժողովին օրակարգին անցած սոյն ինդիքը Ահմէտ Իզզէթ փաշան խրաչեցուցած եւ իր յայտարարութեան սիւսլ ըմբռնուած ըլլալը եւ սահմա-

նադրութեան դահլիճի կազմութեան մասին եղած յօդուածին մեկնութեան կարօտ չըլլալը յայտնելով՝ հրատարած էր:

Ամէն վեհապետ միապետութեան կողմնակից կ'ըլլայ: Սուլթան Վահիտետին ալ կրնայ սոյն փափաքը ունեցած ըլլալ: Կրնայ ըլլալ որ, 1878ի պատերազմէն յետոյ Սուլթան Համիտի խաղացած դերը կրկնել խորհած ըլլայ, միայն թէ լաւ բմբռնած էր, որ կացութիւնը աննպաստ է եւ իր շուրջը գտնուողները այս կարեւոր դերը խաղալու անկարող են:

* * *

Իթիհատի պատասխանատուներուն փախուստին վրայ՝ Բէֆիզ Ուալիա պէյին հրատարակած եւ հանրային կարծիքին վրայ մեծ ազդեցութիւն ձգած «Պարոններ դէպի ո՞ւր» յօդուածը նոյնութեամբ հրատարակել յարմար կրտեսնեմ:

«Պարոններ, դէպի ո՞ւր.

«Ոնճոյքը լրացաւ. բերաննիդ չի սրբած, ձեռքերնիդ չլուացած եւ վրան ալ լեղի սուրճ մը չառած՝

«Պարոններ, դէպի ո՞ւր:

«Ամբան սկիզբը չորցած, նիհար կմախք դարձած մթլուկներ դուրս կու գան, մեր մարմնին կը փակին, մեր մորթիերը կ'այրեն, արիւննիս կը ծծեն եւ առտուան դէմ պարտացած կը սկսին հոս ու հոն փախչիլ, կ'երեւի արշալոյս է, արեւը պիտ ծագի.

«Մլուկներ, դէպի ո՞ւր:

«Բարձր լեռներու վրայ կրակոտ աչքերով, սուր ժանիքներով, մագերնին փուշ փուշ անօթի դայլեր կը շրջին, պահապան շուն շունեցող հօտերու վրայ կը յարձակին, ոչխարները կը բզբտեն, չորս կողմերնին արիւն եւ ոսկոր դեղելով փորեմնին կշտացած իրենց որջը կը փախչին, կ'երեւի հովիւր տեսաւ, շուները հաջել սկսան.

«Կշտացած դայլեր, դէպի ո՞ւր:

«Կատու չգտնուող տուններու մէջ մուկեր կը գտնուին, մարանները կը մտնեն, դարակները կը ծակեն, սա ան կրծելով աջ ու ձախ կը վազեն եւ տան ամենապատուաւոր անկիւնները կը պտտին, փոքր ձայն մը առնելուն պէս ծակերը կը մտնեն, կ'երեւի հոտ առին, կատուն կու գայ.

«Մուկեր, դէպի ո՞ւր:

«Երբեմն այրի կիներ անառակ զաւակներ կ'ունենան, որոնք սնտուկները կը բանան, դրամ կը գողնան, հազուս-

Հայ որբերը Երբացնելու միտող տխրահոշակ Հալիտէ Էտիպէ Հանրմ. դէմը կեցողը՝ հայ որբուհի մըն է

Ճեմալ փաշա Գամաակոսի մէջ հայ որբերը կը գննէ: Իր առաջին տեղակալը՝ Նուսրէթ պէյ եւ Գամաակոսի տեղահամեալ հայերու միտիրը՝ Չէրէֆ Հասան պէյ՝ որ Նուսրէթի կը հետեւի:

տեղէն թոցնելով հրեաներուն կը ծախեն եւ յետոյ վախնալով փողոցէ փողոց կը փախչին, կ'երեւի գողութիւններն յայտնուելով օձիքը ձեռք պիտի տան...

«Անառակ որդիներ, դէպի ո՞ւր:

«Զարկին, կոտորեցին, քանդեցին, սպաննեցին, այրեցին եւ մեր դիակները մէջտեղ նետելով օձերու պէս փախան, թշնամին մեր տունը մտնելուն կորսուեցան.

«Զինուած, աչքերնին արիւնոտ փաշաներ, դէպի ո՞ւր:

«Այն ժամանակ գրիչներ՝ կոտորուած, աչքեր՝ փակ, վզեր՝ ծոած եւ բերաններ՝ կղպուած էին: Եկո՛ւի՛ր, կը հրամայէիք, ժողովուրդը գետնաքարը կը վազէր, ձեր ոտքերուն տակ կը գողգղար: ԳնԱ՛, կը հրամայէիք, հազիւ դուռը բացած աստիճանները չորս չորս իջնելով հոգին կ'ազատէր...:

«Դուք ոչ թէ նախարար, այլ աւազակապետ էիք, դուք ոչ թէ պետ՝ այլ յելուզակներ էիք. դուք ոչ թէ կուսակալ՝ այլ ապստամբապետ էիք, ըմբոստներուն մատ խածնելու էիք: «Չազըճի»ին երանի կարգալ տուիք, «Գապազճը»ն խաւարի մէջ ձգեցիք: Եթէ քիչ մըն ալ անցնէր իբր սուրբ հանրային կիները պիտի պաշտէիք: «Մըսալլըները» հերոս ճանչնալով անոնց արձանը պիտի կանգնէիք, «Մազալլը»ներուն կեանք սալով դիրքերու պիտի բարձրացնէիք:

«Մա՛հ, ըսելուդ պէս շարք շարք կախաղանները կը պատրաստուէր. այրեցէ՛ք, ըսելուդ պէս բոցեր կ'արծարծէին, յարձակում ըսելուդ պէս՝ գունդ գունդ ոստիկան զինուորներ կը վազէին: Զեռքերնիդ բանտերու բանալին, մէջքերնիդ կախաղանի չուաններ, կռակնիդ կախաղաններ՝ նահանգէ նահանգ պտտեցաք, Ալին սպաննեցիք, Վէլին կախաղան բարձրացուցիք, Ահմէտը այրեցիք, Մուհամմէտը խանձեցիք: Հինգ տարի է, ամէն կողմ մարդկային դիակներէ ազուաներուն խնճոյքներ սարքեցիք, զանոնք երախաներու միտով կերակրեցիք, արծիւները մարդկային միսէն պօգացուցիք:

«Ընդդիմադի՞ր է, վար առէք. հրապարակագիր՞ր է, զարկէք գլխուն. թո՞ւրք է, դէպի մահ առաջնորդեցէք. յո՞ն է, դրամը ուզեցէք. հա՞յ է, գլուխը կտրեցէք. արա՞բ է, կախաղան հանեցէք. կի՞ն է, տունը ղրկեցէք. աւազակ է՞՝ վեր հրամայեցէք. սրիկա՞յ է, քովս բերէք. հրեա՞յ է, ի՞նչ կ'ուզէ հարցուցէք, մնացածներուն գաւազանը քաշեցէք, դրամներն ալ գրպաննիս դրէք:

«Ահաւասիկ ձեր ծրագիրը, ահաւասիկ ձեր գործը նեղուցները փակելով ներսը ուզածնիդ բրիք, մեզ կողոպտեցիք. սպաննեցիք:

«Կը բացուին մեր խանութները ամէն առաւ. առանց ծառայի, մեր ուսուցչապետն է դահճապետ Գարա Ալի:

«Նշանատախտակը ձեր գլխուն վրայ կախած սուրերով. գաւազաններով գործի սկսաք. խումբերով մարդիկ լեռները տանելով սուրէ անցուցիք, անմեղ հայրեր ու դասակներ սպաննեցիք եւ Անատոլուի մէջ այրի կիներէ եւ որբերէ զատ մարդ չձգեցիք: Այս արիւնոտ գործերը, այս բարբարոս արարքները, այս քաղաքականութիւնը ի՞նչ օգուտ պիտի ունենար, ի՞նչ պիտի շահէինք, աշխա՞րհը պիտի գրաւէինք, Եգիպտոսի թագաւո՞ր թէ Հնդկաստանի կայսր պիտի ըլլայինք:

«Վարչապետութիւն, Ընդհ. հրամանատարութիւն, Նախարարութիւն ձեր ծակ աչքերը չէին կշտացուցած. ո՞վ թագաւորութիւն երազողներ, քիչ մնաց որ Դամասկոսի եւ Հայէպի մէջ ձեզի համար ալօթքներ մրմնջել տալով՝ ձեր անուան ալ դրամներ պիտի հանէիք:

«Քաջը դուք էիք, հերոսը դուք էիք, հրամայողը դուք էիք, ամէն բան ձերն էր:

«Հիմա մուկերու պէս առաստաղէ առաստաղ դէպի ո՞ւր, այո՛, ո՞ւր կ'երթան, թաղային սրճարանի անկիւնէն մէկ անգամէն վարչապետութեան, զինետան ցած աթոռներէն նախարարութեան, հրէջներու շարքէն կուսակալութեան բարձրացող նորելուկներ՝

«Դէպի ո՞ւր կ'երթան:

«Իրենք մուշտակներու փաթթուեցան՝ ժողովուրդին մորթը քերծեցին, իրենք սնտուկներու մէջ ոսկիներ դիզեցին, մեր զբաղանները թուղթի կտորներ թխմեցին, ժողովուրդը մերկ եւ թշուառ մզկիթներու բակին մէջ պառկած ժամանակ, իրենք ազարակներ գնեցին, ապարանքներ շինել տուին, անթութեանէ մեռնողներուն բեռնի պատառը առնելով բողբերուն խնճոյք սարքեցին. ծարաւէն մարողին կուժը գողնալով իրենց աւազանները լեցուցին եւ վրան նաւակնին պտտցուցին. պանդոկները փլցնելով կախաղաններ պատրաստեցին, օճախներ մարեցին, քաղաքներ քանդեցին. գողցան ծախեցին. ո՛չ ձերուկին խնայեցին եւ ո՛չ մանուկին, ո՛չ թագաւոր ճանչցան, ո՛չ օրէնք, ո՛չ գուժ ունեցան եւ ո՛չ խիղճ:

«Ժողովուրդը փողոցներու մէջ կաշիի կտորներ կըրծած ժամանակ, իրենք ապարանքներու մէջ պլպուլի ուղեղ

կերան, թուշուրի կաթով սնանեցան, մայրերնիս անարգե-
ցին, հայրերնիս ծեծեցին, մեր կյուսկները հանեցին:

«Վերջապէս այս կայսրութիւնը ստաբիլի թոնկով գե-
տին զարկին, բարձի վերածեցին:

«Այսու վտառ՝ թող ըլլան, որ ազգը մեռցուցին, ու-
րովհետեւ եթէ մեր երակներուն մէջ կաթիլ մը արիւն, եթէ
մեր բազուկներուն վրան քիչիկ մը ուժ մնացած ըլլար, ա-
նոնց օձիքէն թոնկով մեր վրէժը կը յուձէինք, մինչդեռ
անոնք ազատ համարձակ ձեռքերնին, թևերնին շարժելով
եւ մեր երեսին ալ թքնելով հեռացան...»

«Ապրիլ ք. ձին ալ ձեզի կը վայել, գէնքն ալ: Երբ մենք
այսպէս թմրած վիճակ մը, իսկ դուք չխօսող երես մը ու-
նիք, օր մը կրկին կու գաք, ձեր փէշերը համբուրել կու
տաք, սրտերնիս կը քաշէք, կը հանէք:

«Մենք ձեզի չկրցանք հարցնել, թէ քառասուն ջա՞րը
կ'ուզէք, թէ քառասուն սուր:

«Ուրեմն վաղը ձեր իրաւունքն է ձեզի ըսել.— «Մա-
հերէն մահ նախընտրեցէք»:

«Մեզի արժանի փաշաներ, դէպի ո՞ւր»:

* * *

Այս դէպքին եւ Իթթիհատի պատասխանատու անձե-
րուն փախուստին վրայ, դահլիճի կազմութիւնը Լոնտոնի
դեսպան՝ ձերակուտական Թէվֆիզ փաշային յանձնուած
էր:

Թէվֆիզ փաշա այս անգամ դահլիճը չէզոք եւ Իթ-
հատ Թէրազգրի պատերազմի, սպանութեան եւ տեղա-
հանութեան քաղաքականութեան հետ կապ չունեցող ան-
ձերէ կազմելու յաջողած եւ զրգուած հանրային կարծիքը
եւ տազնապը մասամբ մեղմացած էր:

* * *

Յաղթական Համաձայնական տէրութիւնները Չսնազ
Գալէի նեղուցը մաքրագործելով 15 Նոյեմբեր 1918-ին
իրենց տորմիդը Պոլսոյ նաւահանգիստը մտցուցած եւ Գա-
պա թաղի առջեւէն դէպի Վոսրոր պատերազմական շարքի
դրած եւ թնդանօթները քաղաքին վրայ դարձուցած էին:

Յունաստան թէեւ Օսմանեան կառավարութեան դէմ
պատերազմ չէր յայտարարած եւ միայն դիւանագիտական
յարաբերութիւնները խզելով բաւականացած էր, սակայն
անոր «Ավէրոֆ»ի եւ «Քէլքիշ» զբաժանորդներուն Համաձայ-
նականներուն Պոլիս մտնող մարտանաւերուն մէջ զտնուիլը
եւ այս երկու Յունական զբաժանորդներուն դիպուածով թա-

զաւորին բնակած Տոլմա Պազլէի ապարանքին առջեւ խա-
րբսխելը, Պոլսոյ յոյները չփացուցած եւ անտեղի ծայրա-
յեղութիւններու մղած էր: Ասոնք Այա Սոֆիա մզկիթին
կրկին եկեղեցւոյ վերածուիլը տարածայնելով իսլամ տար-
րը յուզած էին:

Համաձայնականները զինուոր ցամաք հանելով ընդ-
հանուր ապահովութեան եւ վարչական գործերու միջամը-
տել սկսած էին եւ կառավարութեան պարտութեան հետե-
ւանքով խախտած հեղինակութիւնը բոլորովին կտրած
էր: Երկիրը գրեթէ անտէր, կառավարութեան ձեւն ու գոյ-
նըն ալ անյայտ պատկեր կը պարզէր:

Պատերազմի չորս տարիներուն Իթթիհատ եւ Թէրազ-
գրի իշխանութեան ոճրագործութիւնները ծափահարող Ե-
րեսփոխանական ժողովը իր նստաշրջանին մէջ էր:

Իթթիհատ եւ Թէրազգր կուսակցութիւնը իր անունը
փոխած եւ «Վերանորոգչական» խմբակ անուան տակ նո-
րէն Երեսփոխանական ժողովին մէջ մեծամասնութիւն կը
կազմէր:

Ահմէտ Իզզէթ փաշայի դահլիճին մէջ ներքին գործոց
նախարար եւ սակայն Իթթիհատի պատասխանատու անձե-
րուն փախուստին օժանդակած ըլլալուն համար հեռաց-
ուած Ֆէթհի պէյ (1) «Բեմ» անունով հրատարակել սկսած
թերթով եւ Երեսփոխանական ժողովին մէջ իրեն հետեւող
քանի մը երեսփոխաններով «Վերանորոգչական» խմբակին
անջատ կազմած «Ազատասէրներու ընդհանուր միութեան»
հետ Թէվֆիզ փաշայի կառավարութեան դէմ սաստիկ յար-
ձակողականով մը մտքերը խանգարել սկսած էր:

Ֆէթհի պէյ, Թէվֆիզ փաշայի կառավարութիւնը
զինադադարի պայմաններուն գործադրութեան մէջ իբր
տկար եւ անկարող կ'ամբաստանէր եւ նորէն Իթթիհատի
պետութեան գործի գլուխ գալուն համար ջանքեր կը թա-
փէր:

Թէվֆիզ փաշա ասանկ վլլլուկներուն կարեւորու-
թիւն տուող մէկը չէր. տէրութիւնը գահավիժած անդուն-
դէն ազատելու միջոցներ կ'որոնէր. հաստատ քայլերով յա-
ռաջանալ կը խորհէր. եւ ամէն բանէ առաջ Երեսփոխանա-
կան ժողովին վտահուութեան քուէ ստանալ կ'ուզէր:

Ժողովին ներկայանալով իր ծրագիրը կարդացած էր.
Ֆէթհի պէյ բեմ բարձրանալով իր «Ազատասէրներու ընդ-
հանուր միութեան» անունով կառավարութեան կարդացած

(1) Յետագային Փարիզի զեպան:

ծրադիրը խոսիւ քննադատած եւ իր ճառին վերջաւորութեան զայն Մուտրոսի զինադադարին գործադրութեան մէջ տկար եւ ապիկար ցոյց տալով, իր յարձակումը սաստկացուցած էր:

Կրթական նախարար փիլիսոփայ Րիզա Թէվֆիզ պէյ բեմ բարձրանալով՝ յանուն կառավարութեան պատասխանած է.

— Ներկայ կառավարութիւնը ընդհանուր պատերազմին հետեւանքը կողմ Մուտրոսի զինադադարին երբեք պատասխանատու չի կրնար ըլլալ: Այդ պատասխանատուութիւնը, անկասկած, պատերազմ յայտարարող կառավարութեան հետ զինադադարը ստորագրող եւ այսօր ալ ներկայ կառավարութիւնը զինադադարի պայմաններուն գործադրութեան մէջ տկար եւ ապիկարութեամբ ամբաստանող Ֆէթհի պէյին կ'իյնայ, քանի որ թէ՛ պատերազմը յայտարարող կուսակցութեան ազդեցիկ մէկ անդամը եւ թէ՛ ալ զինադադարը ստորագրող Ահմէտ Իզզէթ փաշայի զահլիճին անդամը ըլլալուն, այս քննադատութիւնները ուղղակի իր անձին եւ իրեն պատկանած քաղաքական կուսակցութեան կը վերաբերին:

Րիզա Թէվֆիզ պէյին այս պաշտպանողական ճառին վրայ Թէվֆիզ փաշայի զահլիճը գրեթէ միաձայնութեամբ մեծամասնութեան վստահութեան քուէն կը ստանար:

* * *

Թէվֆիզ փաշայի զահլիճը, թէև վստահութեան քուէ ստանալով ժողովէն ելած էր, սակայն չէր կրցած իր հակառակորդները լռեցնել:

Աքսորավայրերէն հետզհետէ վերադարձող ընդդիմադիրներ աթոռներ գրաւելու համար մամուլի միջոցաւ Թէվֆիզ փաշայի կառավարութեան դէմ պայքարի սկսած եւ այս կերպով կացութեան լրջութիւնը առանց նկատի առնելու, Իթթիհատ եւ Թէրազզըի մարդոց հրապարակ գալուն նպաստած էին:

Ես այն համոզումը ունիմ, որ եթէ աքսորավայրերէն վերադարձողներ Թէվֆիզ փաշայի զահլիճին թիկունք եւ ուժ տուած ըլլային, կառավարութիւնը եւ ազգը իր այսօրուան ականատես եղած փորձանքներուն չէր ենթարկուեր:

Աւա՛ղ, որ ասոնք ամէն բանէ առաջ ապրուստի հոգը ունէին եւ այս միմիայն պետութեան մաս կազմելով կըրնային ապահովել: Ցաւով կը յայտնեմ, որ ընդդիմադիրներու մեծամասնութիւնը նախաձեռնելու ոգիէն զուրկ

մարդոցմէ կը բաղկանար: Իրենց ապրուստը միայն կառավարութենէն ստանալիք դոյզն ամսականով կրնային ապահովել, ինքնաշխատութեամբ իրենց ապրուստը ճարողներ այս խմբակին մէջ մատով ցոյց տրուելու աստիճան քիչ էին:

Իթթիհատ եւ Թէրազզըն թէև պատերազմի մէջ պատուած ըլլալուն պատճառաւ փլած էր, սակայն ընդդիմադիրները զանոնք ոչնչացած ցոյց տալով, կառավարութեան տիրանալու իրաւունքը իրենց կը վերապահէին:

Այսպէս, մէկ կողմէն՝ ընդդիմադիրներու, միւս կողմէն՝ Իթթիհատ-Թէրազզըն ներկայացնող «վերանորոգչական» եւ «ազատասէրներ»ու կուսակցութիւններուն քննադատութիւնները, Թէվֆիզ փաշայի կառավարութեան դիրքը խախտած եւ կացութեան փափկութեան հետեւանքով յայթական տէրութեանց Պոլիս գանուող ներկայացուցիչներուն մօտ ալ զայն վարկաբեկած էր:

Այս անել կացութեան մէջ տազնապող Թէվֆիզ փաշա, ընդդիմադիրներուն վլվլուկը մէկ կողմ ձգելով, առաջին անգամ Իթթիհատ-Թէրազզըին Երեսփոխանական Ժողովին մէջ ունեցած ազդեցութիւնը կտորելու համար, ժողովը լուծել խորհած էր:

Ժամանակին համեմատ կարելոր եւ տեղին եղող այս խորհուրդը Բէֆիզ Սալիխ պէյին այդ օրերուն «ոչ ոք յանցաւոր է» վերնագրութեամբ հրատարակած յօդուածին հետեւեալ պարբերութիւններէն ներշնչուած ըլլալու կարծիքը իբրև իրականութիւն ընդունուած էր:

Պարբերութիւնները հետեւեալներն են.—

«Արդարեւ բոլոր ժողովուրդը պատերազմին հակառակ, հաշտութիւն փափաքող կառավարութեան ընթացքէն դժգոհ է եղեր, Երեսփոխանական Ժողովն ալ այս կարգէն է եղեր:

«Իմ գիտցածս ազօթատեղիներու մէջ միաբերան ազօթող տէրվիչներու նման միաձայն այո, այո ըսողները անոնք էին. Կալիցիոյ արշաւը եւ Պուլկար սահմանագծումը ծափահարողները անոնք էին, կառավարութիւնը անոնց «բերաննիդ բացէք. աչքերնիդ փոցեցէք», ըսած էր, բերաննին գայի պէս բացին, աչքերնին փոցեցին եւ «լեցուր, հա՛լեցուր» երգելով չորս տարի պատերազմի քաղաքականութիւնը գովեցին, իսկ հիմա կը տեսնեմ որ ասոնք այդ մարդիկը չեն:

«Մեզ փճացուցին, շատ խօսեցանք, բայց անօգուտ

դարձաւ, կ'ըսեն: Կ'երեւի իրարու ականջին փսիսացած, շրթունքներով խօսած են, իսկ մենք չենք լսած:

«Ասանկ բաներ բեմերէն բարձրաձայն կը խօսին. հա- կա-տառաշարկները բացէն կը տրուին, կարծիքները ազատօ- րէն կը յայտնուին, քանի որ երկիրը ձեռքերը կապուած, բերանը պոցուած կրակի մէջ կը նիւրճէ: Ինչո՞ւ պոնէ 10-15 ձայն չի բարձրացաւ, ինչո՞ւ 10-15 բուռնցքներ չսպառնա- ցին. հիմա խօսիլը ճարպիկութիւն չէ. ստիկա կաթնտուս ալ կ'ընէ, մեծ հայրս ալ:

«Եւ այս ժողովը Ազգային Ժողով նկատելով վստա- չութեան քուէ պահանջող կառավարութեան խելքին կը դարմանամ: Եթէ ես ըլլայի, փոխանակ անոնցմէ վստա- չութեան քուէ ուզելու եւ երթալու, Եւրոպայի վստահու- թիւն ներշնչելու համար՝

«Այլեւս բերաննիդ պոցեցէք եւ աչքերնիդ բացէք, ը- սելով, զանոնք կը չէզոքացնէի»:

* * *

Թէ՛վֆիդ փաշա, երբ ժողովը լուծելու մասին պատ- ճառներ կը փնտոէր, Ֆէթհի պէյին եւ անոր համախոհ կարգ մը երեսփոխաններու ստորագրութեամբ հարցարան գրութիւն մը ստացաւ:

Այս հարցարան գրութիւնը ստանալուն՝ Թէ՛վֆիդ փաշա փնտոած պատրուակը գտած էր: Այս հարցարանին իբր պատասխան, դահլիճին կողմէ գրութիւն մը պատրաս- տելով ժողովին գումարման օրը որոշած եւ ժողովին նա- խագահին տեղեկացուցած էր:

Հանրային կարծիքը եւ մամուլը այս հարցարանին վրայ Թէ՛վֆիդ փաշայի կառավարութեան տապալիլը յու- սալով, պայքարը սաստկացուցած էր, իսկ Թէ՛վֆիդ փաշա որոշեալ օրը պաղարիւն ժողովին ներկայացած էր:

Ներքին նախարար Արիֆ պէյ ըեմ բարձրանալով հար- ցարան գրութեան իբր պատասխան կառավարութեան պատրաստած յայտարարութիւնը կարդալ սկսած էր...

«Ասիկա յայտարարութիւն մը չէ, այլ՝ ամբաստա- նագիր. կառավարութիւնը՝ պետութեան ենթարկուած այս ցաւալի կացութեան համար (փաստեր ցոյց տալով), Իթ- թիհատ եւ Թէրապզըի կառավարութեան, առանց քուէար- կութեան նշանակովի կազմած սոյն ժողովը պատասխանա- տու կը նկատէր(1)»:

(1) Այս ժողովին արձագրութիւնը յանձնարու, Յոյնութեամբ չիքցուի Եկարգքի:

Փաստերով հաստատուած այս յայտարարութեան ըն- թերցումէն յետոյ՝ Ֆէթհի պէյ եւ հարցարան գրութիւնը ստորագրող երեսփոխանները թէեւ ձայն ուզած էին, սա- կայն Մուսթաֆա Արիֆ պէյ:

— Ոնդրեմ պարոններ, քիչ մը համբերեցէք, տակա- լին կարդացուելիք Թազաուրական հրովարտակ մը կայ, ըսելով, ժողովին լուծումը եւ նոր ընտրութեան կատարու- մը հրամայող հրովարտակը կարդացած էր:

Կառավարութեան տուած այս հարուածը, ոճրագործ եւ պատասխանատու նկատուող երեսփոխանները չձեցու- ցած էր. ի՞նչ ընելիքնին չգիտնալով շուարած մնացած էին, իսկ դահլիճին անդամները ժողովէն յաղթական մեկնած էին:

Այսպէսով, հինգ տարի շարունակ բոլոր ոճրագոր- ծութիւններու հեղինակ կառավարութիւնը (Իթթիհատ) ծափահարող այս ժողովին կեանքին վերջ տրուած էր:

* * *

Այս կերպով Երեսփոխանական ժողովին յարձակում- ներէն ազատուած Թէ՛վֆիդ փաշա լայն շունչ մը առնել կը կարծէր, բայց այս անգամ ալ հետզհետէ աքտրավայրե- րէն վերադարձող «Ազատական» կուսակցութեան պատկա- նողները, մասնաւորապէս շէյխերու եւ հոճաներու խրմ- բակին եւ նորելուկ «Հաշուութիւն եւ Ուղղութիւն» կու- սակցութեան յարձակումներուն կ'ենթարկուէր:

Այս նորածին ընդդիմադիրները Իթթիհատ եւ Թէ- րապզըի մեռած բարոյականին, գիտութեամբ կամ անգի- տութեամբ ուժ եւ կեանք կու տային:

Նոյնիսկ համբաւաւոր Էմմանուէլ Գարասու էֆէն- տին՝ Շէյխ Զէյն էլ Ապետին էֆէնտիին ի պատիւ խնճոյք- ներ սարքելով եւ անոր նիւթական պէտքերը հոգալով, զայն ուզած կողմը դարձնելու կ'աշխատէր:

Շէյխ Զէյն էլ Ապետին եւ Ոսմա Մուսթաֆա Սապրի էֆէնտիներ Թազաուրական ապարանք մուտք գործած եւ Թազաուրին՝ Մուլթան Մուհամմէտ Վահիտետտին Պան Զ. ի մօտ դիրքի եւ հեղինակութեան տիրացած էին:

Թէ՛վֆիդ փաշա ալ յենուելիք զօրաւոր խմբակ մը կամ կուսակցութիւն մը կը փնտոէր եւ «Ազատականները», մաս- նաւորապէս շէյխերն ու հոճաները յարմար չէր տեսներ: Այս ընդդիմադիր ճանչցուած խմբակներուն յարձակում- ները ամէն պետական գործ հսկողութեան տակ առած յաղ- թական տէրութեանց ներկայացուցիչներուն, Թէ՛վֆիդ

փառային եւ անոր դահլիճին անդամներուն շուրջ աննպաստ կարծիք կազմել կուտար:

Թէվֆիզ փառա ընդդիմադիրներուն այս յարձակումը մեղմելու համար, արտորավայրէն վերադարձող Ազատական կուսակցութեան երկրորդ եւ երրորդ կարգի անդամները յարմար պաշտօններու մէջ տեղաւորել սկսած էր, սակայն ասիկա սոյն կուսակցութեան պատկանող չէյխերն եւ հոճաները չէր գոհացներ:

Թէվֆիզ փառա քանի մը անգամ ալ իր դահլիճին անդամները փոխելու հարկադրուած էր, եւ ազատորէն գործելու համար ալ նախարարաց Խորհուրդի որոշումով, Իթթիհատ եւ Թէրազզըին Պոլիս գտնուող պարագլուխներէն ՅՅ հոգի ձերբակալել տուած էր: Ասոնց մէջ կը գտնուէին նախկին Վարչապետ Իշխան Սաիտ Հայիմ փառա, Վէհիպ փառա, Միտհատ, Շիւքրի, Քիւշիւք Թալաթ եւ ձէւատ պէյերու նման ծանօթ եւ կարեւոր անձնաւորութիւններ:

Իբր պատերազմի պատասխանատու եւ հայերու տեղահանութեան եւ ջարդին գործակից բանտարկուած այս անձներուն անմիջապէս դատուելուն եւ պատժուելուն համար ալ, Հայրէթ փառայի նախագահութեամբ բարձրագոյն զինուորական Ատեան մը կազմել տուած եւ ասոնց մօտ ալ ոճրագատ Ատեան մը նշանակած էր:

Թէվֆիզ փառային այս քայլը հանրային կարծիքին եւ յաղթական տէրութեանց ներկայացուցիչներուն մասամբ վստահութիւն ներշնչած եւ թագաւորին մօտ ազդեցութիւն ունեցող չէյխերն ու հոճաները առժամեայ կերպով լռեցուցած էր. սակայն Հայրէթ փառան պաշտօնակալութեամբ գործի սկսելուն եւ արագ, կտրուկ եւ հաստատ գործ տեսնել չհամարձակելուն, Թէվֆիզ փառայի հակառակորդները կրկին անոր մասին աննպաստ բրորականութիւն սկսան:

Հակառակորդներուն վերսկսած խիստ յարձակումները, յաղթական տէրութեանց ներկայացուցիչներուն Թէվֆիզ փառային հանդէպ ունեցած անվստահութիւնը զօրացուցած էր:

Մուսթաֆա Սապրի էֆէնտի սնանկ վիճակի մէջ գտնուող պետական գանձէն իբր իր տարագրութեան փոխհատուցում՝ 15 հազար ոսկի քաշած էր: Շէյխ Չէյն էյ Ապետին էֆէնտին ալ Գոնիա եւ Պոզ Գըր գտնուող աղօթատեղիներուն նորոգութեան համար հարկ եղած դրամը ստացած էր:

Շէյխեր եւ հոճաներ այս անգամ գործին աւելի փա-

րած էին: «Փէյամ», «Սապահ» եւ «Ալէմտար» թերթերը ձեռք ձգած էին, «որուն որ հացը ուտէ՝ զայն փառաբանող» Իթթիհատ եւ Թէրազզըն՝ մասնաւորապէս Սուրիոյ դահիճը ձէմալ փառան գովարանող Սիւլէյման Նազիֆ պէյն ալ իրենց ափին մէջ առնելով, ասոնց միջոցաւ «փրկութեան միակ միջոցը կուսակցութիւնները լքել եւ թագաւորին շուրջ համախմբուելու» ծրագիրը առաջ քշելով ժողովուրդը շուարումի մատնած էին:

Երբ ամբողջ աշխարհ դէպի հանրապետութիւն կ'ընթանայ եւ յաղթական տէրութիւններուն միապետները փախուստ կու տան, առաջ քշուած «փրկութեան միակ միջոցը կուսակցութիւնները լքել եւ թագաւորին շուրջ համախմբուելու» ծրագիրը, Իթթիհատ եւ Թէրազզըն ուժ տուած եւ ժողովուրդին մօտ թագաւորին բացարձակ միապետութեան առիթ չտալու զգացումը արթնցուցած էր:

Շէյխերը եւ հոճաները այս անգամ աւելի լաւ գործի փարած էին: Անոնք թագաւորը համոզած էին, որ Տամատ Ֆէրիտ փառայի նախագահութեամբ «Ազատականներու» հետ խառն դահլիճ մը կազմուի:

Այս դահլիճին մէջ Մուսթաֆա Սապրի էֆէնտին (այն Սապրի էֆէնտին, որ Սուլթան Համիտի ժամանակ կրօնական գործոց Աւագ Քարտուղար էր եւ պալատին «պատաններուն համը» տակաւին չէր մոռցած), Շէյխ իւլ Իսլամ պիտի նշանակուէր, իսկ Կէմալէրիկի մէջ նպարավաճառ եղած Չէյն էյ Ապիտին էֆէնտին ալ Մերակուտական պիտի դառնար եւ «Ազատական» կուսակցութեան նախագահ ընտրուելով՝ նախարարաց Խորհուրդն ալ իր հսկողութեան պիտի ենթարկէր:

Թէվֆիզ փառա այս հոսանքին ընդդիմութիւնը իր արժանապատուութեան դէմ գտաւ: Այդ պահուն Իթթիհատական բանտարկեալներէն, Անգարայի կուսակալ եւ Տիգրանակերտի հայերուն ջարդի կազմակերպիչ Ռէշիտ պէյին փախուստը իր դիրքը բոլորովին խախտեց, եւ այս խառնակ եւ յոգնեցուցիչ գործէն ազատելու համար, իր հրատարականը տուաւ:

***

Թէվֆիզ փառայի հրատարուէն ետք, նոր դահլիճին կազմութիւնը Տամատ Ֆէրիտ փառային յանձնուած էր: Այս դահլիճին թէեւ ամբողջովին «Ազատականներու դահլիճ» չէր կրնար ըսուիլ, սակայն Ազատականներու մեծամասնութենէն եւ Ֆէրիտ փառայի կառավարութեան գործունէութենէն կը հասկցուէր՝ որ Ազատական կուսակ-

ցութիւնը պատասխանատու պիտի նկատուէր:

Ազատականներու յայտնի դէմքերէն Սոճա Մուսթաֆա Սապրի՝ Շէյխ-Իւլ-Իսլամութեան, ձէմալ՝ ներքին, Իսմայիլ Սատք՝ Արդարութեան, Վասֆի՝ Կալուածոց, Ալի Քէմալ՝ Կրթական, Էաշէմ՝ Երկրագործական, Մուհամմէա Ալի՝ Փոսթ եւ Հեռագրական նախարարութիւններուն մաս կազմելու հրաւիրուած էին:

«Սրբազան պատերազմի» (ձիհատ) հանդիսաւոր հռչակումը

Պետական ժողովին հրաւիրուած ծերակուտական Ալէիտ Ազատիւլ Գատիր էֆէնտին ալ «Քիւրախսանի Բարձրացման Միութեան» առաջնորդն էր:

Կառավարութիւնը Ազատական կուսակցութեանէն կազմուած չէր, սակայն Ազատականներու վերոյիշեալ դէմքերուն հետ աշխատակցիլ յանձն առած ըլլալուն, Տամատ Ֆէրիտ փաշայի կառավարութեան գործունէութեան հաւասարապէս պատասխանատու նկատուելին բացորոշ էր:

Տամատ Ֆէրիտ փաշա իր կառավարութիւնը սոյն դէմքերով կազմած եւ ներքին քաղաքականութեան մէջ իթթիհատ եւ թէրազդրին իրր հակառակորդ ներկայացած էր:

Այս միջոցին Եւրոպա եւ Ամերիկա գտնուող Թուրքիոյ ոչ-իսլամ տարրերը, մասնաւորապէս հայեր, Օսմանեան տէրութեան պատերազմէն վերջ մնացած հողերու

բաժանման ձգտող խիստ բրորականտի մը սկսած էին:

Տրապիզոնի եւ շրջակայքի յոյները՝ Պոնտոսեան անկախութեան, Յունաստանի նշանաւոր վարչապետ Վենեզելոս՝ Իզմիրի եւ շրջակայքին յանուն Համաձայնականներու գրաւման, հայերն ալ Երեւանի հանրապետութեան ձգուած հողերով չզոհանալով, Արեւելեան նահանգները, Քիւրախստանը եւ Կիլիկիան պարունակող ընդարձակ Հայաստանի մը կազմութեան երեւակայութեամբ՝ Փարիզ գումարուող հաշտութեան Վեհաժողովը կը ձանձրացնէին:

Վերջապէս քաղաքական փառասիրութիւնները արթնցած եւ կարծիքները տակն ու վրայ բրած էին: Ազա Օղլու Ահմէտ՝ այս կացութիւնը բացէ բաց չի նկարագրեր, չուզելով ոեւէ մէկը վիրաւորել: Ան անորոշ խօսքեր կ'ընէ. անիրաւօրէն Օսմանեան իշխանութեան եւ խալիֆայութեան վրայ կը յարձակի, այս կացութեան եւ անոր պատճառ եղողները չի փնտռէ, իրեն պատկանած Իթթիհատ եւ թէրազդրին գործած աւերները Օսմանեան գահակալներուն, սահմանադրութեան հռչակումէն ետք ձեռքերը կաշկանդուած թաղաւորներուն կը վերագրէ: Իրր թէ Գերմանիոյ հաշտոյն Թուրքիան պատերազմի մղողը եւ պատերազմի ընթացքին կատարուած տեղահանութիւնը, սպաննութիւնը եւ այլ վայրագութիւնները գործադրել տուողը թաղաւորները եղած են. «Ասիկա մեծ անիրաւութիւն եւ պատմութեան դաւաճանել է», կ'ըսէ Ազա Օղլու Ահմէտ:

Ասով հանդերձ, Ազա Օղլու Ահմէտ փայլուն բառերով իր նոր տէրը գովելու ժամանակ անզգայարար եւ կամ գիտակցարար զայն կ'ամբաստանէ. իրր թէ Մուսթաֆա Քէմալ փաշա Անատոլու շանցած, Պոլիս գտնուած պահուն կառավարութեան դէմ բմբոստանալ ուզած եւ այս նպատակով Անատոլու անցած եւ Ազգ. իշխանութիւնը ապահովող բացարձակապէս անկախ նոր թրքական տէրութեան մը կազմութիւնը փափաքած է:

Մինչդեռ գնդապետ Մուսթաֆա Քէմալ փաշան Անատոլու դիտողը Ֆէրիտ փաշայի կառավարութիւնը եղած է: Ասոր ուժ առողին ալ Սուլթան Մուհամմէտ Վահիտտային: Անոր արուած պաշտօնը երեւութապէս բանակի քննիչ, իսկ իրականութեան մէջ բանակէն անկախ պահեստի ուժ մը պատրաստել էր:

Բ. Դուռը անոր ընդարձակ իրաւասութիւն տուած եւ թաղաւորն ալ առանձինն գրութիւն մը յանձնած էր:

Արդեօք Ազա Օղլու Ահմէտին կրնա՞նք հարցնել թէ, եթէ թաղաւորը մասնաւոր գրութիւն մը եւ Բ. Դուռն ալ

լայն իրաւասութիւն տուած չըլլար, զնդապետ Մուսթաֆա Քէմալ փաշա իր առաջին քայլին Անատոլուի մէջ ի՞նչ կրնար ընել, քանի՞ հոգի կրնար համոզել:

Այս կէտը քիչ մը պարզել կարելոր ըլլալուն, Մուսթաֆա Քէմալ փաշային Անատոլու զրկուելէն առաջ տեղի ունեցած դէպքերը նկարագրել հարկ կը տեսնենք:

Թէվֆիզ փաշա երբ Վարչապետ եղաւ, Պատերազմական Նախարարը Մուսթաֆա Րէշիտ փաշան էր. զինադադարի ստեղծած կացութեան պատճառաւ տէրութիւնը իրապէս դժուար կացութեան մասնուած էր. տակաւին հաշտութեան պայմանագիրը չէր ստորագրուած, արտաքին յարաբերութիւնները չէին սկսած, համաշխարհային դիւանագիտութեան կեդրոնը եղող Լոնտոնի, Փարիզի, Հռովմի եւ Վաշինկթընի մէջ տեղի ունեցող անցուդարձերէն միայն մամուլէն կարելի էր տեղեկանալ. այս երկիրներու դահլիճներուն մէջ գումարուող ժողովներէն, արտաքին նախարարութիւններու սրահներուն մէջ տեղի ունեցող քաղաքական խօսակցութիւններէն Օսմանեան կառավարութիւնը բան չէր իմանար:

Կառավարութեան այսպէս ընդհանուր քաղաքականութեան հետեւելէ զուրկ գտնուած պահուն էր, որ Եւրոպայի եւ Ամերիկայի կարելոր թերթերը մեծ Հայաստանի մը կազմութեան բրորականտը կը մղէին:

Անկախ Հայաստանի սահմանը՝ Տրապիզոնի նահանգին մէկ մասը, Կարնոյ, Վանի, Պիթիւիսի, Նոյնիսկ Սարբերդի եւ Տրպրանակերտի նահանգները, Ուրֆան, Մարաշը եւ Կիլիկիան պարունակելով եւ Սերաստիոյ մէկ մասն ալ աւելցնելով մինչեւ Միջերկրական ծով պիտի երկարէր:

Բ. Դուռը այս բրորականտը եւ այս ծրագրին ջատագովներուն մէջ կարելոր դիւանագէտներուն ներկայութիւնը տեղեկանալուն, փոխադարձ բրորականտ մը ընելու հարկը զգացած եւ Արեւելեան նահանգներու կարելոր անձնաւորութիւնները Արտաքին Նախարարութեան մօտ գաղտնի ժողովի մը հրաւիրած էր: Սոյն ժողովին որոշուած էր, որ «Արեւելեան նահանգներու Իրաւանց Պաշտպան» Միութիւն մը կազմուի եւ անոր իբր օրկան Սիւլէյման Նազիֆ պէյին հրատարակած «Հատիսաթ» թերթը վարձուի:

Չուիցերիա չէզոք երկիր մը ըլլալուն, հոն ալ Փրանսերէն թերթ մը պիտի հրատարակուէր եւ ի հարկին քաղաքական կարելոր կեդրոններուն մասնաւոր պատուիրակութիւններ պիտի զրկուէր, եւ պիտի տեղեկացուէր, թէ օտար վիճակագրութիւններու համաձայն, հայերուն արուե-

Գերման ծանօթ հայաէր՝ ՎԵՐ՝ ԵՈՒՀԱՆՆԷՍ ԼԵՓՍԻՈՒՍ

լիք նահանգներու մէջ հայկական մեծամասնութիւն գոյութիւն չունի: Եւրոպայի հանրային կարծիքը յուսարանելու պաշտօնը սոյն միութեան արուած էր եւ իբր ծախք 50,000 ոսկիի գումար մըն ալ վճարուած էր:

Այս առաջադրութեամբ կազմուած «Արեւելեան նահանգներուն Իրաւանց Պաշտպան» միութիւնը իր կազմութեան նախօրեակին կարելոր գործ մը չէր կրցած տեսնել, միայն Տրապիզոնի եւ Կարնոյ մէջ մասնաճիւղեր յաջողած էր կազմել:

Ինչպէս նախապէս յիշեցինք, երբ Թէվֆիզ փաշա 3 Մարտ 1919ին հրաժարած եւ տեղը Տամատ Ֆէրիտ փաշա անցած էր Արտաքին Նախարարութիւնն ալ ստանձնելով, «Արեւելեան նահանգներու Իրաւանց Պաշտպան» միութիւնը՝ Ֆէրիտ փաշայի մօտ մասնաւոր պատուիրակութիւն մը զրկած էր:

Ֆէրիտ փաշային այցելույ պատուիրակութիւնը Միութեան կազմութեան պատճառները, Թէվֆիզ փաշայի կառավարութեան սոյն միութեան բրած օժանդակութիւնները թուելով, իր ալ հովանաւորութիւնը խնդրած էր: Տամատ Ֆէրիտ փաշան խնդրին կարելորութիւնը ըմբռնելով, իր նախորդին սկսած այս կարելոր գործին առաւելագոյն

չափով օժանդակել խոստացած եւ պատուիրակութիւնը դոճ ձգելով, խնդիրը թագաւորին տեղեկացուցած էր:

Այս ժամանակ Իթթիհատ եւ Թէրազզըի անպաշտօն մնացած սպաները՝ «Մահիկ-Ասող» անունով գաղանի միութիւն մը կազմած եւ անոր նախագահութեան՝ նախկին «Կայծակ» զօրքաթիւններու հրամանատար գնդապետ Մուսթաֆա Քէմալ փաշան հրաւիրած էին:

Այս միութեան ծրագիրը՝ Օսմանեան Տէրութեան բաժանման նպատակով կատարուած օտար զբաւումները արգելել եւ ընդհ. պատերազմի ընթացքին բանակին կրած պարտութիւնը եւ անպատուութիւնը բառնալու աշխատիլ էր:

Սուլթան Մուհամմէտ Վահիտետտին Խան Զ., այս միութեան կազմութեան տեղեկացած էր: Գահաժառանգութեան շրջանէն ի վեր իր թիկնապահը եղող գնդապետ Մուսթաֆա Քէմալ փաշային սոյն միութեան նախագահը ըլլալէն դոճ ըլլալով՝ բրորականտի նուիրուած «Արեւելեան Նահանգներու Իրաւանց Պաշտպան» այս միութիւնը քաջալերած էր:

Թագաւորին փափաքին վրայ «Մահիկ-Ասող» զինուորական միութիւնը՝ իր անդամներէն 3 հոգիի պաշտօն տուած էր, որ «Արեւելեան Նահանգներու Իրաւանց Պաշտպան» միութեան հետ յարաբերութիւն մշակէ: «Մահիկ-Ասող» զինուորական միութեան այս պատուիրակութիւնը «Արեւելեան Նահանգներու Իրաւանց Պաշտպան» միութեան հասկուցած էր, թէ բրորականտը արգիւնաւորելու համար միացեալ ճակատի կը կարօտի. եթէ Ռ. Գուրը բատիպուի Արեւելեան Նահանգները Հայաստանի միացնող դաշնագիր մը ստորագրել, այս նահանգներուն վրայ Հայաստանի կառավարութեան ունենալիք իշխանութիւնը պէտք չէր ճանչնալ եւ ի հարկին գէնքի դիմելով, պաշտպանութեան համար այժմէն Արեւելեան Նահանգներու մէջ զինուած ուժի մը պատրաստութեան աշխատիլ: Ապա փաստերով ցոյց տուած էր, որ Եւրոպական տէրութիւնները՝ Հայաստանին կցուելիք այս հողամասին մէջ հայերուն գերիշխանութիւնը պաշտպանելու համար ուժ պիտի չկրնային զրկել:

Համոզած էին նաեւ, թէ Արեւելեան Նահանգներու մէջ պատրաստուելիք այս ուժով՝ կարելի է տակաւին նորակազմ եւ հայերու Դաշնակցութիւն կուսակցութեան վարչութեան տակ գտնուած Երեւանի կառավարութեան բանակները ցրուել:

Ռիլսընեան Հայաստանի սահմանները

«Մահիկ Ասող» զինուորական միութեան պատուիրակներուն այս ծրագիրը, «Արեւելեան Նահանգներու Իրաւանց Պաշտպան» միութեան կողմէ գնահատուելով եւ իւրացուելով անոր գործադրութեան սկսուած էր:

Սուլթան Մուհամմէտ Վահիտետտին Խան Զ. ի թիկնապահներէն գնդապետ Մուսթաֆա Քէմալ փաշա՝ Իթթիհատ եւ Թէրազզըի հիմնադիրներէն էր եւ զինադադարի կնքումէն ետք, Իթթիհատ եւ Թէրազզըի Ա. կարգի անդամներուն փախչելուն վրայ, կուսակցութիւնը դայն բարձր դիրքի մը հասցուցած եւ ծրագրած էր Արեւելեան Նահանգներու մէջ Մուսթաֆա Քէմալի հրամանատարութեամբ ուժ մը պատրաստել եւ կրկին կառավարութեան տիրանալ: Հետեւաբար Պատերազմական Նախարար՝ վրացի Մարաջախտ Շաքիր փաշայի միամտութենէն եւ ծերութենէն, պետական գանձի նախարար՝ Ռէֆիկ պէյի՝ ազահութենէն, վարչապետ Տամատ Ֆէրիտ փաշայի՝ պաշտօնականութեան բժախնդրութենէն եւ Սուլթան Մուհամմէտ Վահիտետտին Խան Զ. ին Մուսթաֆա Քէմալ փաշային հանդէպ հինաւուրց փտահութենէն եւ համակրանքէն օգտուելով՝ գնդապետ Մուսթաֆա Քէմալ փաշային Գ. բանակի քննիչի հանգամանքով եւ ընդարձակ իրաւասութիւններով Անատոլիոյ ղրկուիլը որոշուած էր: Աւելին՝ պետական գանձէն գաղանի վարկերու հաշւոյն հարիւր հազար ոսկիի գումար մը եւ թագաւորական գրութիւն մը յանձնուած էր:

Աղատական կուսակցութիւնը Իթթիհատ եւ Թէրազզ-

գըին այս խաղը չէր կրցած հասկնալ, իրարուհետ վիճելէն շուրջներնին չէին տեսած եւ իրենց նախկին յիմարութիւնները շարունակած էին: Գնդապետ Մուսթաֆա Քէմալ փաշային տրուած 14 Մայիս 1919ի թագաւորական հրովարտակին պատճէնը.—

«Ընդհանուր պատերազմին Համաձայնականներու ի նպաստ վերջանալովը ստեղծուած քաղաքական կացութիւնը՝ մեր նախահայրերուն երկիրը եւ գահը դժուարին եւ վտանգաւոր վիճակի մը մատնած է: Կառավարութեանս որոշման համաձայն, Ձեր նշանակուած շրջանին մէջ պէտք է խաղաղութիւնը ապահովել, թագաւորական փափաքիս հակառակ խնդիրներուն ծագումը արգիլել եւ ազգիս անդորրութիւնը եւ միակամ աշխատիլը՝ կայսերական ողջոյններու հետ, զինուորականներուն, ժողովուրդին եւ պաշտօնեաներուն հաղորդել»:

Մուսթաֆա Քէմալ փաշային՝ պաշտօնով Անատոլու զրկուած ժամանակ, գաղտնապէս անոր տրուած այս թագաւորական հրովարտակը, այն ատեն թէեւ տարածանուած էր, սակայն թէ՛ պալատական շրջանակին եւ թէ՛ Մուսթաֆա Քէմալ փաշային եւ բարեկամներուն միջեւ այս մասին խիստ գաղտնապահութիւն տիրելուն, այս տարածանութեան ստոյգ կամ սուտ ըլլալը որեւէ ձեւով չէր հասկցուած եւ նոյնիսկ Մուսթաֆա Քէմալ փաշային հանրապետութեան «Հալք» կուսակցութեան ակումբին մէջ արտասանած եւ ապա գրքոյկի ձեւով հրատարակուած երկար ճառերու մէջ, այս գրութեան մասին ակնարկութիւն չէր եղած:

Հանգուցեալ Սուլթան Մուհամմէտ Վահիտետտին Խան 2., իր մահէն քանի մը ամիս առաջ, Սան Րէմոյէն այս հրովարտակին պատճէնը եւ կարգ մը այլ փաստաթուղթեր հրատարակութեան համար՝ Հալէպ գտնուող Գատր-Քէօյի քաղաքապետութեան դիւանատան նախկին տնօրէն եւ յարգելի բարեկամներէս Րատի Ազմի պէյին զրկած ըլլալուն, ուզեցի նոյնութեամբ արձանագրել եւ պատմութեան կարեւոր փաստաթուղթ մը նուիրած ըլլալ:

Ցարդ թերթերու էջերուն չյանձնուած այս կարեւոր պատմական փաստաթուղթը, որոշ կերպով ցոյց կու տայ, թէ Անատոլուի պաշտպանութեան կազմակերպութեան պատրաստութեան պատիւը որո՞ւն կը վերաբերի:

* * *

Գնդապետ Մուսթաֆա Քէմալ փաշա, Պոլիս գտնուող լաղթական տէրութեանց գրաւման բանակներուն առանց

զղացնելու՝ 14 Մայիս 1919ին Պոլսէն դէպի Սամսոն ճամբայ ելած էր:

Գնդապետ Մուսթաֆա Քէմալ փաշային այսպէսով Պոլսէն մեկնելուն երկրորդ օրը, 15 Մայիս 1919ին Դ. սուլթանուն, Համաձայնական տէրութեանց ներկայացուցիչները Բ. Դբան յուշարք մը կու տային, որով կը տեղեկացուէր, թէ Իզմիրը Համաձայնականներուն մաս կազմող Յունաստանի կողմէ պիտի գրաւուի. նոյն ժամանակ Յունական զինուորներ փոխադրող նաւեր՝ Յունական եւ Համաձայնական մարտանաւերու պաշտպանութեան տակ Իզմիր հասնելով, ցամաքահանումի սկսած էին:

Յոյները՝ Իզմիրի զինուորական գրաւման շրջանին՝ շատ տղեղ եւ կոշտ ծայրայեղութիւններ բրին: Անոնք կուսակալ Իզզէթ պէյը անարգած եւ քանի մը սպաններ նահատակած էին:

Յունաստանի կողմէն Իզմիր իրը Բարձր Գոմիսէր զրկուած Իսթէրկիատիս՝ վարչական գործերու մէջ խիստ, գիւտնապիտութեան մէջ ձկուն եւ ճարպիկ պետական մարդ մըն էր: Կուսակալ Իզզէթ պէյը անարդողները եւ քանի մը սպանները նահատակողները խիստ կերպով պատժած եւ կուսակալ Իզզէթ պէյին կուսակալութեան հանդամանքը ճանչնալով յայտարարած էր, թէ գրաւումը առժամեայ է: Այսպիսով մտքերը հանդարտեցնել յաջողած էր:

Պր. Իսթէրկիատիսին այս ընթացքը արտաքին ցոյց մըն էր. իրականութեան մէջ յոյները Իզմիրը եւ շրջակայքը իւրացնել կ'ուզէին:

Իզմիրի գրաւման դէմ բողոքող Տամատ Ֆէրիտ փաշայի դահլիճը, բողոքը ներկայացնելէն անմիջապէս ետք, հրաժարած էր:

Սուլթան Մուհամմէտ Վահիտետտին Խան 2., յաղթական տէրութեանց Պոլսոյ ներկայացուցիչներուն Իզմիրի գրաւման առժամեայ ըլլալու մասին տուած բերանացի հաւաստիքներով գոհանալով, ծրագրուած Անատոլուի շարժումը չձախողեցնելու համար, նոր դահլիճի կազմութիւնը կրկին Տամատ Ֆէրիտ փաշայի յանձնած էր:

Տամատ Ֆէրիտ փաշա, այս անգամուան դահլիճը կատարելապէս համերաշխ ցոյց տալու եւ կամաց կամաց Իթթիհատի մարդիկը պալատին մօտեցնելու համար, որչափ որ ծանօթ դէմքեր կային, ամբողջն ալ իր դահլիճին մէջ առած էր:

Տամատ Ֆէրիտ փաշային այս 24 հոգիները դահլիճին մէջ մտած անպաշտօն նախարարներ՝ ծանօթ բարձրաստի-

ճան անձնաւորութիւններ ըլլալով, դահլիճին մէջ խոռվարներ դարձած էին:

Բ. Դուռը վէրսայլ հրաւիրուած ըլլալուն, Ֆէրիտ փաշա մէկ կողմէն հաշտութեան համար իր պայմանները դասաւորելու եւ տեղեկացնելու խնդիրներով, իսկ միւս կողմէն այս մեծ դահլիճին մէջ սկսած պատակտումները մեղմելու գործով զբաղած էր:

ՍԱՒՏ ՀԱԿԻՄ ՓԱՇԱ

***

Մուսթաֆա Քէմալ փաշային Սամսոնի ճամբով Անատոլու շրջելով, անոր մեկնումը օր մը ետք տեղեկացող Համաձայնական տէրութեանց ընդհ. հրամանատարութիւնը, անմիջապէս զայն հետապնդելու համար մարտանաւ մը զրկած էր զայն վերադարձնելու համար: Իր Սամսոնի ներկայացուցչին ալ, այդ գծով հրահանգած էր: Քէմալը ո՛չ ճամբէն եւ ո՛չ ալ սահմանէն վերադարձնել կարելի եղած էր:

Մուսթաֆա Քէմալ փաշա՝ Իզմիրի յոյներուն կողմէ գրաւուելը եւ իր դէմ ձեռնարկուած հետապնդումի մասին Սամսոնի մէջ տեղեկանալով, հոն բնակութիւնը վտանգա-

ւոր գտած եւ 25 Մայիս 1919ին իր 20ի մօտ ընկերներով Հանգէ փախած էր:

Իր ընկերներուն մէջ կը գտնուէին Տոքթ. Բէֆիզ, Իպրահիմ Թայի, Սիւրիյյա եւ Յուստիֆ պէյերը:

Իզմիրի յոյներու կողմէ գրաւումը եւ գրաւման միջոցին յոյներու կողմէ գործուած ծայրայեղութիւնը Անատոլուի ժողովուրդը յուզած էր:

Կնդապետ Մուսթաֆա Քէմալ փաշա, իր պաշտօնական պարտականութիւնը մոռնալով՝ ժողովուրդին այս յուզումէն՝ իր անձնական եւ պատկանած կուսակցութեան հաշտոյն օգտուելու փոյթ կը տանէր:

Իր մօտ եղող Թագաւորական հրովարտակը եւ Բ. Դոնէն սուած լայն իրաւասութիւնները Հանգէի երեւելիներուն ցոյց տալով՝ ասոնցմէ ստացած քաջալերութեամբ, 28 Մայիս 1919ին, Հանգէի բոլոր խանութները գոցել տրւած եւ շրջակայ գիւղացիներն ալ հրաւիրելով դպրոցի շէնքին առջև, մեծ միթինկ մը գումարած եւ իր արտասանած ճառին մէջ րսած է.

«Թէ ազգային կազմակերպութիւն մը Թագաւորին կողմէն փափաքելի է եւ ինք Թագաւորին եւ Բ. Դրան կողմէ այդ կազմակերպութիւնը յաջողցնելու պաշտօնով զբրկուած է»:

Միթինկին վերջաւորութեան, տեղւոյն քաղաքատին բնակարանին մէջ մասնաւոր նիստ մը գումարել տալով, «Իրաւանց Պաշտպան Միութեան» մասնաճիւղ մը հիմնելով, շրջակայքին իմաց տուած էր:

Զէպիր զատէ Ֆուատ պէյի միջոցաւ ալ յայտարարել տուած էր, թէ բոլոր թուրքերը, ամէն գնով իրենց հայրենիքը եւ ազգը, մասնաւորապէս օտար ազդեցութեան եւ գերութեան տակ ինկած Թագաւորը եւ մարգարէին փոխանորդը փրկելը, ազգային եւ կրօնական պարտականութիւն մը ըլլալուն, զինուելով հրամանի պէտք է սպասեն:

Արտասանուած ճառերուն մէջ յաղթական տէրութեանց հասցէին խիստ անարգական բառեր խօսուած էին:

Զինուորական մթերանոցները բացուելով, պատրաստ գէնքերը ժողովուրդին եւ գիւղացիներուն բաժնուած էր: Նոյնիսկ 7 Յունիս 1919ին, Տիգրանակերտի մէջ անգլիացիներու հսկողութեան տակ դրուելու սահմանուած հազարաւոր գէնքեր գրաւուած էին:

Պոլիս զանուող յաղթական տէրութեանց ներկայացուցիչները, Հանգէի անցուդարձերը բոլոր մանրամասնութեամբ տեղեկացած եւ Բ. Դրան ազգարարած էին որ, եթէ

այս ընթացքը շարունակուի, այդ շրջանն այ գինուորական գրաման տակ պիտի առնուի:

Բ. Դուռը մէկ կողմէն Համաձայնական տէրութեանց ներկայացուցիչները համողիլու և քնացնելու կ'աշխատէր, միւս կողմէ այ Մուսթաֆա Բէմայ փաշային կը գրէր.—

«Պաշտպանութեան վերաբերեալ պատրաստութեանց սկիզբին իսկ, յաղթական տէրութիւններուն կասկած ներշնչելիք ծայրայից արարքներէն պէտք է խուսափել, թէ կտաւարութեան պաշտօնական զինուորական քննիչին հրապարակային ելոյթներն ու արարքները Բ. Դուռը գրծուարին կացութեան կրնայ մասնել, և թէ հեռաստութեամբ պէտք է շարժիլ: Սակայն Մուսթաֆա Բէմայ փաշա չէր պատասխանած և ծայրայիցութիւնները ծանր աստիճանին հասցուցած էր:

Յաղթական տէրութեանց ներկայացուցիչները, երբ Բ. Դրան տեղեկացուցին, թէ այդ շրջանը գինուորական գրաման տակ առնելու պիտի ստիպուին, վարչապետ Տամաս Ճէրիտ փաշա՝ Մուսթաֆա Բէմայ փաշային հեռագրած էր որ Պոլիս վերադառնայ, սակայն այս հեռագրին այ պատասխան չէր ստացուած:

Մուսթաֆա Բէմայ փաշա կացութեան փափկութիւնը ըմբռնելով՝ 13 Յունիս 1919ին Հանգէն լքելով Ամասիա եկած էր: Ամասիոյ մէջ, յետադային Բաֆէթ փաշայի կողմէ հրապարակուածին համաձայն՝ գնդապետ Փէրթիպ պէյին բնակարանին մութ սենեակին մէջ ընկերներով ժողով մը գումարած է և 1909ին Սեյանիկի Համաժողովին Իթթիհատ և Թէրապզրին Կողմէ ըրաջուած ՈՒՊՏԻ հիման վրայ, Անատոլի մէջ նոր և անկախ թրքական կտաւարութեան մը ստեղծումին համար հետապնդուելիք ընդհ. գիծերը որոշելին ետք, Կարին գումարուելիք Արեւելեան Նահանգներու համագումարին ներկայ գտնուելու համար Սերաստիոյ ճամբով մեկնած էր:

Բ. Դուռն այ Մուսթաֆա Բէմայ փաշային այս ծայրայիցութիւններուն հետեւանքով դժուարին կացութեան մասնուած էր: Անոր զրկուած հեռապիւրներուն պատասխանը ստացած չըլլալուն՝ փտասնութիւնը խախտած էր: Անոր ուր գտնուիլն չզիտնայիտուն համար, այդ միջոցին Ներքին Դործոց Նախարարութեան պաշտօնը վարող Ալի Բէմայ պէյին կողմէ, 23 Յուլիս 1919-ին Սերաստիոյ, Կարնոյ, և չըջակայ Նահանգներուն կը հրահանգուէր, թէ Մուսթաֆա Բէմայ փաշա պաշտօնանկ եղած է և ամէն գնով պէտք է գայն Պոլիս վերադարձնել:

ԳՐԻԳՈՐ ԶՕՀՐԱՊ

ՄԻԱՄԱՆԹՕ

ՄԵԼՔՈՆ ԿԻՒՐՃԵԱՆ (ՀՐԱՆԴ)

ՌՈՒԲԷՆ ՍԵՒԱԿ

* * *

Մուսթաֆա Քէմալ փաշա այս պատմական օրերու անցուղարձերուն մասին տարօրինակ դէպք մը կը հրապարակէ: Օրուան կացութիւնը կարենալ հասկնելու համար, իր խօսքերը նոյնութեամբ արձանագրել հարկ տեսանք. Մուսթաֆա Քէմալ փաշա կ'ըսէ.—

«Ներքին նախարար Ալի Քէմալ պէյին տուած հրամանին օրը՝ 13 Յունիսին, Ալի Ղալիպ պէյ անուն անձ մը 10ի չափ ընկերներով Սերաստիա կը գտնուի եղեր: Այս անձը Կ. Պոլսէն իբր Խարրերդի կուսակալ ղրկուած գնդապետ Ալի Ղալիպ պէյն է, որ իբր նահանգապետ՝ քաղաքային պաշտօնները իր հետ կը տանէր:

«Ալի Ղալիպ իր ճամբուն վրայ Սերաստիա կանգ առած, (անոր մասնաւոր պաշտօն մը ունեցած ըլլալուն պէտք չէր կասկածիլ), հոն անմիջապէս զօրաւոր համակիրներ գտած եւ իր պաշտօնը կիրարկելու համար միջոցներ ձեռք առնելով՝ Սերաստիոյ փողոցներուն մէջ իմ դաւաճան, բմբուս եւ վնասակար մէկը ըլլալու մասին պատերուն վրայ յայտարարութիւններ փակցուցած էր: Ան օր մըն ալ Սերաստիոյ կուսակալ Րէշիտ փաշային մօտ երթալով ներքին նախարարութեան հրահանգին մասին խօսք բանալով հարցուցած է թէ, եթէ Քէմալ Սերաստիա գայ, հետս ի՞նչպէս պիտի վարուի:

«Րէշիտ փաշա հարցուցած էր, թէ ի՞նչ կերպ պէտք է վարուի: Ալի Ղալիպ պատասխանած է թէ՛—

«— Եթէ ես Ձեր տեղը ըլլայի, անմիջապէս ձերբակալելով կը բանտարկէի, պէտք է որ դուք ալ այսպէս ընէք:

«Րէշիտ փաշա ասոր այսչափ պարզ գործ մը ըլլալուն չհաւատալով, խորհրդակցութիւնը երկար ժամանակ շարունակած, խորհրդակցութեան մասնակցողներ շատցած եւ նոյնիսկ կարգ մը մարդիկ տրուելիք որոշումը հասկնալու համար հոն հաւաքուած են:

«Այսօր Յունիսին 27րդ օրն է. ակնարկնիս ժամանակի մը համար այս էջէն վերցնելով Ամասիա դարձնենք:

«Ամսոյն 23-ին, Սերաստիոյ մէջ իմ անձիս մասին աննպաստ եւ կասկածելի վիճակ մը ստեղծուած ըլլալը տեղեկացայ: 25-26 Յունիսի երեկոյեան, թիկնապահս ձեւաւ Ապոլաս պէյը կանչեցի եւ ըսի, որ առտու շատ կանուխ Ամասիայէն դէպի հարաւ պիտի մեկնինք, եւ մեր այս մեկնումը գաղտնի պահելու պայմանաւ, հրամայեցի պատրաստութիւններ տեսնել:

«Միւս կողմէ Տրդ զօրաբաժնի հրամանատարին եւ իմ սպայակոյտի: Հետ հետեւեալ գաղտնի միջոցառումները որոշեցինք Տրդ զօրաբաժնի հրամանատարը, անմիջապէս իր զօրաբաժնէն ընտրուած սպաներէ եւ զինուորներէ զօրաւոր հեծեալ զօրախումբ պիտի պատրաստէր:

«Ես, 26 Յունիսին, առտու կանուխ, ընկերներովս եւ ինքնաշարժերով Թոգատ պիտի մեկնէի, իսկ զօրախումբը պատրաստուելուն՝ Թոգատի վրայով Ամասիա պիտի ղըրկուէր եւ հետո յարաբերութեան պիտի մտնէր: Մեր մեկնումը ո՛չ մէկ տեղ պիտի հեռագրուէր եւ կարելի եղածին չափ Ամասիոյ մէջ իսկ պիտի շտարածայնուէր:

«26-27ի գիշերը հոն անցուցի, 27-ին Սերաստիա մեկնեցայ: Ինքնաշարժով Թոգատէն Սերաստիա մօտաւորապէս 6 ժամ է:

«Թոգատէն մեկնումս Սերաստիոյ կուսակալին հեռագրեցի եւ ստորագրութեան տակ «բանակի քննիչ» տիտղոսը դրի:

«Հեռագրիս մէջ մեկնումիս ժամը յիշած էի. սակայն այնպէս մը կարգադրեցի, որ հեռագիրս մեկնումէն վեց ժամ վերջ պիտի տրուէր եւ մինչ այդ ո՛չ մէկ կերպով Սերաստիա պիտի տեղեկացուէր:

Հիմա մեր ակնարկը նորէն Քէմալի Սերաստիա ձգած էջին վրայ դարձնենք:

«Ալի Ղալիպ պէյի եւ Րէշիտ փաշայի միջեւ ինծի հանդէպ որդեգրուելիք հարցին շուրջ վիճարանութեան տաք շրջանին՝ Թոգատէն տուած հեռագիրս Րէշիտ փաշային կը յանձնեն: Րէշիտ փաշան ալ անմիջապէս Ալի Ղալիպ պէյին կու տայ եւ կ'ըսէ՛—

«— Ահաւասիկ ինքը կու գայ, հրամանեցէք, ձերբակալեցէ՛ք:

«Րէշիտ փաշա հեռագրին մէջ նշանակուած ժամը տեսնելուն իր ժամացոյցը կը հանէ եւ կ'աւելցնէ.

«— Ոչ թէ կու գայ, այլ եկած պէտք է ըլլայ:

«Ասոր վրայ Ալի Ղալիպ պէյ ըսած էր որ՝

«— Ես ըսել ուզեցի որ, եթէ իմ նահանգիս շրջանակին մէջ ըլլար, կը ձերբակալէի:

«Ասոր վրայ ժողովականները յանկարծակիի գալով ամէնքը միարեան՝

«— Ուրեմն դիմաւորելու երթանք, ըսելով ժողովը կը վերջացնեն եւ նկատի առնելով որ երեւելիներով, ժողովուրդով եւ զինուորներով փայլուն ընդունելութիւն մը ընելու համար ժամանակ պէտք է եւ սակայն իմ Սերաստիոյ

դռներուն առջև համնիրս հաշուելով գոնէ քաղաքին մօտ երկրագործական տիպար Ագարակին մէջ քիչ մը հանդարտեցնել կը խորհին, կուսակալը բանակատեղիին առողջապահական տնօրէնը եղող եւ նախապէս կազմակերպութեան համար Սերաստիա ղրկուած Թալի պէյը հրաւիրելով՝ ընդունելութեան համար կարգադրութիւն ընել խնդրած էր եւ աւելցուցած, թէ ինքն ալ յետոյ պիտի դայ եւ միանայ:

«Արդարեւ, ճիշդ տիպար ագարակին մօտ Թալի պէյ ինքնաշարժով երեւցաւ. ինքնաշարժերէն իջանք եւ ագարակին բակին մէջ նստանք. Թալի պէյ գրածներս մանրամասնօրէն պատմելէ վերջ ըսաւ, որ իր պարտականութիւնն էր զիս հոս քիչ մը զբաղեցնելը: Ասոր վրայ անմիջապէս ինքնաշարժերը նստիլ եւ դէպի Սերաստիա քշել հրամայեցի:

«Ասոր պատճառն ալ պարզեմ. այդ պահուն խորհեցայ, թէ կրնայ ըլլալ, որ ընդունելութիւն պիտի ընենք, ըսելով, Թալի պէյը խաբած ըլլան եւ իրականութեան մէջ տարբեր նպատակ մը ունենան եւ ասոր գործադրութեան համար ժամանակ չահիլ ուղեն: Ինքնաշարժ նստելու վրայ էինք եւ ահա Սերաստիոյ կողմէն ուրիշ ինքնաշարժ մը մեզի մօտեցաւ, Կուսակալ Բէշատ փաշան էր եւ հարցուց.

«— Տէր իմ, քանի մը վայրկեան հանգիստ ընել կարելի չէ՞: Ես պատասխանեցի.

«— Կէս վայրկեան իսկ հանգիստի պէտք չունիմ, անմիջապէս պիտի մեկնինք, դուք քովս եկէ՛ք:

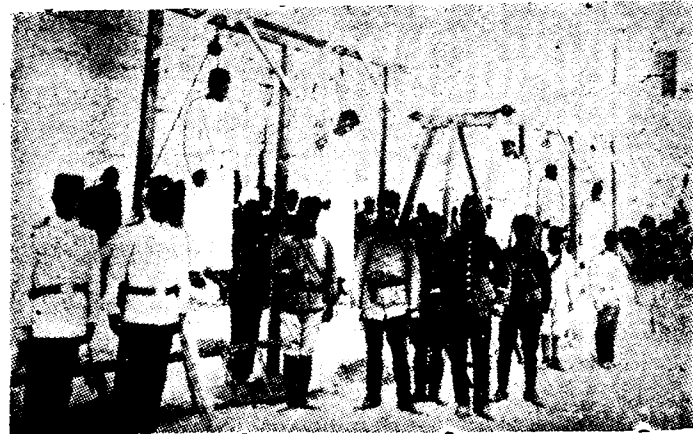
«— Տէր իմ, ըսաւ, Ձեր քով Բէուֆ պէյը թող նստի, ես երկրորդ ինքնաշարժով կու գամ:

«— Ո՛չ, ո՛չ, ըսի, դուք իմ քովս պէտք է նստիք:

«Այս պարզ զգուշութեան նպատակը բացատրութեան կարօտ չէ: Սերաստիոյ ճամբու մուտքին երկու կողմերը ահագին բազմութիւն լեցուած, զինուորական ջոկատները դիրք բռնած էին: Ինքնաշարժերէն իջանք: Ես քայլելով, զինուորները եւ ժողովուրդը բարեւեցի:

«Այս ընդունելութիւնը փայլուն փաստ մըն էր, թէ Սերաստիոյ յարգելի ժողովուրդը եւ Սերաստիա գտնուող հերոս սպաները եւ զինուորները Ի՞նչ աստիճան սիրով կապուած էին հետս:

«Ուստի ուղղակի զինուորական հրամանատարութեան պաշտօնատունը գացի եւ անմիջապէս Ալի Ղալիպը եւ անոր համախոհները եւ այս դաւին մէջ անոր գործակից ըլլալիք խոռվարարները կանչել տուի եւ անոնց նպատակս

Կախաղանները կը գործեն

պարզեցի, որուն մանրամասնութիւնները տալ աւելորդ կը նկատեմ:

«Միայն մէկ կէտը արձանագրելով պիտի գոհանամ:

«— Պարոննե՛ր, այս Ալի Ղալիպը՝ իր հանդիպած պալ վերաբերումէն ետք, գաղտնի ըսելիք ունենալը յայտնելով՝ գիշերը առանձին քովս գալ ուզեց, ընդունեցի. իր ունեցած ընթացքին կարեւորութիւն չտրուիլը խնդրելով ըսաւ, որ Սարբերդի նահանգը գալուն նպատակը, ինձի ծառայելու եւ Սերաստիոյ մէջ կանգ առնելը ինձի հանդիպելով ուղղակի հրահանգ առնելու համար էր եւ կարգ մը բացատրութիւններով զիս համոզել աշխատեցաւ եւ կը խոստովանիմ, որ մինչեւ առտու զիս զբաղեցնելով, յաջողեցաւ ալ:

***

Բ. Դրան Մուսթաֆա Քէմալը Պոլիս չկարենալ վերադարձնելուն իբր հետեւանք՝ անգլիացիները Սամսոն զինուոր ցամաք հանած էին: Տակաւին Իզմիրի յոյներուն կողմէ գրաման ցաւը չմոռցուած եւ դարման մը որոնելու վրայ եղած պահուն՝ Սամսոնն ալ գրաւելու առիթ չտալու համար, Բ. Դուռը Սամսոնի հեռագրատան միջոցաւ Սերաստիոյ զօրաբաժնի հրամանատար զնդապետ Բաֆէթ պէյը փնտռելու սկսած եւ զայն գտնելով յետագայ հեռագրական խօսակցութիւնը տեղի ունեցած է:

Ձեռք անցուցած այս պատմական փաստը նոյնութեամբ կ'արձանագրեմ.

Բ. Դրան հեռագրատուներ Սամսոնի հեռագրատան կը հարցնէ.

«— Սերաստիոյ զօրարածինի հրամանատարը Բաֆէթ պէյ հոն ժամանած է:

Սամսոնի հեռագրատուներ կը պատասխանէ.

«— Անգամ մը հարցնեմ, եթէ ժամանած է հոս թող զա՞յ եւ ո՞վ կ'ուզէ, ըսեմ»:

Բ. Դրան հեռագրատուներ.— Նախարարաց Խորհուրդէն կ'ուզեն, պիտի խօսակցին:

Սամսոնի հեռագրատուներ.— Ասկից երկու ժամ հետո Գատամութի զիւղը կը գտնուի, ինքնաշարժով Սամսոն քառորդ ժամ է եղեր:

Բ. Դրան հեռագրատուներ.— Անմիջապէս թող Սամսոն գայ, Նախարարաց Խորհուրդը տեսակցիլ կ'ուզէ, Սամսոն հասնիլը մեզի տեղեկացուցէք:

Սամսոնի հեռագրատուներ.— Պատասխան ստացանք, կ'ըսէ որ մեր մէջ հեռաձայն կայ, ի՞նչ հրաման որ ունին գրեցէք եւ եթէ զալս ստիպողական է, տեղեկացուցէք:

Բ. Դրան հեռագրատուներ.— Հիմա լուր առինք որ անգլիացիներուն Սամսոն զինուոր հանելուն վրայ պաշտպանողական միջոցներու դիմած էք. կ'երեւի այս հրամանը Մուսթաֆա Քէմալ փաշայէն ստացաք: Նախ անգլիական ներկայացուցչութիւնը պաշտօնապէս կը յայտարարէ եւ կը վստահեցնէ, թէ Սամսոն զինուոր հանուիլը երբեք գըրաւման նպատակ չունի, այլ Մուսթաֆա Քէմալ փաշային տեղւոյն անդորրութիւնը խանգարելու ձգտող ընթացքին հետեւանքն է: Աշխարհագրական դիրքի տեսակէտով եւ Մուսթաֆա Քէմալի խնդրոյն պատճառաւ՝ ասոր հաւատալ պէտք է. երկրորդ՝ անգլիացիներու դէմ պաշտպանուելէ ի՞նչ օգուտ կրնայ ըլլալ: Անոնք կը յայտարարեն որ, եթէ տեղւոյն մէջ խանգարուած ապստամբութիւնը դէպքի տեղի տայ, անմիջապէս պիտի գրաւուի. մեր դիմադրութիւնը անոնք անմիջապէս այս ձեւ պիտի մեկնեն եւ հետեւանքը այն պիտի ըլլայ, որ անկուշտ կառավարութիւնները զայն պիտի գրաւեն, հետեւաբար Նախարարաց Խորհուրդի որոշումով Ձեզի կը հաղորդեմ անգլիացիներուն զինուոր ցամաքահանման եւ յառաջացման երբեք մի դիմադրէք, օգուտ չունի, իսկ վնասը ակներեւ է:

«Գալով Մուսթաֆա Քէմալ փաշայի խնդրին, այս խնդիրը շատ վտանգաւոր ձեւ մը առաւ: Մուսթաֆա Քէմալ փաշայի մզկիթներուն մէջ բացէ ի բաց ժողովուրդը գրգռելուն համար՝ անգլիացիները անոր ետ կանչուիլը կը

պահանջեն: Դուք ալ կ'ընդունիք որ մզկիթներու մէջ բացէ ի բաց ժողովուրդը գրգռել անտեղի է. ուստի զինքը կանչեցինք, չեկաւ, չի գար. բայց շատ դէժ կ'ընէ, որովհետեւ անգլիացիները ամէն բան ձգած անոր կանչուելուն կը պրնդեն: Փա՛ռք Աստուծոյ, բանակին մէջ իրմէ զատ հայրենիքին ծառայելիք հրամանատարներ անպակաս չեն. քանի որ իր վերադարձը քաղաքական խնդիր մը դարձաւ, ուրիշ փոխանորդ մը նշանակելով պէտք է դառնայ. մանաւանդ որ, անգլիացիները պաշտօնապէս խոստացան որ վերադարձին իրեն բան մը պիտի չընեն: Հետեւաբար, եթէ այսպէս յամառի՝ կեդրոնի եւ Արեւելեան գաւառներուն իրարմէ բաժանուած ըլլալու իմաստ պիտի տրուի եւ այս Ձեր ալ չփափաքած բաժանման վտանգը պիտի յառաջացնէ: Ի՞նչէն կը վախնայ, բաժանումէն չէ՞: Մինչդեռ այս յամառութեամբ, Աստուած հեռու ընէ, ինքը այս բաժանման առիթ տուած պիտի ըլլայ: Ինք պիտի չգայ: Անգլիացիներ զինուոր զրկելով զինք բերել պիտի ուզեն եւ իրենց մտած տեղերէն պիտի չելլեն, մինչդեռ, ցարդ բաժանումը որոշ չէ: Արեւելեան խնդիրներու յուժուժը յետաձգուեցաւ եւ մենք այս յետաձգումէն ո՛չ թէ վնաս, այլ օգուտ կ'ակնկալենք. ուստի եթէ Մուսթաֆա Քէմալ իր հայրենիքը կը սիրէ, անոր սիրոյն անմիջապէս պէտք է վերադառնայ: Դուք ալ, ինչպէս նախապէս յիշեցի, երբեք անգլիացիներուն դէմ մի՛ շարժիք եւ այդ տեղերուն գրաւման պատճառ մի՛ տեղծէք, Ձեր կարողութեան եւ խոհեմութեան կը վստահինք:

Բաֆէթ փաշա կը պատասխանէր.

«— Կը ստիպուիմ այն համոզումը ունենալ, որ երեք օրէ ի վեր կանոնաւոր կերպով Պատերազմական Նախարարութեան ներկայացուցած ընդարձակ տեղեկագիրներս չեն ստացուած, Մուսթաֆա Քէմալ փաշա 10 օր առաջ Սերաստիայէն դէպի Կարին մեկնեցաւ, բանակատեղիէն Սերաստիա մնացած մարմինն տուած՝ հեռապիլէն տեղեկացայ, որ հապիւ 5 օրուան մէջ հոն հասած է, գրաւման հաւանականութեան դէմ պաշտպանուելու համար իրմէ ունէ հրահանգ չստացայ. միայն խնդրին տեղեկանալուս՝ առաջին գործս եղաւ ձանիկ գտնուող տեղական կառավարութեան եւ զինուորականութեան միջոցաւ անգլիական ներկայացուցչին հաղորդել, թէ առանց լուր տալու զինուոր ցամաքահանելու պատճառ մը չեմ տեսներ, թէ տակաւին իր գոյութիւնը պահող զօրարածնիս չըջանակին մէջ կայութիւնը կրնայ խանգարուիլ եւ ասոր պատասխանա-

տուութիւնը պիտի չկրնամ ընդունիլ: Եթէ այս ցամաքա-
 չանուժը եւ յառաջխաղացումը տեղի չունենայ, տեղական
 անդորրութեան համար Կեդրոնական կառավարութեան
 հանդէպ անձնապէս պատասխանատու կրնամ ըլլալ, թէ
 ստիպողական պարագաներու տակ խաթարուած խաղաղու-
 թեան համար պատասխանատուութիւն չեմ ստանձներ, թէ
 առանց Կեդրոնական կառավարութեան հաւանութեան ցա-
 մաք հանուած զինուորներուն յառաջխաղացումը արգելի-
 լու պիտի ստիպուիմ եւ թէ նոյն պատճառներու հիման վը-
 րայ նոր ցամաքահանումին պիտի հակառակիմ: Ասոնք ան-
 միջապէս պատերազմական նախարարութեան տեղեկացու-
 ցի: Ինչպէս յաջորդական տեղեկագիրներովս ներկայացու-
 ցի, ընթացքիս ուղղութիւնը եւ ձեռնարկներուս անկողմ-
 նակալութիւնը անգլ. սպաններու վստահութիւն ներշնչելով,
 ըստձեռնու օրինականութիւնը եւ անկեղծութիւնը ըն-
 դունած են, եւ այսօր խնդիրը լուծուած: Անգլիացիները
 ինձի տեղեկացուցին, թէ չեն կարծեր որ ցամաք հանուող
 մէկ վաշտէն ուրիշ զինուոր գայ, թէ եկող մէկ վաշտն ալ
 առաջուընէ Սամսոն եւ մասամբ Մերզիֆոն գտնուող զին-
 ուորները փոխարինելու համար բերած են, թէ հին զին-
 ուորները այն պահուս նաւ կը դրուին եւ թէ խաղաղութիւ-
 նը անվթար պահելու համար Մերզիֆոնի մէջ առաջ քանի
 զինուոր որ կար՝ միայն այնչափ պիտի զրկուի եւ մնացեալ-
 ք Սամսոն պիտի պահուի: Առած տեղեկութիւններուս վը-
 րայ խնդիրը լրջութեամբ լուծելու է: Իզմիրի գրաւումէն
 եւ հոն տեղի ունեցած սպաննութիւններէն քաջալերուող
 հայերու եւ յոյներուն մօտ օրէն ներքին գաւառներն ալ
 գրաւուելուն մասին կատարած դիտումնաւոր տարածայ-
 նութիւնները ժողովուրդին վախ ներշնչած ըլլալուն, ասոր
 հետեւանքով խաղաղութեան խաթարուելու վտանգը այս-
 տեղի Անգլիոյ ներկայացուցիչին պարզեցի եւ խնդիրը
 հարթել յաջողեցայ: Կը կարծեմ, որ շրջանի մը ապահո-
 վութեան պատասխանատու եւ այդ պատասխանատուու-
 թեան գիտակցութիւնը ունենալը՝ զայն ստանձնել պատիւ
 համարող զօրաբաժնի մը հրամանատարին ամենակարեւոր
 պարտականութիւնն է: Ես երբեք հոսանքներէն տարուելով
 դէպքի տեղի տալու նպատակով չգործեցի. ասկէ զատ,
 առանց Կեդր. կառավարութեան հաւանութեան գրաւում-
 ներու արգելք ըլլալն ալ, նախ. Խորհուրդին որոշման հա-
 մաձայն զինուորական պարտականութիւն մըն էր: Իբրեւ
 զինուոր՝ եւ ան ալ ընդհ. ապահովութենէն պատասխանա-
 տու բարձրաստիճան պաշտօնեայ՝ ասոնք խորհելու եւ ըստ

այնմ գործելու պարտաւորուած էի: Միայն Ձեր Վսեմու-
 թեանէն կը խնդրեմ, որ այսօրուան սանդուած կացութեան
 պահպանութիւնը Կեդրոնական կառավարութեան մտահո-
 գութիւնը դառնայ: Շրջանակիս ապահովութենէն թագա-
 տորիս եւ Կառավարութեանս հանդէպ պատասխանատուն
 Մուսթաֆա Քէմալ փաշան եւ ես ենք: Պատասխանա-
 տուութիւնը ընդունիրս Կեդրոնական կառավարութիւնն ալ
 վկայ ցոյց տալով անգլիացի ներկայացուցիչին կը կրկնեմ:
 Իբրեւ Ձեր մէկ հին ընկերը՝ կ'ընդունի՞ք որ անկախու-
 թեան նպատակին ազդեցութեան տակ չեմ իյնար, նախա-
 պէս այդ շրջանակին ապահովութիւնը շատ խանգարուած
 էր: Անգլիացի սպաներ կը վկայեն, թէ խանգարուած խա-
 ղաղութիւնը շատ կարճ ժամանակի մէջ անբաւարար ու-
 ժով մը ինչպէս եւ ապահովեցի: Յաջողութիւնը ուժէն ա-
 ւելի անձնական հեղինակութեան արդիւնք է: Կրկին խան-
 գարել մեղք է: Այս խանգարման պատճառներուն արդիւք
 ըլլալը յանցանք պէտք չէ նկատուի. դուք պէտք է նկատի
 առնէք, որ եթէ ներկայ խաղաղ վիճակը չպահպանուի եւ
 նոր ուժեր բերուին՝ պատասխանատուն ո՞վ պիտի ըլլայ:
 Եթէ պէտք տեսնեմ, իրատեսութեանս սահմանին մէջ եւ ի
 վերջոյ թագաւորական հաւանութեան ենթարկելու պայ-
 մանաւ՝ Սերաստիոյ կարգ մը տեղերու մէջ պատերազմա-
 կան վիճակ յայտարարել կը խորհիմ:

«Գալով Մուսթաֆա Քէմալ փաշայի խնդրոյն, այս
 մասին ունեցած տեղեկութիւնս այն է, որ յիշեալը ժա-
 մանակ մը առաջ կարգ մը կարեւոր խնդիրներու շուրջ խոր-
 հրդակցութեան համար Պոլիս կանչուած է եւ հոն այդ
 խնդիրներուն ի՞նչ ըլլալը հարցուցած է: Այս պատմութիւ-
 նը բաւական հին է եւ յիշեալին իմ շրջանակիս մէջ գրտ-
 նուած պահուած կը վերարկուի: Ձեմ գիտեմ թէ Մուսթաֆա
 Քէմալ փաշա Կարնոյ մէջ ի՞նչ կ'ընէ: Իմ շրջանակիս մէջ
 գտնուած ատեն իր գործունէութենէն եւ մղիթներու մէջ
 քարոզելէն տեղեկակ չեմ: Ան ո՛չ թէ գրգռելու, այլ խաղա-
 ղեցնելու աշխատեցաւ: Պատահմամբ ան Իզմիրի գրաւման
 միջոցին հոս գտնուեցաւ եւ ժողովուրդը արդէն զրգուած
 էր: Մուսթաֆա Քէմալ միշտ միտքերը հանդարտեցնելու
 աշխատած եւ յաջողած էր: Վարչական սխալ կարգադրու-
 թեամբ մը միթիւնկին տուած հեռագիրներուն Պոլիս չըն-
 դունուիլը՝ ժողովուրդը աւելի զրգուած էր. եւ ասկէ ադ-
 դուող Մուսթաֆա Քէմալ միտքերը հանդարտեցնելու նը-
 պատակաւ եւ սակայն ճարպիկութեան եւ քաղաքավարու-
 թեան հակառակ՝ դառն խօսքերով ժողովուրդին հեռա-

զիրներուն մերժուիլը ամէն կողմ յայտարարեց: Մուսթաֆա Քէմալ փաշային սխալ քայլը այս է. եւ այս, ըստ իս, ժողովուրդը խաղաղեցնելու համար էր. ուրեմն իմ առած քայլերս Մուսթաֆա Քէմալէն հրահանգուած չեն եւ անոր հետ ո՛չ մէկ կապ ունին: Առած տեղեկութիւններէս կացութիւնը շատ փափուկ գտայ եւ ոչ մէկէն հրահանգ խնդրելով շուտով որոշեցի եւ գործադրեցի. նախապէս ալ յիշեցի, որ յիշեալը 10 օրէ ի վեր Սերաստիա չի գտնուիր:

Գ. Զօրաբաժնի հրամանատար
ՐԱՖԷԹ

Բ. Դռնէն տրուած պատասխանը. —

«Ցամաքահանման լուրը առնուելուն պէս, հոս ալ անգլիացի ներկայացուցչին դիմուելով հաղորդուեցաւ, որ զրկուած ուժերը ոչ թէ խաղաղութիւնը ապահովելու, այլ խանգարելու պիտի ծառայեն եւ խնդրուեցաւ որ այդ ծրարագրէն հրաժարին: Մեզի ըսին թէ խնդիրը բարեացակամօրէն թող կարգադրուի, պատերազմական վիճակ յայտարարելու խնդիրը վաղը Նախարարաց Խորհուրդին մէջ կը քննենք եւ արդիւնքը Ձեզի կը տեղեկացնեմ: Պէտք է ընդունիլ որ Սամսոնի մէջ անգլիացիներուն հակառակիլ վերջին ծայր փնասակար է. ասկէ բացարձակապէս խուսափիլ պէտք է: Եթէ կարելի է մեր նախորդ հեռագիրներուն պարունակութիւնը Մուսթաֆա Քէմալ փաշային հաղորդեցէք եւ հոս վերադառնալը յանձնարարեցէք եւ վստահեցուցէք, թէ երկրին ներկայ եւ ապագայ խաղաղութեան համար վերադառնալը անհրաժեշտ է. աչքերնիդ կը համբուրեմ, եթէ ինձի ըսելիք ունենաք անմիջապէս կանչեցէք:

Պատերազմական Նախարար
ՖԷՐԻՏ

* * *

Գնդապետ Մուսթաֆա Քէմալ փաշա Սերաստիայէն կարին մեկնած եւ հոն հասնելուն «Արեւելեան Նահանգներու Իրաւանց Պաշտպան» միութեան համաժողովը գումարած էր:

Մուսթաֆա Քէմալ փաշա իր ձեռքին թագաւորական հրովարտակը եւ Նախարարաց Խորհուրդին տուած լայն իրաւասութեան հրամանագիրը ցոյց տալով՝ ժողովին նախագահութեան մաս կազմած էր:

Համաժողովը իր օրակարգը պատրաստած եւ անոնց

Հայ տեղահաններ՝ ձիու մը դիակին շուրջ

լուծման համար յանձնախումբեր նշանակած էր: Մուսթաֆա Քէմալ փաշա ալ ազգային պաշտպանութեան յանձնախումբին կը նախագահէր:

Համաժողովին ազգային պաշտպանութեան յանձնախումբը՝ Սուլթան Մուհամմէտ Վահիտեստին Պան Զ. ի Մուսթաֆա Քէմալ փաշային տուած հրովարտակէն եւ Նախարարաց Խորհուրդին լայն իրաւասութեան հրամանագրէն ներշնչուելով, ի հարկին Արեւելեան նահանգներու պաշտպանութեան համար անհրաժեշտ եզրու քաղաքային կազմակերպութեան մը պէտքը զգացած եւ յանձնախումբին անդամներէն Տրապիզոնի պատուիրակ Օմար Ֆէվզի պէյն ալ այս թեզը պաշտպանելով առաջարկած էր, որ այս կազմակերպութիւնը բանակին հետ առնչութիւն չունենայ եւ հրամանատարները զինուորականութենէ հրաժարած Արեւելեան նահանգներու սպաներէն ընտրուին:

Մուսթաֆա Քէմալ փաշա, Օմար Ֆէվզի պէյին այս առաջարկը չէր հաւնած եւ կազմակերպութեան բանակի Գատրին մէջ ընդունուելուն վրայ պնդած եւ մեծամասնութեամբ որոշում առնել տուած էր:

Բ. Դուռը այս որոշման տեղեկանալուն, Մուսթաֆա Քէմալ փաշային հանդէպ Հանգէյէն սկսեալ ստեղծուած

իր անվստահութիւնը աւելցուցած էր, մանաւանդ որ «Ազգ. ուխտ» անունով համաժողովին վաւերացման ենթարկուած եւ մերժուած ծրագրին համար թագաւորն ալ ցաւ զգացած էր:

Այս դէպքերուն վրայ Պատերազմական Նախարար Ֆէրիտ փաշա, Մուսթաֆա Քէմալ փաշան հեռագրական մեքենային մօտ հրաւիրելով, տեղը փոխանորդ մը նշանակելով վերադարձը խնդրած էր, զայն վստահեցնելով, թէ անգլիացիներուն կողմէ իրեն հանդէպ վատ վերաբերում պիտի չըլլայ:

Մուսթաֆա Քէմալ փաշա, Ֆէրիտ փաշային խնդրանքէն հասկցած էր, թէ Կեդրոնական Կառավարութիւնը տըռկար եւ անկարողութեան մատնուած էր եւ իր տուած պատասխան հեռագրին մէջ ըսած էր.

«Կատարելապէս վստահ եղէք որ, եթէ հայրենիքին փրկութիւնը եւ ապահովութիւնը իմ գործէ քաշուելովս կարելի է, առանց ոեւէ պայմանի եւ մարդկութենէն առանց ոեւէ ակնկալութեան զիջանելու եւ ինքզինքս զոհելու չափ պարզ գործ մը չկրնար գտնուիլ, հետեւաբար մեր մէջ եղած տարակարծութիւնը իրական կացութեան Ձեր կողմէն չըմբռնուելէն կը ծագի, եւ կ'աւելցնեմ որ, իմ կարծիքիս եւ համոզումիս կատարեալ ճշմարտութիւն ըլլալուն վճայ երբեք չեմ կասկածիր. եւ խօսքը Պատերազմական Նախարար Ֆէրիտ փաշային ուղղելով շեշտած էր. «Պատմութեան անաչառ էջերէն պատուարեր կերպով դուրս գալու համար ձեր աթոռէն հրաժարելուն կը սպասեմ»:

Սակայն Պատերազմական Նախարար Ֆէրիտ փաշա, Մուսթաֆա Քէմալ փաշայի այս խօսքերը չլսել ձեւացնելով, միշտ կը կրկնէր եւ կը խնդրէր որ տեղը փոխանորդ մը նշանակէ եւ Պոլիս վերադառնայ եւ համոզել կը ջանար, թէ անգլիացիներուն կողմէ իրեն վնաս մը պիտի չհասնի:

Ասոր վրայ Մուսթաֆա Քէմալ փաշա Ներքին Նախարար Ալի Քէմալ պէյին եւ Փոսթ-հեռագրատան ընդհ. Տնօրէն Բէֆիգ Պալիտ պէյին պատժուիլը խնդրած էր, որովհետեւ կը կարծէր, որ իր պաշտօնագրկման հեռագիրը ասոնց կողմէն յերիւրուած էր, եւ ըսած էր, «Եթէ այս պահանջս ընդունուի եւ այս մասին ինձի տեղեկութիւն տրուի, առողջական վիճակիս մասին տեղւոյն բժիշկներէն առնուելիք տեղեկագիրը անմիջապէս Ձեզի պիտի հաղորդեմ, ջերմապէս յաջողութիւն կը մաղթեմ»:

Այս հեռագրական խօսակցութիւնը ժամերով շարու-

նակած եւ վերջապէս Մուսթաֆա Քէմալ փաշային կրտուկ պատասխանին վրայ ընդհատուած էր:

Բոլոր այս դէպքերը, վարչապետ Տամատ Ֆէրիտ փաշային Փարիզ գտնուած եւ Շէյխ-Իւլ-Իսլամ Մուսթաֆա Սապրի էֆէնտիէն անոր փոխանորդած ժամանակ կը կատարուէր:

* * *

Երբ Մուսթաֆա Քէմալ փաշա այսպիսի դժուար կացութեան մատնուած էր, Իթթիհատ եւ Թէրազզըի մարդիկն ալ Իզմիրի յոյներուն կողմէ դրաման դէմ բրոքականտ կը մղէին եւ հրապարակը կ'աղմկէին, թէ «զինադադարի պայմաններուն գործադրութեան մէջ կառավարութիւնը տկարութիւն ցոյց կու տայ եւ կը վախնայ, երկիրը անգլիացիներուն քմահաճոյքին կը յանձնէ. ազգը ինքզինքը պէտք է պաշտպանէ». եւ «Թրակիա-Փաշա էլի» ու «Իզմիրի վերագրուում եւ կցում» միութիւնները հիմնելով Սալճըլըի մէջ Ձերքէզ Էտհէմ պէյին, Տէմիրճի լեռներուն մէջ Տէմիրճիլի էֆէ Մուհամմէտին, Ազ-Հիսարի մէջ ալ Սարը էֆէյին ղեկավարած չէթէական խումբերը, «Իզմիրի վերագրուում եւ կցում» միութեան անունով գործի մղած եւ յոյն յառաջապահներու հետ ընդհարումի սկսիլ տուած էին: Իսկ Սերաստիոյ մէջ մեծ Համաժողովի մը գումարման ձեռնարկած եւ խնդիրը Կարին գտնուող «Արեւելեան Նահանգներու Իրաւանց Պաշտպան» միութեան պատուիրակներուն ալ տեղեկացնելով Սերաստիա հրաւիրած էին:

«Արեւելեան Նահանգներու Իրաւանց Պաշտպան» միութեան անունով Կարնոյ Համաժողովին մասնակցելու իրաւասութիւն ունեցող պատուիրակները, Սերաստիոյ մէջ աւելի ընդհանուր նպատակի մը համար գումարուելիք Համաժողովին մասնակցելու իրաւասութիւն չունէին. միայն նոր պատուիրակներ նշանակելը ժամանակի կորուստ նրկատելուն եւ միեւնոյն ժամանակ Մուսթաֆա Քէմալ փաշային կողմէ ալ անգործնական նկատուելուն, Կարնոյ Համաժողովը կազմող մարմինը որոշած էր որ Մուսթաֆա Քէմալ փաշային նախագահութեամբ՝ նախկին ծովային նախարար՝ Բէուֆ պէյ, Կարնոյ նախկին երեսփոխան՝ Պոճա Բաիֆ էֆէնտի, Տրապիզոնի նախկին երեսփոխան՝ Իզզէթ եւ Սերովէթ պէյերը, Պիթլիսի նախկին երեսփոխան՝ Սաուտալլահ էֆէնտի, Մութքի ցեղախումբին պետ՝ Հաճի Մուսա պէյ, Երզնկայէն՝ Շէյխ Ֆէվրի էֆէնտի եւ նախկին կուսակալներէն՝ Ձերքէզ Մուսա գասէ, Պէքիր Սամի

Գունտուիս պէյ պատուիրակ նշանակելով Սերաստիա զըր-
կուին:

Այս որոշման վրայ Մուսթաֆա Քէմալ փաշա իր
կարգ մը ընկերներովը Սերաստիա երթալու համար կա-
րինը լքելով Երզնկա մեկնած էր:

* * *

Բ. Դուռը Մուսթաֆա Քէմալ փաշային Սերաստիա
երթալու համար Երզնկա հասնիլը տեղեկացած եւ ասոր
վրայ պալատի աւագ քարտուղարը պաշտօնանկութեան
վերաբերեալ թագաւորական հետեւեալ հրաման հեռագրով
անոր հաղորդած էր:

Հեռագրին պատճէնը:

Գնդապետ Մուսթաֆա Քէմալ փաշային

Երզնկա

Գործերու բերումով Ձեր բարձր պաշտօնին վերջ տըր-
ուած ըլլալուն, առանց յապաղումի Ձեր Պոլիս վերադար-
ձը թագաւորին հրամանն է:

Աւագ Քարտուղար
ԱԼԻ ՖՈՒԱՏ

Մուսթաֆա Քէմալ փաշա պաշտօնանկութեան այս
հեռագրին վրայ Աւագ քարտուղարին միջոցաւ թագաւո-
րին տեղեկացուցած էր, թէ զինուորական ասպարէզէն կը
հրաժարի: Ասոր վրայ տարակարծութիւնը սուր հանգա-
մանք եւ ըմբոստութեան բնոյթ առած էր:

Հեռագրին պատճէնը

«Պոլիս Աւագ քարտուղարութեան միջոցաւ նորին
կայսերական բարձրութեան՝

«Մինչեւ այսօր թէ Ձերդ կայսերական բարձրութեան
եւ թէ Պատերազմական Նախարարութեան ուղղած խընդ-
րանքներուն մէջ հայրենիքին եւ ազգին, ինչպէս նաեւ Ձեր
բարձր գահուն ենթարկուած ցաւալի փորձանքներուն առ-
թիւ ազգին ցաւն ու վիշտը մանրամասնօրէն պարզեցի: Այս
ընելով խղճին թելադրած ամենէն բարձր պարտականու-
թիւններէն մին կատարած եղայ:

«Կը տեղեկացուի թէ գործունէութիւնս անգլիացի-
ներուն կողմէ տարբեր մեկնուելուն՝ կառավարութիւնը
նեղ դրութեան մը մատնուած է. ծառանիդ եւ ամբողջ ազ-
գը լաւ գիտենք, թէ Ձեր կառավարութիւնը եւ բարձր գա-
հը արդէն ի՛նչ տեսակ ճնշում եւ ցաւալի պայմաններու

տակ կը գտնուի. ուստի այս ճնշումին աւելի սաստկանա-
լուն, մանաւանդ կատարեալ հաւատարմութիւն եւ երախ-
տագիտութիւն սնուցած Ձեր բարձր անձին այսպէսով
ստրկանալուն երբեք չեմ կրնար համակերպիլ: Ուրեմն ո՛չ
թէ միայն պաշտօնէս, այլ եւ ազգին եւ հայրենիքին պաշտ-
պան եւ իմ աւելի սիրած զինուորական ասպարէզէն հրա-
ժարելով զոհողութիւնս ցոյց կու տամ, եւ Ձեզ կը վստա-
հեցնեմ, թէ մինչեւ վերջին շունչս, թէ Ձեր բարձր գահուն
եւ թէ ազնիւ ազգին իբր հաւատարիմ զաւակը պիտի մնամ:
Ձինուորականութենէն հրաժարիլս Պատերազմական Նա-
խարարութեան ալ տեղեկացուցի:

«Կը խնդրեմ Բարձրեայլէն որ Ձեզ արեւչատութիւն
պարզեւէ եւ ամէն փորձանքներէն փրկէ:

Ծառանիդ

ՄՈՒՍՍՈՒՄԱՏԱ ՔԵՄԱԼ»

Տամատ Ֆէրիտ փաշային Փարիզ գտնուած պահուն
Ազատականներու ղեկավարներուն մէջ խոր անհամաձայ-
նութիւններ սկսած էին: Ասոնք իրարու դէմ լարուած եւ
կուսակցութիւնը երկու մասի բաժնուած ըլլալուն, վարկն
ու հեղինակութիւնը կորսնցուցած էին:

Յառաջիկային նկարագրուելիք դէպքերը լաւապէս
ըմբռնելու համար՝ այս անհամաձայնութիւններուն ներքին
ծալքերն ալ ներկայացնել հարկ է:

Տեղակալ-վարչապետ նշանակուած Շէյխ-Իւլ-Իսլամ
Պոճա Մուսթաֆա Սապրի էֆէնտի՝ Ֆէրիտ փաշային բա-
ցակայութենէն օգտուելով, թագաւորական պալատին հան-
դէպ իր անհամակրութիւնը աւելցուցած եւ միայն վարչա-
պետ ըլլալու, «Պոճա փաշա» յորջորջուելու փափաքը կը
սնուցանէր:

Այս միջոցին Ազատական կուսակցութեան բուն հիմ-
նադիրը եւ հանգստեան կոչուած գնդապետ Սատրզ պէյ
Եգիպտոսէն վերադարձած եւ հին ու նոր ընկերներուն զինք
մոռացութեան տուած ըլլալը տեսնելով վշտացած՝ վրէժ
լուծել կ'ուզէր, որովհետեւ Պոճա Մուսթաֆա Սապրի է-
ֆէնտի եւ Շէյխ Ձէյն էլ Ապիտին էֆէնտի համաձայնելով
եւ Սատրզ պէյին Պոլիս ներկայութիւնը շահագործելով՝
թագաւորին իմաց տուած էին, որ կուսակցութիւնը իրենց
անուան հիմնած են:

Սուլթան Վահիտետին, գիտական, գրական եւ բա-
նախօսութեան մէջ հուշակ հանած եւ նախապէս Սուլթան
Ապտիւլ Համիտի շրջանին պալատին բարիքներովը սնած

Մուսթաֆա Սապրի էֆէնտին հանդէպ մեծ համարում եւ վստահութիւն ունէր: Անոր յանձնարարութեան վրայ նախապէս նպարտվածաութեամբ զրազող եւ դիպուածով իր կարգ մը նմաններուն պէս, Գոնեայէն Երեսփոխան ընտրուած եւ ապա սահմանադրութեան ՅՏրդ յօդուածին տրամադրութեամբ Երեսփոխանական Ժողովին լուծուելն ետք, կրկին իթթիհատ եւ Թէրազըր կուսակցութեան կամքին հակառակ իրր չէզոք Երեսփոխան ընտրուած էր: Եէյիս Չէյն էլ Ապիտին էֆէնտի՝ Սուլթան Մուհամմէտ Վահիտետինի կողմէ իրր պատուաւոր մէկը ճանչցուած էր:

Եէյիս Չէյն էլ Ապիտին էֆէնտի իր դերը շատ լաւ խաղցած էր: Սուլթան Ապտիւլ Համիտի շրջանին Եէյիս Չաֆէրիյէն եւ անոր նմաններէն աւելի յաջողութիւն գրտած, Ռուսիոյ ցար Նիկոլային Ժամանակի Ռասրութինի ստորձանին հասած էր եւ այս տազնապալի օրերուն կառավարութեան քաղաքականութեան միջամուխ ըլլալով՝ կարգ մը տգէտ եւ յիմարները պետական պաշտօններու նըշանակել տուած էր:

Տամատ Ֆէրիտ փաշա վարչապետական աթուր զբաւելուն, իթթիհատ եւ Թէրազըրի դէմ ուժ մը ապահովելու նպատակով Պոճա Մուսթաֆա Սապրի եւ Եէյիս Չէյն էլ Ապիտին էֆէնտիներու ազդեցութեամբ չէյիսերէն եւ հոճաներէն կարգ մը անձեր Մերակոյտի անդամութեան բարձրացուցած էր:

Այս կերպով ծերակուտական նշանակուած չէյիսերն եւ հոճաները հետեւեայներն էին՝ Պոճա Մուսթաֆա Սապրի էֆէնտի, Եէյիս Չէյն էլ Ապիտին էֆէնտի, Պոճա Վասֆի էֆէնտի, Նըսուսի Չատէ, Պոճա Մուսթաֆա Ասըմ էֆէնտի, էլմալուցի Պոճա Համտի էֆէնտի:

* * *

Գնդապետ Սատրգ պէյ Եդիպտոսէն վերադարձին՝ տեսնելով որ իր հին ու նոր ընկերները զինք պարարտ պատաններէն զրկած են, ցաւած էր: Երբ կուսակցութեան նախազահութիւնը ստանձնելով ընտանեօք կուսակցութեան Կեդրոնատեղին կը հաստատուի եւ կը տեսնէ որ Վարչական Ժողովը առանց քուէարկութեան եւ առանց համազումարի որոշման կազմուած է եւ նոր համազումարի ալ կացութիւնը եւ Ժամանակը աննպաստ է, իր պանդըխտութեան եւ քաղաքականութեան ընկեր Կիւմիւլէինացի Իսմայել պէյին թելադրութեամբ Ազատական կուսակցութեան մասնաճիւղերուն նամակներ կը գրէ եւ կ'առաջար-

Մուսթաֆա Սապրի էֆէնտի

կէ, մինչև նոր Համագումարի Համար կացութիւնը եւ պայմանները ձեռնառու ըլլան, կուսակցութիւնը իր ուզածին պէս կառավարելու եւ ընդհ. Կեդրոնի գործերը հարթելու համար զինք ղեկավար նշանակելով, իրաւասութիւն տան:

Սատրգ պէյին այս պահանջը՝ Պոլսոյ եւ Անատոլի մասնաճիղերը ընդունած ըլլալով՝ Սատրգ պէյ կուսակցութեան ղեկավար դարձած էր:

Սատրգ պէյ ղեկավար դառնալուն պէս, զինք ծերակուտական նշանակել շտուոզ իր ընկերներէն վրէժ լուծելու նպատակով, մասնաւոր որոշումով մը Ազատական նախարարներուն հաղորդած էր, որ կամ պետական գործերէն քաշուին եւ կամ կուսակցութենէն հրաժարին:

Այս որոշումը ստացող նախարարներ տազնապի մատնուելով եւ Սիւլէյմանիյէ Ծէյի Իւլ Իսլամութեան շէնքին մէջ բնակող վարչապետական տեղակալ՝ Ծէյի Իւլ Իսլամ Մուսթաֆա Սապրի էֆ.ին քով գումարուելով այս կացութեան դէմ ձեռք առնուելիք միջոցներու շուրջ խորհրդակցած նախարարներուն կուսակցութեան որոշումին հպատակելով հրաժարիլը յարմար դատած էին: Սակայն Ծէյի Իւլ Իսլամ Սապրի էֆէնտի ուրիշ նպատակներ հետապնդելուն, Պոժա Փաշա ըլլալ փափաքելուն, հրաժարումը անյարմար գտած եւ վարչապետին բացակայութեան ինք տեղակալ ըլլալով հրաժարելու պարագային նախարարական տազնապը անխուսափելի ըլլալը եւ թէ Սատրգ պէյին դահլիճին մէջ պաշտօն մը տրուելուն սոյն որոշման յետ կոչման հաւանականութիւնը բացատրելով՝ սոյն առաջարկը ընկերներուն ալ ընդունիլ տալէ ետք՝ Սատրգ պէյին հետ համաձայնելու համար Կեսարացի Շապան էֆէնտիին պաշտօն տուած էր:

Սատրգ պէյ իր պատասխան առաջարկին մէջ յայտնած էր, որ նախարարաց Խորհուրդին մէջ իրեն տրուելիք պաշտօնը՝ ծերակուտական դառնալէ յետոյ կրնայ ընդունիլ, սակայն Շապան էֆէնտի տեղեկացուցած էր, թէ զինուորականներէն միայն բանակի հրամանատարութիւն ընողներ կրնային ծերակոյտին անդամակցիլ եւ թէ զնդապետներէն ծերակուտական նշանակելը նախընթաց չունի, թէ առ այժմ նախարարաց Խորհուրդին մէջ իրեն տրուելիք պաշտօնը ընդունելով դահլիճին մէջ ընդունուած կը նկատուի եւ ծերակուտական նշանակուիլը կը դիւրանայ: Հետեւաբար յարմար է որ իր առաջարկը առ այժմ յետաձգէ: Այս գաղափարը ընդունիլ տալէ ետք, Սատրգ պէյին

տրուելիք պաշտօնը թագաւորին հաւանութեան ներկայացուած եւ վաւերացման արժանացած էր:

Այս միջոցին իր մասին քննութիւն կատարուելու համար Պոլիս կանչուած Խիւտա Վէնտիկեարի կուսակալ Կիւմիւլիճինացի Իսմայիլ պէյ, իր օճիքը ազատելու համար նախարարաց Խորհուրդին մէջ տազնապ մը ստեղծել կ'ուզէր, հետեւաբար Սատրգ պէյին միամտութենէն օգտուելով անոր ըսած էր.—

«Քաղաքական կուսակցութեան մը ղեկավար որպէս, գոյնը եւ ձեւը անյայտ դահլիճի մը մէջ եւ այն ալ անաթոռ նախարարի մը հանգամանքով մտնելը Ձեզի համար մեծ անպատուութիւն է. կամ կառավարութիւնը ամբողջութեամբ Ձեր կուսակցութենէն կազմելով դուք վարչապետ պէտք էր ըլլայիք եւ կամ կուսակցութիւնը կառավարութենէն քաշուելով ընդդիմադիր դիրք մը պէտք էր բռնէր. այլ ձեւ չկայ»:

Այս արտայայտութիւնը Սատրգ պէյին մօտ վարչապետ ըլլալու փափաքը արթնցուցած եւ իր նախարարական պաշտօնին վերաբերեալ հրամանագիրը իրեն հաղորդուելուն պէս՝ ուղղակի թագաւորական պալատ դացած եւ Ա. Սենեկապետ Օմար Եավէր փաշայի միջոցաւ այդ պաշտօնէն հրաժարիլը թագաւորին ներկայացուցած էր:

Սատրգ պէյ իր հրաժարականը թագաւորին ներկայացնելով վարչապետարանն ալ տեղեկ պահած էր: Ասոր վրայ թագաւորը բարկանալով վարչապետական տեղակալ Ծէյի Իւլ Իսլամ Մուսթաֆա Սապրի էֆէնտիին կանչել տալով անոր ըսած է.—

«Ինչպէ՞ս կ'ըլլայ որ մէկու մը հաւանութիւնը չառած զայն նախարարաց Խորհուրդին մէջ պաշտօնի նշանակել կու տաք. Սատրգ պէյին այս կերպ նշանակումէն եւ հրաժարականէն ցաւ զգացի:

Մուսթաֆա Սապրի էֆէնտի, թագաւորին այս կերպ յանդիմանութենէն եւ Սատրգ պէյին առանց նախապէս իրեն տեղեկացնելու հրաժարականը ուղղակի թագաւորին ներկայացնելէն շատ զգացուած էր: Այս զգացման շերտ մէկ պահուն «Իտրաք» թերթի տնօրէն ընկերվարական Հիւսէյն Հիւմի էֆէնտի այցելութեան եկած էր:

Մուսթաֆա Սապրի էֆէնտի խօսակցութեան միջոցին Սատրգ պէյի հասցէին ծանր արտայայտութեան «Իտրաք» թերթի մէջ հրատարակումը խնդրած եւ թերթն ալ հետեւեալ օր հրատարակած էր:

«Իտրաք» թերթի մէջ լոյս տեսած այս արտայայտու-

Թիւնը Ազատական կուսակցութեան շրջանակը շղայնացուցած էր: Սատրգ եւ Կիւմրիւճինացի Իսմայիլ պէյերուն համակիրները կուսակցութեան Փարմազ Գարուի մէջ գըտնուող կեդրոնը գումարուելով երկար խորհրդակցութենէ ետք, Կիւմրիւճինացի Իսմայիլ պէյին գրի առած մէկ յայտարարութիւնը իրր փոխադարձութիւն հետեւեալ օր բոլոր թերթերու մէջ լոյս տեսած էր:

Սատրգ պէյ սոյն յայտարարութեամբ՝ Մուսթաֆա Սապրի էֆէնտին փառասիրութեամբ կ'ամբաստանէր եւ վարչապետական աթոռը գրաւելու համար խաղացած դերերը կը թուէր եւ զայն Կարտինալ Ռիչիոյի կը նմանցնէր:

Ազատականներու անձնաւորութիւնները այսպէսով աթոռի համար զիրար խճրճելու ժամանակ, Իթթիհատ եւ Թէրազգրին դարան մտած անձնաւորութիւններն ալ կամաց կամաց Անատոլուի եւ Պոլսոյ մէջ իրենք զիրենք ցոյց տալ սկսած էին:

***

Սոյն գիրքին առաջին մասին մէջ Իթթիհատ եւ Թէրազգրի կազմութենէն, որոնցմէ բաղկացած ըլլալէն եւ ծրագրէն, նոյնպէս Ազատական կուսակցութեան Սատրգ պէյի կողմէն հիմնուելով տարրերու համերաշխութեան հիման վրայ կազմած ծրագրին մասին բացատրութիւն տուած եւ յարգոյ ընթերցողները լուսաբանած էի:

Սոյն Ազատական կուսակցութիւնը(*) Արնաւուտներուն «Պաշգիմ», Յոյներուն՝ «Սահմանադրութիւն» եւ Հայերուն Հնչակեան կուսակցութիւններուն հետ համաձայնելով Իթթիհատ եւ Թէրազգրն տապալելու եւ կառավարութեան ղեկը ձեռք առնելու կ'աշխատէին:

Նոյնպէս բացատրած էի, որ Բ. Դրան վրայ կատարուած յարձակումին եւ Նազըմ փաշայի սպաննութեան վըրայ կազմը լուծուելով երեք խումբերու, Իշխան Սապահետին պէյի, Քէմալ փաշայի եւ Սատրգ պէյի խումբերուն բաժնուելով տկարացած եւ Մահմուտ Շէվքէթ փաշայի սպաննութեան պատճառաւ ալ, անդամներէն ոմանց աքսորուելուն, ոմանց փախուստին վրայ բոլորովին լուծուած էր:

Այս մասին մէջ, նոյն շէյխերու եւ հոճաններուն կողմէ գինադադարի շրջանին վերակազմուած եւ ապա Սատրգ պէյին ղեկավարուած ի վերջոյ ղեկավարներուն մէջ ծագած

(*) «Իթիաֆ եւ Հիրքիթ» կուսակցութիւնն է:

անհամաձայնութեան պատճառաւ չափաւոր եւ ծայրայեղ երկու մասի բաժնուած եւ իր վարկն ու հեղինակութիւնը կորսնցնելով Օսմանեան գահակալներուն հետ պատմութեան սեփականութիւնը դարձած Ազատական կուսակցութեան մասին պիտի խօսիմ:

***

Յարգելի ընթերցողներուն ծանօթ է որ Օսմանեան հայրենիքին մաս կազմող Մակեդոնիան եւ Արարիան, Պալքանեան եւ ընդհ. պատերազմէն ետք, անկախութիւն ստացած եւ թուրք կառավարութեան հետ յարաբերութիւններն խղած էին: Քրիստոնեայ տարրերն ալ յարթական տէրութեանց պաշտպանութեան ապաւինելով՝ իւրաքանչիւրը զատ զատ նպատակներ կը հետապնդէին:

Յոյները Սեւ ծովուն եզերքը Պոնտոսի անկախութեան, հայերն ալ՝ Քիւրտիստանը եւ Կիլիկիան ալ պարունակելու պայմանաւ ընդարձակ Հայաստանի մը ստեղծման մասին կը խորհէին եւ կ'աշխատէին:

Հետեւաբար, պատերազմէն առաջ զանազան տարրերու համաձայնութեան հիման վրայ կազմուած Ազատական կուսակցութեան ծրագիրը անդորձագրելի դարձած էր:

Պատերազմէն ետք, գինադադարի ընթացքին շէյխերու եւ հոճաններու կողմէ վերակենդանացուած Ազատական կուսակցութիւնը՝ փոխանակ կացութիւնը ըմբռնելով գործադրելի ծրագրով մը հրապարակ գալու եւ չէզոք դիրք որդեգրող Թէվֆիզ փաշայի կառավարութեան օժանդակելու՝ հակառակ ուղիով շարժած էր:

Շէյխերը եւ հոճանները Ազատական անունէն եւ այս անունան ընդդիմադիր ճանչցուելէն օգտուել ուզած եւ իրենց շուրջ համախմբած մտային եւ քաղաքական ըմբռնումներով իրարու հակառակ ընկերներով, աթոռի եւ շահու ետեւէն ինկած էին:

Չինադադարէն ետք, շէյխերու եւ հոճաններուն հին մտայնութեամբ կազմուած Ազատական կուսակցութեան քաղաքական գոյն չէր կրնար տրուիլ, եւ ասկէ կառավարութեան եւ ազգին համար օգուտ եւ շահ չէր կրնար սպասուիլ:

Ազատական խառնարանին գինադադարի ընթացքին ներկայացուցած վիճակը շատ զարմանալի եւ բառին բուն նշանակութեամբ ցաւալի էր:

Մայրայեղ ազատականներ, խիստ պահպանողականներ, անկախութեան, սահմանադրութեան եւ հանրապետութեան կողմնակիցներ եւ յետադիմականներ մէկ տեղ

Հայ երիտեմն տեսարաններ
կարգավորող

եկած եւ հանրային կարծիքը պղտորող եւ իթթիհատ եւ թէրագգըն ամրապնդելու կարծէք անուղղակի ուժ կու տային:

Ասոնցմէ մէկը՝ շէյխերու եւ հոճաներու համակրութիւնը շահելու համար՝ Սուլթան Իպրահիմ շրջանին դէպքերը կը պատմէր եւ կը գնահատէր. միւսը՝ գահի եւ թագաւորի ի՞նչ պէտք կայ, հանրապետութիւնը մեզի աւելի յարմար է, կ'ըսէր. երկրորդը՝ Անգլիան կայսրութիւն է եւ սակայն սահմանադրութեամբ շատ մը երկիրներէն աւելի լաւ կը կառավարուի, ինդիը ձեւի վրայ չէ, այլ կառավարելու մէջն է, կը պատասխանէր. ուրիշ մըն ալ՝ եթէ տէրութիւնը երկու նահանգ իսկ ունենայ, ապակեդրոնացման դրութեամբ պէտք է կառավարուի, կ'ըսէր:

Վերջապէս զինադադարէն ետք համախմբուած Ազատական կուսակցութիւնը բռնելիք ուղին չգիտցող, հետապնդելիք քաղաքականութիւնը չկարենալ որոշող մարդոց զարմանալի խառնուրդ մըն էր:

Բնական է, որ այս ձեւով եւ անձերով կառավարուող կուսակցութենէ մը տէրութեան եւ ազգին համար օգուտ չէր ահնկալուեր:

Ընդդիմադիրի դիրքով եւ հանգամանքով իրենք իրենց կառավարութիւնը ձեռք ձգելու իրաւունքը տուող այս խառնուրդը՝ յարգելի ընթերցողներուն աւելի լաւ ճանչցնելու համար զանոնք երեք մասի բաժնել կարելոր է:

- 1.— Իրական Ազատասէրներ եւ Սահմանադրասէրներ.
- 2.— Պնակալէզներ.
- 3.— Յետադիմականներ:

Չինադադարի ընթացքին շէյխերու եւ հոճաներու կողմէ վերակազմուած Ազատական խառնուրդին մէջ իրական սահմանադրասէրները շատ քիչ էին: Այս հատուածը պատահաբար հոն մուտք գտած կարգ մը լուսամիտներէն կը բաղկանար, ասոնք ալ յետադիմականներուն ազդեցութեան ենթարկուած, իրենց խօսքը եւ արժէքը չկարենալով արժեցնել, կորսուած էին:

Պնակալէզները.—

Անկախութենէն, Սահմանադրութենէն եւ հանրապետութենէն բան մը չհասկցող, վերին հրամանները գործադրելու աշխատող, իրենց ապրուստը միայն կառավարութենէն ստանալիք քանի մը դուրուշով ապահովող պաշտօնեաներ, պաշտօնէ դուրս գործ տեսնելէ եւ ապրուստը ապահովելու անկարող, անձնական ձեռնարկէ, քաղաքա-

կըրթութեան համարձակութեան ոգիէն զուրկ խեղճեր էին: Ասոնք իթթիհատ եւ Թէրազզըի կառավարութեան կատարած մաքրագործումի ժամանակ անպաշտպան ըլլալուն համար՝ գործէ հանուած պաշտօնեաներ էին: Ասոնք այն մտքով, թէ յառաջիկային Ազատական կուսակցութիւնը նորէն դիրքի կը տիրանայ եւ իրենց պաշտօն կը տրուի, շէյխերուն եւ հոճաներուն շուրջը խմբուած, լոյսին շուրջ դարձող մտեղներու նման կը դառնային եւ միայն անոնց դիրքը զօրացնելու կը ծառայէին:

Յետադիմականներ.—

Ասոնք հանգուցեալ Սուլթան Ապտիւլ Համիտի ժամանակ պալատին մէջ մուտք գտած, իրենց կարողութենէն շատ բարձր լրտեսութիւն ընելով դիրքերու տիրացած եւ նոյնիսկ իրենց օրօրոցի մանուկներուն համար տխրողոսներ առած անկարող տղէտներն ու անոնց զաւակներն էին:

Ասոնք սահմանադրութեան հռչակումով իւզոտ եւ խոշոր պատառներէն զրկուած, իրենց արտաքին վարկը կորսնցուցած մարդիկ ըլլալով, սահմանադրութիւնը հռչակող իթթիհատ եւ Թէրազզըին հակառակորդ նկատուող Ազատական կուսակցութեան մէջ զաղտագողի մուտք գործած եւ նիւթականով ծառայութիւն մատուցանելու ձեւով խոճաներու եւ շէյխերուն մօտ համակրութիւն շահող անձեր էին:

* * *

Զինադադարին շէյխերու եւ հոճաներու կողմէ վերակազմուած Ազատական խառնուրդը այսպիսով տակն ու վրայ ըլլալով միութիւն մը չէր կրցած կազմել եւ կարճ ժամանակի մէջ առանձինն առանձինն խմբակներու բաժնուած էր.—

- 1.— Գնդապետ Սատրզ պէյի խումբը.
- 2.— Կիւմիւլճիւնացի Իսմայել պէյի խումբը.
- 3.— Խոճա Մուսթաֆա Սապրի էֆէնտիի խումբը.
- 4.— Շէյխ Չէյն էլ Ապիտին էֆէնտիի խումբը: -

Արտաքննապէս գնդապետ Սատրզ պէյի հետ՝ Կիւմիւլճիւնացի Իսմայել պէյ եւ Խոճա Սապրի էֆէնտիի հետ՝ Շէյխ Չէյն էլ Ապիտին էֆէնտի միացած կը թուէին, սակայն ներքնապէս խնդիրը տարբեր էր: Ասոնցմէ իւրաքանչիւրը ընկերութեան եւ համաձայնութեան դիմակին տակ խաբելու եւ խոշոր պատառները ինքը կլլելու կ'աշխատէր:

Օսմանեան կայսրութեան հետ մարած եւ պատմութեան անցած սոյն կուսակցութեան այս չորս պարագլուխ-

ներն ալ ընթերցողներուն ծանօթացնելու պէտքը կը զգանք: Ո՞վ էր գնդապետութեան հանգստեան կոչուած Սատրզ պէյ:

Սատրզ պէյ զինուորական վարժարանէն հեծեալ զօրաց սպայի աստիճանով ելած էր: 1907ին Մանասթր գլտուող հեծեալ զօրաց զօրաբաժնին մէջ տեղակալ էր, եւ այդ միջոցներուն կազմուած իթթիհատ եւ Թէրազզը յեղափոխական կուսակցութեան անդամագրուելով իբր բարձրաստիճան սպայ Մանասթրի մասնաճիւղին նախագահ ընտրուած էր: Սատրզ պէյ իթթիհատ եւ Թէրազզըին այն ժամանակ բանակին մէջ գտնուող կարեւոր ղեմքերէն մէկն էր:

Սատրզ պէյ, հեծեալ զօրաց ենթասպայ Աթրզ էֆէնտին Շէմսի փաշան սպաննելու մղած եւ ոճիրէն վերջ գայն պաշտպանած ըլլալուն համար՝ իթթիհատ եւ Թէրազզը կուսակցութեան կողմէ իբր գործունեայ եւ անվախ մէկը ճանչցուած էր:

Սահմանադրութեան հռչակումէն ետք, իթթիհատ եւ Թէրազզը կուսակցութիւնը գնդապետ Սատրզ պէյին կարգ մը պաշտօններ տուած եւ սակայն ապիկարութեան երեսէն Մանասթրի մէջ շահած անունը եւ դեռ, կամաց կամաց կուսակցութեան մօտ ունեցած վարկը կորսնցուցած էր:

Ասկէ վերաւորուող Սատրզ պէյ իթթիհատ եւ Թէրազզըին հեռացած էր եւ հանգստեան կոչուած էր:

Սատրզ պէյ Նմէնի ապստամբութեան եւ Ափրիկեան Տրիպոլիտոյ դրաման ժամանակ առիթը գտնելով՝ իթթիհատ եւ Թէրազզըին իբր ընդդիմադիր Ազատական կուսակցութիւնը հիմնել յաջողած էր:

Սատրզ պէյ միջակ դասուն պատկանող ընտանիքի մը զաւակը՝ հին մտայնութեան տէր էր եւ ո՛չ մէկ եւրոպական լեզու գիտէր:

Ազատական կուսակցութեան առաջնորդ եղող Սատրզ պէյ, միջակ կրթութիւն եւ ուսում առած ըլլալով, բարձր ժողովներ կառավարելու եւ դիւանագէտ մարդոց հետ յարաբերուելու ձեւերը չէր գիտեր. Սատրզ պէյ պետական մարդ չէր կրնար ըլլալ:

Մահմուտ Շէվքէթ փաշայի սպանութեան վրայ Պոլիսը լքելու ստիպուած Սատրզ պէյ, ցաւալի է որ Փարիզի եւ Յունաստանի մէջ քիւրտ Շէրիֆ փաշայի եւ այլ քաղաքական փախստականներու հետ դործի խառնուելով իր պատիւը եւ վարկը արատաւորած էր: Ընդհ. պատերազմի

Հայ եղբուհի մե տեսարաններ

Ժամանակ ալ եզրպտոս գտնուելով ի վնաս իր հայրենիքին պաշտօններ ստանալու ստորնութիւնն ալ գործած էր:

Ո՞վ էր Կիւմիւլիցիացի Իսմայել պէյ:

Այսօր Փարիզ գտնուող Կիւմիւլիցիացի Իսմայել պէյ իրաւարանական վարժարանէն շրջանաւարտ էր. առաջին երեսփոխանական ժողովին մէջ Իթթիհատ եւ Թէրազզըի Կիւմիւլիցիացի երեսփոխան էր:

Կիւմիւլիցիացի Իսմայել պէյ շատ նախանձոտ, շատ ստախոս, պառակտիչ եւ նոյն ատեն երեւակայութենէ դուրս վախկոտ էր:

Կառավարութեան մէջ իրեն աթոռ մը չտրուելուն համար ցաւած, Իթթիհատ եւ Թէրազզըի մէջ պառակտումի սկսած եւ ասոր համար Իթթիհատ եւ Թէրազզըն զինք կուսակցութենէն եւ երեսփոխանութենէն դուրս հանած էր:

Իսմայել պէյ ապա Ազատական կուսակցութեան յարելով, Սատրզ պէյի միամտութենէն օգտուելով, կուսակցութեան փոխ նախագահը եղած էր:

Մահմուտ Եէվթէթ փաշայի դէպքին վրայ փախուստ տուող Կիւմիւլիցիացի Իսմայել պէյ Տրանսայի, Յունաստանի եւ Եզրպտոսի մէջ Սատրզ պէյի հետ թափառելով ամէն էնթրիկներու մէջ մտած եւ միշտ Սատրզ պէյը խաբելով իբր քաղաքական խաբերայ ապրած էր:

Ձինադադարի պահուն Տամատ Ֆէրիտ փաշայի կառավարութեան ժամանակ Պրուսայի նահանգին կուսակալ նշանակուած եւ սակայն իր գործերը զինք նշանակող կառավարութեան հակառակ տեսնուելուն պաշտօնազրկուած եւ իր մասին քննութեան ձեռնարկուած էր: Ի վերջոյ Տամատ Ֆէրիտ փաշան տուպալելու համար Քեաղըտ խանէի մէջ Ձէրքէզ Պէքիր պէյը համոզելով խաղցած կատակերգութեան եւ ազգային շարժումի պետերուն հետ գաղտնօրէն թղթակցելուն համար արգելափակուած եւ Սատրզ պէյին միջնորդութեան շնորհիւ ազատ արձակուած էր:

«Փէյյամ-Սապահ» թերթի խմբակին եւ նախկին ներքին նախարար Ալի Քէմալ պէյին առեւանգման եւ սպաննութեան վրայ Պոլիսը լքող Կիւմիւլիցիացի Իսմայել պէյ Ռումանիա ապաստանած էր: Հոն ալ հանգիստ չստելով, հոն գտնուող փախստականները իրարու դէմ լարած էր:

Վերջապէս Սան-Րէմօ, Կիւմիւլիցիացի Իսմայել պէյ հանգուցեալ Մուլթան Մուհամմէտ Վահիտետտին Խան Ձ.ն եւ շէյխ իւլ Իսլամ Մուսթաֆա Սապրի էֆէնտին, գնդապետ Սատրզ պէյը, Մարաշխա Վէհիպ փաշան եւ այլ ընդդիմադիր պէյերը համոզելով՝ իրաւազրկուած եւ ան-

բաղղ թագաւորին վերջին ապրուստէն 500 ոսկի շորթած էր:

Ստացուած վերջին տեղեկութիւններու համաձայն, այս վերջին պահերուն ճերմակ ուսերուն եւ անոնց դուքսերուն եւ հայ յեղափոխական կուսակցութիւններէն մէկուն հետ քաղաքական փոքէր մը խաղցած եւ պլոնք ընելով խոշոր գումարներ կորցած էր:

Այս վերջին ժամանակներուն ալ Նիս գտնուող Ապտիւլ Մէճիտ էֆէնտին խարելու աշխատած, հոն մահափորձի մը ենթարկուած եւ սակայն չէ մեռած:

Ո՞վ է հոնա Մուսթաֆա Սապրի էֆէնտի:

Այսօր Յունաստանի Կիւմիւլէինա գաւառակին մէջ բնակող եւ հոն իր գաւկին Իպրահիմ պէյի հետ «Ճարըն» (Վաղը) անունով թերթ մը հրատարակող Խոնա Մուսթաֆա Սապրի էֆէնտի Գաթտի Ահմէտ էֆէնտիի գաւակն է: Կրօնական գիտնականներու մօտ Թոգատի Մուսթաֆա էֆէնտի անունով ծանօթ է: Նախնական կրթութիւնը Թոգատի մէջ տունելէ ետք, Կեսարիա գացած եւ հոն կրօնական գիտութիւնները սորվելով Պոլիս եկած եւ Ծաթենի մէջ ուսուցիչ հանդուցեալ Խալիս էֆէնտիէն վկայական ստացած էր:

Միապետութեան ժամանակ աները ուսուցիչ Խալիս էֆէնտիի ազդեցութեան շնորհիւ պալատէն ներս մուտք գործած էր: Սահմանադրութեան ժամանակ Թոգատէն երեսփոխան ընտրուած եւ երեսփոխանական ժողովին մէջ 35րդ յօդուածին վրայ 7 ժամ տևող ճառով իր հուշակը աւելցած էր:

Մուսթաֆա Սապրի էֆէնտի կրօնագէտներու մէջ հազուադէպ եւ լաւ գրող ու լաւ բանախօս էր: Օր մը երեսփոխանական ժողովին մէջ բանախօսած ժամանակ Իթթի-հատ եւ Թէրազըրի հասցէին աննպաստ խօսած ատեն՝ Թալաթ. «Պարոն, պարոն, Ձեզ Շէյխ Իւլ Իսլամ չնշանակելու համար մեր հասցէին կը խօսիս» երբ ըսած է, ինք պատասխանած է.—

«Եթէ կարողութեան հաւասար դիրք պահանջելը ո՞ճիր է, Ձեզ նոյն ո՞ճիրին վրայ կը բռնեմ»:

Գրելու եւ խօսելու մէջ բարձր կարողութիւն ունեցող Խոնա Մուսթաֆա Սապրի էֆէնտի՝ դիւանագիտութեան մէջ զէրոյի կը հաւասարէր եւ իր տարագրութեան միջոցին ունեցած գործունէութեամբ ցոյց տուած էր, որ պետական մարդ չէր եւ չէր կրնար ըլլալ:

Մուսթաֆա Սապրի էֆէնտիի գինադադարէն վերջ իր

տարագրավայրը եղող Պէյլէճիկէն վերադառնալուն՝ Շէյխ Ձէյն էլ Ապիտին էֆէնտիի հետ Ազատական կուսակցութիւնը վերակազմած եւ իբր Շէյխ Իւլ Իսլամ՝ Տամատ Ֆէրիտ փաշայի գահիճին անդամակցած եւ արդէն սնանկ վիճակ ունեցող պետական գանձէն իբր վնասուց հատուցում 15 հազար ոսկիի մօտ գումար մը քաշած էր:

Տամատ Ֆէրիտ փաշային Վերսայլի հաշտութեան վեհաժողովին երթալուն վրայ՝ վարչապետական տեղակալի պաշտօնը ստանձնող Մուսթաֆա Սապրի էֆէնտի՝ վարչապետ դառնալու փափաքով, Տամատ Ֆէրիտ փաշային դէմ դաւել, Խոնա-Փաշա ըլլալ եւ կարենալ Բիշիտի դերը խաղալ ուզած էր:

Տամատ Ֆէրիտ փաշա Փարիզէն վերադարձին հրատարած եւ նոր դահլիճը կազմելու պաշտօնը կրկին անոր տրուելուն վրայ, բախտախնդիր Մուսթաֆա Սապրի էֆէնտի նոր դահլիճէն դուրս ձգուած եւ այսպէսով շուքի ետեւէն վազելով բերնի ոսկորը կորսնցուցած էր:

Մուսթաֆա Սապրի էֆէնտի վարչապետական տեղակալ եղած միջոցին Եգիպտոսէն եկող եւ Ազատական կուսակցութեան ղեկավար դարձող Սատրք պէյի հետ ունեցած վէճերը համակիր եւ հակակիր թերթերու մէջ ըսի ըսաւներու տեղի տուած եւ կուսակցութիւնն ալ չափաւոր եւ ծայրայեղ թեւերու րածնելով, ուժը եւ ազդեցութիւնը կորսնցուցած էր:

Մուսթաֆա Սապրի էֆէնտի քաղաքականութեան մէջ եւ ո՛չ մէկ ատեն գիտակցութեամբ քալած էր: Իր փեսին Պերկամցի Ձէքի խոնային եւ անոր որդւոյն Իպրահիմ պէյին ցոյց տուած ուղղութեամբ եւ թելադրութեամբ քալած եւ միշտ ալ պարտուած էր:

Հետեւանքը այն եղած էր, որ ընդհանուր միւլթի Մուսթաֆա Սապրի էֆէնտին, Թոգատի երեսփոխանի հանգամանքով երեսփոխանական 35րդ յօդուածի պաշտպան Մուսթաֆա Սապրի էֆէնտի շատո՛նց մեռած էր...

Հիճագի եւ Եգիպտոսի, Ռումանիոյ եւ Իտալիոյ մէջ գանադան դոյն առնող, Յունաստանի Կիւմիւլէինա գաւառակին մէջ «Ճարըն» (Վաղը) անունով թերթ հրատարակելով կործանած Օսմանեան կայսրութեան դամբանականը խօսելու տեղ, երբեմն Օսմանեան պահակալներուն եւ երբեմն կեանքի նշան ցոյց տալու աշխատող ընդդիմադիրներուն դէմ առնող-տուող Մուսթաֆա Սապրի էֆէնտի, գինադադարէն վերջ ընդհ. միւլթի նշանակուող փառատենչ Մուսթաֆա Սապրի էֆէնտին չկա՛ր արդէն...

Ո՞վ էր Շէյխ Ջէյն էլ Ապիտին էֆէնտի:

Այսօր Սուրիա գտնուող Շէյխ Ջէյն էլ Ապիտին էֆէնտի Գոնիւրացի է եւ մէլալի աղանդին պատկանելով Գոնիւրայի մէջ Շէյխ Չատէ անունով ծանօթ է:

Սահմանադրութեան սկիզբը Գոնիւրայէն երեսփոխան ընտրուած եւ ժամանակ մը ետք Իթթիհատ եւ Թէրազզըրին ղէմ հակառակելով նոր կազմուած «էհալի» (ժողովուրդ) կուսակցութեան յարած եւ ի վերջոյ նոյն կուսակցութեան հետ Ազատական կուսակցութեան միացած էր:

Շէյխ Ջէյն էլ Ապիտին էֆէնտի, ուսումով միջակ եւ վերջին ծայր յամառ մէկն էր: 35րդ յօդուածին պատճառաւ առաջին երեսփոխանական ժողովին լուծուէն ետք, երկրորդի ընտրութեան միջոցին հակառակ Իթթիհատ եւ Թէրազզըրի կառավարութեան ընդդիմութեան՝ կրկին երեսփոխան ընտրուելը՝ ընդդիմադիրներու մէջ իրեն վարկ շահեցուցած եւ սակայն յիշուելու արժանի գործ մը չէր կրցած տեսնել:

Մահմուտ Շէվքէթ փաշայի սպանութեան ժամանակ Պոլիս չգտնուելուն համար ուրիշ ընդդիմադիրներու նման չէր հետապնդուած, սակայն Կէմալիտիկ աքսորուած եւ մինչև պատերազմին վերջանալը հոն նպարտվածառութեամբ զբաղած էր:

Ձինաղաղարէն ետք մախաղը ուսին Պոլիս եկող Շէյխ Ջէյն էլ Ապիտին էֆէնտի, խոճա Մուսթաֆա Սապրիի հետ Ազատական կուսակցութիւնը վերակազմած եւ պալատական շրջանակին մէջ մտնելով, այդ խառնակ շրջանին բուն նշանակութեամբ ազդեցութեան տէր միապետ մը եղած էր:

Կուսակցութեան կեդրոնատեղին նստելով կլկլակը քաշելը, ակնոցին վրայէն դիմացինը դիտելը, կառավարութեան քաղաքականութեան միջամուխ ըլլալով կարգ մը յիմարներ եւ տգէտներ կառավարական կազմին մէջ մըտցընելը եւ վերջապէս ինքզինքը ծերակոյտի անդամ նշանակել տալով պետական գործերով զբաղելը, Օսմանեան կառավարութեան մէջ Ռասիտիին մը ըլլալու կարողութիւնը ցոյց տուած էր:

Ահաւասիկ այս չորս անձերուն գործունէութիւնն էր, որ Ազատական կուսակցութիւնը անգամ մըն ալ չվերակենդանանայու պայմանաւ կործանած եւ վեց հարիւր տարուան Օսմանեան կայսրութիւնը մարած էր:

Ազատական կուսակցութիւնը իրենց ձեռքին մէջ բռնող այս խոճաններուն եւ շէյխերուն հետապնդած քաղաքա-

կանութիւնը Եգիպտոս հրատարակուող «Միւսաւաթ» թերթի տնօրէն Իզմիրցի Հաֆըզ Իսմայէլ էֆէնտի քանի մը բառերով բացատրելուն, այս խօսքերը ապագային դէպքերու մասին հիմակուընէ գաղափար մը կազմելու համար ստորեւ կ'արտագրենք:

Յարգելի խմբագիրը կ'ըսէ. —

«Ձինաղաղարի միջոցին Բ. Դուռը մեռելատան վերածող Ջէյն էլ Ապիտիներ, Վասֆիներ, Համիտիներ, Մուսթաֆա Ասրմ եւ Սապրիներ ի՞նչ գործ տեսան: Այս սեւ օրերուն չէ՞ր որ բոլոր ամօթալի սխալները, դաւերը, Շէյխ Իւլ Իսլամութեան սրահներուն մէջ որոշուեցան: Նըպարավաճառի խանութ մը կառավարելու անկարող, դատով եւ կեղծիքով կառավարութիւն կործանող այս մարդոց քաղաքականութեամբ զբաղուելը՝ վը իսլամութիւնը պիտի տիրապետէր: Դիրքի տիրացող Խոճա Սապրիին առաջին գործը եղաւ, իր անձնականին՝ 15-20 հազար ոսկի վնասուց հատուցում առնելը, Մուսթաֆա Քոթէզա կոչուող անարգելին Խնայողութեան Դրամատան մէջ տեղաւորել, իր դիրքը ամրացնելու համար դահլիճին մէջ հանգուցեալ Ալի Քէմալի ղէմ Իթթիհատականներու՝ Իզգէթ եւ Բէշիա Արիֆ փաշաներու հետ միանալ եւ այսօր Անգարայի եւ Պոլսոյ մէջ պնտակայէցութիւն ընող բոլոր Իթթիհատ եւ Թէրազզըրի ծառայողները իր շուրջը խմբելը, եւ դեռ՝ Ազատական կուսակցութիւնը բաժան բաժան ընելով երկրին երիտասարդութեան եւ զինուորականութեան երես դարձընող, ատելութիւն ցոյց տուող եւ Անատոլիի շարժումը Իթթիհատականներուն ձեռքը յանձնող, ընդդիմադիրները անօթի ծարաւ ձգող ու ստորնացնողը նոյն ինքն եւ իր խոճանները չեղա՞ն:

* * *

Վարչապետ Տամատ Ֆէրիտ փաշա՝ Փարիզէն վերադարձին երկու կարեւոր խնդիրներու ղէմ առ ղէմ կը գըտնուէր: Մէկը վարչապետական տեղակալ Շէյխ Իւլ Իսլամ Մուսթաֆա Սապրի էֆէնտիին խոճա-փաշա ըլլալու համար տարած խլրդային աշխատանքներուն վերջ տալն էր, միւսը Արեւելեան նահանգներու մէջ հայերու ղէմ Ազգային կազմակերպութիւն մը ստեղծելու պաշտօնով զրկուած գնդապետ Մուսթաֆա Քէմալ փաշային Իթթիհատ եւ Թէրազզըր կուսակցութիւնը վերակենդանացնելու նպատակով ըստեղծած հոսանքը կասեցնելը:

Տամատ Ֆէրիտ փաշա Պոլիս հասնելէն քիչ ետք հրատարած էր: Նոր դահլիճը կազմելու պաշտօնը կրկին իրեն

տրուեցաւ, ան Ազատական կուսակցութեան նպատկանոց նախարարներուն հետ Մուսթաֆա Սապրի Էֆէնտին ալ զուրս ձգելով, անոր սաղարանքներուն վերջ տուած էր: Ազատական կուսակցութիւնը զրկուածի վիճակի մէջ էր: Ինչո՞ւ Մուսթաֆա Սապրի Էֆէնտի որ վարչապետ, խոճափաշա ըլլալու երեսակայութեամբ կը տարուէր, մինչ Շէյխ իւլ Իսլամութիւնն ալ ձեռքէ փախցուցած էր:

Սակայն դնդապետ Մուսթաֆա Քէմալ փաշային րատեցո՞ւմ հոտնքը կասեցնել՝ Տամատ Ֆէրիտ փաշայի համար կարելի չէր: Այս մասին ձեռք առնուած յուր միջոցառումները՝ խնդիրը բոյոսովին հունէն շեղած շարժումին բմբոստութեան գոյն տուած եւ վերջապէս փնջ հարիւր տարուան կայսրութիւնը պատմութեան յանձնած էր:

* * *

Գնդապետ Մուսթաֆա Քէմալ փաշա, «Արեւելեան Նահանգներու Իրաւանց Պաշտպան» միութեան համաժողովին որոշումով, Սերաստիոյ մէջ «Թրակիա-Փաշա էլի» եւ «Իզմիրի Վերադարձման Միութեանց» մասնակցութեամբ եւ ամբողջ Օսմանեան երկիրը ներկայացնելու պայմանազումարուելիք մեծ խորհրդաժողովը կառավարելու համար, առանց Բ. Դրան տեղեկացնելու, 29 Օգոստոս 1919 կարինէն Սերաստիա մեկնած էր:

Սուլթան Վահիտետտին Խան Զ. ի եւ Բ. Դրան որոշումով դնդապետ Մուսթաֆա Քէմալ փաշան թաղաւորական հրովարտակով եւ յայն իրաւասութիւններով Անատոլիոյ զրկուելու եւ կարնոյ մէջ գումարուող «Արեւելեան Նահանգներու Իրաւանց Պաշտպան» միութեան համաժողովը կառավարելու պաշտօնը Քէմալին յանձնելուն նպատակն էր, մինչեւ հաշտութեան ստորագրումը բանակէն զուրս ազգային ուժի մը պատրաստութիւնը ապահովել՝ եթէ կառավարութիւնը պարտաւորուէր Արեւելեան նահանգները Հայաստանին ձգող դաշնագիր մը ստորագրել: 1878ին ուս-թուրք պատերազմէն Սան Սթեֆանոյի դաշնագիրը սրբագրելէ ետք, Պէրլինի մէջ ստորագրուած դաշնագրով՝ Գարատաղի կառավարութեան ձգուած Մերտիդացիները՝ (Գարատաղի կառավարութիւնը չճանչնալով, Օսմ. տիրապետութեան տակ մնալու համար զէնքի դիմելով հայրենիքը պաշտպանած էին): Պէրլինի ճերը Մերտիդացիներուն Օսմանեան տիրապետութեան տակ մնալը ընդունիլ ստիպուած էին, նոյնպէս Արեւելեան նահանգներու մէջ պատմութեան այս օրինակէն օգտուել խորհուած էր եւ հերոսութեամբ եւ Օսմանեան գահուն հաւատարմութեամբը

հռչակ հանած Արեւելեան նահանգներու ժողովուրդէն կազմակերպութիւն մը ստեղծել փափաքուած էր: Այս գործը կազմակերպելու եւ կառավարելու համար գնդապետ Մուսթաֆա Քէմալ փաշա Անատոլու զրկուած էր:

Գնդապետ Մուսթաֆա Քէմալ փաշայի եւ թագաւորին եւ Բ. Դրան գծած ծրագրէն տարբեր, Իթթիհատ եւ Թէրազգրի Օսմանեան կառավարութիւնը ուրիշ անուանակ ձեռք ձգելու միտքը հասկցուած եւ արգելելու միջոցներ խորհուած էր. եւ իրրեւ առաջին միջոց՝ Նախարարաց Խորհուրդը որոշած էր, որ ան պաշտօնանկ ըլլայ եւ Սերաստիոյ մէջ գումարուելիք Ընդհ. Համաժողովին բունի ուժով իր մուտքը արգելուի եւ պաշտօնանկութեան վերաբերեալ թագաւորական հրամանին պատճէնը Երզնկայի կուսակալութեան հաղորդուի:

Միայն թէ Պոլսոյ ամէն օր փոփոխուող եւ իրարու հետեւած քաղաքականութենէն անտեղեակ ներքին նախարարները, այս որոշման գործադրութեան մէջ շատ գէշ վարուած եւ խնդիրը գծէն դուրս հանելով մեծ ըմբոստութեան գոյն տուած էին:

Տամատ Ֆէրիտ փաշայի կառավարութիւնը, իրականին մէջ չէ՛ր կրցած Իթթիհատ եւ Թէրազգրին պատկանող պաշտօնեաները պետական կազմէն արմատախիլ ընել եւ ո՛չ ալ ընդգիծադիրներուն հարկ եղած դիրքերը տալ եւ բառին բուն նշանակութեամբ աններդաշնակ պետական կազմ մը ունէր իր տրամադրութեան տակ:

Իրերու այս դրութենէն գնդապետ Մուսթաֆա Քէմալ փաշա եւ իր համախոհները առաւելագոյն չափով օգտուած եւ իրենց ուզած կազմակերպութիւնը շատ դիւրութեամբ մէջտեղ բերած էին:

Գոճապըլըզ անունով ծանօթ Սերաստիոյ կուսակալ Րէշիտ փաշա, գնդապետ Մուսթաֆա Քէմալ փաշային կարինէն դէպի Սերաստիա մեկնումի լուրը առնելուն՝ անմիջապէս ներքին նախարարութեան հետեւեալ հեռագիրը տուած էր. —

«Կը տեղեկանամ որ բանակի քննիչութենէն պաշտօնազրկուած գնդապետ Մուսթաֆա Քէմալ փաշա իր քանի մը ընկերներով Համաժողովը գումարելու համար կարինէն Սերաստիա կու գայ. ի՞նչ դիրք պէտք է բռնել. հրամանի կը սպասենք»:

Իթթիհատ Թէրազգրի ղեկավարներուն պատճառաւ Օսմանեան կայսրութեան ենթարկուած պատուհասներէն ցաւ զգացող Սերաստիոյ կուսակալ Րէշիտ փաշայէն

սոյն հետագիրը, Արտադրութեան նախարար եւ ներքին նախարարութեան փոխանորդութիւնը ստանձնող (նախարարաց Խորհուրդին սրոշումէն տեղեակ) Սոճա Վասֆի է-Փէնտիին արուած էր:

Սոճա Վասֆին ալ զիւանապետ Իհսան պէյի փոխանցած էր որ զնպակեալ Մուսթաֆա Քէմալ փաշային եւ ընկերներուն ձերբակալման եւ հսկողութեան տակ Պոլիս զըրկուելուն համար հարկ եղած հրաման-պատասխանը գրէ:

Նախարարաց Խորհուրդին Մուսթաֆա Քէմալի եւ Սերաստիոյ Համաժողովին մասին տուած սրոշումէն անտեղեակ՝ էտհէմ պէյ ներքին նախարարութեան փոխանորդութեան նշանակուած էր:

Էտհէմ պէյ, Սոճա Վասֆի էֆէնտիին հրամանով զիւանապետին կողմէ սեւապրուած պատասխանագիրը տեսնելուն զարմացած եւ իր ձեռքով Սերաստիոյ կուսակալ Բէշիտ փաշային հետեւեալ պատասխանը գրած եւ զրկած էր:

Պատասխանին Պատեհէնը

«Պաշտօնագրկուած բանակի քննիչի մը հանդէպ՝ օրէնքի թույլատրուած եղանակով ընդունելութիւն կատարել կը յանձնարարուի»:

Տամատ Ֆէրիտ փաշայի՝ Եէյի Իւլ Իսլամ Մուսթաֆա Սապրի էֆէնտիին եւ Ազատական կուսակցութեան պատկանող նախարարները կոտորարութենէն դուրս ձգելու նըպատակաւ հրաժարելիք եւ նոր դահլիճ կազմելու այս պահուն կը զուգարիպէր:

Նոր կազմուած դահլիճին մէջ պալատական կրթութիւն ստացած եւ արժանապէս Բ. Դրան վայելող Ատիլ պէյ, ներքին նախարար եղած էր:

Տամատ Ֆէրիտ փաշա վայելչութեանց եւ ձեւակերպութիւններու սիրահար էր: Ատիլ պէյի յատուկ խնամքով սահրուած մօրուքը, ճերմակ շապիկի վերեւ լաւ կերպով կապուած փողկապը, վարպետ դերձակի մը կողմէ պատրաստուած ըլտնկոթը, մանաւանդ գետնաքարչ յարդանքները՝ Ֆէրիտ փաշա հաւնած եւ ասոր համար կարծես, զայն իր դահլիճին մէջ իր ներքին նախարար ընդունած էր:

Ատիլ պէյ, թէ՛ թագաւորին, թէ՛ վարչապետ Տամատ Ֆէրիտ փաշային խոստացած էր, որ իր բարեկամին՝ Խարբերդի կուսակալ եւ զինուորական տեղակալ Կեսարացի Ղալիպ պէյի միջոցաւ Մուսթաֆա Քէմալ փաշայի ինդիքը քանի մը օրուան մէջ կրնայ լուծել: Անոր առաջին սրոշումէն մը Ղալիպ պէյը Սերաստիոյ կուսակալ նշանակել եւ զինուորական աստիճանը բարձրացնելով փոխ-հրամանատար

նշանակել տալ, իսկ առաջին հրամանը՝ անմիջապէս Սերաստիա մեկնել եւ Մուսթաֆա Քէմալ փաշան եւ անոր ընկերները ձերբակալելով Պոլիս զըրկել եւ Սերաստիոյ մէջ գումարուելիք Համաժողովը արզիլել տալ եղած էր:

Ներքին նախարար Ատիլ պէյին, հետագրի վրայ Խարբերդի կուսակալ Ղալիպ պէյի հետ խօսակցութեան ժամանակ, Փոսթ-հետագրական ընդհ. Տնօրէն Բէֆիք Պալիտ պէյ իրեն բաժնէր, որ Խարբերդի եւ Պոլսոյ մէջ ըլլալիք խօսակցութիւնը Սերաստիոյ Կեդրոնէն պիտի անցնի եւ տրուած հրահանգներուն՝ Սերաստիոյ Կեդրոնը եւ անուղղակի կերպով կուսակալը, հրամանատարը եւ նոյնիսկ Մուսթաֆա Քէմալ փաշա պիտի տեղեկանան, սակայն Ատիլ պէյ կարեւորութիւն չէր ընծայած եւ Բ. Դրան հետագրի մեքենային վրայ Ղալիպ պէյի հետ օրերով խօսակցած էր:

Խարբերդի կուսակալ՝ Կեսարացի Ալի Ղալիպ պէյ, այս գործը զլուխ հանելու կարող մէկը չէր: Ան շատախօս, ինքնահաւան եւ գործ չտեսնող պոռոտախօս մըն էր: Ատիլ պէյի կողմէ տրուած հրահանգներուն դէմ կարգ մը երեւակայական եւ անտեղի կարծիքներ յայտնելով, խօսակցութիւններուն Սերաստիոյ կուսակալ Բէշիտ փաշա եւ հրամանատար Սալահէտտին պէյ տեղեկացած էին: Անոնք առանց բանաւոր պատճառի՝ իրենց պաշտօնագրկուածէն վըտացած՝ խնդիրը Մուսթաֆա Քէմալ փաշային տեղեկացնելով զայն պաշտպանել սրոշած էին:

Ներքին նախարար Ատիլ պէյին առաջին առթիւ գործած սխալը Մուսթաֆա Քէմալ փաշայի մղձաւանջը սաստկացուցած էր. կեղծ ոսկիի նմանող եւ սակայն անարժէք իշխան մը եղող Տամատ Ֆէրիտ փաշայի պետական մարդիկը ընտրելու մէջ ունեցած ապիկարութիւնը այս մղձաւանջը ծնած էր:

Գնդապետ Մուսթաֆա Քէմալ, Բ. Դրան սխալներէն առաւելագոյն չափով օգտուած եւ Կեդրոնական Կառավարութեան համակիր կուսակալ Բէշիտ փաշան եւ հրամանատար Սալահէտտին պէյը սիրաշահելով՝ Սերաստիոյ մէջ անոնցմէ մեծ աջակցութիւն գտած էր:

***

Ներքին նախարար Ատիլ պէյի Խարբերդի կուսակալ Ղալիպ պէյի զրկած հրահանգները, իրենց անպէտք եւ ոչտրամաբանական մանրամասնութիւններով ցոյց կու տան, թէ օրուան Կառավարութիւնը ինչպիսի ձեռքերու մէջ կը

գտնուէր: Ասոր համար արձանագրել հարկ կը տեսնենք:
 Ատիլ պէյ հեռագրով Ղալիպ պէյին կ'ըսէր. «Ծանօթ է Ձեզի, որ Կարնոյ մէջ Համաժողով անուան տակ քանի մը հոգի գումարուելով կարգ մը որոշումներ առին. գումարուողները եւ տրուած որոշումները թէեւ պաշտօնականութենէ զուրկ են, սակայն ասոնք երկրին մէջ կարգ մը ըստ-ըստներու տեղի կու տան որոնք չափազանցեալ կերպով Եւրոպայի մէջ կ'արձանագրուին եւ պէշ արամադրութիւն կը ստեղծեն: Առ այժմ կարեւորութիւն ունեցող ո՛չ ուժ եւ ո՛չ խնդիր կայ, սակայն այս չափազանցութիւններուն եւ դիմադրութիւններու ազդեցութեան տակ, Անգլիացիներ մօտ օրէն Սամսոն կարեւոր ուժ պիտի հանեն եղեր: Եթէ կառավարութեան ի շարս այլոց Ձեզի ալ տրուած հրահանգներուն հակառակ՝ շարժումը շարունակուի, շատ հաւանական է որ Սամսոն հանուելիք օտար ուժերը մինչեւ Սերաստիա եւ աւելի ներսերը յառաջանալով գրաւեն եւ այս՝ ընկանաբար երկրին շահերուն դէմ է:

«Մեզի կը հաղորդուի, որ Կարնոյ մէջ գումարուող անձերը ի մօտոյ Սերաստիա երթալով հոն ալ Համաժողով պիտի գումարեն եղեր: Կառավարութիւնը դիտէր, որ հոն 5-10 հոգիի գումարումը արդիւնք պիտի չտար, սակայն ասիկա Եւրոպային հասկցնել կարելի չէ: Ասոր համար նոր գումարումը արգիլել հարկ կը տեսնուի: Սերաստիոյ մէջ Կառավարութեան կատարեալ վստահութիւնը վայելող եւ երկրին ապահովութեան համար տրուած հրահանգները նոյնութեամբ գործադրելու կարող կուսակալ մը նշանակել յարմար նկատելով, Ձեր վսեմութիւնը հոն կը ղրկենք, թէ եւ Սերաստիոյ մէջ Համաժողով գումարել փափաքող քանի մը հոգիին արգելք հանդիսանալ դժուար գործ մը չէ, սակայն կը տեղեկանանք, որ կարգ մը բարձրաստիճան զինուորականներ ասոնց հետ գաղափարակից ըլլալով՝ Կառավարութեան ձեռք առնելիք միջոցները դժուարութեան բաղխեցնել եւ այդ ծանօթ անձերը ըստ կարելոյն պաշտպանել պիտի ուզեն: Այս նկատումով եւ գործի յաջողութեան համար յարմար է, որ Ձեր հետ ձեր վստահութիւնը վայելող 100-200 հոգի գտնուի:

«Հետեւաբար՝ Քիւրտերէն վստահելի 100-150 ձեռնոր առնելով եւ ո՞ր եւ ինչո՞ւ ձեզի ընկերանալին առանց յայտնելու՝ չակնկալուած մէկ պահուն Սերաստիա կը հասնիք եւ կուսակալութիւնն ու հրամանատարութիւնը ձեռք կ'առնէք: Հոն զինուորներուն եւ ոստիկան-զինուորներուն թիւը քիչ է. դուք ալ եթէ քիչ մը ճարպիկ շարժիք՝ Ձեր

դէմը ուրիշ ուժ պիտի չգտնէք եւ անմիջապէս հեղինակութիւն ստեղծելով Համաժողովի գումարման առիթ պիտի չտաք: Եթէ այդ անձերէն հոն գտնուողներ ըլլան, անմիջապէս ձերբակալելով հսկողութեան տակ Պոլիս կը ղրկէք:

«Այս կերպով կառավարութեան ազդեցութիւնը կ'աւելնայ եւ արկածախնդրութեամբ զբաղողները կը բարոյալքուին եւ վնասաբեր արարքներ չեն կրկնուիր: Գուրան ալ ազդեցութիւն կը գործէ, կառավարութեան առիթ կու տայ, որպէսզի եւրոպացիներուն այս շրջանը գրաւելու նըպատակը ջուրը ձգել տայ: Արդէն Սերաստիոյ երեւելին-բըրը այդ մարդոց գործերէն եւ դրամ հաւաքելու համար գործադրած ճնշումներէն ցաւած եւ արգիլելու համար՝ Կառավարութեան ուժ տալու պատրաստ են: Հոն ոստիկան-զօրաց հրամանատարութեան պիտի գրուի եւ հարկ եղած չափով ուժ պիտի տրամադրուի եւ ազդեցիկ մարդոց կողմէ ալ՝ մասնաւոր օգնութիւն պիտի ըլլայ: Ապա Կառավարութեան հաւատարիմ ոստիկան-զինուորներէն ուժ պատրաստելէ ետք, միասին տարած հեծելազօրքը հետզհետէ տեղեւնին կը վերադարձնէք: Գործին յաջողութեան համար վերջին ծայր գաղտնապահութեամբ գործելու է:

«Սերաստիոյ մէջ կատարելիք գործիդ եւ նոյնիսկ այդ կողմերը երթալուդ մասին Ձեր ընտանիքի ամենավստահելի մէկ անդամին պիտի չյայտնէք: Սերաստիա ժամանելնիդ՝ Ձեզի ընկերացողներէն ալ պիտի զգուշանաք: Ասիկա յաջողութեան հիմն է:

«Առ այժմ ընտանիքնիդ հոն կը ձգէք եւ լուր կը տարածէք, թէ շրջակայ ցեղախումբերու կացութիւնը քննելու համար քանի մը օր պիտի բացակայիք: Յանկարծակի Սերաստիա հասնելուդ՝ ստորեւ ձեզ լիազօրող հեռագիրը առ որ անկ է կը ներկայացնէք եւ կուսակալութիւնն ու հրամանատարութիւնը իսկոյն ձեռք առնել կ'աշխատիք: Գործերու մասին հեռագրով Նախարարութեան տեղեկութիւն կու տաք եւ առ այդ հարկ եղած հրահանգը կը ստանաք: Գործի սկսելէ ետք, յարմար ժամանակին ընտանիքնիդ ալ բերել կու տաք: Սերաստիոյ ներկայ կուսակալ Րէչիտ փաշան իր պաշտօնանկութիւնը, տեղը ուրիշի մը նշանակուիլը եւ Ձեզի ծանօթ մարդոց ի մօտոյ Սերաստիոյ մէջ գումարումէն տեղեակ ըլլալուն՝ առանց վայրկեան կորսնցնելու Ձեր պաշտօնատեղին մեկնելու էք:

«Փութով մեզի տեղեկացուցէք, թէ ե՞րբ պիտի մեկնիք եւ ե՞րբ կրնաք հոն հասնիլ: Սերաստիոյ մէջ ներկայացուելիք Ձեր հեռագիրը հետեւեալն է.—

«Ձեր վսեմութեան Սեբաստիոյ կուսակալ եւ հրամանատարութեան նշանակումը Նախարարաց հորհուրդին կողմէ որոշուած եւ Նորին Կայսերական բարձրութեան կողմէ վաւերացուած ըլլալուն՝ անմիջապէս մեկնելով՝ սոյն հեռագիրը Սեբաստիոյ զինուորական եւ քաղաքային պաշտօնեաներէն հարկ եղածներուն կը ներկայացնէք եւ կուսակալութիւնն ու հրամանատարութիւնը ձեռք առնելով գործի կը սկսիք եւ փութով կը տեղեկացնէք:

Պատերազմական նախարար Ներքին Գործոց նախարար

Միւլէյման Շէֆիք

Ատիլ»:

3-9-1335

***

Գնդապետ Մուսթաֆա Քէմալ փաշա՝ Բ. Դրան Սարբերդի կուսակալ Ալի Ղալիպ պէյին տուած բոլոր հրահանգներուն եւ հրամաններուն տեղեկացած ըլլալով՝ մտահոգ էր, որովհետեւ տակաւին չըջանին իշխելու շափ ուժ չունէր:

Տամատ Ֆէրիտ Փաշայի կառավարութեան գործած սխալները շատ մեծ են: Խնդիրը փոխանակ Սարբերդի կուսակալին նման յիմար պոտոտախօսի մը յանձնելու, եթէ ուղղակի Սեբաստիոյ կուսակալ Բէշիտ փաշային (որը այս մասին հրահանգ ալ խնդրած էր) եւ հրամանատար Սալահէտին պէյին յանձնէր — այսինքն հանգուցեալ Խոճա Վասֆի էֆէնտիին բռնած ճամբուն հետեւէր — հարիւրին հարիւր այն տաղանապին վերջ տրուած կ'ըլլար:

Սեբաստիոյ կուսակալ Բէշիտ փաշան եւ հրամանատար Սալահէտին պէյ՝ Պոլսոյ Կառավարութեան կատարելապէս հաւատարիմ էին եւ տրուելիք հրահանգները գործադրելու ուժն ու կարողութիւնը ունէին: Պոլսոյ Ֆէրիտ փաշայի կառավարութիւնը՝ միշտ փոփոխութեան ենթարկուելուն, այս կէտը չէր կրցած խորհել եւ այսպէսով Մուսթաֆա Քէմալ փաշայի բողոք ժպտած էր:

Մուսթաֆա Քէմալ փաշայի այս շրջանին մտավախութեան աստիճանը հասկնալու եւ դատելու համար «Երզնկայի կիրճին դէպքը» պատմել կը բաւէ:

Երզնկայի կիրճին դէպքին գնդապետ Մուսթաֆա Քէմալ փաշային վրայ գործած ազդեցութիւնը այնչափ զօրաւոր եղած է որ ցարդ չէ կրցած մոռնալ եւ «Հալք» կուսակցութեան առջև արատասանած եւ ապա զբրոյկի ձեռով հրատարակուած ճառին մէջ էջեր գրաւելու շափ կարեւորութիւն ստացած է:

Տեսէ՛ք, Մուսթաֆա Քէմալ փաշա այս պարզ դէպքը որչա՞փ կը շփարզանցէ. —

«Երզնկայի կիրճը հասնելուս, հոն հսկողութիւն կատարող ոստիկան-զինուորները եւ սպաները մտահոգ վիճակի մէջ մեր ինքնաշարժը կեցնելով ըսին.

«— Տէրսիմի քիւրտերը կիրճը բռնած են, վտանկ կայ, չէք կրնար անցնիլ: Կեդրոն տեղեկացուցինք, որ օսնական ուժ չըկեն, մինչեւ որ հասնին՝ սպասել պէտք է —:

«Ըսել է Ալի Ղալիպ պէյ գործի կը սկսէք: Երբ բտուեցաւ, որ Երզնկայի կիրճը Քիւրտ յեղուզակներու կողմէ բռնուած է, կասկած չկար որ Ալի Ղալիպ պէյի կողմէ ճարուած քանի մը յեղուզակներու կողմէ բռնուած էր: Արդեօք ասոնք ի՞նչ ուժ կը ներկայացնէին, կիրճին կողմը ի՞նչքան ուժով բռնած էին: Ասոնք ցրուելու համար Կեդրոնէն ուզուած օգնական ուժը ե՞րբ պիտի հասնէր»:

Ահա այս խօսքերը Մուսթաֆա Քէմալ փաշային մտավախութեան շափը որոշելու կը բաւէ. Ալի Ղալիպ պէյ, եթէ ճարպիկ մէկը ըլլար, անկասկած փոքր ուժով մը քեմալական վտանգը կը փարատէր եւ հսկայ Օսմանեան կայսրութիւնը փլուզումէ կ'ազատէր, եւ ամէն օր զոյն եւ ձեւ փոխող այս բռնադատեալ եւ անրնական հանրապետութեան ստեղծուելուն եւ Անատոլիոյ ժողովուրդին պատիւը եւ նրա պատկառութիւնը արատաւորելու ատիթ չէր տրուէր:

Այս պարզ դէպքի մասին Մուսթաֆա Քէմալ փաշայի շփարզանցութիւնները լսեցէք. —

«Մինչեւ այս դրութեան վերջ գտնելը Երզնկա վերադառնալ եւ ո՞վ գիտէ քանի՞ օրեր սպասել պէտք էր: Մինչդեռ մենք կ'աճապարէինք: Եթէ Կարինէն Սեբաստիա երկարաձգուող ճամբան սովորականին պէս կորելով որոշուած օր Սեբաստիոյ չգտնուէի, միայնայով հոն կանոց առած ըլլայ Սեբաստիոյ եւ այն վայրերու մէջ պիտի տարածայնուէր եւ գործը տակն ու վրայ պիտի ըլլար»:

Որչա՞փ մտավախութիւն: Այս ու այն կերպով եւ հո՞ւմ դերձանով իրեն կապուած կարգ մը մարդոց հեռանային վախնա՛լ...

Տեսէ՛ք տակաւին ինչե՛ր կ'ըսէ. —

«Այդ պարագային ամէն վտանկ արհամարհելով՝ ճամբան շարունակել պէտք էր: Ուրիշ եւր չունէինք: Թեթեւ գնդացիներով զինուած ընկերներէս քանի մը հատը՝ այսօր զօրարածնի հրամանատար Թոֆան պէյ անունով ծանօթ՝ Օսման պէյի հրամանատարութեամբ ինքնաշարժով մը մեր ինքնաշարժին առջև անցաւ: Այլն ու ձեռքն

արձակուելիք գնդակներուն առանց կարեւորութիւն տալու՝ ինքնաշարժերը վերջին արագութեամբ խճուղիէն պիտի սուրային: Եթէ վերաւորուող կամ մեռնող ըլլար՝ անոնցմով պիտի չզբաղուէինք. բոլորս ինքնաշարժէն պիտի իջնէինք եւ անոնց վրայ յարձակելով ճամբան պիտի բանայինք: Իսկ ողջ մնացածներս կրկին գործածելի ինքնաշարժերը նստելով, փութով ճամբանիս պիտի շարունակէինք. տրուած հրամանը այս էր:

«Այս կերպ շարժիլը շիտակ եւ ապահով չնկատողներ կրնան գտնուել: Թէեւ այդ պահուն՝ Խարբերդի կուսակալ Ալի Ղալիպ պէյին Տէրսիմ երթալը եւ ինծի դէմ կարգ մը միջոցներ ձեռք առնելը որոշ էր, սակայն ըսեմ, որ կիրճին իրապէս գրաւուելուն չհաւատացի»:

Ան կը շարունակէ եւ կ'ըսէ.—

«Կենթադէլի որ, ասիկա՝ զիս չէզոք ացնելու նպատակաւ Կեդրոնական Կառավարութեան խրտուիլակը եղող կարգ մը մարդոց կողմէ պատրաստուած ծրագիր մըն էր. երկրորդ՝ շատ հաւանական է որ, եթէ Տէրսիմի Քիւրտերը կիրճը բռնած ըլլային, ասոնց ընելիքը միայն հետո գիրքերէն մեր վրայ կրակելը պիտի ըլլար»:

Մուսթաֆա Քէմալ փաշայի Երզնկայի կիրճի դէպքի մասին տուած բացատրութիւններուն վրայ Պուլիս հրատարակուող «Միլիտէթ» թերթն ալ խնդիրը այսպէս կը մեկնէ.—

«Ղազի փաշային վերեւ յիշած կէտը շատ կարեւոր է. եթէ ինք որոշուած օրը Սեբաստիա չգտնուէր եւ վախնալով հոս հոն սպասելը տարածայնուէր, «բերնէ բերան՝ գերան» ըլլալով, ամբողջ ժողովուրդը պիտի լսէր եւ ներքին զաւառներու մէջ վախը պիտի տարածուէր եւ դուրսն ալ՝ մեր թշնամիները պիտի ուրախանային»:

Երզնկայի կիրճը ազատ էր, ոեւէ մէկու կողմէն գրաւուած չըլլալուն՝ ապահով սնցած եւ 2 Սեպտ. 1919-ին Սեբաստիա հասած էին:

Կուսակալ Բէշիտ փաշայի եւ հրամանատար Սալահէտին պէյի կողմէ ընծայուած դիւրութեան շնորհիւ՝ Սեբաստիոյ Համաժողովը 4 Սեպտ. 1919-ին, Երկուշաբթի օր գումարուած էր: Մուսթաֆա Քէմալ նախագահ ընտրուած եւ չորրորդ օրը Կարնոյ Համաժողովին ընդունուած կանոնադրին կարգ մը յօդուածները սրբազրուելով՝ ընդունուած էր: Յօդուածները հետեւեալ ձևով բարեփոխուած են.—

Ա.— Միութեան անունը «Արեւելեան Անատոլուի Իրաւանց Պաշտպան Միութեան» փոխուած էր:

Բ.— Պատուիրակները «ամբողջ Արեւելեան Անատոլուն կը ներկայացնեն» արձանագրութեան տեղ՝ «Պատուիրակները ամբողջ հայրենիքը կը ներկայացնեն» արձանագրուած եւ ներկայ եղող անդամներուն վրայ 6 հոգի եւս աւելցուած էր:

Գ.— «Ամէն կարգի գրաւում եւ միջամտութիւն Յուսական կամ Հայկական կառավարութեան մը հիմնումին ի նպաստ ըլլալուն, միակամ պիտի ընդդիմանանք» արձանագրութեան տեղ, «ամէն կարգի գրաւում կամ միջամտութիւն, մասնաւորաբար յունական կամ հայկական կառավարութիւն մը հիմնելու նպատակաւ եղածները, մերժելու համար միակամ պիտի ընդդիմանանք» ձևին փոխուած էր:

Դ.— «Եթէ Օսմանեան կառավարութեան, օտար տէրութեանց ճնշումին տակ այս կողմերը՝ այսինքն Արեւելեան նահանգները լքելու ստիպման տակ գտնուելը հասկըցուի, ձեռք առնուելիք վարչական, քաղաքական եւ զինուորական միջոցները որոշելու, այսինքն առժամեայ կառավարութիւն մը հիմնելու խնդիրը» նախապատուութիւնը՝ «այս կողմերը» արձանագրութեան տեղ՝ «մեր հայրենիքի ռեւէ մէկ մասը լքել» արձանագրուած եւ ընդհանուր կէտերը ամփոփող արձանագրութիւն մը ձգուած էր:

* * *

Համաժողովի Կանոնադրութիւնը վերեւ յիշուածին պէս սրբազրուելով՝ Մուսթաֆա փաշայի կողմէ հետեւեայ հեռագրով Անատոլուի եւ Մակեդոնիոյ բոլոր կողմերը հաղորդուած էր:

Հեռագրին պատճենը

«Համաժողովի կողմէ ձեռք առնուելիք միջոցները պարունակող յօդուածները հետեւեալ կերպով կը ներկայացուի: Այս մասին Ձեր կարծիքը եւ թելադրութիւնները ստացուելէն ետք՝ ընդհանուր ժողովի կողմէ խորհրդակցելով պիտի գործադրուի մինչեւ 15-9-1919 պատասխանի կը սպասեմ.

«Ազգին փափաքները իրր գաւաճանութիւն մեկնելով մեր ազգային ձեռնարկները եւ շարժումները ապօրինի նկատող եւ Օսմանեան գահուն հանդէպ մեր յախտնական հաւատարմութիւնը օրինաւոր միջոցներով յայտնելը սխալ մեկնող, թագաւորին եւ ազգին միջեւ պատուար քաշող եւ

Ժողովուրդը իրարու դէմ լարելով եւ զինելով զիրար սպաննելու մղող կեղերնական կառավարութեան հետ յարաբերութիւնը խզելու ստիպման տակ գտնուող Ընդհ. Համաժողովին հետեւեալ որոշումները Ձեզի հաղորդելու պարտք կ'զգամ. —

Ա. — Պետական գործերը ըստ առաջնոյն յանուն թագաւորին եւ ի գորու եղող օրէնքներու սահմանին մէջ վարել պիտի շարունակուի՝ առանց ցեղի, կրօնի խտրութեան, ժողովուրդին կեանքը, ինչքը, պատիւը եւ բոլոր իրաւունքները պիտի պաշտպանուին:

Բ. — Պետական պաշտօնեաները իրենց ստանձնած պարտականութիւնները ազգին օրինաւոր փափաքներուն համաձայն պիտի կատարեն, հակառակ շարժողներուն եւ թերացողներուն պարտազանցութիւնները հրաժարական նկատելով տեղերնին յարմար անձեր պիտի նշանակուին:

Գ. — Պաշտօնավարութեան ընթացքին ազգին փափաքներուն հակառակ շարժողներուն ընթացքը փաստուելէ ետք՝ յանուն կրօնի եւ ազգին ապահովութեան՝ խստիւ պիտի պատժուին:

Դ. — Հրաժարեցուած պաշտօնեաներէն եւ ժողովուրդէն — ովքեր ալ ըլլան — եթէ ազգային որոշումներուն հակառակ շարժելով խառնակութիւններ հանեն, ասոնք ալ խստիւ պիտի պատժուին:

Ե. — Հայրենիքին եւ ազգին ապահովութիւնը եւ բարօրութիւնը, արդարութեան եւ իրաւունքի պաշտպանութիւնը, երկրին մէջ ընդհ. ապահովութեան կայունացումով կարելի է: Այս մասին հարկ եղած բոլոր միջոցներուն գործադրութիւնը զօրաբանակներուն հրամանատարներուն, կուսակալներուն եւ կառավարիչներուն պարտականութիւնն է:

Զ. — Ազգին սոյն խնդրանքները թագաւորին ներկայացուելով մինչեւ ազգին վստահութիւնը վայելող օրինաւոր կառավարութեան մը գործի գլուխ դալը՝ բոլոր դիմումները Սերաստիոյ մէջ ընդհ. Համաժողովի վարչութեան պիտի ուղղուին:

Է. — Սոյն որոշումները բոլոր Ազգ. շարժման կեղերններուն պիտի հաղորդուի»:

***

Մուսթաֆա Քէմալ փաշա՝ Պատգամաւորական Ժողովի Նախագահի հանգամանքով Սերաստիոյ համաժողովին որոշումով Օսմանեան կայսրութեան վերջակէտը կը

դնէր: Որոշ կերպով կը տեսնուի, որ այդ կայսրութեան տեղ՝ Անատոլուի մէջ Իթթիհատ եւ Թէրազզըի ծրագիրները տեղ կը բռնեն:

Հիմա հարց կուտամ. — Աշխարհի ոեւէ քաղաքակրթութեամբ տէրութեան զօրաբանակի հրամանատարը, կուսակալը կամ կառավարիչը, եթէ տէրութեան օրէնքով՝ ապրտամբ նկատուի իր կառավարութեան հրամաններուն անսաստելուն կանչուի, եւ հրահանգին չանսայ՝ պաշտօնազրկուի եւ այս զրկումին վրայ՝ սպառնական ոճով զինուորական ասպարէզէն քաշուիլը տեղեկացնէ եւ պաշտօնական ոեւէ հանգամանք չունեցողէ հրաման ստանայ, թէ «այլեւս կեղերնական կառավարութիւնը պիտի չճանչնանք եւ ձեր դիմումները համաժողովին նշանակած եւ իմ Նախագահութեանս յանձնած ներկայացուցչական ժողովին պիտի կատարէք», բնական է, զայն յիմար կամ պետական հարուած պատրաստող մը նկատելով՝ ներկայացուցչական ժողովի անդամներուն հետ՝ համաժողովին մասնակցողներն ալ անմիջապէս ձերբակալելով՝ յետ դատավարութեան պիտի պատժէին...:

Երբ աշխարհի վրայ գտնուող քաղաքակրթութեամբ տէրութիւններու օրէնքը այսպէս կը տրամադրէ, ինչո՞ւ ուրեմն Անատոլու գտնուող զօրաբանակի հրամանատարներուն, կուսակալներուն եւ կառավարիչներուն մէկ մասը իրենց այս պարտականութիւնը չկատարեցին եւ ինչո՞ւ հակառակը գործելով՝ Մուսթաֆա Քէմալ փաշային ուժ տուին եւ իրենց հպատակած օրինաւոր կառավարութեան դաւաճանեցին...:

Ի՞նչ պէրու ընթացքը դասաւորելէ առաջ, այս մասին յարգելի ընթերցողները քիչ մը լուսարանել պէտք է. —

Այս գիրքին Ա. մասին մէջ նկարագրուած եւ մասնաւոր Շէվքէթ փաշայի սպանութենէն վերջ առանց մըրցորդի Օսմանեան կառավարութեան տիրացող եւ ապա այդ կառավարութիւնը ի նպաստ Գերմանիոյ պատերազմի մըրցող եւ պարտուող Իթթիհատ եւ Թէրազզըի պատերազմի պատասխանատուները՝ պատերազմի մէջ ոճրագործութիւններու հեղինակները որպէս, անկասկած հաշիւ տալու պիտի հրաւիրուէին:

Ասիկա կառավարութեան եւ ազգին անժխտելի իրաւունքն էր: Ասիկա հասկցող Իթթիհատ եւ Թէրազզըն՝ պատասխանատուութենէ ազատելու եւ իշխանութիւնը շարունակելու համար, զինադադար կնքելու հարկ զգացուած ժամանակ, Անատոլուի ներքին մասերուն մէջ — ուր յաղ-

Թական տէրութիւնները պիտի չկրնային զինուորական ուժ զրկել — նոր կառավարութիւն մը հիմնել խորհած եւ որոշումը ի հարկին գործադրելու համար՝ միջոցներ ձեռք առած էին:

Արդէն նկարագրեցինք, թէ Իթթիհատ եւ Թէրազըն բանակը յենարան ունենալով, Հրէական հանճարէն ծնած յեղափոխական կուսակցութիւն մըն էր, եւ նպատակ ունէր Օսմանեան կայսրութիւնը տապալել եւ հանրապետութիւն հռչակել:

Իթթիհատ եւ Թէրազըն երբ սահմանադրութիւնը հռչակելու յաջողեցաւ, շատ ջնջին բացառութեամբ սպաները իր շարքերուն մէջ առած, դուրս մնացողներն ալ հանգըստեան կոչած էր:

Գիտէք որ բանակի կրթութեան աստիճանը տրուած հրամաններուն առանց առարկութեան հնազանդելու մէջ կը կայանայ. ուստի կուսակցութեան մէջ մտնող եւ կուսակցութիւնը վերին հրամանատար նկատող սպաները, տրուած հրամանները առանց սեւէ առարկութեան կը կատարէին:

Քաղաքային պաշտօնեաները, կուսակալէն մինչեւ յետին դռնապանը, նոյնպէս այս կուսակցութեան մէջ մըտած էին: Վերջապէս կուսակցութեան չպատկանողներուն, ո՛չ բանակի եւ ո՛չ ալ կառավարութեան մէջ պաշտօն կը տրուէր: Այս դրութիւնը այս ձեւով տասը տարի շարունակած էր:

Պատերազմէն պարտուած եւ հողերը բաժանման ենթարկուած Օսմանեան կառավարութիւնը, Զինադադարին տազնապի մէջ էր. եւ ժողովուրդը Իթթիհատ եւ Թէրազըն հանդէպ ատելութիւն ունէր: Միայն թէ զինադադարի շրջանին իրար յաջորդող կառավարութիւնները անկարող ըլլալուն, այս ընդհ. տազնապէն, Իթթիհատ եւ Թէրազըն շուարումէն օգտուիլ, եւ Իթթիհատ եւ Թէրազըն անուան տակ այս փորձանքները ծնող կուսակցութիւնը ցրուել, մէջտեղէն վերցնել չկրցան: Ամէն բան, նոյնիսկ իրենց ազգային պարտականութիւնը գործադրելու հրամանն անգամ յաղթական տէրութեանց բարեացաւորութենէն կը սպասէին:

Նոյն ատեն որոշ էր, որ զինադադարի ընթացքին իբր Իթթիհատ եւ Թէրազըն ընդդիմադիր, խոճաներու եւ շէյխերու կողմէ վերակազմուած Ազատական կուսակցութիւնն ալ՝ առանց ծրագրի, պատուոյ եւ դիրքի շուրջ հա-

ւաքուող բազմութիւն մըն էր. եւ ասոնք ալ պիտի չկարողանային բան մը ընել:

Պարտութեան մասնուած Օսմանեան բանակին սպաներն ալ անգործ մնացած էին: Իթթիհատ եւ Թէրազըն իբր ընդդիմադիր եկող կառավարութիւններն ալ՝ այս սպաները բանակէն դուրս յարմար գործերու նշանակելով՝ ապրուստի հոգէն շէին կրցած ազատել:

Դուրս մնացած, գործ չգտնող սպան ի՞նչ կրնայ խորհիլ. — Զէքէուքիւն:

Ասոր վրայ էթէ «Ազգային պաշտպանութիւն» բառին հրապուրանքը աւելնայ եւ զրամ ու զէնք տրուելով գործի հրաւիրուի, այդ սպան կարելի կ'ըլլա՞յ զսպել:

Իթթիհատ եւ Թէրազըն՝ Անատոլոյի մէջ իբր հիմն, որոշած իշխանութեան համար լու խորհած եւ միջոցնել ձեռք առած էր: Նախապէս Պոլսոյ մէջ Մուսթաֆա Քէմալ փաշայի նախապահութեամբ «Մահիկ-Աստղ» զինուորական կազմակերպութիւնը ստեղծած եւ ցոյց տուած էր, որ անպաշտօն սպաները չէր մոռցած (*): Իզմիրի մէջ «Հակագրաւում», Թրակիոյ մէջ «Փաշա էյի» միութիւնները հիմնած եւ գործելու պատրաստուած էր: Մուսթաֆա Քէմալ փաշան ալ, կրր պաշտօնապէս Անատոլոյի մէջ ազգային կազմակերպութեան համար զրկուեցաւ հոն, «Քարագոյ» (Պահակ) տերտրի կոմիտէն հիմնած եւ սեւէ մէկու վրա արգելք հանդիսանալու համարձակութիւն չէր ձգած:

Սօսակցութեան պահուն, այսօր Հայէպ գանուող

(*) «Քարագոյ» տերտրի կոմիտէն սարսափելի կազմակերպութիւն մըն էր եւ Անատոլոյի «Մահիկ-Աստղ» զինուորական միութեան կազմալուծումէն ետք ծնունդ առած էր:

Ընդհանուր կազմակերպութեան կանոնագրին մէջ հետեւեալ յօդուածը կար. «Կեդրոնական վարչութեան անդամները, անոնց թիր, ժողովատեղիներ, ընտրութեան ձեւը եւ պաշտօնները բացարձակ գաղտնի պէտք է կատարուի: Անճափոք սարձայնութիւն, միութեան վտանգ, նոյնիսկ փոքր կասկած մը հրաւիրողներ՝ մահուամբ պիտի պատժուին»: Պարտականութեան բաժնին մէջ ալ ըսուած էր. «Ազգային բանակ մը, անոր ընդհանուր հրամանատարը բաժնին մէջ ալ ըսուած էր. «Ազգային բանակ մը, անոր ընդհանուր հրամանատարը եւ սպայակոյտերը ընտրուած, պաշտօնները նշանակուած եւ սակայն գաղտնի պահուած են: Առոճ իրենց պարտականութիւնները բացարձակ գաղտնի պիտի կատարեն»:

«Քարագոյ» տերտրի կոմիտէն պաշտօն տրուած էր, որ հետապնդուած թափուցիկ արգելք հանգիստացող բոլոր սպաները եւ ուրիշները, առանց միջոցներու մէջ խտրի գնելու սպաններն եւ կամ անհետացնեն:

«Քարագոյ» տերտրի կոմիտէն վտանգաւոր էր եւ բանակի մը կարգապահութեան եւ կամ պետականօրէն ընթացած ձեւին հակառակ էր: Ասիկա հին ժամանակներուն Խալիֆայ մէջ հիմնուած «Քարագոմար» սարսափելի կուսակցութիւնը կը յիշեցնէր:

նախկին Փոսթ-Հեռագրական Ընդհանուր Տնօրէն Բէֆիգ Սալիտ պէյին այս մասին գաղափարներս յայտնած էի: Յարգելի բարեկամս ըսաւ, որ գինադադարէն առաջ Եիւրբի պէյի(*) կողմէ Հրատարակուող «Ձէման» (Ժամանակ) թերթին կը գրէի.— Եիւրբի պէյը անձամբ չէի ճանչնար, գինադադարի օրերուն յիշեալին հետ ծանօթացայ: Խօսակցութիւնը ընդհանուր պատերազմին եւ անոր հետեւանքներուն վրայ դարձաւ: Երբ ես՝ այս ողբալի վերջաւորութեան շուրջ սրտի ցաւով կը խօսէի, Եիւրբի պէյ ըսաւ.—

«Կացութիւնը արտաքինով ողբալի է, սակայն իրականութեան մէջ այդպէս չէ: Այս վերջաւորութիւնը, պարտուելու հաւանականութիւնը շատոնց նկատի առնուած եւ հարկ եղած միջոցները խորհուած են: Անատոլուի մէջ գտնուող գէնքերն ու ռազմամթերքը հարկ եղած տեղեր պահուած են, ի հարկին Անատոլուի մէջ անկախ թուրք պետութիւն մը պիտի հիմնուի»:

Յարգելի Բէֆիգ Սալիտ պէյին Եիւրբի պէյի հետ ունեցած խօսակցութենէն եւ անոր յայտնութիւններէն որոշ կերպով կը հասկցուի, որ այսօր Անատոլուի մէջ տեսնուող կազմակերպութիւնը՝ շատոնց Իթթիհատ-Թէրազգըրի կողմէ յզացուած ծրագրի մը ծնունդն է:

Նոյնիսկ այս գործը գինադադարի վաղորդայնին՝ Ռուսիա ապաստանած էնվէր փաշային յանձնուած եւ Ռուսիոյ համայնավար հրէական կառավարութեան օժանդակութիւնն ալ ապահովուած էր, միայն թէ Մուսթաֆա Քէմալ փաշային լայն իրաւասութիւններով, Թաղաւորական հրամանագրով ու Գ. բանակի քննիչի հանգամանքով եւ Ազգային պաշտպանութեան կազմակերպիչի պաշտօնով Անատոլու զրկուելուն վրայ, մինչեւ Տրապիզոն եկած էնվէր փաշա՝ կրկին Ռուսիա վերադարձած էր(*):

Մուսթաֆա Քէմալ փաշային բաղդը էնվէր փաշային բաղդին յաղթած եւ Ռուս համայնավար կառավարու-

(*) Այս Եիւրբի պէյը Գասթնուսի երեսփոխան էր, ընդհանուր պատերազմի թալապ փաշայի դահիթի մէջ կրթական նախարար եւ հայկական տարագրութեան եւ օգանդի ժամանակ Գործադիր Մարմնի անդամներէն էր: Ձիառազարէն Քիչ առաջ հրաժարելով, տեղը իր ընկերոջ՝ Տօֆ. Նազրմ պէյիմ ձգած եւ ինքը «Ձէման» (Ժամանակ) ամսօր քիթք մը հրատարակել սկսած էր:

Իզմիրի մէջ Մուսթաֆա Քէմալ փաշայի դեմ կատարուած մահափորձի մէջ Յշմաւար Ալիմբերու հետ մեղակցութիւնը փաստուելով՝ անկախութեան դատարանին կողմէ Տօֆ. Նազրմի, Չալիսի եւ ուրիշներու հետ Անգարայի մէջ կախազան հանուած էր:

Ծ. Թ.— Էնվէր Թուրքիստանը Համայնավար Ռուսաստանի դէմ պատերազմի ժամ եւ այդ առթիւ կարծիք բանակային հայ զինուորի մը կողմէ սպանուած է:

Թիւնը էնվէրին խոստացած դիւրութիւնները եւ նիւթական օգնութիւնները Մուսթաֆա Քէմալ փաշային ընծայած էր:

* * *

Իթթիհատ եւ Թէրազգըն՝ տարբեր անուններով, Օսմ. կառավարութիւնը Ռուսիոյ պէս տակն ու վրայ ընելիք մեծ յեղափոխութեան մը կ'առաջնորդէր:

Յեղափոխութեան իբր Կեղրոն Անատոլուն, իսկ մեծ տէրութիւններուն գինուորական ուժ զրկելով շարժումը զսպելու անկարող գտնուած վայրը՝ Սերաստիան ընտրուած էր:

Երազրուած յեղափոխութեան առաջին քայլը առնելուն համար ալ՝ Սերաստիոյ մէջ ընդհանուր ժողովի մը գումարումը որոշուած եւ պատրաստութեան ձեռնարկուած էր:

Այս համաժողովին Վարչութիւնը, ծրագրուած յեղափոխութեան յաջողութեան համար, գործը գնդապետ Մուսթաֆա Քէմալ փաշայի նախագահութեամբ Ներկայացուցչական Ժողովի մը յանձնելը յարմար նկատած էր: Կարին գտնուող Մուսթաֆա Քէմալ փաշան եւ ընկերները այս մտքով Սերաստիա հրաւիրուած էին:

Ասիկա տեղեկացող Բ. Դուռը՝ Մուսթաֆա Քէմալ փաշան պաշտօնանկ ընելով՝ Պոլիս վերադառնալը հրահանգած էր, իսկ Մուսթաֆա Քէմալ փաշա հրաւերին չանսալով՝ սպառնական ձեւով տեղեկացուցած էր որ գինուորական ասպարէզէն կը հրաժարի եւ Սերաստիա մեկնած էր:

Բ. Դուռը նեղ կացութեան մը մատնուած՝ Անատոլուի մէջ ապստամբութեան մը հաւանականութիւնը արգիլելու համար, ներքին նախարար Ատիլ պէյի յանձնարարութեամբ Մուսթաֆա Քէմալ փաշան եւ ընկերները ձերբակալելու եւ Պոլիս զրկելու եւ Սերաստիոյ մէջ գումարումը ծրագրուած համաժողովը բռնի արգիլելու համար Խարբերդի կուսակալ Ալի Ղալիպ պէյին պաշտօն տուած էր:

Ալի Ղալիպ պէյ այս կարեւոր գործը յաջողցնելու համարձակութիւն եւ կարողութիւն չունէր. շատ խօսող՝ քիչ գործող, պոռոտախօս, դրամասէր եւ վախկոտ մէկն էր:

Վերեւ յիշուածին պէս, անմիջապէս ճամբայ ելլել չհամարձակելով՝ աւելորդ բանակցութիւններով ժամանակ անցնելու եւ այս առիթով Բ. Դունէն դրամ կորզելու աշխատած էր: Վերջապէս Բ. Դրան ստիպումին վրայ մին-

չեւ Մալաթիա եկած եւ այն ժամանակ Մալաթիոյ կառավարիչը եղող Պետիր խանի Պալիւ Բամի պէյի եւ Քիւրտ ցեղապետներէն Պէտիր աղայի օժանդակութեամբ ոստիկան զինուոր արձանագրել ձեւացնելով՝ կրկին Բ. Դոնէն դրամ ուզած էր:

Չինազազարէն յառաջացած կացութիւնը Բ. Դոնը նեղ գրութեան մատնած էր եւ Ալի Ղալիպ պէյին դրամ զրկելու հնարաւորութիւն չէր ձգած:

Եթէ Ալի Ղալիպ պէյ ձեռներեց, գործունեայ եւ կացութիւնը բարձր պետական անձ մը ըլլար, Բ. Դոնէն դրամ ուզելու պէտքը չէր տեսներ: Թանկագին ժամերը կորսնցնելով համաժողովի գումարման առիթ չէր տար եւ հարկ եղած դրամը տեղւոյն մէջ կրնար հայթայթել իր պատասխանատուութեան տակ, ըլլա՛յ պետական սնտուկէն, ըլլայ Հանրային պարտուց, ըլլայ Բէժիի, ըլլայ պաշտօնատուներու սնտուկներէն կրնար առնել:

Բ. Դրան՝ բացառիկ միջոցներու դիմելու կարողութիւն չունեցող մարդոց դիմելն ու անհրաժեշտ վճռակամութիւնը չկարենալ ցոյց տալը՝ զարմանալի թող չըթուի. ասիկա ցոյց կու տայ, որ այն ժամանակ Բ. Դրան մէջ ալ պետական մարդ գոյութիւն չունէր:

Ասով հանդերձ, ներքին նախարար Ատիլ պէյ, նախարարաց խորհուրդին որոշումով եւ հեռագրով Ալի Ղալիպ պէյին տեղեկացուցած էր դրամական խնդիրը լուծելու մասին:

Հեռագրին պատճէնը

«Քիստ ստիպողական,
«Մալաթիա-Պարբերդի կուսակալ Ալի Ղալիպ պէյին, պատասխան 6 Սեպտ. 335 հեռագրին:
«Յելուզակներու հետապնդման համար զրկուելիք ուժերու ծախքերուն, ոստիկան զինուորներու լատկացումներու հաշւոյն՝ պետական սնտուկէն առնուելը հարկ է: Մախքերուն գումարը, զրկուելիք ուժերուն թիւը եւ մեկնումի օրը փութով տեղեկացուցէր:

Ներքին Գործոց նախարար
Ատիլ

Թէեւ որոշ չէ, թէ ներքին նախարար Ատիլ պէյի հրամանին վրայ ո՞րչափ դրամ առնուեցաւ, սակայն այդ միջոցներուն «Մաժօր Նօէլի» դէպքը ծագելուն, Պարբերդի կուսակալ Ալի Ղալիպ եւ Մալաթիոյ կառավարիչ Պալիւ

Բամի պէյերը փոխանակ Սերաստիա մեկնելու, Անգլիական զբաւման տակ գտնուող Հալէպ փախած եւ Բ. Դրան այս ձեռնարկն ալ ջուրը ձգած էին:

* * *

«Մաժօր Նօէլի» դէպքը շատ հասարակ դէպք մըն էր, սակայն Պարբերդի կուսակալին դէպի Սերաստիա մեկնելու համար Բ. Դրան կողմէ տրուած եւ Մուսթաֆա Քէմալ փաշային տեղեկացած հրամանին զուգարիպելուն, Մուսթաֆա Քէմալ փաշայի կողմէ մեծապէս չափազանցուած էր:

Մուսթաֆա Քէմալ փաշայի այս դէպքին համար ձեռք առած միջոցները՝ անոր տկարութիւնը եւ կացութեան տիրացած չըլլալը ցոյց կու տայ, իսկ Պարբերդի կուսակալին առիթներէն օգտուել չգիտցող ապիկար մը եւ անտեղի առարկութիւններով թանկագին ժամանակ կորսնցնող յիմար մը ըլլալը կը հաստատէ:

Պատմութեան մէջ սխալ մը չսպրթեցնելու համար, այս դէպքը նկարագրելէ առաջ, Մուսթաֆա Քէմալ փաշային ձեռք առած միջոցները ներկայացնել կարեւոր է:

Սերաստիոյ Համաժողովը 11 Սեպտեմբերին թէեւ իր աշխատութեան վերջ տուած էր, սակայն 12-ին՝ Ժողովուրդէն կարգ մը անձնաւորութիւններ հրաւիրուելով՝ դռնբաց նիստ մը գումարել հարկ տեսնուած էր:

Այս Ժողովին մէջ արտասանած ճառով Կեդր. կառավարութեան դաւաճանութիւնը եւ այդ կառավարութեան հանդէպ անվստահութեան պէտքը եւ կառավարութեան մինչեւ օրինաւոր ձեւ մը ստանալը՝ իշխանութեան Համաժողովէն ընտրուած ներկայացուցչական Ժողովին տրուելը հասկցնել կ'ուզէր: Միւս կողմէ ալ՝ հովանաւորութեան խնդիրը վիճարանութեան նիւթ կը դառնար:

Ամերիկեան հովանաւորութիւնը ընդունելու շուքը ճառեր խօսուած էին: Այս ճառախօսներուն գլուխը կը գտնուէր նախկին Մովային նախարար, Մուարոսի զինադադարը ստորագրող եւ «Համիտիէ» զբաւաւորին հրամանատար Բէուֆ պէյ:

Բէուֆ պէյին հովանաւորութեան մասին խօսած ճառը, Համաժողովի ներկայացուցչական Ժողովին հոգեբանութիւնը ցոյց տալուն՝ մէկ մասը հոս անփոփել հարկ տեսայ:

Բէուֆ պէյ կ'ըսէ.—
«Չինազազարի սկիզբը երբ կը կարծուէր, թէ Գերմանները հաշտութեան դաշնագիրը պիտի չստորագրեն,

անգլիական թերթեր կարգ մը հրատարակումներ ըրին: Անոր առաջին մասը Գերմանիոյ հաշտութեան դաշնադիրը ստորագրելուն կը վերաբերէր: Ասիկա իրականացաւ: Երկրորդ մասն ալ Թուրքիոյ բաժանման մասին էր: Փա՛ռք Աստուծոյ, ասիկա չիրականացաւ. այս մասին մէջ Հաշտութեան ժողովին որոշման համաձայն, Կարմիր գետին Արեւելեան կողմը Հայաստան նկատուելով՝ Ամերիկեան հովանաւորութեան կը յանձնուէր: Թերեւս Վրաստանն ու Ատրպէյճանն ալ Ամերիկային ձգուի, կ'ըսուէր: Կարմիր գետին Արեւմտակողմը գանուող տարածութիւնն ալ — Իզմիր եւ Պոլիսը բացառութիւն ըլլալով եւ Անտիօքը ելք ունենալով — Թուրքիան պիտի կազմէր: Այս տարածութեան Հիւսիսը՝ Իտալիոյ եւ Ֆրանսայի, իսկ Հարաւը՝ Անգլիոյ հովանաւորութեան կը տրուէր: Իզմիրի գրաւումը ցոյց տուաւ, որ այս հրատարակումները չիտակ են. հետեւաբար այս փասնային դէմ մեր երկրին հանդէպ չէ՝ դոք դիրք ընտոյ Ամերիկայի պաշտպանութիւնը ընդունելու պարտաւոր ենք: Ես այս համոզումը ունիմ»:

Մուսթաֆա Քէմալ փաշա Բէուֆ պէյին կ'ըսէր.—

«Ասիկա սու այժմ կենսական հարց չէ, առաջին առթիւ մեր դիրքը զօրացնել հարկ է, ամէն բանէ առաջ ըստացուած կարգ մը կարեւոր տեղեկութիւնները հաղորդելու եւ հարկ եղած միջոցները ձեռք առնելու պարտաւորուած ենք:

«Արդեօք տեղեկացած էք որ իսկի Շէհր եւ Աֆրոն Գարահիսար գտնուող անգլիական ուժերուն մէկ մասը ետ կանչուած է: Զօրալար Միլլըն Գոնիա եկած է: Գոնիայի կուսակալ ձէմալ պէյ եւ Անգարայի կուսակալ Մուհիտտին փաշա կեղը. կառավարութեան դէմ շարժելու կ'երկմտին: Գասթէմունիի նոր կուսակալ Ալի Բիզա պէյին ալ ձէմալ փաշային տիպարով մարդ մը ըլլալը կը հասկցուի՝ քաջ գիտնալով որ յարգելի ընկերներս այս կացութեան հանդէպ խստութեամբ պիտի վարուին՝ Ալի Ֆուատ փաշայէն խնդրեցի, որ արագ եւ խիստ միջոցներ ձեռք առնէ: Ալի Ֆուատ փաշա Համաժողովին իրեն հանդէպ ունեցած վրատահութեան յենելով, յանուն Համաժողովին հարկ եղածը կատարած եւ միջոցներ ձեռք առած է, եւ կը խնդրէ որ շարժումը պատկանելի ժողովիդ կողմէ իւրացուի: Ալի Ֆուատ փաշա այս կուսակալներուն խիստ ազդարարութիւններ ըրած է, եւ կ'ըսէ, որ այս շրջանակներուն մէջ զինուորական բարձրաստիճան սպաներէն Ազգ. հրամանատարներ նշանակած եւ այդ հրամանատարներուն յանուն

ազգին ամէն տեսակ իրաւասութիւններ տուած է, ի՞նչ կ'ըսէք»:

Բէուֆ պէյ կը լսէր, իսկ ժողովը միաձայնութեամբ կ'ըսէր. «Շատ ազգէկ ըրած է, յարմար է»: Մուսթաֆա Քէմալ փաշա կը շարունակէր.

«— Պարոններ, Սերաստիոյ համար Ղալիպ անունով կուսակալ մը նշանակուած է եւ կու գայ եղեր: Յարգ չհատկացուցաւ, թէ այս մարդը Խարբերդի կուսակալ Ալի Ղալիպ պէ՞յն է, թէ ոչ Տրապիզոնի կուսակալ Մուհամմէտ Ղալիպ պէյն է: Ուրիշ տեղեկութիւն մըն ալ առինք, որ շատ կարեւոր է: Մըսթրը Նոէլ անունով անգլիացի հազարապետ մը՝ Պէտրի Խանիներէն Քիամիթան, ձէլատէթ եւ ձէմիլ պէյերու եւ Նի մ'օտ քիւրտ ձիւարներու հետ Մալթիա եկած եւ կառավարիչ Պէտրիսանի՝ Խալիլ պէյի կողմէ ընդունուած է: Խարբերդի կուսակալն ալ՝ երեւութապէս փոսթայի կողոպտիչները հետապնդելու պատրուակին տակ ինքնաշարժով Մալթիա եկած եւ Հիւսիս Մանուրի ջոկատն ալ ասոնց միացուցած է: Նպատակը Քիւրտիստան կազմելու խոստումով՝ քիւրտերը մեզի դէմ դարձնել եւ մահափորձ մը կատարելու մղել ըլլալը հասկցայ եւ փոխադարձ միջոցներու դիմեցի: Կուսակալը եւ միւսները ձերբակալել տալ կ'ուզեմ: 13րդ զօրաբաժնի շրջանակին մէջ գործի անցանք եւ հարկ եղած միջոցները ձեռք առինք: Խարբերդէն զրկուած զինուորական ջոկատ մը՝ վաղը իրիկուն այդ դաւաճանները պիտի փճացնէ. այդ տեղի՞ զօրաբաժնի հրամանատարն ալ հարկ եղած միջոցներուն դիմած է: Մալթիա եւ այլ տեղեր պէտք եղած հրամանները տրուած են, ի՞նչ կ'ըսէք.—

Համաժողովը միաձայնութեամբ պատասխանած էր.

«— Շատ լաւ, արդէն միաձայնութեամբ որոշած եւ ամէն կարգի միջոցառումներու համար Ձեզի լիազօրած էին»:

***

Մուսթաֆա Քէմալ փաշա այս խնդիրը հետեւեալ կերպով կը նկարագրէ.—

«Մեր ազգային պաշտպանութեան պատմութեան մէջ կարեւոր տեղ գրաւող Ալի Ղալիպի խնդրին շուրջ, քիչ մը մանրամասնութիւն տամ.—

«Տակաւին Յուլիսի սկիզբներուն, Կարին գտնուած միջոցի՝ տեղեկացայ, որ ձէլատէթ եւ Քիամիթան Ալի անունով երկու հոգի օտարներու կողմէ վարձուած եւ կարեւոր գումարներով Պոլսէն Քիւրտիստան պիտի զրկուին:

Անոնց պաշտօնն էր դժուարութիւններ հանել եւ մեզի դէմ հակառակ շարժում ստեղծել: Ասոնք մէկ օրուան մէջ ճամբայ պիտի հանուէին:

«Այս տեղեկութեան վրայ՝ այս մարդոց առանց արժուակի հետապնդումին եւ ձերբակալման պէտքը, 3 Յուլիսին Տիգրանակերտի 13րդ զօրաբաժնի հրամանատարութեան եւ առանձինն ալ սպայակոյտի պետ Պալիտ պէյին եւ ձանիկի կառավարիչին տեղեկացուցի: 20 Յուլիսին 13րդ զօրաբաժնի հրամանատարին տուած հրամանիս մէջ գրեցի՝ որ խնդրոյ առարկայ անձերուն Պոլսէն մեկնումը կը տեղեկացուի եւ ձեռք առնուելիք միջոցներու շարքին, Մարտինի կայարանին մէջ խիստ հակողութիւն մը կատարել յարմար է:

«13րդ զօրաբաժնի հրամանատարութեան տեղեկատուութենէն կը հասկցուի, որ Սերաստիոյ Համաժողովին երկրորդ օրը, այսինքն 6 Սեպտեմբերին՝ Պէտրի խանի գերդաստանէն ձէլատէթ եւ Քիամիթրան եւ Տիգրանակերտի ձէմիլ փաշա Չատէ էքրէմ անունով երեք անձեր, ժամանակին Տիգրանակերտի նահանգին մէջ մեզի դէմ բրոբականտ մղող օտար սպայ մը իրենց հետ ունենալով եւ կարգ մը զինուած քիւրտերու պաշտպանութեամբ՝ Ալպիսթանի եւ Արղայի ճամբով Մալաթիա եկած եւ կառավարչին ու քաղաքապետին կողմէ ընդունուած են: 15րդ զօրաբաժնի հրամանատար Քեազիմ Գարա Պէքիր փաշա՝ այս մասին Գ. զօրաբանակի հրամանատարին ուղղած 6 Սեպտ. 335 եւ 529 թիւ ծածկագիր հեռագրով կը տեղեկացնէ՝ թէ 13րդ զօրաբանակին տեղեկագրին համաձայն, այդ օտար սպան թուրքերու, քիւրտերու եւ հայերու թիւը ճշդելու համար Կեդր. կառավարութեան արտօնութեամբ կը շրջապայի, թէ Մալաթիոյ մէջ գտնուած հեծելազունդի պատրաստի թիւը քիչ ըլլալուն չէ՝ համարձակած զանոնք ձերբակալել. այսուհանդերձ՝ անոնց ձերբակալման մասին Պոլիս դիմուած է: Պարբերդի կուսակալին հարցուցի թէ այս մարդիկը ի՞նչ պաշտօնով եւ նպատակով եւ ո՞ր վայրերը կը շրջապային: Պարբերդի կուսակալը Ալի Ղալիպ պէյն է: 3 Յուլիսէն ի վեր մեզի ծանօթ է, որ այս մարդիկը ի՞նչ նպատակով եկած են եւ ամենէն զարմանալի կէտը այն է, որ 5-10 զինեալ քիւրտերու դէմ հեծելազունդի մը պատրաստած ուժը անբաւարար կը նկատուի եւ չեն համարձակի: զանոնք ձերբակալել եւ ասոր համար Պոլիս կը դիմուի»:

Այս աննշան եւ անկարելոր նկատուող մանրամաս-

նութիւնները այն ժամանակուան դէպքերը եւ մտայնութիւնները ցոյց տալուն համար կ'արձանագրեմ:

«Տիգրանակերտ գտնուող 13րդ զօրաբանակի հրամանատարին ստորագրութեամբ, 7 Սեպտեմբերին, ուղղակի 13րդ զօրաբանակի սպայակոյտի պետին ուղղուած ծածկագրով տեղեկացուեցաւ, թէ կուսակալ Ղալիպին, Մալաթիոյ կառավարիչ Պալիլին եւ Քիամիթրան ձէլատէթ եւ էքրէմ պէյերուն հետ անգլիացի հազարապետին անպայմանօրէն ձերբակալման եւ Սերաստիա դրկուելուն համար էլ Ազիզ գտնուող 15րդ զօրագունդի հրամանատար Էլիաս պէյին ուղղակի հրահանգ տրուած է, որ 60ր մ'օտ հեծեալ զինուորներ առնելով ամենաուշը 9 Սեպտեմբերին անձամբ Պարբերդէն Մալաթիա մեկնի: Նոյնպէս խնդրուած է, որ ասոնց մեկնումը փութացուի եւ տեղեկացուեցաւ նաև, որ 8 Սեպտեմբերին Սերաստիայէն ինքնաշարժով կարգ մը սպաներ պիտի դրկուին:

«Տիգրանակերտի սպայակոյտի պետ Պալիտ պէյ, ինծի ուղղած 7-8 Սեպտեմբեր թուակիր ծածկագիրով կ'ըսէ.— «Ձերբակալման մասին ձեր փափաքը իմացայ: Երբեք չեմ կարծեր որ այս մասին հրամանատարը հրաման տայ, որովհետեւ անոր զինուորական արժանիքներուն կատարելապէս տեղեկ եմ: Իմ կողմէն ըլլալիք թելադրութիւններն ալ ընդունելու պիտի վարանի: Այս մասին Պոլսոյ հետ կը բանակցինք: Ներկայ կացութեան մէջ հարկ եղածը կարգադրել Չեզմէ կախում ունի:

«Էլ Ազիզ գտնուող զօրագունդի հրամանատար Էլիաս պէյ, 13րդ զօրաբանակի հրամանատարին հեռագրին ի պատասխան՝ 8 թուակիր հեռագիրով կ'ըսէր. «Չօրաբանակի հրամանատարութենէն ստացուած հրահանգին վրայ մեկնումս յետաձգուած է. առանց զօրաբանակի համաձայնութեան այս տեղէն մեկնումս անյարմար ըլլալուն՝ կը խնդրեմ որ այդ հրամանը այդ խողովակով տրուի:

«Պալիտ պէյին անմիջապէս տրուած պատասխանը հետեւեալն է. «Մանօթ անձնաւորութեանց դաւաճանութիւնը փաստուած է. Կեդր. կառավարութիւնն ալ այդ դաւաճանութեան մեղսակից է: Այն տեղէն հրամանի սպասել՝ թշնամիներուն առիթ տալ է. այս մասին ռեւէ մէկու կասկած չներշնչելու պայմանաւ, անմիջապէս հրաման տալ եւ ժամանակ չկորսնցնել պէտք է: Հաւանական կը նրկատէք որ հրամանատարը պիտի վարանի. դուք մեր կողմէն էլ-Ազիզի եւ Մալաթիոյ զօրագունդի հրամանատարներուն տրուած հրամաններուն գործադրութիւնը հրահան-

գեցէք: Եթէ հարկ տեսնուի՝ հրամանատարութիւնը զօրաբանակի հրամանատարներէն Ձեր յարմար տեսած մէկը թող ստանձնէ. զգուշութեամբ շարժելու ժամանակը անցած է. Ձեր գործի սխելու լուրին կը սպասեմ:

«Չօրագունդի հրամանատար էլիաս պէյին ալ նոյն թուականին անձամբ հետեւեալ հրամանը տուի.—

«Ծանօթ անձնաւորութեանց դաւաճանութիւնը երեւան հանուած է. Պոլսոյ Կեդր. Կառավարութիւնն ալ ասոնց գործակից է. հաւանական է որ ձեր զօրարածնի հրամանատարը իր դիմումին պատասխան չստանայ, հետեւաբար ինդրոյն կարգադրութիւնը եւ յաջողութիւնը ձեզմէ կը սպասեմ. պատասխանը փութացուցէք. Մալաթիոյ մէջ ձեր գործը լրացնելէ յետոյ՝ եթէ հարկ տեսնուի Սեբաստիա եկէք եւ մեզի միացէք»: Ստորագրութիւնս ծածկագիր դրի. իսկ բաց ստորագրութիւնը Յրդ զօրաբանակի սպայակոյտի պետ Չէքի պէյին էր:

«Մալաթիա գտնուող 12րդ հեծելազունդի հրամանատարի հետ 7-8 Սեպտ.ի գիշերը հեռադրով խօսեցանք. զօրագունդի հրամանատար ձէմալ պէյին կացութեան եւ իր ուժին մասին տեղեկութիւն տուի: Ան ըսաւ որ եկողները իրենց հետ 15-20 զինեալ քիւրտեր ունին, իսկ զօրագունդի Կեդրոնին մէջ հազիւ այդ թիւով պատրաստ զինուոր ունի: Ես այդ ուժը բաւարար գտայ. նոյնիսկ, հեծեալ եւ թնդանօթածիզ զօրագունդերու սպաները պիտի բաւէին: Ես կացութեան եւ ոմանց հոգեբանութեան տեղեկանալ կուզէի. ասոր վրայ հեռագրային խօսակցութիւնը շարունակուեցաւ.

«Ես.— Կուսակալ Ղալիպ պէյին, անգլիացի հազարապետին եւ Քիամիբան ձէլատէթ եւ Էքրէմ պէյերուն լուրջ կարգադրութեամբ մը այս գիշեր ձերբակալուածը եւ Սեբաստիա զրկուիլը հարկ է. ասոր համար Ձեր կացութիւնը նպաստաւոր է. այս տեղէն եւ Խարբերդէն Ձեզի օգնական ուժ ալ պիտի զրկուի:

«ձէմալ պէյ.— Կուսակալն ալ միասին՞ն:

«Ես.— Մասնաւորաբար, այո՛:

«ձէմալ պէյ.— Ընչպէս պարզեցի, կացութիւնս եւ ուժս ասոր համար աննպաստ է: Քիամիբան, ձէլատէթ եւ Էքրէմ պէյերուն ձերբակալման համար 13րդ զօրաբանակի հրամանատարութեան հետ խօսակցեցանք: Հրաման ստացայ, որ կացութեան փափկութեան պատճառաւ, ներկայիս ասոնց ձերբակալուածը անյարմար է:

«Այլեւս այդ մարդուն վրայ աւելի չէի կրնար ծանրանալ:

«Ես.— Առանց իրենց զգացնելու, խիստ հսկողութեան տակ առէք:

«Ձեր զօրաբանակէն հրաման պիտի ստանաք, եթէ մեկնելու ըլլան, ի՞նչ ուղղութեամբ եւ ի՞նչ միջոցաւ մեկնելին անմիջապէս տեղեկացուցէք:

«Հրահանգը տալով բաւականացայ. իսկ 8 Սեպտեմբերին ձէմալ պէյին ծածկագիրով հարցուցի, թէ ծանօթ անձնաւորութիւնները տակաւին հո՞ն եւ հսկողութեան ի՞նչ միջոցներ ձեռք առնուած են եւ հրամայեցի որ օրական երկու անգամ տեղեկագրէ:

«Խալիպ պէյ, ի պատասխան հեռագրիս՝ հետեւեալ օր 8 Սեպտեմբերին տեղեկացուց, թէ Խարբերդի, զօրագունդի հրամանատար էլիաս պէյին հարկ եղած հրամանը տրուած է եւ այդ հրամանին պատճէնն ալ ներփակուած: Նոյնպէս զօրաբանակի հրամանատար ձէլատէթ պէյն ալ տեղեկացուց, որ էլիաս պէյ 52 հեծեալ զինուորներով եւ երկու զնդացիներով 9 Սեպտեմբերի առտուն ճամբայ ելած է եւ 10 Սեպտեմբերի երեկոյեան Մալաթիա պիտի գտնուի: Սոյն ծածկագրով ներողութիւն կը խնդրէր՝ որ սասնիկ խռոտակ ժամանակի մը մէջ սակէ աւելին չէր կրնացած ընել:

«9 Սեպտեմբերին էլիաս պէյի ջոկատէն զատ Ազիզէյէն երկու հեծեալ ջոկատներ, իսկ Սեւերեկէն ալ Մալաթիոյ զօրագունդին պատկանող ջոկատ մը զէպի Մալաթիա ճամբայ հանուած էր:

«Կուսակալ Ալի Ղալիպին, Պէտիրսանիներուն եւ ձէմալ փաշա Չատէյին ըրած բրորականտի ազդեցութիւնը չէզոքացնելու համար՝ Խարբերդի եւ Տէրսիմի շրջաններուն հետ յարաբերութիւն ունեցող եւ Քէմալս գտնուող Հալէթ պէյին 9 Սեպտեմբերին գրեցի՝ որ Խարբերդ մեկնի եւ Հայտար պէյին հետ խօսակցի:

«Վանայ կուսակալ Հայտար պէյն ալ, Խարբերդի կուսակալութիւնը ձեռք առնելու համար Կարինէն ճամբայ հանուած էր:

«Հայտար պէյ 15րդ զօրաբանակին պատկանող եւ Մամախաթուն գտնուող հեծելազունդի մը հետ ալ յարաբերութիւն հաստատելով, ի հարկին այս զօրագունդն ալ Մալաթիոյ ուղղութեամբ ճամբայ պիտի հանէր: Նոյնպէս կը յիշեցուէր, թէ կարգ մը սպաներ ինքնաշարժով Մալաթիա պիտի զրկուէին:

«Արդարեւ, մեր ընկերներէն Րէճէպ Զիւհրի պէյ, 3րդ զօրաբանակի թիկնապահն էր եւ երեւութապէս ինձմէ ստացած մասնաւոր հրահանգներով եւ կարգ մը մարդոց ընկերակցութեամբ 9 Սեպտեմբերին ինքնաշարժով Մալաթիա մեկնեցաւ, դժբախտաբար ճամբաներուն աւրուած եւ ցեխտու ըլլալուն պատճառաւ ինքնաշարժը Գանկալի մօտերը կտորտու եւ ան ժամանակին չէր կրցած Մալաթիա հասնիլ: Գանկալէն կառքով եւ ձիով գիշեր-ցերեկ ճամբորդելով՝ Սերաստիայէն մեկնելուն չորրորդ օրը, կէսօրէն ետք կրցած էր Մալաթիա հասնիլ:

«Րէճիպ Զիւհրի պէյին տուած տեղեկագիրները կացութիւնը պարզելու ծառայած էր:

«10 Սեպտեմբերին ուշ ժամանակ հետեւեալ հեռագիրը ստացայ:

Ա.— 10-9-335(1) Ժամը երկուքին առանց միջադէպի Մալաթիա հասանք:

Բ.— Դժբախտաբար ծանօթ անձնաւորութիւններուն ամբողջն ալ Քախթէի ուղղութեամբ փախուստ տուած են, մանրամասնութիւնները յաջորդիւ պիտի տեղեկացուի:

Որոշ էր որ Ղալիպ պէյին ձեռնարկին՝ թագաւորը, Տամատ Ֆէրիտ փաշայի կառավարութիւնը եւ օտարները մեղսակից էին: Այս դաւաճանութեան գործակիցներուն հանդէպ բռնուելիք դիրքը պարզ էր: Միայն փոխադարձութեան մէջ ուղղակի ճակատ կազմելէն կարելի եղածին չափ զգուշանալը օրուան պահանջը ըլլալուն՝ այս ճակատումը զանազան կէտերու չուղղել եւ միայն մէկ կէտի վրայ կեդրոնացնել ամենէն յարմարն էր: Մենք այդ ճակատումը միայն Ֆէրիտ փաշայի դահլիճին ուղղեցինք: Թագաւորին մեղսակցութիւնը անտեսեցինք, այնպէս ձեւացուցինք, որ իբր թէ Ֆէրիտ փաշայի դահլիճը իրականութիւնը թագաւորէն պահելով զայն կը խարէ: Այնպէս տարածայնեցինք որ, եթէ թագաւորը իրականութեան տեղեկանայ, անմիջապէս զինք խաբողները պիտի պատժէր: Բնական է որ կառավարութեան դաւաճանութիւնը փաստուելէ ետք, մեր վստահութիւնը պիտի խախտէր եւ միայն իրականութեան ուղղակի թագաւորին տեղեկացուելով պիտի բարելաուէր կացութիւնը: Այս խորհրդածութեամբ Սեպտեմբեր 11ին թագաւորին ուղղեալ հեռագիր մը խմբագրուեցաւ եւ ի մէջ այլոց ըսուեցաւ՝ որ «փաստերով հաստատուեցաւ որ կառավարութիւնը կաշառքով Համաթողովը ցրուելու, իսլամ-

ներու մէջ արիւն թափելու եւ Քիւրտիստանը ոտքի հանելով հայրենիքը բաժնելու պաշտօնը ստանձնած է: Ասոր համար կառավարութեան գործակիցները փախուստի մատնուած են եւ ձեռք անցուելուն՝ արդարութեան պիտի յանձնուին եւ այս ոճրագործութիւնները ներքին եւ Պատերազմական նախարարներուն թելադրութեամբ գործող կեդր. Կառավարութեան հանդէպ ազգին վստահութիւնը խախտած է, եւ խնդրեցինք որ պատուաւոր անձերէ բաղկացած նոր կեդր. Կառավարութիւն մը կազմուի եւ այս լրտեսներու ցանցը արդարութեամբ պատժուի. իսկ մինչ այդ, ներկայ կառավարութեան հետ բոլոր յարաբերութիւնները խզել ազգին որոշումն է»:

«Յարմար տեսնուեցաւ, որ սոյն հեռագիրը բոլոր զօրաբանակներու կողմէ Պոլիս զրկուի:

«Սեպտեմբեր 11ին՝ հեռագրով բոլոր զօրաբանակի հրամանատարներուն հետեւեալ հրահանգը տուի.

«— Հիմա պատճէն մը պիտի տանք. այս պատճէնին 3րդ, 15րդ, 20րդ, 13րդ եւ 12րդ զօրաբանակներուն հրամանատարներուն հաւաքական ստորագրութեամբ տրուելը յարմար տեսանք, կարգալէ յետոյ միւս հրամանատարներուն հետ՝ միեւնոյն ժամուն հեռագրելու համար սպասեցէք»:

* * *

Մաժոր Նոէլին Քիւրտիստան ճամբորդութենէն նըպատակը հոս բացատրել անհրաժեշտ է:

Վերի մասերուն մէջ գրուածին պէս՝ Եւրոպա եւ Ամերիկա գտնուող հայկական կոմիտէներ, մասնաւորաբար Իշնակցութեան կոմիտէն, Քիւրտիստանն ալ մէջը ունենալով ընդարձակ Հայաստանի մը կազմութիւնը կէտ նըպատակ ունենալով, ընդարձակ գետնի վրայ բրորականտի եւ Փարիզ դումարուող հաշտութեան Վեհաժողովին կրկնակի դիմումներ կատարել սկսած էր: Կարգ մը քաղաքական շրջանակներ, մասնաւորապէս Ամերիկա, ասոնց պաշտպան կը հանդիսանար:

Փարիզի Վէրսայի դղեակին մէջ գումարուող հաշտութեան Վեհաժողովը, հետզհետէ կրկնուող եւ համաշխարհային մամուլին կողմէ պաշտպանուող հայկական պահանջներուն հանդէպ դժուար կացութեան մը մատնուած էր:

Արեւելեան նահանգներ անուևով ծանօթ հիւսիսային Քիւրտիստանի նահանգներուն մէջ բնակող քիւրտ, թուրք եւ հայերուն ճշգրիտ մէկ վիճակագրութիւնը չգտնուելուն,

(1) Իսլամական բուլկանով. մեր բուլկանով 1919 Սեպտ. 10:

ասոնց թիւը եւ գրաւած տարածութիւնները քննել հարկ
ոեանուած եւ Քիւրտերէն լեզուին տեղեակ Մաժոր Նոէլ
անունով անգլիացի հազարապետի մը խնդիրը տեղւոյն
վրայ քննելու պաշտօն տրուած էր:

Մաժոր Նոէլի քննութեան արդիւնքը անկասկած ի
նպատակ Օսմանեան կառավարութեան պիտի ըլլար, որով-
հետեւ Արեւելեան նահանգներուն մէջ բնակող հայերը շատ
ջնջին փոքրամասնութիւն մը ըլլալով, ջախջախիչ մեծա-
մասնութիւնը Քիւրտերէն կը բաղկանար:

Փարիզէն Պոլիս եկող Մաժոր Նոէլ՝ Բ. Դրան կողմէ
ամէն կարգի դիւրութեան արժանացած էր:

Հաշտութեան վեհաժողովին որոշումով Քիւրտիստա-
նի մէջ քննութիւն կատարելու նշանակուող Մաժոր Նոէլ,
իր կատարելիք քննութեան իբր հիմ, առաջին անգամ Կեդ-
րոնը Պոլիս գտնուող «Քիւրտիստանի Բարձրացման Միու-
թեան» հետ շփման մէջ մտած էր: Միութեան ղեկավար-
ներուն հետ ունեցած շփումէն ստացած տպաւորութեան
լրայ, այս քննական պտոյտի միջոցին միութեան առաջ-
նորդը եղող Մերակուտական Սէյիտ Ապտիւլ Գատիր էֆէն-
տին եւ Կեդր. Վարչութեան անդամներէն զիս՝ Մէվլան
Չատէ Բիֆաթը(1) միասին ունենալ փափաքած եւ այս
փափաքն ալ Պոլսոյ անգլիական դեսպանատան միջոցաւ
հաղորդած էր: Այս առաջարկը ո՛չ ես եւ ո՛չ ալ նահատակ
Ապտիւլ Գատիր էֆէնտին ընդունեցինք. այսու հանդերձ
սոյն ճամբորդութեան միջոցին Մաժոր Նոէլը առանձին
ձգել յարմար չտեսանք: Կեդրոնի մէջ գումարուող մէկ
նիստին, միութեան Բ. Նախագահը եղող Պէտիր խան Չա-
տէ, հանգուցեալ էմին Ալի պէյին զաւակներէն Ճէլատէթ եւ
Քիւրտերան Ալի պէյերը՝ բոլորս այս ճամբորդութեան
Մաժոր Նոէլին ընկերանալ որոշեցինք:

Բ. Դուռը Մաժոր Նոէլին ճամբորդութեան նպատա-
կին տեղեակ էր. վստահ էր որ այս քննութեամբ Արեւել-
եան նահանգներու մէջ հայոց փոքրամասնութիւնը եւ
թուրքերու եւ քիւրտերու մեծամասնութիւնը երեւան պի-
տի գար եւ այսպէսով Հաշտութեան Վեհաժողովը պիտի
լուսաբանուէր եւ հայ յեղափոխականներուն երեւակայա-
կան պահանջները ջուրը պիտի իյնային. եւ արդէն ինչ-
պէս նախապէս ալ բացատրեցինք՝ Մուսթաֆա Քէմալ փա-
շային Անատոլու ղրկուելուն շարժառիթը այս ըլլալուն,
Մաժոր Նոէլին ամէն կարգի դիւրութիւն ընծայելու հա-

(1) Այս գիրքին հեղինակը:

մար նահանգներուն հրահանգ տրուած եւ իրեն ալ բաց
ընդհանուր յանձնարարական մը տրուած էր:

Մաժոր Նոէլ Ճէլատէթ եւ Քիւրտերան Ալի պէյերու
եւ Ապտիւլ Բահիմ էֆէնտի ընկերակցութեամբ շոգեկառ-
քով Հայտար փաշայէն մեկնելով, անգլիական գրաւման
տակ գտնուող Հալէպ եկած էր:

Քանի մը օր Հալէպ մնալէ եւ Մաժոր Նոէլի օդանա-
ւով Պաղատա երթ ու դարձէն յետոյ, հոն հանդիպած եւ
Քիւրտիստանի Բարձրացման Միութեան պատկանող Տիգ-
րանակերտի Ճէմիլ փաշա Չատէ էքրէմ պէյն ալ միասին
առնելով Ալպիստան, ապա Արղայի ճամբով Մալաթիա
մեկնած էին:

Հիմա պատմութեան պատկանող Մաժոր Նոէլի ճամ-
բորդութեան մասին Մուսթաֆա Քէմալ փաշայի «Հալք»
կուսակցութեան Համաժողովին մէջ արտասանած եւ ապա
գրքոյկի վերածուած ճառին մէջ «Քիւրտիստան մը պիտի
ստեղծուէր» վերագրումը եւ ապոր տրուած կարեւորու-
թիւնը՝ այն ժամանակի համար երբեք մտաբերելի չէր
կրնար ըլլալ:

Կեդրոնը Պոլիս գտնուող՝ «Քիւրտիստանի Բարձրաց-
ման Միութեան» միակ նպատակը, մեծամասնութիւնը
քիւրտերով բնակուած այս վայրերուն, ջնջին փոքրամաս-
նութիւն եղող հայերուն տիրապետութեան ենթարկուելուն
ամէն զնով արգելք ըլլալ եւ քիւրտերու մէջ արթնութիւն
եւ յառաջդիմութիւն ստեղծել էր: Արդէն «Քիւրտիստանի
Բարձրացման Միութեան» աշխատութեան արդիւնքներն
ալ Հաշտութեան Վեհաժողովի Արեւելեան նահանգներու
մէջ քննութիւն կատարել ստիպած էր: Այս մասին Սաիտ
փաշազատէ քիւրտ Շէրիֆ փաշա զնահատելի ծառայու-
թիւն մատուցած էր:

* * *

Ահա այս շրջանին էր, որ Բ. Դուռը Մուսթաֆա Քէ-
մալ փաշային Անատոլուի մէջ Իթթիհատ եւ Թէրազքի
իշխանութիւնը վերականգնելու ձգտող ձեռնարկները ար-
գիլելու եւ Սեբաստիոյ մէջ գումարումը ծրագրուած Հա-
մաժողովը ցրուելու համար Խարբերդի կուսակալ Կեսա-
րացի Ալի Ղալիպ պէյին հրաման տուած էր:

Ալի Ղալիպ պէյ Բ. Դոնէն ստացած հրամանին վրայ
հարկ եղած ուժը պատրաստելու համար Մալաթիա եկած
էր: Ասոր զուգադիպում մը ըլլալուն հաւատ չընծայող
Մուսթաֆա Քէմալ փաշա, խնդրոյն մէջ անգլիական մատ

կայ կարծելով, այդ շրջանակի հրամանատարը եղող Գեազիմ Գարա Պէջիր փաշայէն պահանջած էր որ Մատոր Նոէլը եւ ընկերները ձերբակալէ:

Քեազիմ Գարապէջիր փաշա խնդիրը քննելով փափկութիւնը հասկնալուն՝ Մուսթաֆա Քէմալ փաշային ուղղած հեռագիրով ըսած էր.—

«Հասկցուած է որ անգլիացի սպան կեդր. կառավարութեան թոյլտուութեամբ, թուրքերու, քիւրտերու եւ հայերու թիւը քննելու համար կը ճամբորդէ, ձերբակալման համար Պոլիս հարցուեցաւ եւ ո՞ր կողմերը այցելելու մը տաղրութեան մասին ալ Խարբերդի կուսակալին տեղեկութիւն պահանջուեցաւ»:

Քեազիմ Գարապէջիր փաշային ճշմարտութիւնը յայտնող սոյն հեռագիրը, Սերաստիոյ մէջ մտահոգութեան մատնուած Մուսթաֆա Քէմալ փաշան չէր վստահուցած. եւ անպայման Մատոր Նոէլին ձերբակալումը եւ Երաստիա զրկուիլը կը պահանջէր:

Քեազիմ Գարապէջիր փաշայէն գոհացուցիչ պատասխան չտալով Մուսթաֆա Քէմալ փաշա, Մալաթիա գրտնուող հեծելազունդի հրամանատար ձէմալ պէյը հեռագրի վրայ հրաւիրելով՝ Մատոր Նոէլի եւ ընկերներուն ձերբակալումը հրամայած եւ ասկէ ալ Քեազիմ Գարապէջիր փաշային նման պատասխան ստանալուն՝ կասկածը աւելցած եւ վերջապէս Մատոր Նոէլի դէմ Տիգրանակերտի կողմէն 18-20 հոգինոց հեծեալ ջոկատ մը հանելու յաջողած էր: Ենթասպայի մը հրամանատարութեան տակ գտնուող այս ջոկատը՝ Մատոր Նոէլին պաշտօնին եւ դիրքին անտեղեակ էր. անոր հանդիպելուն եւ անոր դիրքն ու Պոլսոյ կառավարութեան կողմէ տրուած բաց հրամանը տեսնելուն՝ ձերբակալել չէր համարձակած:

Մատոր Նոէլ՝ Անատոլուի կացութիւնը անանկ խառնակ տեսնելուն, իր պատճառաւ քաղաքական խնդիր մը ծագելուն առիթ չտալու համար, իր ճամբորդութենէն հրաժարած եւ ընկերներով 10 Սեպտեմբեր 1919-ին ազատ կամքովը Մալաթիան ձգած եւ Հալէպ վերադարձած էր:

Մալաթիոյ կառավարիչ Պէտիր խանի գատէ Խալիլ Բամի պէյն ալ առանց Բ. Դրան տեղեկացնելու եղբորորդիներով Հալէպ եւ անկէ ալ Պոլիս եկած էր:

Երբ Մատոր Նոէլի խնդիրը քննեք, կը հասկցուի, թէ Մուսթաֆա Քէմալ փաշա տակաւին կացութեան չէր կըրցած իշխել. միեւնոյն ժամանակ Խարբերդի կուսակալ Ալի Ղալիպ պէյին ալ անկարողութիւնը կը հաստատուի:

Պոլիս հրատարակուող «Միլլիյէթ» թերթն ալ նոյն դէպքը հետեւեալ կերպով կը նկարագրէ եւ կ'ըսէ՝

«Անգլիական «մասնաւոր կազմակերպութեան» տարիներ շարունակ թափած ջանքերով հասցուցած եւ երբեմն հոս հոն զրկելով խառնակութիւններ հանել տուած մարդերէն մէկը կայ:

«Հազարապետ Նոէլ երիտասարդ նկատուելու տարիքն ունի. կ'ըսուի որ քրտերէն բանաստեղծութիւններ կը գրէ. այն ժամանակ Պոլիս հաւաքուող «Քիւրտ Բարձրացման Միութեան» Քիւրտիստանի անկախութեան երեւակայութեամբ միտքերը եւ խիղճերը կուրացած անդամներուն կողմէ, իբր երկինքէն իջած կուռք մը նկատուող այս Անգլիացի սպան, ժամանակին Տիգրանակերտ ալ եկած եւ թուրքերու դէմ բրորականս մղող մարդ մըն էր: Ահաւասիկ 1919 տարուան Օգոստոս Սեպտեմբեր ամիսներուն՝ մենք զինք կրկին Անատոլու կը տեսնեմք. Պէտիրխանի գերդաստանէն Քիւրտիստան եւ ձէլատէթ սնուն երկու եղբայրներ՝ Մսթրը Նոէլի ճամբորդութեամբ Ալպիսթան եւ Արդալի վրայով Մալաթիա գացած են: Ասոնց կը միանայ նաեւ Տիգրանակերտի ձէմալ փաշա գատէ էքրէմ պէյ: Ասոնք զինուած Քիւրտերուն պաշտպանութեամբ՝ իրենց ճամբորդութիւնը կը շարունակէին: Նպատակնին երեւութապէս շատ բնական կը տեսնուէր. թուրքերու, Քիւրտերու եւ Հայերու թիւը պիտի ճշդէին: Ասոր համար ալ Կեդր. կառավարութեան, այսինքն Տամատ Ֆէրիտ փաշայի կառավարութեան մասնաւոր արտօնութիւնը առած էին: Հարկ է ըսել, որ Տամատ Ֆէրիտ Անգլիական խառնակիչ կազմակերպութեան մը Անատոլուն խառնակելու համար արտօնութիւն տալու պիտի չուշանար: Այսպէսով քրտախօս Անգլիացի հազարապետը, իր ընկերներով ազատ համարձակ իրենց ճամբան շարունակելով Մալաթիա հասած ժամանակնին՝ կառավարիչին եւ քաղաքապետին կողմէ ընդունուիլը տեսնուած է:

«Կացութեան ի՞նչ աստիճան փափուկ ըլլալը կը տեսնուի, չէ՞: Այս մարդիկը գացած տեղերնին, իրենց ուզածին պէս ժողովուրդը թունաւորելով, «քրտական խնդիր» պիտի հանէին: Ազգ. կառավարութիւնը՝ տակաւին իր նախաքայլին, մեծ հոգերով զրադեցնելով, թուրք ազգին ազատութեան բոլոր յոյսերը մարելու պիտի աշխատէին. անմիջապէս որոշել եւ գործադրել հարկ էր: Մալաթիա գտնուող զինուորական ուժերը Քեազիմ Գարապէջիր փաշայի հրամանատարութեան տակ էր: Կատարուելիք առա-

ջին գործը՝ Նոէլ եւ ընկերներուն գործունէութիւնը արգիւելու համար՝ անմիջապէս զանոնք ձերբակալել էր. սակայն երբ այս կէտը Քեազիմ Գարապէտի փաշային հաղորդուեցաւ, ի՞նչ պատասխան տայ կը հաւնիք:

«Կ'ըսէ, թէ անգլիացի սպային թուրքերու, քերտեռու եւ հայերու թիւը ճշշելու համար Կեղը. Կառավարութեան արտօնութեամբ ճամբորդելը կը պուցուի, թէ Մալթիա գտնուող հեծելազունդի պատրաստ ուժը քիչ ըլլալուն՝ ձերբակալելու չի համարձակիր, թէ ասոնց ձերբակալման համար Պոլսէն հրահանգ խնդրած է, եւ թէ ասոնց ճամբորդութեան նպատակին եւ այցելելիք վայրերու մասին Խարբերդի կուսակալէն հարցուած է:

«Պէտք չէ մոռնալ, որ Խարբերդի կուսակալը Տամատ Ծէրիտին աջ բազուկը Ալի Ղալիպն է: Մալթիոյ մէջ անգլիացի սպան դիմաւորող կառավարիչն ալ Պէտրիտանիներէն Խալիլ Բամին է: Պէտք է ըսել, որ այդ մարդիկը անգլիացի սպային մասին ի՞նչ պիտի խորհին եւ ի՞նչ տեղեկութիւն պիտի տան: Ոճիբի ցանցին բոլոր անդամները իրարու մօտ եկած են ըսել է: Քեազիմ Գարապէտի փաշային հեռագիրը ի՞նչպէս պէտք է մեկնել... Այս մարդոց ճամբորդութեան նպատակը հասկցուած ըլլալով հանդերձ, Պոլսէն՝ Տամատ Ծէրիտի կառավարութենէն հարցընել ի՞նչ կը նշանակէ: Աւելի զարմանալին, Նոէլի պաշտպանութեան համար տրուած 5-10 զինեալ քերտերու դէմ հոն գտնուող հեծելազունդի պատրաստ ուժին քիչ նկատելն է: Հեծելազունդ մը քանի մը քերտեր չկարենայ ձերբակալել, այս ինչպէ՞ս կարելի է»:

«Ըսել է որ, տակաւին կացութեան կարեւորութիւնը չըմբռնողներ կային: Մուսթաֆա Քէմալ փաշա ըմբռնած էր, որ այլեւս զգուշութեան ժամանակը անցած է եւ հարկ եղած հրամանը տալու չէր ուշացած: Այս միջոցին Մալթիա գտնուող հեծելազունդի հրամանատար ձէմալ պէյը անձամբ հեռագրի վրայ հրաւիրած եւ Նոէլի, անոր ընկերներուն եւ 15-20 զինեալ քերտերու մասին տեղեկութիւն առած է: Այս խօսակցութենէն հասկցուած է, որ Մալթիա գտնուող հեծեալ եւ թնդանօթածիզ զօրագունդին միայն սպաներն իսկ կրնային այս մարդիկը ձերբակալել: Ո՛ր մնաց որ ամբողջ զօրագունդ մը՝ սահմանափակ թիւով քանի մը հոգիներ ձերբակալելու չհամարձակի: Մուսթաֆա Քէմալ փաշան ասոր համոզուելէն ետք, գործի անցնիլ հրամայած է: Հարկ եղած միջոցները ձեռք առնելով Խարբերդի կուսակալ Ալի Ղալիպ պէյը, անգլիացի

հազարապետը, Քիամիթան ձէլատէթ եւ էքրէմը ձերբակալելով Սերաստիա զրկուիլը հրահանգած եւ անոր համար օգնական ուժ ալ զրկելը աւելցուցած է: Սակայն երբ հրամանատար ձէմալ պէյ տեղեկացուցած է, որ կացութիւնը եւ իր պատրաստի ուժը ասոր համար նպաստաւոր չէ, աւելի ստիպելու հարկ չէ տեսած. միայն այս մարդիկը հըսկոզութեան տակ առնել եւ օրական երկու անգամ տեղեկագրել հրահանգելով գոհացած է:

«Միեւնոյն ժամանակ Մուսթաֆա Քէմալ փաշա՝ Մալթիա զինուոր առաքուիլը ապահոված էր. ռեէ մէկուն չկարենայ ձեռք ձգած արդիւնքը՝ այս ձեռով ինք ապահոված էր, եւ դաւաճաններուն հետապնդած նպատակը արգիւնք չէր տուած: Նոէլ եւ անոր ընկերացող մարդիկը՝ Սեպտեմբեր 10ի առաւօտուն՝ Մալթիայէն փախած են: Ասոր վրայ զանոնք հետապնդել հրամայուած է: Իսկ Ալի Ղալիպ, Խալիլ Բամի վերջին ճիգով մը քերտերը ոտքի հանել փորձած եւ սակայն ձեռք առնուած միջոցներուն, եւ ցոյց տրուած խստութեան շնորհիւ, ասոնց համոզել փորձած ցեղախումբերը ցրուած էին: Յուսահատութեան մատնուած Ալի Ղալիպն ալ Ուրֆա եւ այնտեղէն Հայէպ փախած է: Իսկ Նոէլ՝ հսկողութեան տակ Ալպիսթանի ճամբով մեկնած է. իր ընկերներն ալ միասին փախած են»:

* * *

Բ. Դուռը Մուսթաֆա Քէմալ փաշային ձերբակալումը եւ բանտարկուիլը, Սերաստիոյ մէջ գումարումը ծրագրուած Համաժողովին արդիւնումը Խարբերդի կուսակալ Կեսարացի Ալի Ղալիպ պէյին յանձնած էր: Ալի Ղալիպ պէյ՝ Ներքին նախարար Ատիլ պէյէն ստացած հրահանգներուն համաձայն, ասոնց ռեէ մէկուն յայտնելու Մալթիա եկած, Աղճա Տաղրի եւ Պէյ Տաղրի ցեղախումբերէն կամաւորներու արձանագրութեամբ զբաղած էր: Ան Բ. Դունէն զրամ պահանջելով գործը ուշացուցած էր: Բ. Դուռը զրամական խնդիրը լուծելով՝ հետեւեալ հեռագիրը ուղղած էր:

Հեռագրին պատճէնը

«Խարբերդի Ալի Ղալիպ պէյին,
«Յելուզակներու հետապնդման համար զրկուելիք զինուորներու ծախքերը, ելեւմտական սնտուկէն պէտք է հայթայթուին: Ծախտուելիք գումարը եւ զրկուելիք զինուորներուն թիւն ու առաքման օրը տեղեկացուցէք:

Ն. Գ. Նախարար՝ ԱՏԻԼ»

Թէեւ յայտնի չէ, թէ Ատիլ պէյի սոյն հեռագրին վրայ Ղալիպ պէյ սնտուկէն որչա՞փ դրամ գանձուած է, սակայն Ներքին Նախարարութեան ուղղած հետեւեալ հեռագիրով ան Բ. Դուռը ապահոված էր:

Հեռագրին պատճենը

«Որքան ծածուկ, ստիպողական եւ անձնական,

«Յելուզակներու հետապնդման համար ամսոյն 14ին բաւարար ուժով մեկնելու համար հարկ եղած միջոցները ձեռք առնուած են: Կրնաք վստահ ըլլալ, որ արդիւնքը յաջողութիւն պիտի ըլլայ, միայն պատասխանները եւ հարկ եղածները մի յապաղեցնէք:

Խարբերդի Կուսակալ

ԱԼԻ ՂԱԼԻՊ

Ալի Ղալիպ պէյ սոյն հեռագիրը տալէն ետք, Մալաթիոյ կողմերը կամաւոր արձանագրելով զբաղած միջոցին, Մուսթաֆա Քէմալ փաշա հազարապետ Նոէլին ձերբակալման համար Տիպրանակերտի կողմերէն զրկուած հեծեալ ջոկատին հանդիպած եւ եղելութեան տեղեակ էր: Ալի Ղալիպ պէյ, շրջանին կուսակալը ըլլալուն հանգամանքով, շարժումը արգիլել չէր համարձակած եւ ղէպքերու վախճանին սպասած էր:

Մուսթաֆա Քէմալ փաշային հազարապետ Նոէլի ղէմ ղրկած ջոկատը՝ Նոէլին հանդիպելով, Պոլսոյ կառավարութեան տուած յանձնարարականը տեսնելով չէր համարձակած ձերբակալել, Նոէլ՝ կացութիւնը շատ խառնակ տեսնելուն, քաղաքական միջադէպի տեղի շտալու համար, ճամբորդութիւնը շարունակելը անյարմար գտած եւ ընկերներով Հալէպ վերադարձած էր: Ասոնց միացած էր նաեւ Մալաթիոյ կառավարիչ Պէտիր Սանի Սալիլ Բամի պէյ:

Իսկ Ալի Ղալիպ պէյ՝ այս ղէպքէն վախնալով եւ կեանքը վտանգի տակ կարծելով, առանց Սարբերդ զըտնուող ընտանիքին մասին խորհելու՝ լեռնէ լեռ, գաղտագողի ճամբաներէ անցնելով՝ անգլիական զբաւման տակ գտնուող Հալէպ ապաստանած էր:

Այսօր պարզուող այդ ժամանակուան ղէպքերէն կը հասկցուի, որ վախը Մուսթաֆա Քէմալ փաշայէն աւելի՛ Սարբերդի կուսակալ Ալի Ղալիպ պէյը պարուրած էր:

Խնդրին ներքին ծալքերուն անտեղեակ եղող Բ. Դուռը, փախուստին պատճառաւ Ալի Ղալիպ պէյէն քանի մը օր չէր կրցած տեղեկութիւն առնել եւ կարծելով որ ան հրահանգին համաձայն գաղտագողի Սերաստիա մեկնած է, անհամբեր, Սերաստիայէն զալիք յաջողութեան լուրին կը սպասէր:

Ալի Ղալիպ պէյ անգլիական զբաւման տակ գտնուող Հալէպ ապաստանելով՝ ինքզինքը ապահով զգալի ետք, բարի սովորութեանը համաձայն կացութիւնը որպէս շատ բարդ Բ. Դրան տեղեկացնելով, նորէն պահանջներ ներկայացուցած էր:

Վարչապետ Տամատ Ֆէրիտ փաշա եւ Ներքին Նախարար Ատիլ պէյ՝ Մալաթիայէն ստացուած վերջին հեռագրին վրայ, Ալի Ղալիպ պէյի յաջողութեան լուրը Սերաստիայէն կը սպասէին եւ երբ տեղեկացան, որ առանց պատճառի Հալէպ փախած է ան, ապշած մնացին:

* * *

Մուսթաֆա Քէմալ փաշա, հազարապետ Նոէլին քըննական ճամբորդութենէն հրաժարելով Հալէպ մեկնումը եւ Սարբերդի կուսակալ Ալի Ղալիպ պէյին փախուստը տեղեկանալուն, լայն շունչ մը առած եւ Բ. Դուռը շփոթեցնելու նպատակով Ներքին Նախարար Ատիլ պէյին հետեւեալ հեռագիրը ուղղած էր:

Հեռագրին պատճենը

«Թոյլ չէք տար որ ազգը իր խնդրանքները թագաւորին ներկայացնէ: Ստրուկներու, դաւաճաններու եւ թըշնամիներու հետ ի վնաս ազգին դաւեր կը նւթէք: Կասկած չունիմ, որ ազգին զօրութիւնը գնահատելու անկարող էք: Հայրենիքին վնասող օտարներուն խիղճերնիդ ծախելով՝ գործած դաւաճանութիւննիդ աչքի կը զարնէ: Ձեր վստահած մարդոց եւ ուժին վախճանը տեղեկացած ժամանակնիդ՝ Ձեր վախճանին մասին ալ խորհիլ մի մոռնաք»:

Մուսթաֆա Քէմալ փաշա հեռագրով չէր գոհացած: Ան իր կազմակերպութեան ենթակայ զօրաբանակի հրամանատարներու, կուսակալներու եւ անկախ կառավարիչներու կողմէ ալ հեռագրի պատճէն մը ղրկելով՝ Բ. Դուռը կատարելապէս բարոյալքած էր:

Մուսթաֆա Քէմալ փաշա իր գործունէութեան շքաշանակը ընդարձակած էր: Անգարա գտնուող 20րդ զօրա-

բանակի հրամանատար Ալի Ծուատ փաշային՝ Համաժողովի որոշումով Արեւմտեան Անատոլիոյ ազգային բանակի հրամանատարի աստիճանը տուած եւ հակառակորդ կուսակալները եւ կառավարիչները ձերբակալելով՝ Սերաստիա գրկել հրամայած էր:

Ալի Ծուատ փաշա իրեն արուած լայն իրաւասութեան վրայ, էսկի Եէհիրը եւ շրջակայքը վստահելի նկատելով՝ հրամանատարութեան հեծելազօրաց տեղակալ՝ Աթըֆ պէյը, իսկ Աֆիոն Կարահասարի շրջանն ալ առանձինն շրջանակ մը նկատելով՝ հրամանատարութեան Չորրորդ զօրարանի հրամանատար՝ Օմար Լուսթի պէյը նշանակած եւ յարգարար՝ Անգարայի կուսակալ Մուհիտին փաշան, Չորումի կառավարիչ՝ Սամիհ Ծէֆնի պէյը, Նիշաթի կառավարիչ՝ Մէհրա պէյը եւ ուրիշները մէյ մէկ դաւերով ձերբակալած եւ Սերաստիա գրկած էր:

Մուսթաֆա Քէմալ փաշա, երբ այս կերպով Անատոլիոյ մէջ իր իշխանութիւնը զօրացնելու կ'աշխատէր, միւս կողմէ Պոլիս գտնուող Տամատ Ծէրիս փաշայի կառավարութիւնը տակաւ կը տկարանար եւ անոր իշխանութեան շրջանակը կը նեղնար:

Այս միջոցին՝ անգլիացիներ էսկի Եէհիրի շրջանակին Ազգ. ուժերու հրամանատար Աթըբ պէյը ձերբակալելով Պոլիս գրկած էին: Այս դէպքին վրայ՝ Ալի Ծուատ փաշա իր ժողոված զինուորներով էսկի Եէհիրի մօտ գրտնուող ձամշիտ գայով՝ էսկի Եէհիրը հետուէն պաշարած էր:

էսկի Եէհիր գտնուող Համաձայնական ուժերու հրամանատար Չորավար Ալլի Գլեր՝ Ալի Ծուատ փաշային նամակ մը գրելով անոր ազդարարած էր, որ այս շարժումը զինք խիստ պատասխանատուութեան կ'ենթարկէ:

Անգլիացիներու եւ Ալի Ծուատ փաշային միջեւ ծագած այս միջադէպին վրայ, Տամատ Ծէրիս փաշա՝ Ալի Ծուատ փաշան պաշտօնանկ բրած եւ անոր տեղ Պոլիս գրտնուող Ահմէտ Համտի փաշան նշանակելով՝ փութով Անգարա գրկած էր:

Ահմէտ Համտի փաշա իր հետ կարգ մը վստահելի սպաներ առնելով՝ Անգարա մեկնած եւ էսկի Եէհիր հասնելուն՝ տեղեկանալով որ Ալի Ծուատ փաշա մաս մը զինուորական ուժերով Սարը Քէոյին կողմերը եկած եւ Սարը Քէոյին շոգեկառքի կամուրջը օդը հանած է, էսկի Եէհիր կանգ առած եւ եղելութիւնը Բ. Դուռ տեղեկացնելով հրահանգ խնդրած էր:

Այս կացութեան հանդէպ Բ. Դուռը Ահմէտ Համտի փաշային հրամայած էր՝ որ զօրարանի կեդրոնը առժամայէս էջի Եէհիրը եւ բանակաւեղին ալ հոն հաստատէ:

Ահմէտ Համտի փաշա՝ էսկի Եէհիրը բանակաւեղին ընելով, այն ժամանակ քաղաքին կառավարիչը եղող Սերոզցի Հիլմի պէյին օժանդակութեամբ, այդ շրջանի ժողովուրդէն եւ այդ շրջանին մէջ բնակող Չրքէզներէն կամաւոր զինուորներ հաւաքած էր:

Մուսթաֆա Քէմալ փաշա, էսկի Եէհիրի շրջանակի Ազգ. ուժերու հրամանատար Աթըբ պէյին անգլիացիներուն կողմէ ձերբակալուելով Պոլիս գրկուելուն, Ալի Ծուատ փաշային ալ էսկի Եէհիրը պաշարելուն համար հոն գրտնուող անգլիացի հրամանատար Չորավար Ալլի Գլերին Ալի Ծուատ փաշային սպառնալուն վրայ, Սերաստիոյ ներկայացուցչական ժողովին անունով Պոլիս՝ Համաձայնական տէրութեանց ներկայացուցիչներուն բողոքագիր մը գրկելով՝ Չորավար Ալլի Գլերը ներքին գործերու խառնուելու յանցանքով ամբաստանած էր: Մուսթաֆա Քէմալ փաշային սոյն բողոքագիրը նկատի առնելով, 25 Սեպտ.ին Չորավար Ալլի Գլեր, իր ստացած հրահանգին՝ վրայ Ալի Ծուատ փաշային մօտ պատուիրակութիւն մը գրկած էր: Սոյն պատուիրակութիւնը հազարապետէ մը եւ քննիչ ըսպայէ մը կը բաղկանար: Ասոնք Ալի Ծուատ փաշային հաղորդած էին որ անգլիացիները ներքին խնդիրներու եւ Ազգ. ուժերու գործերուն պիտի չմիջամտեն: Եւ ժամանակ մը ետք, էսկի Եէհիր գտնուող անգլիական ուժերը իրենց բոլոր զոյքերով Պոլիս քաշուած էին:

Այս միջոցին տարաձայնուեցաւ, թէ զօրարանակի հրամանատարութեանէն պաշտօնանկ Ալի Ծուատ փաշա՝ կարելոր ուժերով, էսկի Եէհիրի մօտակայ Մաթլայ գիւղը եկած էր:

Ալի Ծուատ փաշային տեղ նշանակուող Ահմէտ Համտի փաշա այս լուրին վրայ մտահոգուելով՝ իրականութիւնը հասկնալու համար անմիջապէս յառաջապահ գունդ մը ոտքի հանած էր: Այս գունդին Համտի փաշային բերած լուրերը շատ չափազանցուած եւ իրապէս մտահոգիչ էին:

Ահմէտ Համտի փաշա՝ յառաջապահ գունդին բերած չափազանցուած լուրերէն վախ զգալով, առանց խորքը քննելու, գործին մէջէն դուրս գալ ուզած եւ խնդիրը անձամբ տեղեկացնելու եւ նոր հրահանգ ստանալու համար Պոլիս մեկնելու թոյլտուութիւն խնդրած էր:

Նոյն օրը կառավարիչ Հիլմի պէյ՝ տուն երթալու

Ժամանակ անձանօթի մը կողմէ գնդակով եւ վտանգաւոր կերպով վիրաւորուած էր:

Սոյն մահափորձը տեղեկացող Աճմէտ Համտի փաշա՝ կառավարչին տունը փութացած, զայն անյոյս եւ վերջին շունչի վրայ տեսած եւ քանի մը ժամ վերջ անոր մեռնիլը տեսնելով, իր բարոյական ուժը ընդհատելով կտրուած էր:

Համտի փաշա կառավարչին տունէն իր բնակարանը վերադարձին, անձանօթի մը կողմէ իր հասցէին ձգուած երկտող մը գտած էր, ուր կ'ազդարարուէր թէ, եթէ ան-միջապէս էսկի Ե՛հհիրը լքելով Պոլիս չվերադառնայ, ինքն ալ կառավարիչ Հիւսի պէյին բաղդին պիտի արժանանայ:

Սոյն երկտողը, կառավարչին մահը եւ Մաթլապ գիւղը զրկուած յառաջապահ գունդին բերած չափազանցուած լուրերը՝ Աճմէտ Համտի փաշան բարոյալքած եւ առանց Պոլսոյ պատասխանին սպասելու՝ նոյն իրիկունն իսկ սպա-յակոյտով Պոլիս վերադարձած էր:

Աճմէտ Համտի փաշայի էսկի Ե՛հհիրը լքելուն վրայ՝ Ալի Ֆուատ փաշայի ուժերէն դուռ մը էսկի Ե՛հհիր մըտ-նելով Ազգային բանակի անունով իշխել սկսած էր:

Յետագային ստացուած ստույգ լուրերուն համաձայն՝ Մաթլապ գիւղը գտնուող Ալի Ֆուատ փաշային ընդր ուժը ասդիէն անդիէն բերուած 100-150 հողիչ կը բաղկանար եւ գիւղին շրջակայքը փորուած դիրքերուն մէջ տեղաւորուած էր: Աճմէտ Համտի փաշային յառաջապահ գունդին կողմէ թնդանօթ կարծուածը, գիւղերէն բերուած վառարանի խո-ղովակներ էին...:

Վերջապէս Աճմէտ Համտի փաշա, Մաթլապ մէջ փոքր դէպքէ մը խրոչող Սարբերդի կուսակալին հետեւե-լուն, գնդապետ Մուսթաֆա Քէմալ փաշային անունը Ա-նատուրուի մէջ հռչակ առած էր:

Այս եւ նման դէպքերը Մուսթաֆա Քէմալ փաշան քա-ջալերած էր, իսկ Կառավարութեան իշխանութեան շրջա-նակը միայն Պոլսոյ եւ Իզմիրի շրջանն էր:

Մուսթաֆա Քէմալ փաշա այս անցուղարձերուն ակ-նարկելով, կ'ըսէ. —

«Կեդրոնական կառավարութեան հետ մեր յարաբե-րութեան ձգտումէն յետոյ, Ազգային որոշումներու դէմ հակառակ դիրք բռնող կարգ մը վայրեր, մեզի հպատակե-լու ստիպուեցան: Կեդր. կառավարութեան ծառայող կարգ մը պաշտօնեաներ կա՛մ փախան եւ կա՛մ կացութեան հետ հաշտուեցան»:

***

Պոլսէն եւ շրջաններէն ամէն օր Կեդր. կառավարու-թեան անկումը պահանջող հազարաւոր հեռագիրներ տե-ղալ սկսած էր: Համաձայնական տէրութեանց Անատուրուի մէջ շրջող սպաները եւ պաշտօնեաները կը յայտարարէին, թէ Ազգ. Շարժման հանդէպ իրենք չէզոք են եւ ներքին խնդիրներու չեն միջամտեր:

Այս կացութեան մէջ թագաւորը եւ փեսան՝ Ֆէրիտ փաշա, ըմբռնելով որ Ազգ. կառավարութեան ղեկավար-ներուն հետ համաձայնելէ ուրիշ ճար չէ մնացած, իրենց դիրքը բարձր պահելու պայմանաւ համաձայնութեան հա-մար ճամբայ մը կ'որոնէին:

Վերջապէս Մուսթաֆա Քէմալ փաշայի եւ գնդապետ Ապտիւլ Քէրիմ փաշայի միջեւ 27-28 Սեպտեմբերի գիշերը ժամը 11էն (ը. ե.) սկսելով 8.30 ժամ տեւող հեռագրային խօսակցութիւն տեղի ունեցած էր:

Մուսթաֆա Քէմալ փաշա «Ազգային տան» մէջ խօ-սած ընդարձակ ճառով՝ Ապտիւլ Քէրիմ փաշան այսպէս կը նկարագրէ եւ կ'ըսէ. «Ապտիւլ Քէրիմ փաշա իմ վաղե-մի բարեկամս, շատ պատուաւոր, անձուէր եւ մաքուր սրտով հայրենասէր մըն էր: Սելանիկի մէջ երկուքս ալ հա-զարապետ ըլլալով՝ միեւնոյն գրասենեակին մէջ կ'աշխա-տէինք եւ հինէն մտերիմ էինք: Հանդուցեալին ընթացքէն եւ խօսքերէն՝ կը հասկցուէր, որ ան Մէվլալի աղանդին հետեւորդ, մերթ անոնց աղօթատեղիները կը յաճախէր: Սակայն չեմ գիտեր, թէ ո՞ր մէկ շէյխը կը պաշտէր:

«Քէրիմ փաշան իրեն յատուկ գրութեան ձեւ եւ ոճ ունէր: Շատ ձեւակերպութիւններով կ'արտայայտուէր: Մեր Սելանիկ գտնուած շրջանին, հոն բանակի հրամանա-տար եւ Քննիչի պաշտօնով գտնուող Հատի փաշա՝ Քէրիմ փաշան իմ նկարագրածիս պէս յարգելի եւ համակրելի գտած էր:

«Ճարիտ փաշայի դահլիճին պաշտպանը եղող Հա-տի փաշա՝ նեղը մնացած թագաւորին եւ Ֆէրիտ փաշային օգնութեան այս միջոցաւ կը հասնէր: Քէրիմ փաշան ալ Ալի Ֆուատ փաշան Սելանիկէն կը ճանչնար:

«Սեպտեմբեր 25ի երեկոյեան Անգարա գտնուող 20րդ զօրաբանակի փոխ հրամանատար Մահմուտ պէյէն ստա-ցած ծածկագիր հեռագրին ամփոփումը հետեւեալն էր.

«Այս գիշեր Պոլսոյ հեռագրատունէն Ալի Ֆուատ փա-շան կանչեցին. ներքին նախարարութեան նահանգներու յատուկ ծածկագիր մը գրել տուին: Ասոր ամփոփումն այն

էր, թէ հայրենիքի փրկութեան միակ միջոցը թագաւորին յայտարարութեամբ ցոյց տրուած ճամբան է: Ազգային շարժումը քաղաքակիրթ աշխարհի մէջ շատ աննպաստ կերպով նկարագրուեցաւ, կառավարութեան եւ ազգին մէջ եղած լարուածութիւնը օտար միջամտութիւններու տեղի պիտի տայ: Այս լաւ հետեւանք պիտի չունենայ: Ի վերջոյ կ'ըսէին, թէ շարժման ղեկավարներուն հետ բանակցութիւն մը ունենալ ստիպողական դարձած է եւ ժամանակի սղութեան պատճառաւ պատասխանի կը սպասէին՝ աւելցընելով, թէ զազափարի ազատութիւնը եւ անձնական արժանապատուութիւնը պիտի յարգուի: Սոյն հեռագիրը գրողը գնդապետ Ապտիւլ Քէրիմ փաշան է եւ ասոր պատասխանը՝ Առեւտրական եւ Երկրագործական Նախարար Հատի փաշային միջոցաւ եւ նոյն ծածկադիրով կը սպասէ: Յիշեալը այս ձեւով կ'ուզէր տարածայնել, թէ դիմումը մեր կողմէ կը կատարուի. հեռագրի վրայ սպասելուն, վայրկեան առաջ տրուելիք պատասխանը տեղեկացնելիք կը խնդրուի:

Այի Ֆուատ փաշային ալ զրեցի:

Նոյն օրը ժասը Մին Մահմուտ սէյին հետեւեալը տեղեկացուցի.—

«Քէրիմ եւ Հատի փաշաներուն պատասխանեցէք, թէ Այի Ֆուատ փաշան Անգարայէն կը բացակայի եւ զբաղուած է: Եթէ խօսակցիլ կը փափաքին՝ Սերաստիա զբաղուող ներկայացուցչական ժողովին եւ սոյն ժողովին մէջ գտնուող Մուսթաֆա Քէմալ փաշային հետ ուզած ժամանակին հեռագրային խօսակցութիւն կարելի է: Եթէ անոնք բանակցիլ կ'ուզեն, պէտք է խոհեմութեամբ շարժիլ:

* * *

17-18 Սեպտեմբերի կէս զիշերուան մէկ ժամ մնացած, հեռագրի վրայ Ապտիւլ Քէրիմ փաշայի եւ Մուսթաֆա Քէմալ փաշայի միջեւ հետեւեալ խօսակցութիւնը տեղի ունեցած էր:

Սերաստիոյ հեռագրատունը Պոլսոյ հեռագրատան:

— Մուսթաֆա Քէմալ փաշա հեռագրի վրայ է, Ապտիւլ Քէրիմ փաշային ըսէք թող հրամանն:

Պոլսոյ հեռագրատունէն Ապտիւլ Քէրիմ փաշա կը պատասխանէ.

— Մուսթաֆա Քէմալ փաշա՞ն էք, հոգիս.

Մուսթաֆա Քէմալ փաշա.

— Այո, յարգելի Քէրիմ փաշա.

Ապտիւլ Քէրիմ փաշա.

«— Եղբայրս, կը յուսամ հանգիստ կը հայրենիքի փրկութեան համար մեծ հայրենասէր եղբորս եւ ներկայացուցիչ եղբայրներուն հետ զազափարի փոխանակութիւն ունենալ կ'ուզեմ: Չեզի ներկայացնելու համար Այի Ֆուատ փաշայի միջոցաւ հեռագիր մը զրկած էի: Այդ հեռագրի հիման վրայ լաւ էլք մը կրնանք գտնել եւ կը յուսամ որ հայրենիքը ներկայ տաղնապալի վիճակէն փրկել խորհելով, մեր նպատակին հասնինք, չէ՞ք խորհիր: Շատ ուշիմ եւ խոհեմ եղբայրս, մեր սիրելի հայրենիքին աչք տնկող չարագործներուն չար նպատակները ջուրը ձգենք եւ զանոնք յուսախար ընենք. եւ միայն հայրենիքին եւ ազգին փրկութեան համար ձեռք աննելիք միջոցները փնտռենք. ասոր համար փափաքնիս միեւնոյնն է ի սէր հայրենիքի ցոյց տրուած այսչափ ազնիւ զգացումները եւ քաղաքակիրթ աշխարհի առջեւ սուրբ նկատուող մեր երկրին պաշտպանութեան համար մեր կարողութիւնը ի սպաս դնելով, այս գծուարութիւնները բառնանք եւ ասոր ճար մը զբաղենք. համար զազափարի փոխանակութեան սկսինք: Աւելցնեմ որ այս ձեւնարկին հանգէպ կառավարութիւնն այլ շատ բարեացակամ է:

«Մուսթաֆա Քէմալ.— Սիրելի եւ ազնուասիրտ եղբայրս Ապտիւլ Քէրիմ փաշա, փա՛ռք Աստուծոյ առողջ եմ. մեծ եւ ազնիւ ազգին օրինաւոր իրաւունքներուն պաշտպանութեան համար բոլոր ուժով ջանք թափուիլը տեսնելով ուրախ եմ: Գազափարի փոխանակութեան փափաքին համար բոլոր սրտովս շորհակալ եմ: Ֆուատ փաշայի միջոցաւ զրկուած հեռագրին պարունակութեան տեղեկ եմ: Թագաւորին խորունկ ցաւ ազդող պատճառները ազգին կողմէ չէ: Ֆէրիտ փաշան, Ներքին Նախարար Ատիլ սէյր, Պատերազմական Նախարար Սիւլէյման Եէֆիկ փաշան եւ ասոնց գործակիցները՝ Խարբերդի կուսակալ Այի Ղալիպ սէյր, Անգարայի կուսակալ Մուհիտտին փաշան, Տրապիզոնի կուսակալ Ղալիպ սէյր, Գասթալմունիի կուսակալ Րիզա սէյր, Գոնիայի կուսակալ՝ Ճէմալ սէյր ստեղծած են: Մալաթիոյ, Չորումի եւ Գոնիայի դաւերը եթէ իրենց բոլոր մանրամասնութիւններով Չեզի ծանօթ չեն՝ ձեր այդ ենթադրութեան համար, թէ ասիկա զուղադիպութիւն է չեմ մեկազրբեր: Օտարներուն կարծիքին ի նպաստ մեկի գասաւորութիւնը իրականութիւն է: Միայն թէ այս փոփոխութիւնը, երբ եւ իցէ Ֆէրիտ փաշայի կառավարութեան հետեւած քաղաքականութեան արդիւնքը չէ: Այս արդիւն-

քը մեր ազգին ցոյց տուած գոյութեան պայքարին պտուղն է: Ահա այս մասին է որ թագաւորը կը խաբեն: Մեր գոյութեան եւ յաջողութեան միջոցը միայն ազգային ուժին եւ ազգային փափաքին մէջ է: Այս օրինաւոր հիմէն կէտ մը իսկ շեղիլ — Աստուած հեռու ընէ — տէրութեան, ազգին եւ հայրենիքին մեծ կորուստ պիտի պատճառէ: Մեր ազնիւ ազգին սոյն շարժումը սխալ մեկնելէ չքաշուող դաւաճանները բաւական շատ են: Սակայն շատ ցաւալի է, որ այս անհիծելալներու գլուխը՝ կառավարութեան պետ Ֆէրիա փաշայի եւ նախարարական աթոռ գրաւող Ատիլ պէյի, Սիւլէյման Շէֆիք փաշայի նման պետական մարդիկ կը գտնուին: Այս թշուառականներն են որ կը տարածայնեն, թէ մեծ թիւով համայնավարներ ամէն օր մեր երկիրը կը մտնեն եւ այս շարժումը ասոնց գործն է:

«Ասոնք են, որ պաշտօնապէս թերթերուն եւ աշխարհի կը տեղեկացնեն, թէ մեր այս շարժումը Իթթիհատի կողմէ եւ Իթթիհատի դրամով կը ղեկավարուի: Ասոնք են, որ պաշտօնապէս կը յայտարարեն, թէ Անատոլուի մէջ խառնակութիւններ ծագած են եւ մեր սրբազան հայրենիքը օտարներուն գրաւել կու տան: Այս թշուառներն են, որ Մալաթիոյ եւ Սերաստիոյ ժողովուրդը զիրար սպաննելու մղած են: Այս տղէտներն են որ ազգային շարժումը կանխելու համար Սերաստիան եւ այս շարժման զգացուած վայրերուն օտարներուն կողմէ գրաւուիլը կ'ուզեն: Ձերինին պէս մեր ալ ջերմ փափաքն այն է, որ մեր սիրելի հայրենիքին վրայ չար աչք տնկող վատերուն հետապնդած նպատակը ջուրը ձգելով եւ դանոնք յուսախար ընելով, կառավարութեան՝ ազգին ջանքերը միայն հայրենիքին բարօրութեան յատուկ գործերու վրայ կեդրոնացնենք: Փա՛ռք Աստուծոյ, այս նպատակին հասնելու համար՝ ազգը այս շարժմաններուն ամէն տեսակ գործունէութիւնը արգելած եւ իր կամքը պարտադրած եւ միեւնոյն ժամանակ հասկրցած է, որ կեդր. Կառավարութիւնը ի՛նչ աստիճանի կաշկանդուած եւ անկարող կազմ մը ունի: Մերզիֆունը պարպեցին, Սամսոնն ալ պարպել սկսան եւ կը յայտարարեն, թէ ներքին գործերուն եւ Ազգ. Շարժման հանդէպ չէզոք պիտի մնան: Մեր շարժումը Պոլսոյ մէջ Սահմանադրութեան գործադրութեամբը պիտի վերջանայ: Ներեցէք ինձի ըսելու, որ ներկայ կառավարութեան մեր շարժման հանդէպ բարեացակամ գտնուելու կարծիքնիդ սխալ է: Ես տակաւին Կարին գտնուած պահուս իրական կացութիւնը Ֆէրիա փաշային պարզելով տեղեկացուցած էի, որ ազգին

կամքին հակառակ շարժելիք ո՛չ մէկ ուժ մնացած է եւ ազգարարած՝ որ մեզի արգելք եւ հակառակ դիրք չօրդեգրէ: Այս մարդուկը չպատասխանելէ զատ յայտարարեց՝ թէ Ազգ. Շարժումը քանի մը հոգիի դրդումին արդիւնքն է: Ան քանի մը փառասէր, շահասէր եւ իրենց դիրքը պահելու համար երկու կողմերուն ժպտող, տղէտ եւ կոյր կուսակալներուն տեղեկադիրները, իմ հայրենասիրական ցուցումներէս նախընտրեց: Այսօր, ան երբ ամէն տեսակ դաւաճանական եւ ազգակործան գործունէութեան մէջ մխրձուեցաւ, ազգն ալ բոլոր ճշմարտութիւններուն տեղեկացաւ: Մեր պարտականութիւնը՝ արագ շարժումով մը ազգին փափաքներուն ընդառաջող նոր դահլիճի մը կարճութիւնը ապահովել է: Եթէ դահլիճին անձերուն եւ ապահովութեանը մասին վախ կը զգան՝ նման գործերով զբաղելու ստորնութեանն շատ բարձր եղող ազգին անունով իրենց հարկ եղած խոստում եւ ապահովութիւնը տալ ազգին շահերուն պահանջն է. եւ եթէ իրենց բռնած չեղ ճամբան շարունակելու ըլլան, յառաջիկային ծագելիք դէպքերուն պատասխանատուն իրենք պիտի նկատուին:

«Ահաւասիկ ձեր բարենպատակ միջամտութեան բերումով, ձեզի պէս սիրող հայրենիքին եւ ազգին սիրով արուիող եւ թագաւորին հանդէպ հաւատարմութեամբ առլըցուն եղբորս՝ Ապտիլ Քերիմ փաշային վերջին անգամ հաղորդել պատիւ եւ պարտականութիւնը կը համարեմ: Ազգ. Շարժումը իր բոլոր թափով դէպի Պոլիս կը յառջանայ: Ֆէրիա փաշան եւ ընկերները՝ ասոր տեղեակ են: Սնդրե՛մ, դուք ալ այս տեղեկութիւնները հաղորդեցէք, հարցին լուծումը մէկ ձեւով հնարաւոր է, վարչապետութիւնը բառին բուն նշանակութեամբ ազգին փափաքներուն հպատակող մէկու մը յանձնել եւ այդ անձն ալ ըստ այնմ շարժի: Այս բացատրութիւններուն մատին եթէ կարծիք յայտնել կ'ուզէք, խնդրե՛մ տեղեկացուցէք:

Ապտիլ Քերիմ փաշա. — Սնդրե՛մ, հաճեցէք նախ Ձեր վսեմութեան հետ գտնուող յարգելի անձերուն բոլորին բարեւներս հաղորդել: Սնդրին բոլոր փութերը դուք պարզեցիք... Թէև ասոնց մանրամասնութեանց տեղեկանալու՝ խնդրի մը համար վճիռ տալ պէտք է, սակայն կ'ուզէի պարզել, որ հայրենիքին ճակատադրին տիրանալու այս վայրկեանին, ազգին եւ կառավարութեան համերաշխաբար տեսնելիք գործին բարիքները նկատի առնելով այս ուղղութեամբ շարժիլ լաւ կ'ըլլար: Ի՞նչ կ'ըսէք, կարելի է որ թագաւորական գրութեան մեկնութեան մէջ սխալած

ըլլամ, ներեցէք որ բուն խնդրին լուծման ծառայելիք սոյն թագաւորական գրութեան ընդհանուր գիծերը բացատրելով կը կարծեմ որ մեր թագաւորը...

Մուսքափա Քէմալ (Ապտիւլ Քէրիմ փաշային խօսքը ընդմիջելով)։ — Քէրիմ փաշա, աւելորդ մանրամասնութիւնները մեր նպատակէն կը հեռացնէ, եւ թագաւորական գրութեան բացատրութիւններով զբաղիլ անօգուտ է, խնդրեմ, բուն խնդրին մասին խօսինք։

Ապտիւլ Քէրիմ։ — Բուն խնդրին մասին պիտի խօսինք, ներեցէք որ շարունակեմ։

Մուսքափա Քէմալ։ — Խնդրեմ, վերջին խօսքի եւ առաջարկի մասին խօսինք։

Ապտիւլ Քէրիմ։ — Այո, հոն պիտի գանք։

Մուսքափա Քէմալ։ — Քէրիմ փաշա, չենք կրնար թոյլ տալ որ մեր օրինաւոր պահանջները եւ ազգային բաղձանքները սխալ մեկնուին եւ սրբազրութեան կարօտ նրկատուին։ Եւ այս սրբազրութեան եւ բարեփոխման համար ալ՝ դաւաճանութիւնը ակնբերելի դահլիճի մը անդամներուն ապօրինի փաստարկութիւնները իբր հիմ ծառայեն։ Մենք վերջին կացութիւնը պարզելով ազգին մէկին պահանջները ներկայացուցինք։ Չեմ գիտեր որ կրկնել համրկ է։ Եթէ դուք գոհացում տրուելիք սոյն ազգային բաղձանքներուն դէմ տակաւին Ֆէրիտ փաշայի դահլիճին նախաբարական աթոռները ազոտտելուն շարունակման համար միջնորդել կ'ուզէք, ձեր այս ջանքերը ապարդիւն մնալէ զատ՝ կը վստիւնամ որ ձեր մասին ունեցած շատ հին եղբայրական զգացումներս ալ պիտի տկարանան։

«Հիմա եթէ վստահ էք, որ Ֆէրիտ փաշա առանց վայրկեան մը իսկ կորսնցնելու իր աթոռը պատուաւոր մէկու մը պիտի թողու, լուծուելիք ո'չ մէկ կէտ կը մնայ։ Հակառակ պարագային՝ ձեր միջնորդութիւնը Չեզի ցաւ եւ յոգնութիւնն պատճառելէ զատ ոչ մէկ բանի պիտի ծառայէ։ Ֆէրիտ փաշա եթէ իր դիրքը պահել շարունակէ, ինքզինքը ցաւալի վերջաւորութեան մը պիտի ենթարկէ։ Մեր վերջին եւ կտրուկ խօսքը այս է։ Մեր նպատակը այս անշեղ ճշմարտութիւնը թագաւորին հասկցնել է։ Եթէ այս պաշտօնը դուք ստանձնէք, հայրենիքին եւ ազգին Չեզմէ ակնկալած կրօնական եւ ազգային պարտականութեան ամենամեծը կատարած կ'ըլլաք։

Ապտիւլ Քէրիմ։ — Մեր բուն նպատակը խօսքը երկարել չէ, հայրենիքի սիրոյն կատարած սոյն միջնորդութիւնս, բնական է Աստուծոյ եւ ազգին կողմէ կը դնահատ-

ուի, եւ խնդրին իրական տէրը եղող Ամենակարողը ազգին եւ հայրենիքին բարօրութիւնը ապահովելիք միջոցները կը շնորհէ։ Բարձրեալը դժուարութիւնները կը լուծէ չէ, անուշա։

Մուսքափա Քէմալ։ — Մեր եւ Չեզի նման անձնուէր հայրենասէրներուն ջանքերուն նպատակը ի՞նչ պէտք է ըլլայ։ Պաշտօնավարութեան ամէն վայրկեանին ազգին համար, մեր ճակատադրին համար նոր փորձանքներու պատճառներ ստեղծելէ զատ ծառայութիւն չակնկալուող Ֆէրիտ փաշայի դահլիճին եւ ազգին միջեւ հաշտութիւն դրացնելու պարագ աշխատանքներո՞վ զբաղիլ, թէ ոչ անմիջապէս, ապօրինի կառավարութեան տեղ՝ հայրենիքին եւ ազգին պահանջներուն գոհացում տալիք իշխանութեան մը գործի հրաւիրուելուն պէտքը թագաւորին հալորդելու միջոցները փնտոել։ Եթէ այս երկու կէտերէն ոնէ մէկուն համար այս կամ ոչ պատասխանէք, Աստուծոյ եւ ազգին կողմէ մեծապէս դնահատուելիք Չեզ ծառայութեան մեզի վերաբերեալ մասը վերջացուցած կ'ըլլաք։

Ապտիւլ Քէրիմ։ — Թագաւորական գահը օրինաւոր կառավարութեան մը մէջ ազգին բոլոր անհատներուն համար մատչելի է։ Ինծի բսին, որ Անատոլուի բոլոր դէպքերը եւ պահանջները թագաւորին ներկայացուած են։ Ուրեմն թագաւորը բոլոր անցուղարձերուն տեղեակ է։ Բարձրեալն Աստուած պատճառներ ստեղծելով այս դժուար հանգոյցը պիտի լուծէ։ Բնական է որ Աստուած միշտ բարին կը կամօնուոր ձեռքը ամենաբարձր է։ Մեր ապագան անոր օգնութեամբ փայլուն պիտի ըլլայ, սիրելիս։

Մուսքափա Քէմալ։ — Թագաւորական գահուն ամենուս համար մատչելի ըլլալու գաղափարին հետեւանքն էր, որ ազգին փափաքները ներկայացնելէ չի դադրեցանք։ Միայն Չեզ մեծ սխալէ մը փրկելու համար բսեմ, որ տակաւին ազգը չէ համոզուած որ Անատոլուի բոլոր անցուղարձերը եւ մեր խնդրանքները թագաւորին ներկայացուած ըլլան, որովհետեւ աղղը վստահ է, որ թագաւորը դաւաճանութիւններ փաստուած այս բանի մը անձերը ոնէ ժամանակ ազգէն վեր չի գաս։ Կը սպասենք որ Ամենակարողը մօտ առենէն մեր խեղճ ազգին փրկութիւն եւ Պոլիս գտնուող քանի մը անհեռատես մարդոց գործերուն վերջ տայ։ Ազնիւ ազգը այսպէս կը յուսայ։ ներեցէք որ կրկնեմ, թէ այս կամ ոչ պատասխանելու մեր խնդրանքը անպատասխանի մնաց։ Այո՛, բարեկամս, Աստուծոյ ձեռքը ամենազօր է, սակայն դժուարութիւններ լուծել փափա-

րողներն ալ որոշ նպատակակէտ մը ունենալու են: Ազգը Աստուծոյ կամքը կատարելու պատրաստ է: Եւ մենք ալ Ձեզի պէս վստահ ենք որ մեր ապագան փայլուն պիտի ըլլայ: աշխատութիւնը մեզմէ՝ իսկ յաջողութիւնը Աստուծոմէ է:

Ապտիւլ Քէրիմ.— Վերջին երկու խօսք, ազգին պահանջներուն հիմերը գնահատելով կ'աղօթեմ որ Տէրը յաջողութիւն պարգեւէ:

«Առ այժմ մնաք բարով, կրկին պիտի տեսնուինք:

Մուսթաֆա Քէմալ.— Ձեզի վերջին խօսք մ'ալ յիշեմ. ազգը դորաւոր, ըմբռնող եւ իր կամքին մէջ անյողդող է: Ազգային Շարժումը իր ուժգին թափը ստացած է: Ժամանակը եկած է, որ նորին Վեհափառութիւնը իր որոշումը տայ եւ խնդիրը լուծէ»:

Ապտիւլ Քէրիմ եւ Մուսթաֆա Քէմալ փաշաներու միջեւ կատարուած այս խօսակցութիւնը նոյնութեամբ Մուլթան Վահիտտինի տեղեկացուած եւ երրորդ օրը թագաւորը Տամատ Ֆէրիտ փաշային հասկցուցած է՝ որ իր դահլիճին հրաժարիլը անհրաժեշտ է: Ասոր վրայ Ֆէրիտ փաշա հրաժարած եւ նոր դահլիճի կազմութիւնը ծերակուտական Ալի Րիզա փաշային յանձնուած էր:

* * *

Մուսթաֆա Քէմալ եւ Ապտիւլ Քէրիմ փաշաներու միջեւ կատարուած եւ նոյնութեամբ վերեւ արձանագրուած հեռագրային խօսակցութեան վրայ՝ Մուլթան Վահիտտտինին նաև, կը կարծէր՝ որ Անատոլուի մէջ ծայր տուած եւ իշխանութիւնը նորէն գրաւելու նպատակ ունեցող իթթիհատ եւ թէրազգըի ապստամբութիւնը դահլիճին փոփոխութեամբ կասեցնել կարելի պիտի ըլլայ: Ան նոր դահլիճը կազմելու համար՝ 3 Հոկտ. 1919ին, ծերակուտական Ալի Րիզա փաշային պաշտօն յանձնած էր:

Պոլսոյ մէջ կատարուած այս փոփոխութիւնը հեռագրական պաշտօնեաններու կողմէ անմիջապէս Մուսթաֆա Քէմալ փաշային տեղեկացուած էր:

Մուսթաֆա Քէմալ փաշա սոյն լուրը Պոլսոյ կառավարութեան դէմ յաղթանակ նկատելով՝ Ալի Րիզա փաշային ուղղած եւ պատճէնը ստորեւ արձանագրուած հեռագրով՝ զայն չփոթեցնել ուղած էր:

Ալի Րիզա փաշա իր աթոռը գրաւելով տակաւին պաշտօնեաններուն շնորհաւորութիւնները ընդունելով գրաղած պահուն՝ Մուսթաֆա Քէմալ փաշային ուղղած հեռագիրը իրեն յանձնուած էր:

Հեռագրին պատճէնը

«Ազգը մինչեւ այսօր իշխանութեան գլուխ անցնողներուն հակասահմանադրական եւ Ազգ. բաղձանքներուն հակառակ ընթացքէն ցտեցաւ եւ ասոր համար իր օրինաւոր իրաւունքները ճանչցնել տալու եւ իր ճակատագիրը կարող եւ վստահելի ձեռքերու յանձնելու որոշումը տուաւ եւ հարկ եղած միջոցներու դիմեց եւ կանոնաւոր կազմակերպութեան ենթակայ Ազգ. Բանակը ազգին կամքը պարտադրելու կարողութիւնը ցոյց տուաւ:

Ազգը, թագաւորին վստահութիւնը վայելող Ձեր Վրասնութիւնը եւ յարգելի ընկերները դժուարին կացութեան մը մատնել չի փափաքիր. ընդհակառակը՝ անկեղծօրէն թիկունք կենալու պատրաստ է: Միայն թէ, ներկայ դահլիճին մէջ Ֆէրիտ փաշային դահլիճին անդամակցող նախարարներուն ներկայութեան մասին Ձեր եւ մեր կարծիքին միջեւ եղած տարբերութիւնը հասկնալ, ազգին վրաստահութիւնը չգոյացած՝ առնուած առաջին բարեփոխութեան մասին ցարդ թերի է եւ գոհացուցիչ չէ՝: Հետեւաբար որոշ կերպով գիտնալ կ'ուզենք, թէ հետեւեալ կէտերը ըստ Ձեզի ընդունելի՞ են թէ ոչ:

Ա.— Եթէ նոր դահլիճը կարնոյ եւ Սերաստիոյ Համագումարներուն որոշումները ընդունի, ազգային բանակն ալ իրեն թիկունք պիտի կանգնի:

Բ.— Նոր դահլիճը՝ մինչեւ Ազգ. Ժողովին բացումը եւ գործկրուն հսկելը, ազգին ճակատագրին հետ կապ ունեցող ոեւէ յանձնառութիւն պիտի չվերցնէ:

Գ.— Հաշտութեան ժողովին համար նշանակուելիք պատուիրակները, ազգին բաղձանքները իրապէս ըմբռնող եւ վստահութիւնը վայելող կարող անձերէն պէտք է ընտրուին»:

Մուսթաֆա Քէմալ փաշա սոյն հեռագրով ո'չ թէ Պոլսոյ կառավարութեան ենթարկուել, այլ զայն իրեն ենթարկել կ'ուզէր:

Իսկ Ալի Րիզա փաշա, իր դիրքին եւ արժանապատուութեան վայել լըջութենէն չհրաժարելով՝ սոյն հեռագրին միայն հետեւեալ օր կարճ պատասխան մը տուած էր.

Պատասխանի պատճէնը

«Դահլիճը՝ կարնոյ եւ Սերաստիոյ Համագումարներուն տուած որոշումներուն եւ ճշգրտ կէտերուն մասին ծանօթ չէ. ուստի առ ի քննութիւն առաջին առթիւ սոյն Համագումարներուն որոշումներուն տեղեկացուելը կը խնդրուի»:

Մուսթաֆա Քէմալ փաշա, միեւնոյն օրը Ազգ. Բանակին ենթակայ բոլոր զօրաբանակներու հրամանատարներուն, կուսակալներուն եւ կառավարիչներուն շրջաբերական մը զրկելով ըսած էր. —

«Մինչեւ կեդր. Կառավարութեան եւ Ազգին միջեւ կատարեալ համաձայնութիւն գոյանալուն շրջաբերականով տեղեկացուիլը, ըստ առաջնոյն, Պոլսոյ կառավարութեան հետ հաղորդակցութիւնը խզուած պէտք է մնայ»:

Բոլոր իրեն ենթակայ զօրաբանակներու հրամանատարներուն եւ Ազգ. Շարժման համակիր կուսակալներուն, Քէմալ, Պատերազմական եւ Ներքին Գործոց Նախարարները վարկաբեկելու նպատակով՝ թելադրած էր հետեւեալ բովանդակութեամբ հեռագիր զրկել առ որ անկ է:

Պատճէն

«Ներքին Նախարարին դաւաճանութեան գործիք դառնալով ժողովուրդը գործնականապէս զինող եւ զիրար սպաննելու մղող Գոնիայի կուսակալ՝ Ճէմալ, Պարբերդի կուսակալ՝ Ալի Ղալիպ, Մալաթիոյ կառավարիչ՝ Սալիլ Բամի պէյերուն ձերբակալումը եւ զինուորական Ատեանին յանձնումը եւ Տրապիզոնի կուսակալ Ղալիպ Գասթէմունիի, նախորդ կուսակալներէն՝ Իպրահիմ եւ Ալի Րիզա պէյերուն եւ Անգարայի կուսակալ Մուհիտտին փաշային պաշտօնէ հեռացումը, իսկ Ազգային Իրաւանց եւ Ազգ. Շարժման համակիր գտնուելուն համար պաշտօնանկ եղած Սեբաստիոյ կուսակալ Րէշիտ փաշային իր նախկին պաշտօնին, Պիթիլիսի նախկին կուսակալ Մագհար Մուճիտի եւ Վանայ նախկին կուսակալ Հայտար պէյերուն անմիջապէս նոր նահանգապետ նշանակումը կը խնդրուի»:

Իսկ Վարչապետին ուղղելու համար ալ հետեւեալ պատճէնը թելադրած էր.

Պատճէն

«Խալամ ժողովուրդը զիրար սպաննելու մղող եւ բանակը կազմալուծելով հայրենիքը անպաշտպան ձգել հրամայող եւ բանակին գաղտնիքներն ու ծածկագիրները գողցող եւ հրապարակող եւ Սահմանադրութեան տրամադրութեանց համաձայն հետապնդումէ զերժ մասնաւոր թղթակցութիւնները արգիլող նախկին նախարարներէն՝ Ալի Քէմալ պէյին, Սուլէյման Շէֆիզ փաշային, Ներքին Նախարար Ատիլ պէյին, Երեսփոխանական ժողովին բացումին Բարձրագոյն Ատեանին յանձնելու համար՝ ոեւէ փախուստի առիթ չտրուիլը եւ հեռագրական ընդհ. Տնօրէն Րէֆիզ

Սալիա պէյին ալ նոյն պատճառներով անմիջապէս ձերբակալումը եւ պատկան դատարանին յանձնումը յանուն օրէնքի կը խնդրենք»:

Պատերազմական Նախարարութեան նշանակուող Ճէմալ փաշային ալ, ըստ օրէնքի բանակին ուղղելիք պաշտօնական հաղորդագրութեան համար հետեւեալ պատասխանը խմբագրուած եւ պատճէնը 3, 20, 12, 15, 13րդ զօրաբանակներու հրամանատարներուն եւ նոյնպէս 20րդ զօրաբաժնի հրամանատար Ֆուատ փաշային եւ Գոնիա գտնուող Բաֆէթ պէյին զրկուած էր:

Տրուելիք պատասխանին պատճէնը

«Ձեր վսեմութեան Ազգ. Շարժման հանդէպ սկիզբէն ունեցած համակրութեան տեղեակ ենք: Ձեր Պատերազմական Նախարարութեան պաշտօնին նշանակումը գոհունակութեամբ ընդունուած է. ձեր յաջողութեան համար բոլոր բանակը եւ Ազգ. Ուժերը թիկունք պիտի կանգնին, սակայն այդ յաջողութեան համար հետեւեալ խնդիրներուն շուտափոյթ կարգադրութիւնը կը խնդրենք՝

Ա. — Ճէլատ փաշային եւ կամ նախկին Ա. բանակի քրնիչ Ֆիլվի փաշային՝ ընդհանուր սպայակոյտի նախագահութիւն տալ:

Բ. — Կալաթացի զնդապետ Շէվքէթ պէյին եւ կամ Եուսուֆ Իզզէթ փաշային Պոլիս գտնուող զօրաբանակի հրամանատարութիւն, իսկ Պոլսոյ կառավարիչ Եուսուֆ Իզզէթ փաշային նորէն Պոլսոյ կառավարչութիւն եւ Կալաթացի Շէվքէթ պէյին 25րդ զօրաբանակի հրամանատարութիւնը տալ:

Գ. — Գնդապետ Իսմէլթ պէյին՝ Պատերազմական Նախարարութեան խորհրդականի պաշտօնը:

Դ. — Զօրաբաժնի հրամանատար զեր-գնդապետ Քէմալ պէյին ոստիկանական ընդհ. տնօրէնութեան նշանակումը:

Ե. — Կրկին չէզոքացումը՝ նախապէս հանգստեան կոչուած պաշտօնեաներուն՝ որոնց պաշտօնի կոչուիլը՝ բանակին վրայ զէչ տուաւորութիւն ձգած եւ պատերազմական նախարարութիւնը անկանոն եւ անել վիճակի մը մատնած են, եւ որոնք առանց Երեսփոխանական ժողովի հաւանութեան պաշտօնի կոչուած եւ մասնաւոր քաղաքական նպատակներով գործի հրաւիրուած են: Կարեւոր բարձր պաշտօններուն՝ վստահելի անձերու յանձնումը անհրաժեշտ է:

Զ. — Գ. րդ զօրաբանակի նախկին հրամանատար զըն-

դապետ Բաֆէթ պէյ առանց պատճառի հրաժարեցուած ըլլալուն, այս որոշման սրբազրուածը եւ յիշեալին Գոնիա գտնուող 12րդ զօրարանակի հրամանատարութեան նշանակումը, իսկ Ֆուատ փաշային մասին տրուած որոշումը բարեփոխելով՝ կրկին 20րդ զօրարանակի հրամանատարութեան պաշտօնին վրայ մնալը կարեւոր է :

Է.— Ալի Ֆուատ փաշային տեղ նշանակուող Ահմէտ Համտի եւ 12րդ զօրարանակի հրամանատարութեան նշանակուող Սաիտ փաշաներուն անմիջապէս ետ կանչուելը յարմար է :

Ը.— Առաջին առթիւ քննիչութեան պաշտօններուն վերստեղծումը եւ Արեւելեան Անատոլու գտնուող զօրարանակներուն (13րդ զօրարանակն ալ մէջը) քննիչի պաշտօնը Քեազիմ Գարապէքիր փաշային, եւ Արեւմտեան Անատոլու գտնուող զօրարանակներուն (Պոլիս եւ Էտիքնէն ալ մէջն ունենալով), քննիչի պաշտօնը Ալի Ֆուատ փաշային յանձնել եւ առ այժմ երկու քննիչով բաւականանալ յարմար տեսած ենք»:

* * *

Իրարու յաջորդող նման պահանջներուն եւ միջամտութիւններուն վրայ վարչապետ Ալի Րիզա փաշա, Սերաստիա գտնուող Ներկայացուցչական Ժողովին հետեւեալ հեռագիրը հարկադրուած էր ղրկել.—

«Նախագահութեանս տակ կազմուած Նախարարաց Խորհուրդը, ազգին բաղձանքներուն համաձայն, հայրենիքի եւ Ժողովուրդի բարօրութիւնը եւ անկախութիւնը ապահովելու համար կորովի կամքով աշխատելու մէջ՝ միաձայն եւ միակամ է: Անկասկած որ Օսմանեան կայսրութեան ամբողջականութեան ապահովութիւնը, Ազգ. անկախութեան պաշտպանութիւնը եւ Արքայական Գահուն յարատեւութիւնն ու անձնանմխելիութիւնը ըստ սահմանադրութեան, ամբողջ ազգին ուժով եւ կամքով, կարելի է: Ներկայ կառավարութեան ալ հիմնական նպատակն է՝ զինադադարի ժամանակ մեր սահմաններուն մէջ մնացող Օսմանեան հողը (զինադադարի սկզբունքը եղող Ուիլսընեան ծրագրի համաձայն) ուղղակի արքայական կառավարութեան իշխանութեան ներքեւ պահել եւ մեր սահմաններուն մէջ մեծամասնութեամբ իւլամներէ բնակուող հողին ամբողջականութիւնը բաժանումէ զերծ պահելով՝ այս հողերուն վրայ մեր ունեցած պատմական, ազգագրական, կրօնական եւ աշխարհագրական իրաւունքներուն պաշտպանութեան համար, մինչեւ Ազգ. Ժողովին բացումը, ազգին

ճակատագրին հետ կապ ունեցող սեւէ ինքնագլուխ յանձնառութիւն չկատարել եւ Հաշուութեան Ժողովին ղրկուելիք պատուիրակները, ազգին բաղձանքները ըմբռնող, վստահելի եւ կարող անձերէ ընտրել:

«Մեր երկրի մէջ, ըստ Սահմանադրութեան, իշխանութիւնը ազգին կը պատկանի. ուստի իր պարտականութեան գիտակից ներկայ կառավարութիւնը, առանց ազգին որոշման պիտի չկրնայ հայրենիքին ճակատագրին հետ կապ ունեցող սեւէ խնդրոյ մասին որոշում տալ՝ հետեւաբար ընտրութեանց օր առաջ կատարուելուն համար հարկ եղած միջոցները ձեռք առած եւ Ազգ. Ժողովին շուտով գումարման համար ալ հարկ եղած դիւրութիւնները ընծայել կը ջանայ: Սակայն ներկայ կառավարութեան ուղեգիծը, օրէնքի տրամադրութիւնները յարգելով՝ զայն չէզոքացնող ազդակները բառնալ ըլլալուն, սոյն ապօրինի եւ անբնական վիճակին շարունակութիւնը Օսմանեան տէրութեան Կեդրոնին եւ Անատոլուին իրարմէ բաժանումը յառաջացնելով՝ դժբախտութիւններ պիտի ծնին եւ Աստուած հեռու ընէ մայրաքաղաքը վտանգի տակ, իսկ հետեւանքը՝ երկիրը զրաւման տակ պիտի առնուի եւ հողային ամբողջականութիւնը պիտի կորսնցնէ. ուստի ներկայ կառավարութիւնը կը պահանջէ, որ ձեռք գրաւած պաշտօնատեղիները պարպէք եւ կառավարական գործերուն յաջորդութեան արգելքները բառնաք եւ անոր հեղինակութիւնը բարձրացնէք, օտարներուն հետ դիւանագիտական յարաբերութիւն չմշակէք եւ ընտրութեանց միջոցին Ժողովուրդին ազատութիւնը չբռնաբարէք»:

* * *

Մուսթաֆա Բէմալ փաշա, Վարչապետ Ալի Րիզա փաշային խիստ պատասխանէն նեղուած էր: 5 Հոկտեմբերին Անատոլուի եւ Բուսէլիի «Իրաւանց Պաշտպան Միութեանց Ներկայացուցչական Ժողովին» անունով տուած պատասխանին կարեւոր կէտերը կ'արձանագրենք.—

Պատասխանին պատճէնը

«Ապօրէն եւ անբնական վիճակին ստեղծիչը եւ պատճառը Ծէրիտ փաշայի դահլիճն էր: Եթէ դուք անոր կողմէ ստեղծուած կացութիւնը բառնալու համար միջոցներ ձեռք առնէք, դրութիւնը ինքնին կը բարելաւուի:

«Մեր միութեան ներկայ դահլիճին կարենալ թիկունք կանգնելուն համար, պայման է, որ նախ կառավարութիւնը մեր Ազգ. Կազմակերպութիւն ըլլալը յայտարարէ, հա-

կատակ պարագային փոխադարձ վստահութեան եւ անկեղծութեան գոյացումը կասկածելի պիտի մնայ եւ իրարու հակառակ գործերը պիտի շարունակուին:

«Սահմանադրութիւնը որոշ կերպով կը տրամադրէ, որ Երեսփոխանական Ժողովը իր յուժուժէն 4 ամիս ետք պէտք է վերընտրուի եւ վերաբացուի. սակայն ցարդ ընտրական ցանկերը չեն պատրաստուած: Այս թերացումը Ծէֆիտ փաշայի դահլիճին Սահմանադրութեան տուած մէկ հարուածը կը նկատենք: Պատժական օրէնքի մասնաւոր տրամադրութեան համաձայն՝ այս ընթացքը ոճիր կը նրկատուի. ուստի Ազգ. գերիշխանութիւնը ճանչցող եւ օրէնքի տրամադրութիւնները գործադրելու պահիւստը ամէն օրինաւոր կառավարութեան առաջին նախարական պարտականութիւնն է, ասոնց մասին օրէնքի տրամադրութիւնները գործադրել:

«Հետեւաբար կը խնդրենք որ հետեւեալ առաջարկները ընդունիք.

Ա.— Պաշտօնական գրութեամբ մը յայտարարէք, թէ Երկրին մէջ կատարեալ ապահովութիւն կը տիրէ, թէ Ազգ. Բողոքականները կատարելապէս օրինական են եւ ցոյց տաք, թէ կառավարութիւնն ալ սոյն Ազգ. միութեան կը յարի:

Բ.— Անկեալ կառավարութեան դաւադրութիւններուն գործիք եղող կարգ մը բարձրաստիճան պաշտօնեաները պատկան գաղտնիներուն յանձնէք եւ Ազգ. Շարժումին արդելք հանդիսացող կարգ մը նախկին կուսակալներուն ալ՝ յետ այսու պետական պաշտօններու շնորհիւրուելուն համար հարկ եղածը կարգադրէք եւ Ազգ. Շարժման ծառայելիուն համար պաշտօնանկ եղածներն ալ իրենց պաշտօնին վերադարձնէք:

Գ.— Նախապէս հանգստեան կոչուածներուն կրկին վերադարձուիլը՝ Երեսփոխանական Ժողովին հաւանութեան չենթարկուած, անմարսելի է: Միայն քաղաքական նպատակով զիրքի հասած պաշտօնեաները նորէն հանգրտեան վերադարձուցէք եւ զինուորական կարեւոր դիրքերը՝ կարող ձեռքերու յանձնեցէք:

Դ.— Յանուն օրէնքի եւ Ազգ. նախարական իրաւունքի կը պահանջենք, որ Երեսփ. Ժողովին վերաբացումին բարձրագոյն Ատեանին յանձնուելու համար նախկին նախարարներէն՝ Ալի Քէմալ եւ Ատիլ պէյերուն եւ Սիւլէյման Շէֆիզ փաշային փախուստին տեղի չտաք եւ Փոստ-Հեռագրական ընդհ. տնօրէն Րէֆիզ Սալիլ պէյը անմիջապէս ձերբակալելով պատկան դատարանին յանձնէք:

Ե.— Ազգ. շարժման մասնակցող եւ կամ համակրողներու հանդէպ սկսուած դատական հետապնդումներուն վերջ տալ:

Զ.— Մամուլը օտար գրաքննութենէ ազատեցէք: Արդ, բոլոր նահանգներէ եւ շրջաններէ ստացուած սրճումներու վրայ յենլով, որոշ կերպով կը յայտարարենք, որ մինչեւ վերոյիշեալ առաջարկներուն մասին ազգին վստահութիւն ներշնչող պատասխանի մը տրուիլը, Ազգ. նրկատակներուն իրադործման համար ամէն գծով աշխատանք տանիլ ստիպուած եմ»:

***

Ալի Րիզա փաշա սոյն հեռագրին չէր պատասխանած եւ ժամանակի ու կացութեան փոփոխութիւնը նկատի առնելով, մեղմ միջոցներու դիմել նախընտրած էր: Նոյնիսկ՝ Սերաստիա գտնուող եւ իրենք իրենց Անատոլի եւ Բուսէլիի Իրաւանց Պաշտպան Միութեան ներկայացուցչական ժողով մակղիբը տուող անձերու հետ: Ան միասնաբար գործակցելու հնարաւորութիւններու եւ պայմաններու շուրջ խորհրդակցելու համար ալ Ծովային նախարար Սալէհ փաշայի նախազահութեան տակ պատուիրակութիւն մը մինչեւ Ամասիա ղրկած էր:

Մուսթաֆա Քէմալ փաշա ալ ներկայացուցչական ժողովի կողմէ՝ Պէքի Սամին, «Համիտիէ» զրահաւորին հրամանատար Րէուֆը եւ գնդապետ Գարա Վասրֆ պէյերը միասին առնելով Ամասիա եկած էր:

Սոյն պատուիրակութիւնները Ամասիոյ մէջ երկու օր խորհրդակցելէ ետք հետեւեալ կէտերու շուրջ համաձայնած էին.—

Ա.— Բ. Դուռը անմիջապէս Երեսփոխանական Ժողովի ընտրութեանց պիտի ձեռնարկէ:

Բ.— Նշանակուելիք կուսակալ, կառավարիչ, տեղակալ եւ ասոնց նման բարձր պաշտօնեաները ներկայացուցչական Ժողովին հակակիր չեղողներէն պիտի ընտրուի եւ նախքան ասոնց նշանակումը անունները Իրաւանց Պաշտպան Միութեան ներկայացուցչական ժողովին պիտի տեղեկացուի եւ անոր հաւանութիւնը պիտի առնուի:

Այս կէտերու շուրջ Բ. Դուռը եւ Սերաստիա գտնուող ներկայացուցչական Ժողովը համաձայնած, յարաբերութիւնները բարելաւուած եւ Ազգ. Շարժման հակառակ գրտնուելու ամբաստանութեամբ իրենց պաշտօնէն հեռացուելով Սերաստիա արգելափակուած Տրապիզոնի Կուսակալ

Հեռագրի Պատճէն

Ի պրահահիմ եւ Ալի Րիզա պէյերուն եւ Անգարայի կուսակալ Մուհիտտին փաշային, պաշտօն չստանձնելու պայմանաւ, Պոլիս վերադառնալը թոյլատրուած էր:

* * *

Սալեհ փաշայի պատուիրակութեան եւ Մուսթաֆա Քէմալ փաշայի եւ անոր պատուիրակութեան միջեւ Ամասիոյ մէջ բանակցութիւն կատարուած միջոցին՝ Սերաստիոյ երեւելիներէն յանձնախումբ մը՝ Մուսթաֆա Քէմալ փաշային գործունէութեան դէմ Սուլթան Վահիտէտտին Սանին բողոքելով հետեւեալ հեռագիրները ուղղած էր.—

Հեռագրի Պատճէն

«Պոլսոյ Կեդրոնական Տնօրէնութեան,
«Ընդհանուրի կողմէն հայրենիքին եւ ազգին փրկութեան համար ներկայացուած հեռագիրները արդիւողը՝ Տէրութեան եւ կրօնին թշնամին է եւ արիւն թափուելուն պատճառ պիտի ըլլայ: Թագաւորին հետեւիլ ուխտած ենք պատասխանի կը սպասենք»:

Հեռագրի Պատճէն

«Կայսերական դիւանք պետին.
«Զեր միջոցաւ ներկայացուած մեր խնդրանքին պատասխանը հայրենիքի եւ ազգին փրկութեան սիրոյն հեռագրի վրայ կը սպասենք»:

Հեռագրի Պատճէն

«Մեր քաղաքին մէջ Անատոլուի եւ Բուսէլիի Իրաւանց Պաշտպան Միութեան անունով գումարուած Համաժողովի նախագահը Մուսթաֆա Քէմալ փաշա, Ձեր վստահութիւնը վայելող գրութիւնը ի ձեռին ունենալը տարաձայնելով՝ Սերաստիոյ մէջ անիշխանութիւն ստեղծել ուզող աննշան կուսակցութեան մը հետ համաձայնելով, ինքզինքնին ազգին ներկայացուցիչը ցոյց կու տան: Մինչդեռ մեր սիրելի թագաւորին ամէն կերպով հնազանդել՝ մեր կրօնական պարտականութիւնն է: Տեղեկացանք որ Մովսիսի նախարար Սալէհ փաշա եւ առաջին թիկնապահ հաճի պէյ Ամասիա ղրկուած են: Ժողովուրդին մօտ առաջ եկած գրգռութիւնը մեղմելու համար՝ գիտնականներէ, երեւելիներէ եւ վաճառականներէ 200է աւելի ստորագրութեամբ ղրկուած մեր հրաւիրագիր-հեռագրին պատասխան չկըրցանք ստանալ: Հանրային կարծիքին նպաստաւոր ըլլալը հասկնալու համար, անոնց Սերաստիա ղրկուելը ջերմապէս կը խնդրենք»:

«Ժամանակէ մը առդին մեր քաղաքին մէջ տեղի ունեցող անցուղարձեւումն եւ իրական կացութեան տեղեկանալու համար հայրենիքին եւ ազգին սիրոյն, կը խնդրենք որ Սերաստիա գալ հաճիք: Նոյնպէս կը խնդրենք որ հեռագրի վրայ գտնուիլ հաճիք:

Էլիաս Զատէ Զարացի՝ Սերաստացի՝ Շէմսէտտին
Ահմէտ Քէմալ ձեղալ գերդաստանէն՝
Բէնէպ Քեամիլ»

Հեռագրի Պատճէն

«Ամասիա, Մուսթաֆա Քէմալ փաշային.
«Մինչեւ որ թագաւորին եւ Կառավարութեան նպատակը Սալէհ փաշային կամ վստահելի բերնէ մը չլսենք, տարակարծութիւնները լուծուած չեն կրնար համարուիլ. հետեւաբար երկու եզրերէն մին ընտրելու պարտաւոր էք: Էլիաս Զատէ Զարացի՝ Շէմսէտտին գերդաստանէն՝
Ահմէտ Քէմալ ձեղալ Բէնէպ Քեամիլ

Սերաստիա այս կացութեան մեկնութիւնը Մուսթաֆա Քէմալ փաշայի բերնէն լսենք.—

Մուսթաֆա Քէմալ փաշա այս դէպքը հետեւեալ կերպով կը մեկնէ. «Մենք հայրենիքը առաջնորդելու եւ լուսաւորելու համար կ'աշխատինք, սակայն մեր թշնամիները մեզի դէմ ամէն կողմ, նոյնիսկ մեր իշխանութեան տակ գտնուող Սերաստիոյ մէջ անգամ իրենց դաւերը գործադրելու ստորին միջոցներ կը խորհին:

«Բոլոր մեր զգուշութիւններուն եւ ազգարարութիւններուն հակառակ եւ մեր հնազանդութիւն յայտնելովը հանդերձ, Սերաստիա գտնուող անձնաւորութիւններուն ելոյթը ամէն կողմ կատարուող պետական կողմնակցութիւններուն օրինակ մըն է: 19 Հոկտեմբերին Սերաստիա գտնուող մեր ընկերները՝ ներկայացուցչական Ժողովի անունով ինծի հետեւեալը կը հեռագրէին.—

Հեռագրի Պատճէն

«Ամասիա, Մուսթաֆա Քէմալ փաշային.
«Շէյխ Բէհիպի եւ ընկերներուն Ձեր վստահութեան ուղղեալ եւ հիմա հեռագրատան բերած հեռագիրներուն պատճէնները կը ներփակենք»:
Սերաստիոյ հեռագրատան տնօրէնն ալ միեւնոյն օրը հետեւեալը կը հեռագրէ.—

«Մուսթաֆա Քէմալ փաշային.

«Սերաստացի Շէմսէտտին գերդաստանին կողմէ՝ Բէճիպ, էլիաս Չատէ, Ահմէտ Քէմալ եւ Չարացի Ճէլալ ստորագրութեամբ գրուած հեռագիրները կը ներկայացընենմ:

«Ամէն մարդ օրէնքի սահմանին մէջ հեռագրելու իրաւունք ունի, սակայն հեռագրի սենեակը մտնելը արգելուած ըլլալով՝ պաշտօնեաներուն սպառնալը եւ Պետական հեղինակութիւնը անսաստելը՝ օրէնքը անարգել ըսել է:

«Սնդիրը կուսակալութեան տեղեկացուցի, երկիրը բարեկարգելու աշխատող Ձեր վսեմութեան ալ կը ներկայացնեմ:

«Հաճեցէք անկեղծ յարգանքներս ընդունիլ:

Տնօրէն՝ Լուսթի»

Այս դէպքը պատմած միջոցին Մուսթաֆա Քէմալ փաշա կ'ըսէ. —

«Ամբողջ ազգին միութենէն եւ Ազգ. Կազմակերպութեան երկրին ամէն անկիւնը տարածուած ըլլալէն ճառող եւ ազգին հաւաքական բաղձանքին դէմ դիրք բռնող պատուիրակութեան մը նախագահին մասին, նոր Դահլիճի ներկայացուցչին հետ բաձակցութեան սկսուած պահուն եւ այս նպատակով Սերաստիայէն մեկնումին վաղորդային, ամբողջ Սերաստիոյ ժողովուրդին անունով ըմբոստութեան գոյն ունեցող սոյն հեռագիրներուն պաշտօնեաներուն ըստ պառնալով գրուելը՝ բնականաբար նկատելի կէտ մըն է:

«Նոր նման պատուիրակութեան մը մասին, նոյնիսկ իր իշխանութեան տակ գտնուող Սերաստիոյ ժողովուրդին կողմէ բողոք կը յայտնուի, բոլոր ազգին միեւնոյն ղպացում եւ նպատակ չունենալը փաստել զժուար է. ինչո՞ւ չըկարծուի որ ներկայացուցչական ժողովի մը նախագահին յենած ուժը խախուտ է»:

Մուսթաֆա Քէմալ փաշա այս դէպքին վրայ Սերաստիոյ հեռագրատունը գտնուող ներկայացուցչական ժողովի անդամներուն հարցուցած է. —

Ա. — Շէյխ Բէճէպ, Ահմէտ Քէմալ եւ Ճէլալ ստորագրութեամբ կայսերական դիւանատան ուղղուած հեռագիրները տեսա՞ք:

Բ. — Հեռագրատան մէջ պահակ սպայ չկա՞յ:

Գ. — Ձեր ամբողջին ներկայութեան հակառակ նման համարձակութիւն մը ինչպէ՞ս կարելի կ'ըլլայ:

Սոյն հարցումներէն վերջ հետեւեալը հրամայած է. —

Ա. — Հեռագրատունը կատարեալ հսկողութեան տակ

առնուելու է. սպայի մը հրամանատարութեամբ հոն ջուրկատ մը զինուոր դրուելու է. դէպք մը պատահելուն՝ հեռագրատունը գրաւող եւ պաշտօնեաներուն վրայ ճնշում բանեցնելով Ազգ. Ընդհանուր Միութեան մասին մտքերը պղտորող եւ Ընդհանուր Ապահովութիւնը խանգարել փորձող դաւաճանները պէտք է չէզոքացուին. նման դէպքի մը պահուն, երբ օրէնքի սահմանէն դուրս ելլելով զինուորներու վրայ յարձակում գործուի, առանց մտմտալու հարկ է գէնքի դիմել:

* * *

Սալէհ փաշայի պատուիրակութիւնը, Ազգ. բանակին ներկայացուցչի հանգամանքով գնդապետ Գարա Վասըֆ պէյը Ամասիայէն Պոլիս բերած էր:

Ազգ. բանակին այս նոր ներկայացուցչէն զատ՝ Դահլիճին մաս կազմող Պատերազմական նախարար Մերսինցի Ճէմալ փաշան ալ ներկայացուցչական ժողովին պատուիրակի հանգամանքը ունէր:

Ներքին նախարար Տամաս Շէրիֆ փաշա, Սերաստիոյ մէջ ներկայացուցչական ժողով անունով գումարուող այս մարդոց պետական գործերուն բացէն միջամտելուն չէր կրնար հանդուրժել: Սերաստիա գումարուողները նախկին Իթթիհատ եւ Թէրազգրի Ընդհանուր Կեդրոնին պետական գործերուն միջամտելէն շատ աւելի միջամտել սկսած էին եւ այսպէսով պետութեան մէջ պետութիւն մը ստեղծուած էր:

Այս խառնակ կացութեան մէջ կառավարութիւնը իր օրինաւոր ձևը գտնելու եւ Անատոլիոյ միջամտութեանց վերջ տալու համար ընտրութիւնը փութացնելու սկսած էր:

Ներքին նախարար Շէրիֆ փաշա այս առթիւ հրատարակած յայտարարութեան մէջ կ'ըսէր:

«— Ներկայ դահլիճը խառն է. Ընդհանուր գիծերու մէջ համախոս է, ո՛չ մէկ կուսակցութեան կը պատկանի. ո՛չ մէկուն կը միաի. բոլորէն ալ բարոյական աջակցութիւն կը սպասէ: Անոր ջերմ փափաքն է հայրենիքին ճակատագիրը ազգին ներկայացուցչներուն միջոցաւ վարել»:

Այս պարբերութիւնը Մուսթաֆա Քէմալ փաշան կատարեցուցած էր: Ան կ'ըսէր. —

«Այս պարբերութեան նշանակութիւնը որոշ է. կառավարութիւնը Ազգ. Կազմակերպութեան եւ զայն վարող ներկայացուցչական ժողովին հետ չի քայր, նոյնիսկ չի նախընտրել մեզ՝ Ազատական կուսակցութենէն, Անգլիա-... ու միւլ... Կարմիր Դաշտին պատկանողներէն

եւ ուրիշներէն, որչափ աջակցութիւն որ կը սպասէ՝ մենք ալ այնչափ կու տանք», եւ յետոյ կ'աւելցնէ.—

«Մեր ջերմ փափաքն է, որ երկրին ճակատագիրը ազգին ներկայացուցիչներուն միջոցաւ առաջնորդուի»:

«Ասկէ սա կը հետեւցուի թէ՛

«Արաստիոյ մէջ քանի մը հոգի ժողուած՝ ազգին անունով կը խօսին եւ ազգային գործերով կը զբաղին. եւ ներկայացուցչական ժողով անունը կրելով, իրենց պարտականութենէն դուրս, անոր գործերուն կը խառնուին, ասոնց մի հետեւիք, որովհետեւ ասոնք ազգին ներկայացուցիչները չեն»:

Մուսթաֆա Քէմալ փաշա խօսքը շարունակելով կ'ըսէ.—

«Ալի Րիզա փաշային դահլիճը, ընտրութեան միջոցին իր բռնելիք ընթացքը չէզոք ցոյց տալ կ'ուզէր, սակայն երբ հետաքրքրուիք, այս խօսքին ի՞նչ նպատակով հետապնդելը պիտի հասկնաք: Ալի Րիզա փաշայի դահլիճը Ազգ. կազմակերպութեան հակառակորդներուն հանդէպ, նոյնիսկ ասոնց ազգին բաղձանքները մարելու համար Անատոլուի մէջ դիմելիք տեսակ տեսակ սաղբանքներու հանդէպ չէզոք պիտի մնար: Հա՞րկ է ըսել, որ այս չէզոքութենէն որո՞նք պիտի օգտուին: Երբ կառավարութիւնը դիտողի դիրքին մէջ մնայ, անոր տկարութենէն առաջին օգտուողները Անգլիասէրները եւ Ազատականները պիտի ըլլային. Ալի Րիզա փաշայի դահլիճը չէր ընդուներ, որ Ազատականները եւ Անգլիասէրները հայրենիքի թշնամիներն են»:

* * *

Պատերազմական նախարար Մերսինցի ձէմալ փաշա՝ Պոլսոյ կառավարութեան մօտ Ազգ. բանակի ներկայացուցիչը ըլլալով հանդերձ, Ազգ. Շարժման անունով կատարուած ներքին եւ արտաքին միջամտութիւններուն եւ ծայրայեղութիւններուն չէր կրնար հանդուրժել եւ նախարարաց Խորհուրդին որոշման հետեւելով՝ ստորեւ արձանագրուած հեռագիրը Մուսթաֆա Քէմալ փաշային ղըրկել պարտք համարած էր:

Հեռագրի պատճենը

«Ինչպէս ծանօթ է, կառավարութիւնը հաշտութեան ժողովին հրաւիրուելու համար պահանջ ներկայացուցած է. հաշտութեան նպաստաւոր կերպով գոյացումը, զրկուելիք պատուիրակութեան ազգին վստահութիւնը վայելող եւ

ներքին գործերու մէջ հեղինակութիւն ունեցող կառավարութիւն մը ներկայացնելով կարելի կ'ըլլայ: Օտար ներկայացուցիչները ջերմապէս կը յանձնարարեն, որ գաւառներու մէջ ապահովութիւնը եւ խաղաղութիւնը վերահաստատուի, խիստ եւ նկատի առնուելիք լեզուով մը կը տարածայնուի որ Անատոլուի մէջ ընդհ. ջարդէն վախցող քրիստոնեայ ժողովուրդը՝ խումբ խումբ գրաւուած վայրեր կ'ապաստանին:

Թէեւ իրականութեան մէջ գրաւուած վայրեր՝ մասնաւորապէս Ատանայի կողմերը գացողներ, այդ կողմերը հայ տարրը ստուարացնելու նպատակով կ'երթան, սակայն ասիկա Անատոլուի մէջ ապահովութեան միջնորդարին խանգարուելուն կը վերապրուի, եւ կառավարութեան կողմէ տրուած հերքումները ազդեցութիւն չեն ունենար: Ներկայացուցչական ժողովին տուած հաւաստիքներուն հակառակ, գաւառներու մէջ, կարգ մը մարդոց իրենց վստահելի չթուող պաշտօնեաները՝ ըստ կամս պաշտօնանկ ընելուն, փոխելուն եւ պետական գործերը կաղաչելուն — ինչպէս եւ բռնութեամբ հանգանակութիւն կամ տուրք գանձելու նման գործեր քանի շարունակուին, — մեր Յամաքային եւ Ծովային ուժերու ներկայ դրութեամբ, կառավարութեան մեր ճակատագիրը որոշելիք տէրութեանց դէմ ըստպանական դիրք մը որդեգրելը վնասակար է: Ասկէ դատ, Ֆրանսական ներկայացուցիչը որոշ կերպով յայտարարեց, թէ ներկայացուցչական ժողովի անունով օտար ներկայացուցիչներուն հեռագիրներ տրուելը ցոյց կու տայ, թէ երկրին մէջ երկու կառավարութիւն գոյութիւն ունի: Ասոնցմէ ոեւէ մէկուն դէմ անարգական խօսք՝ լուրջ եւ քաղաքավար մարդոց չի վայրեր: Վտանգաւոր ժամանակներուն մեր լրջութիւնը եւ պաղարիւնը պահել եւ վիշտերուն առթած ծայրայեղ զգացումները, հայրենիքի բարձր շահուն զոհել պէտք է: Ներկայ քաղաքական կացութեան մէջ յարմար թաքթիքով մը կրնանք պաշտպանուիլ: Թէեւ այս խորհրդածութիւններս Չեզի ալ ծանօթ է, սակայն պէտք է որ ասոնք ձեռ ընկերներուն եւ մասնաճիւղերուն ալ հայրենասիրական յանձնարարութեամբ հաղորդէք: Կը սպասենք որ, մօտ ատենէն զուամրուելիք Երեսփոխանական ժողովին, մեր սուրբ հայրենիքին փրկութեան եւ բարութեան համար ձեռք առնուելիք միջոցները գնահատելով, այս բարձր նպատակին իրագործուելուն համար դուք ալ աշխատիք:

Պատերազմական նախարար ՄԵՐՍԻՆՑԻ ՁԷՄԱԼ

Սոյն Հեռագրին Մուսթաֆա Գէմալ փաշա Հետեւեալ Հեռագրով պատասխանած էր.

Հեռագրին պատճենը

«Ի դիմաց դահլիճին մէջ տրուած 9 Դեկտ. 35 թուակիր(1) Հեռագիրը մեր Ժողովին մէջ կարդացուեցաւ: Սոյն Հեռագրին պարունակութիւնը, հակառակ մեր կողմէ տրուած լուսարանութեան եւ բացատրութիւններուն, նախորդ Հեռագրի թելադրութիւններուն կրկնութիւնն է: Մեր Ներկայացուցչական Ժողովին հետապնդած նպատակը, Կառավարութեան հեղինակութիւնը բարձրացնել եւ ազգային վստահութեան արժանացնել ըլլալը բազմիցս տեղեկացուցինք: Ցաւով կը յայտնենք, որ այն համոզումը կ'ունենանք, թէ մեր ըսածները ըստ արժանւոյն նկատի չեն առնուիր:

Ա.— Եիտակ չէ որ Անատոլուի մէջ ապահովութիւնը խախտած է, միայն թէ Ներքին Նախարարութիւնը ազգային շարժման դէմ հակառակ դիրք բռնած է, անկեալ Դահլիճն ալ անունները բոլորին ծանօթ պաշտօնեաներուն նշանակումին մէջ յամառելով՝ կասկածելի ընթացք մը որդեգրեց: Ազգը շատ իրաւամբ կ'զգայ, թէ Ներքին Նախարար Ատիլ պէյին հոգին տակաւին Ներքին Նախարարութեան մէջ կ'ապրի: Նոյն խորհրդականին նոյն գործունէութեան մէջ, նոյն պաշտօնեաներուն իրենց պաշտօնին վրայ մնալը, թէ՛ Ձեզի եւ թէ՛ ազգին հանդէպ պարտականութիւն ստանձնող մեր Ներկայացուցչական Ժողովը դժուարին դիրքի մը մէջ կը ձգէ: Նախապէս մեր Հեռագրով ներկայացուցած Տէրսիմի կառավարիչին խնդիրը ուշադրաւ է, այլեւս մեր կողմէ կատարուելիք գործ չէ մնացած եւ յետ այսու ալ Ներքին Նախարարին բռնած ընթացքէն ծագելիք անպատեհութիւնները բառնալու համար ոեւէ խնդրանք պիտի չներկայացնենք, որովհետեւ ընդունելութիւն պիտի չգտնէ:

Բ.— Վերջին անգամ ըլլալով յիշենք, որ ձեր Վսեմութեանց կառավարութիւնը, եթէ կը փափաքի ազգին վստահութիւնը շահիլ եւ հայրենիքին օգտակար ըլլալ, — որուն համար կասկած չունինք — ազգային զգացումի եւ կացութեան փափկութեան համապատասխան ընթացք մը որդեգրելու է: Դարմանը ինքն իր մէջ ընելու է: Եթէ ոչ, Ներկայացուցչական Ժողովը նշանակէտ բռնելով եւ հին դը-

րութեամբ դրել շարունակելով՝ նպատակը չիրագործուիր:

Գ.— Կրնայ ըլլալ, որ անչեալ Կառավարութեան ազգին թշնամիներուն բարեկամ ձեւանալով հետապնդած դաւաճանական քաղաքականութեան հետեւանքն ըլլայ Այտրնի կողմերը դրամական գանձումներու միջոցին պատահած անկարգութիւնները... սակայն ատիկա Արաստիոյ համաժողովին մէջ որդեգրուած Ազգային Միութեան եւ Պատերազմական Նախարարութեան ընծայած աջակցութեան շնորհիւ բարւոքած է:

Դ.— Ազգը զինազաղար կնքած թշնամի Տէրութեանց ոեւէ մէկուն դէմ սպառնական դիրք չէ բռնած. միայն թէ, ի պահանջել հարկին, իր օրինաւոր իրաւունքներուն դէմ եղած միջամտութեան պարագային՝ գէնքով արգիլել ուխտած է:

Ե.— Գալով Ներկայացուցչական Ժողովին օտար Ներկայացուցիչներուն Հեռագրելու խնդրին, ասոնք միայն բողոքագիրներ էին, ինչ որ ձեր բարձր Դահլիճին հաւանութեան ալ արժանացած է:

«Իրականութեան մէջ, Ազգային Միութեան Ներկայացուցչի հանգամանքով, Ներկայացուցչական Ժողովին յանուն ազգին նման դիմումներ կատարելը օրինաւոր իրաւունք մըն է:

«Եթէ Կառավարութիւնն ալ նոյն զգացումը եւ նման պատեհութիւններուն ազգին հետ զաղափարակից ըլլալը ցոյց տալ փութայ, անկասկած որ ո'չ թէ քաղաքական վրնաս, այլ մեծ օգուտներ ձեռք կրնայ բերուիլ:

«Մինչդեռ Ֆրանսացիները կը խօսին, որ Ատանայի զբաւումին նման ակնբեւ անիրաւութեան մը դէմ Պոստյ Կառավարութիւնը չկրցաւ բողոքել... հետեւաբար Ֆրանսական Ներկայացուցչին նախորդ յայտարարութեան նշանակութիւնը հող փնտռելու է: Աւելցնենք, որ Ներկայացուցչական Ժողովը ո'չ յուսահատած է եւ ո'չ ալ նուիրական պարտականութեան մէջ ազգին փրկութեան եւ հայրենիքին համար հարկ եղածները չհասկնալու շափ յիմար է: Ազգին փրկութեան համար ձեռք առած միջոցներուն եւ իր բոլոր գործունէութեան մէջ արժանապատուութիւնը նախընտրել ստորնութեանն, իրեն համար սկզբունք բնդունած եւ հաստատած է, քանի որ միայն այս կերպով կարելի է յաջողիլ: Հետեւաբար ներկայ ցաւայի իրականութեան հանդէպ հեռատես ազգին հոգիէն քաղած այս սկզբունքներէն չի կրնար շեղիլ եւ հաստատ յոյս ունի, որ մօտեքս

(1) 1919 մեր քուակամով:

գումարուելիք երեսփոխանական ժողովն ալ նոյն ոգիով եւ զգացումով վարակուած պիտի ըլլայ:

Զ.— Մեր ներկայացուցչական ժողովին նպատակակէտը վերեւ պարզեցինք եւ իբր մեր Պոլսոյ ներկայացուցիչը՝ Զեր վսեմութեանէն կը խնդրենք, որ Գուք ալ նախարարական խորհուրդը լուսարանէք եւ խնդիրը բացատրէք:

Մուսթաֆա Քէմալ փաշային վերեւ արձանագրուած հեռագրի պատճէնը կրկին կարդալ եւ վերլուծել հարկ է:

Ինքնիրեն ներկայացուցչական ժողովի նախագահի տիտղոսը տուող Մուսթաֆա Քէմալ փաշա՝ յանուն ազգին խօսելու եւ գործելու իրաւասութիւնը ուրկէ՞, ի՞նչ ձեւով եւ ի՞նչ միջոցաւ առած է: Հայրենիքին եւ ազգին անուան եւ հաշտոյն գործելնին յայտարարող ներկայացուցչական ժողովը, արդեօք ազգին 100ի 1ի անունով խօսելու իրաւունք ունի՞: Այս հեռագրով թէ կը յայտարարեն, թէ պետական գործերուն չեն միջամտեր եւ թէ ալ Ազգային Շարժման, (այսինքն իրենց եւ իրենց փափաքներուն եւ հրամաններուն կարեւորութիւն չընծայուելուն համար), կառավարութիւնը կը քննադատեն: Այս հեռագրին նման, առաջին պարբերութիւնը երկրորդով հերքող հակասութեան հաւաքածոյ մը չի կրնար տեսնուիլ...

Պատերազմական նախարար ձէմալ փաշա՝ Մուսթաֆա Քէմալ փաշային սոյն հեռագրին հետեւեալ կարճ հեռագրով պատասխանել հարկադրուած էր:

Հեռագրին պատճէնը

«Կառավարութեան ներքին գործերուն մի՛ խառնուիք, յետոյ մենք կը քաշուինք կ'երթանք, հետեւանքը դուք խորհեցէք»:

Մուսթաֆա Քէմալ փաշային չափը անցնող հեռագրին դէմ Պատերազմական նախարար Մերսինցի ձէմալ փաշային տուած այս պատասխանը թէեւ շատ կարճ, սակայն շատ իմաստալից է:

***

Ընտրութիւնները սկսած էին. Պոլսոյ ընտրութիւնը ատամնարոյժ հստատ փաշային նախագահութեան տակ «պին պիր տիրէկ» հաւաքուած եւ նախկին Իթթիհատականներէն բաղկացած Ազգային Պուքը կը կառավարէր: Գաւառներուն մէջ ալ ներկայացուցչական ժողովի կողմէ կառավարուելով «Ազգային Բանակ»ի անուան տակ Իթթիհատ եւ Թէրազգրի թեկնածուները շահած էին: Մուսթա-

ֆա Քէմալ փաշա եւ Բէուֆ պէյ Սերաստիոյ երեսփոխան ընտրուած էին:

Ընտրութեան այս տաք շրջանին՝ Մուսթաֆա Քէմալ փաշա եւ ընկերները Սերաստիան լքելով Անգարան կեդրոն ընտրած էին, որովհետեւ Պոլսոյ Կառավարութիւնը, Անգարայէն աւելի լաւ հսկողութեան տակ պիտի կրնային առնել:

Մուսթաֆա Քէմալ փաշա՝ Անգարա հասնելուն, ժողովին հոն գումարուած փափաքած էր: Բ. Գուքը Սահմանադրութեան հակառակ այս պահանջը, պատժուարանութեամբ մերժած էր:

Ներկայացուցչական ժողովին Անգարա փոխադրութիւնը նոր ծրագիր մը չէր: Շատ առաջ խորհուած, սակայն այս ծրագրին դէմ կարգ մը անձնաւորութիւններ առարկած էին: Առարկողներու գլուխը կը գտնուէր Քեազիմ Գարապէշիւր փաշա. նոյնիսկ երբ այս խնդրոյն մասին իր կարծիքը հարցուեցաւ, հետեւեալ հեռագրով պատասխանած էր:

Հեռագրին պատճէնը

«Ազգային բանակը ներկայացնող Բարձր ժողովիդ ոչ թէ Անգարա, նոյնիսկ Սերաստիոյ Արեւմտակողմը փոխադրութեան հակառակ եմ, որովհետեւ Արեւելեան նահանգներէն Ազգային բանակը ներկայացնող Մարմնի հեռանալը, այս նահանգներուն մէջ կազմալուծում պիտի յառաջացնէ եւ շատ կանոնաւոր կերպով կառավարուող Ազգային Շարժման ամէն ձեռնարկ չարափոխուած ցոյց տալու ձգտող մեր թշնամիներուն առիթ տուած կ'ըլլանք. հետեւաբար ներկայացուցչական ժողովին Սերաստիոյ Արեւմտակողմը անդամ անցնելուն հակառակ ըլլալս կը տեղեկացնեմ»:

Մուսթաֆա Քէմալ փաշա, այս մասին հետեւեալ խորհրդածութիւնը կ'ընէ.—

«Ներկայացուցչական ժողովին Արեւելեան նահանգներէն աւելի Արեւմտեան նահանգներուն (Պոլսոյ մօտ ըլլալը) յարմար եւ արդար տեսնող խելահասներ արդարեւ շատ էին: Նախ, Արեւմտեան եւ հարաւ Արեւմտեան նահանգներէն շատերը գործնականապէս գրաւման տակ առնուած էին: Այս նահանգները գրաւող թշնամիներուն դէմ պաշտպանողական դիրքեր բռնել եւ անոնց վրայ հսկել պէտք էր. մինչեւ Արեւելեան նահանգներուն մէջ նման պարագայ գոյութիւն չունէր եւ մօտալուտ վտանգ մըն ալ չաւանական չէր նկատուեր:

«Ենթադրենք որ Արեւելեան կողմէն հայերուն յարձակումը կարելի նկատուի, ասոր դէմ ալ ազգային բանակի 15րդ զօրաբանակը կազմ ու պատրաստ էր:

«Մինչդեռ Իզմիրի ճակատներուն վրայ զանազան հրամանատարներ, զանազան ոչ միասնական զինուորական ուժեր կային: Ատանայի գրաման դէմ ալ տակաւին ճակատ չէր կազմուած:

«Արդ, օրէնքը եւ կանոնը կը պահանջէ, որ ընդհանուր կացութիւնը կառավարելու պատասխանատուութիւնը ըստանձնողներ, ամենէն կարեւոր նշանակակէտին, ամենէն մեծ վտանգին կարելի եղածին չափ մօտ գտնուին, որպէսզի կարենան ընդհանուր կացութեան մօտէն հսկել: Անգարան այս պայմանները լրացնող կեդրոն մըն էր. անպայման ճակատներով պիտի զբաղինք, ըսելով, Պալլքէսէր, Նազէլի կամ Գարա Հիսար պիտի չերթայինք, այլ ճակատներուն եւ Պոլսոյ երկաթուղիով կապուած եւ ընդհանուր կացութիւնը կառավարելու տեսակէտէն: Սերաստիայէն շատ չտարբերող Անգարա պիտի գայինք: Երեսփոխանական ժողովին Պոլսոյ մէջ գումարումը ստիպողական տեսնուելուն վրայ Անգարա փոխադրուիլ ի՞նչ աստիճան օգտակար պիտի ըլլար. ասիկա բացատրել հարկ չեմ տեսներ:

«Ներկայացուցչական ժողովին Անգարա փոխադրութեան մասին ցոյց տրուած պատճառներու շարքին «մեր բոլոր ձեռնարկները միշտ վատ տեսնող եւ ցոյց տուող թշնամիներէն» ճառելը, չկրցայ մեկնել: Արդարեւ անոր ըսածին պէս թշնամիները մեր ո՞ր ձեռնարկը, ո՞ր ընթացքը լաւ տեսած էին եւ կամ կրնային տեսնել, որ անոր համեմատ շարժէինք: Եթէ այս գաղափարը յղացողը ըսէր, թէ «Պոլսոյ մէջ Ազգային բաղձանքներու համամիտ Ալի Բիգա փաշային կառավարութիւնը կայ: Երեսփոխանական ժողովն ալ հոն գումարելով, ազգին եւ հայրենիքին ճակատագրին վրայ հսկելէն յետոյ, ներկայացուցչական ժողովին Արեւմտեան ճակատներով զբաղուելուն եւ Երեսփոխանական ժողովին հետ յարաբերուելուն ի՞նչ հարկ կը մնայ: Այս պարագային օգտակար չըլլա՞ր, որ ներկայացուցչական ժողովը միմիայն Արեւելեան նահանգներու կազմակերպութեամբ զբաղուելով բաւականանայ»: Թե՛րեւ այս առաջարկը մասամբ արդարացի ըլլար, սակայն պէտք է ընդունիլ, որ ընդհանուր եւ իրական կացութիւնը եւ պայմանները տեսնելու եւ ըմբռնելու մէջ ներկայացուցչական ժողովին եւ Քեազիմ Գարապէճիի թեզերուն միջեւ մեծ տարբերութիւն կայ»:

Նախապէս նկարագրուածին պէս՝ դարձուածքով մը Տամատ Ֆէրիտ փաշայի դահլիճը տապալող եւ Ալի Բիգա փաշային դահլիճը իրենց համակիր տեսնող եւ Ընդդիմադրութիւնը ներկայացնող Ազատական կուսակցութեան ընտրութեան չմասնակցելուն՝ հրապարակը կատարելապէս ազատ տեսնող եւ երեսփոխանները իր ուզածին պէս ընտրել տուող Մուսաֆա Քէմալ փաշա, ինքն ալ երեսփոխան ըլլալով հանդերձ, Պոլսոյ մէջ գումարուելիք երեսփոխանական ժողովին չէր մասնակցած եւ սակայն իր ուզած դերը խաղալու համար, Պոլսոյ մօտ եւ անոր երկաթուղիով կապուած Անգարա հաստատուիլը նախընտրած էր:

Անոր նպատակն էր Անգարայէն՝ պետական գործերուն միջամտել, Բ. Իրան իր ուզած ձեւը տալ եւ Պոլսոյ մէջ պետական տազնապ ստեղծել եւ ասկէ օգտուելով Երեսփոխանական ժողովը ցրուել եւ Անգարա փոխադրել եւ այսօր իր նախազահուութեան տակ հիմնելու յաջողած զինուորական Հանրապետութեան հիմը Անգարայի մէջ դնել:

* * *

Իրիք եւ բաժին հետապնդող Ազատական կուսակցութիւնը կազմալուծուած ըլլալուն՝ ընտրութեան չէր մասնակցած: Կառավարութեան տուած յայտարարութեան մէջ հետեւեալ պատճառարանութիւնը ցոյց տուած էր.—

«Անատոլուի մէջ կարգ մը բարձրաստիճան զինուորականներուն ապստամբութեան դրօշ պարզելով պետական ղեկը ձեռք առած եւ Բ. Իրան ալ ասոնք արգիլելու անկարող գտնուելուն եւ այս պայմաններու մէջ ազատ ընտրութիւն մը կատարելը անկարելի ըլլալուն՝ պիտի չկրնային ընտրութեան մասնակցիլ»:

Այս յուշագիրը կուսակցութեան ղեկավարը եղող Սատրգ պէյի կողմէ վարչապետ Ալի Բիգա փաշայի յանձնուած էր:

Վարչապետ Ալի Բիգա փաշա, թէեւ յայտարարած էր, թէ Ազատական կուսակցութեան ընտրութեան չմասնակցիլը պետական շահերուն հակառակ է, եւ թէ անպայման պէտք է մասնակցիլ, սակայն Սատրգ պէյ ընտրութեան չմասնակցելու համար տուած որոշման վրայ պնդելով՝ Բ. Իոնէն մեկնած էր:

Ազատական կուսակցութեան ընտրութեան չմասնակցիլը անոր յետաձգման պատճառ չէր կրցած դառնալ: Ընտրութիւնները ամէն կողմ կատարուած էին:

Ընտրութեան արդիւնքը այն եղած էր, որ գրեթէ ամէն կողմ ներկայացուցչական ժողովին թեկնածուները

մեծամասնութիւն շահած էին: Միայն Արեւելեան Գարա Հիսարի երկու երեսփոխաններէն մէկը՝ ընդդիմադրութեամբ ծանօթ Ազատական կուսակցութեան կեդր. Ժողովի անդամներէն՝ Օմար Տէվզի էֆէնտի եւ Քէոթահիոյ Ազատական կուսակցութեան մասնաճիւղի նախագահ՝ Պոճա Չասի Բասըխ էֆէնտի՝ իրենց անձնական ազդեցութեամբ ընտրուած էին: Քէոթահիոյ երեսփոխան Պոճա Բասըխ էֆէնտի թէեւ քաղաքին մէջ ազդեցիկ մէկն էր, սակայն զարգացած չէր: Իսկ Արեւելեան Գարա Հիսարի երեսփոխան Օմար Տէվզի էֆէնտի՝ քաղաքին մէջ իրաւագէտ եւ նշանաւոր մէկն էր: Ծիշդ կը խորհէր. լաւ խօսող, համարձակ մէկն էր:

Պոլսոյ ներկայացուցչական Ժողովի մէջ Օմար Տէվզի էֆէնտի միակ ընդդիմադիրը ըլլալով հանդերձ՝ բանախօսութեան եւ քաղաքական համարձակութեան շնորհիւ երեսփոխանները շուարեցնելու աստիճան խորհրդարանական խաղեր խաղցած եւ նոյնիսկ Ալի Բիզա փաշային Սահմանադրութեան տրամադրութեան հակառակ ըլլալով նախահաշիւր իր օրինական շրջանին ներկայացուցած չըլլալուն համար՝ Բարձրագոյն Ատեան ղրկուելը պահանջող շատ օրինաւոր պահանջ մը ներկայացուցած էր: Օմար Տէվզի էֆէնտիին համարձակութիւնը ցոյց կու տար, որ Ազատական կուսակցութեան ընտրութեան չմասնակցելը, հայրենիքին մինչեւ այսօր զինուորական բռնատիրութեան տակ մնալուն եւ կայսրութեան տապալելուն պատճառ եղած էր:

Ընտրութիւնները վերջացած եւ Ժողովը գումարուելու հրաւիրուած էր: Այս հրաւերին վրայ, Մուսթաֆա Քէմալ փաշա երեսփոխաններուն առանձինն առանձինն հեռագրելով Պոլիս մեկնելու ատեն Անգարա հանդիպելին խնդրած էր:

Երեսփոխաններէն մէկ մասը այս հրաւերին պատասխանելով Անգարա հանդիպած, սակայն շատերը կարեւորութիւն չտալով՝ ուղղակի Պոլիս գացած էին:

Մուսթաֆա Քէմալ փաշա Անգարա եկող երեսփոխաններուն, Ժողովին Պոլսոյ մէջ գումարումը վտանգաւոր ըլլալը պատճառաբանելով, Անգարայի մէջ գումարման համար Բ. Դոնէն արտօնութիւն խնդրել տուած էր, սակայն Բ. Դոնը խստօրէն մերժած էր այդ առաջարկը:

Ժողովին Անատոլի մէջ գումարումը անկարելի տեսնող Մուսթաֆա Քէմալ փաշա, այս անգամ Իրաւանց Պաշտպան Միութեան ներկայացուցչական Ժողովի նախա-

գահի հանգամանքով՝ Պոլիս գումարուելիք Ժողովին նախագահ ընտրուելը ուզած էր:

Մուսթաֆա Քէմալ փաշային այս փափաքն ալ նկատի չէր առնուած: Պոլիս Ծընտրողը ապարանքին մէջ գումարուող Ժողովը, Պոլսոյ երեսփոխան Բէշատ պէյը նախագահ ընտրած էր:

Պոլսոյ երեսփոխան Բէշատ Հիքմէթ պէյին նախագահ ընտրուելուն վրայ՝ այդ միջոցին Մուսթաֆա Քէմալ փաշային թեւ ու թիկունք եղող «Համիտիյէ» զրահաւորին հերոս Բէուֆ պէյ՝ Մուսթաֆա Քէմալ փաշային հետեւեալ միսիթարական հեռագիրը ցուած էր:

Հեռագրին պատճէնը

«Ձեր վսեմութեան նախագահ ընտրուելու մասին յայտնուած փափաքներուն դէմ, երբ յայտարարեցի, թէ սողդին զլուխը մնալով Ժողովին պաշտպան ըլլալ կը նախընտրէք, բուն ծափահարութիւններով համակրական խօսքեր եղան: Ընդհանուր Ժողովին մէջ Բէշատ Հիքմէթ պէյ՝ Ա. նախագահ, Հիւսէյն Քիազիմ՝ Ա. օգնական եւ Պոճա Ապաիւ Ազիզ Մէհտի էֆէնտին ալ Բ. օգնական ընտրուեցան»:

***

Ալի Բիզա փաշա Ժողովին ներկայացած եւ վստահութեան քուէ խնդրած էր: Մէկ հողի ձեռնպահ եւ մէկ հողի դէմ քուէ տուած էր, մնացեալները կառավարութեան վստահութիւն յայտնած էին:

Ալի Բիզա փաշայի կառավարութիւնը այս կերպով Ժողովին վստահութեան արժանանալէն քաջալերուելով՝ նահանգներուն հետեւեալ շրջաբերականը ղրկած էր:

Շրջաբերականի պատճէնը

«Այս անգամ Երեսփոխանական Ժողովին մէջ կարգացուած եւ ջախջախիչ մեծամասնութեամբ յարմար տեսնուելով կառավարութեան վստահութիւն յայտնուած ծրագրին կարեւոր կէտերէն մէկը Ընդհանուր Ժողովը գումարուելով ազգային բոլոր բաղձանքներուն միակ դիմումնաւայրը, փա՛ռք Աստուծոյ, գործի սկսած ըլլալուն՝ անոր գործադրութիւնը ներքին գաւառներու մէջ երեսփոխանական Ժողովէն զատ, ինչպէս նաեւ Ազգային կամքի անունով խօսելու եւ գործի խառնուելու անհրաժեշտութիւնը մնացած չըլլալուն, պետական գործերու միջամտելու ձեւով ամէն տեսակի գործ եւ շարժում՝ պատի-

Ժի Լինթակայ ըլլալուն, ներկայ չըջարերականով կը յայտարարուի»:

Ալի Րիզա փաշային այս չըջարերականը՝ ժամանակի համեմատ խիստ էր: Մուսթաֆա Քէմալ փաշա այս խնդրերը բացատրելու ժամանակ կ'ըսէր.—

«Նման չըջարերականի մը ի՞նչ պէտք կար. ներկայացուցչական ժողովը յաշս ժողովուրդին ստորնացնել եւ անոր պատժուելէ՛ն ճառել: Եթէ երբեք ներկայացուցչական ժողովը երբեմն կառավարութեան ուշադրութիւնը գրաւելու հարկ կը տեսնէր, այս ընթացքին մաքուր, բարձր նըպատակներով եւ ստիպողականութեան մը բերումով ըլլալուն, ինչո՞ւ կը կասկածէին: Ներկայացուցչական ժողովը եւ անուղղակի կերպով Ազգային Միութիւնը չէզոքացնելու նպատակ ունեցող կառավարութիւնը՝ Այտըն, Ատանա, Մարաշ, Ուրֆա եւ Այնթապի կողմերը պատահած ընդհարումներէն ալ երբեք արդուած չէր երեւար: Օտար տէրութիւններուն ուղղակի դահլիճին դէմ կատարած միջամտութիւններէն ալ չէր զգացուէր: Ազգային բաղձանքներուն միակ դիմումնաւայրը եղող Ազգային ժողովն ալ, ինչպէս Վարչապետ փաշան փառաբանութեամբ կ'ըսէ, տակաւին գործի չէր սկսած:

* * *

Ալի Րիզա փաշայի կառավարութիւնը՝ ժողովէն վըստահութեան քուէ առնելէն յետոյ, նահանգներու մէջ խաղաղութիւնը ապահովելու եւ իր դիրքը զօրացնելու աշխատած էր, սակայն չէր յաջողած եւ ամէն քայլին Մուսթաֆա Քէմալ փաշային կողմէ յարուցուած դժուարութիւններուն հանդիպած էր: Անատոլուի մէջ Ազգային բանակ անունով ծնած չէթէներուն եւ անոնց ծախքերուն համար ժողովուրդին պարտադրուած տուրքերուն գանձման ժամանակ ամէն տեսակ բռնութիւն՝ ժողովուրդին բողոքին տեղի տուած եւ Պոստյ կառավարութիւնը ձանձրացուցած էր:

Պետութեան ներքին գործերուն ուղղակի պատասխանատու եղող ներքին նախարար Տամատ Շէրիֆ փաշա, նահանգներու մէջ ազգային բանակ անունով ծնած այս կողպտիչներուն դէմ բան մը չէր կրնար ընել, նոյնիսկ ուղած պաշտօնեաները նշանակելու եւ գործի լծելու մէջ անկարող կը մնար:

Ներքին նախարար Շէրիֆ փաշան խորապէս վերաւորուած էր Մուսթաֆա Քէմալ փաշայի ձէմալին ղրկած գինք վերաւորող հետեւեալ հեռագրէն.—

«Պատերազմական նախարար ձէմալ փաշային.

«Ներքին նախարարին կասկած արթնցնող ընթացքէն եւ գործերէն հետեւեալները կը ներկայացնեմ.—

Ա.— Անգարայի նման կարգ մը նահանգներու մէջ, քաղաքային գլխաւոր պաշտօնեաները հեռագրի գլուխ հըրաւերելով սպառնական ձևով կը հարցնէ, թէ Ֆէրիտ փաշայի դահլիճին հանդէպ բռնուած դիրքին պատասխանատուններուն վիճակը եւ եղած ամբաստանութեան շարժառիթները ի՞նչ են եւ օրէնքի տրամադրութեանց կը համաձայնի՞ն:

Բ.— Երկար ժամանակ անկողնի ծառայող եւ ապա թիֆլիսէն մեռնող Թոգատի կառավարիչին մահը խորհըրդաւոր նկատելով՝ ծածկազիրով Սերաստիոյ կուսակալութենէն կը հարցնէ պատճառը:

Գ.— Դատական նախարարին հետ միասին Պալլըքէսէրի կողմը եկող Ազգային Պատուիրակներու հետ զազանի տեսակցութեան միջոցին յիշեալին կը հարցնէ, թէ ազգային շարժման դէմ գործելու հնարանորութիւն ունի՞:

Դ.— Հայրենիքին հանդէպ դաւաճանութիւնը գործնականապէս հաստատուած նախկին ներքին նախարար Ատիլ պէյին մտերիմը եւ գործակիցը եղող ներքին խորհըրդական Քէչքի պէյը՝ նախարարութիւնը ստանձնած պահուն իսկ պաշտօնէն պէտք էր հեռացնել: Սակայն մինչեւ հիմա զայն պաշտօնի վրայ կը պահեն: Ուստի անոր թելադրութեամբ նշանակուած պաշտօնեաները չեն կրնար ազգին վստահութեան արժանանալ: Օրինակի համար Ազգային Շարժման հանդէպ սկիզբէն հակառակ դիրք բռնող եւ վերջապէս ժողովուրդին կողմէ պաշտօնէ հեռացուող եւ հիւանդ ըլլալուն պատճառաւ ձերբակալուող Կեսարիոյ նախկին կառավարիչը Ալի Ուլլի պէյը՝ հակառակ անվարչագէտ մէկը ըլլալուն, Պորտու պաշտօնի նշանակումը ինչպէ՞ս բացատրել:

«Նոյնպէս ապիկար եւ ձանձիր նահանգին համար անյարմար տեսնուող եւ իր իսկ հաւանութեամբ Պոլիս զըրկուող Էտհէմ պէյ՝ Մէնթէչէ նշանակուած էր: Այտընի համար ալ Նիյոտէի նախկին կառավարիչ ըլլալով Սերաստիա բերուած ձաւիտ պէյ նշանակուած է, միւս կողմէն ալ Գոնիայի նախկին կուսակալ եւ Հայրենադաւ ձէմալ փաշային գործակիցը եղող Անթալիացի կառավարիչը՝ հակառակ մեր կրկնակի դիմումներուն եւ ժողովուրդին բողոքներուն տակաւին գործի վրայ կը մնայ:

Ե.— Պաշտօնեաներու տնօրէնութեան նման կարեւոր պաշտօն մը հայու մը ձեռք կը գտնուի:

Ձ. — Մամուլի տնօրէնութեան մէջ ոչ մէկ փոփոխութիւն կը տեսնուի:

Է. — Որոչ է, որ հայրենիքին ճակատագիրը վճռելիք միակ ուժը Ազգային Միութիւնն է եւ այս իրազործողը միայն ազգային կազմակերպութիւնն է: Այս միութեան եւ կազմակերպութեան, հայրենիքը բաժանումէ փրկելու եւ ազգին ու պետութեան անկախութիւնը ապահովելու նման նուիրական ծրագիրը ջուրը ձգելու աշխատողներն ալ Պոլսոյ խառնակիչներն են: Ասոնց չէզոքացումը միայն զօրաւոր եւ իրական կարգապահութեամբ կարելի է: Ասոր ալ առաջին միջոցը պէտք է որ ոստիկանական տնօրէնութիւնը պատուաւոր, հայրենասէր եւ կարող անձերէն ընտրուի եւ նշանակուի: Մինչդեռ ձեր վսեմութեան ծանօթ է, որ ներքին ոստիկանական ընդհանուր տնօրէնը հայրենազաւ դահլիճին եւ անոր արբանեակներուն միակ նեցուկն է: Սաիտ Մուլլային Մըսթըր Ծրոյն գրած նամակներուն պարունակութեանն կը հասկցուի, որ այս մարդը ընդդիմադիրներուն, այսինքն ազգին թշնամի եղողներուն պաշտպան կը հանդիսանայ: Ամասիոյ մէջ Սալէհ փաշան եւս այս պարագան հաստատած էր. մինչդեռ ներքին նախարարը հայրենիքին եւ ազգին ճակատագիրը այս մարդուն ձեռքը պահելուն մէջ անպատեհութիւն մը չի տեսներ: Ոստիկան զինուորներու հրամանատարը Քէմալ փաշային թէ՛ ազգային բաղձանքներուն եւ թէ՛ Ձեզի համար վնասակար ըլլալը ակներեւ ըլլալովը հանդերձ՝ ցարդ իր պաշտօնին վրայ մնալը ներքին նախարարութեան բարեացակամութեամբ վերագրելու է...»:

Մուսթաֆա Քէմալ փաշային սոյն պատասխանագիրը, անոր Պոլսոյ կառավարութեան գործերուն միջամտելու աստիճանը ցոյց տուող պատմական փաստ մըն է: Ասկէ կը հետեւցուի, որ Ալի Րիզա փաշայի դահլիճը՝ տիրող անիշխանութիւնը բառնալու աշխատած, սակայն չէր յաջողած:

Պետութեան հեղինակութիւնը զօրացնելու եւ տիրող անիշխանութիւնը բառնալու նպատակով ներքին նախարարութիւնը ստանձնած Տամատ Շէրիֆ փաշա, այս միջամտութիւններուն չհանդուրժելով՝ հրաժարած էր:

* * *

Ազգային բանակին լիազօր պատուիրակի հանգամանքով՝ Ալի Րիզա փաշայի դահլիճին մէջ պատերազմական նախարար եղող Մերսինցի Կիւչիւք ձէմալ փաշան ալ այս միջոցին հրաժարեցուած էր:

ձէմալ փաշա Չանազ Գալէի մէջ Աղթաշ կոչուած վայրը գտնուող եւ Մուտրոսի զինադադարին պայմանագրութեան տրամադրութեան համաձայն Համաձայնական տէրութեանց (մասնաւորապէս Անգլիոյ եւ Ֆրանսայի հրկողութեան եւ պաշտպանութեան յանձնուած) մթերանոցին մէջ գտնուող բոլոր զինամթերքը Անատոլու փախցընելու ձեռնարկած էր: Իրաւուած զէնքերուն քանակը հետեւեայն էր. —

8000 Ռուսական հրացան, 20 Ռուսական գնդացիք եւ 20,000 սնտուկ փամփուշտ:

ձէմալ փաշա բանակային սպաներուն եւ զիւորներուն գաղտնի հրաման տուած էր, որ մթերանոցին վրայ յարձակին, իսկ Համաձայնականները այս գաղտնի հրահանգէն լուր ունէին:

Այս դէպքին ընթացքին մաս մը Անգլիացիք եւ Ֆրանսացի զինուորներ սպաննուած ըլլալուն՝ Պոլիս գտնուող Համաձայնական Տէրութեանց ներկայացուցիչները՝ հաւաքաբար Բ. Իրան բողոքած եւ վերջնագիր տուած էին:

Տրուած այս հաւաքական վերջնագրով՝ պատերազմական նախարար ձէմալ փաշային եւ ընդհանուր սպայակոյտի նախագահ ձէմալ փաշային պաշտօնանկութիւնը պահանջուած եւ հետեւեալ պատճառաբանութիւնը տրուած էր:

Ա. — Մասնաւոր կերպով ընտրուած սպաներուն Ազգ. բանակի սպայակոյտին մօտ առաքումը:

Բ. — Արձակման պատրուակին տակ 14րդ զօրաբանակէն Ազգ. բանակին (Քէմալական) զինուոր առաքումը:

Գ. — Չէնքի եւ Թնդանօթի գործիքներու փախցուիլը (Համաձայնականներու պատկանող):

Դ. — Չոնկուլտագէն Պոլիս եկող վաշտին վերադարձին յապաղումը:

Ե. — Աֆրոն Գարահիսարէն՝ Ազ Շէքիր զինուորական փոխադրութիւնները:

Այս պատճառներով եւ Պատերազմական նախարարին եւ ընդհանուր սպայակոյտի նախագահին անձնապէս մեղսակից ըլլալուն՝ 48 ժամուան ընթացքին անոնց պաշտօնէ հեռացուիլը պահանջուած էր:

Խնդրին փափկութիւնը եւ իր դահլիճին մէջ մնալու պարագային կառավարութեան համար վտանգաւոր կացութիւն ստեղծուելուն պատճառը հասկցող Մերսինցի ձէմալ փաշա, արդէն Պոտուէն երեսփոխան ընտրուած ըլլալուն, Ժողովին մէջ իբր երեսփոխան աշխատիլ նախընտրած եւ

Ալի Րիզա փաշայի դահլիճը խիստ փափուկ կացութենէ մը յաջողած էր փրկել:

Մուսթաֆա Քէմալ փաշա Պոլսոյ մէջ պետական տագնապ մը ստեղծել կ'ուզէր, եւ ասոր հետեւանքով ժողովը ցրուելով իր ազդեցութեան տակ Անգարայի մէջ գումարել կ'ուզէր: Իրեն երախտագէտ ըլլալիք ժողովը իրեն ենթարկելով բոլոր փափաքները ան գոհացնել տալ կ'ուզէր:

Մուսթաֆա Քէմալ փաշա այս նպատակը հետապնդած ատեն, առաւելագոյն շահեր որոնած եւ շատ մը վըրտանգներ ալ անտեսած էր:

***

Անատոլուի մէջ ապահովութիւն կը տիրէր: Ասոր վըրայ Պոլիս գտնուող Համաձայնական բանակներու ընդհ. հրամանատար Զօրավար Հարինկթըն՝ Գոճա էլիի թերակողզին ազգային բանակ կոչուած յեղուզակներու յարձակումին դէմ պաշտպանելու եւ Պոլիս գտնուող բանակին պաշտպանութիւնը զօրացնելու համար Իզմիթի ծովախորշը եւ անոր շրջակայքը մաս մը անգլիական զինուոր զրկած եւ Իզմիթը զինուորական գրաւման տակ առած էր:

Մուսթաֆա Քէմալ փաշա այս դէպքը Պոլսոյ մէջ պետական տագնապ ստեղծելու եւ այսպէսով ժողովը ցըրուելու համար յարմար առիթ նկատած եւ անմիջապէս Ատարազարի շրջակայքը գտնուող չէթէներուն հրամայած էր, որ Իզմիթ գտնուող գրաւման զինուորներուն վրայ քալեն եւ դիշերային յարձակում ծրագրել տուած էր:

Մուսթաֆա Քէմալ փաշային՝ այս հրամանը գործադրուած եւ դիշերային յարձակումն ալ խիստ ճարպիկ կերպով կատարուած եւ բաւականաչափ անգլիացի զինուորներ սպանուած էին:

Մուտրոսի զինադադարէն ետք, յաղթական տէրութեանց գրաւման ուժերուն դէմ կատարուող առաջին յարձակողականը Իզմիթի յարձակողականն էր:

Գրաւման բանակի ընդհ. հրամանատար Զօրավար Հարինկթըն, ազգային բանակի անունով գործող այս չէթէներուն յարձակողականին վերջին ծայր կարեւորութիւն տուած եւ անմիջապէս Ալի Րիզա փաշային կառավարութեան խիստ ոճով վերջնագիր մը տալով՝ Բ. Դրան՝ Անատոլուի մէջ շարունակուող յեղուզակային շարժումներու հանդէպ ի՞նչ դիրք բռնելը հարցուցած էր:

Անկարողութեան եւ շուարման մատնուած Ալի Րիզա փաշային պատասխանը ուշացած եւ ասոր վրայ 1920 Մարտ

16ի առաւօտեան՝ անգլիական զինուորական գրաւման տակ անունած էր Պոլիսը:

Գրաւման բանակի ընդհ. հրամանատար Զօրավար Հարինկթընի՝ այս գրաւման մասին հրատարակած պաշտօնական հաղորդակցութիւնը, գրաւման պատճառը բացատրող պատմական փաստ մը ըլլալուն՝ նոյնութեամբ կ'արձանագրենք:

Պաշտօնական հաղորդագրութեան պատճէնը

«Հինգ ու կէս տարի առաջ ձեռով մը Օսմանեան տէրութեան ճակատագիրը ձեռք անցնող Իթթիհատ եւ Թէրազըր կուսակցութեան ղեկավարները՝ Գերմանիոյ խոստումներէն տարուելով Օսմանեան Տէրութիւնը եւ ազդը ընդհանուր պատերազմի մղեցին: Այս վատ քաղաքականութեան հետեւանքը ծանօթ է:

«Օսմանեան Տէրութիւնը եւ ազգը, հազար ու մէկ փորձանքներէ անցնելէ յետոյ՝ անանկ պարտութեան մը մատնուեցան որ Իթթիհատ եւ Թէրազըր կուսակցութեան ղեկավարներն անգամ զինադադար մը կնքելով փախչելէ ուրիշ ճար չգտան:

«Զինադադարի կնքումէն ետք, Համաձայնական Տէրութեանց մտահոգութիւնն էր Օսմանեան տէրութեան բոլոր հպատակներուն՝ (առանց ցեղի եւ կրօնի խտրութեան), ապագայ բարօրութիւնը, յառաջդիմութիւնը, հանրային եւ տնտեսական վիճակին բարելաւումը ապահովելիք հաշտութեան մը հիմերը դնել: Երբ Հաշտութեան ժողովը այս պարտականութեան լրացումին կ'աշխատէր, փախտական Իթթիհատ եւ Թէրազըր կուսակցութեան ղեկավարներուն գաղափարակից եզոզ կարգ մը մարդիկ՝ Ազգային Կազմակերպութիւն անուան տակ շարժում մը ստեղծեցին եւ թագաւորին եւ Կեդր. Կառավարութեան հրամանները անտեսելով՝ պատերազմի հետեւանքով բոլորովին հիծած ժողովուրդը կրկին զինուորագրել, ցեղամիջևան հակառակութիւն յառաջացնել եւ «Ազգ. հանդամակցութիւն» անունով ժողովուրդը կեղեքելու նման գործեր բրին: Այսպէսով ո՛չ թէ հաշտութիւն, այլ գործնականապէս նոր պատերազմի մը սկսուելուն ձեւնարկեցին: Բոլոր այս շարժումներուն հակառակ՝ Հաշտութեան ժողովը իր պարտականութիւնը շարունակեց եւ վերջապէս Պոլսոյ թուրք Իշխանութեան տակ մնալը սրոշեց: Այս որոշումը բոլոր Օսմանցի սրտերը պիտի ցնծացնէ: Սոյն որոշումը Բ. Դրան հաղորդուած ժամանակ տեղեկացուցած էին նաև, որ ասոր գործադրութիւնը ի՞նչ պայմաններու կը կարօտի: Այս պայ-

մաններն էին՝ Օսմանեան նահանգներու քրիստոնեաներուն կեանքի ապահովութիւնը, դաշնակից զինուորական ուժե-
րուն դէմ դիւականորէն կատարուող յարձակումներուն լերջ տալը: Կեդրոնական կառավարութիւնը, թէեւ այս սղգարարութեան փոխան բարեացակամ գտնուեցաւ, սա-
կայն Ազգային Կազմակերպութիւն անուան տակ գործող մարդիկ, ցաւալի է որ իրենց ընթացքին շեղիլ չուզեցին, ընդհակառակը՝ Կառավարութիւնը իրենց գործակից ընել աշխատեցան: Ամենուն ակնդէտ սպասած հաշտութեան հա-
մար մեծ խռընդոտ մը եղող այս վիճակին դէմ՝ Համաձայ-
նական Տէրութիւնները, մօտերս որոշուելիք հաշտութեան պայմաններուն գործադրութիւնը կարենալ յաջողցնելու համար՝ պէտք եղած միջոցները խորհելու ստիպուեցան, եւ ասոր համար մէկ միջոց գտան, այդ ալ Պոլիսը առժամ-
եայ կերպով գրաւելն էր: Այս որոշումը այսօր գործադ-
րութեան դրուած ըլլալուն՝ հանրային կարծիքը լուսարա-
նելու համար հետեւեալ կէտերը անոր ուշադրութեանը կը յանձնուի.

Ա.— Գրաւումը առժամեայ է:

Բ.— Համաձայնական տէրութեանց նպատակը ո՛չ թէ Օսմանեան Գահուն հեղինակութիւնը կոտրել՝ այլ ընդհա-
կառակը Օսմանեան վարչութեան տակ մնալիք հողերուն վրայ այդ հեղինակութիւնը բարձրացնել եւ զօրացնել է:

Գ.— Համաձայնական Տէրութեանց նպատակը նոյն-
պէս թուրքերը Պոլսէն զրկել չէ, սակայն եթէ գաւառներու մէջ խառնակութիւն եւ ընդհանուր ջարդի նման դէպքեր պատահին՝ այս որոշման փոփոխութիւնը հաւանական է:

Դ.— Այս փափուկ կացութեան ժամանակ, իսլամ եւ ոչ-իսլամ, բոլորին պարտականութիւնն է իրենց առօրեայ գործերով զբաղիլ, խաղաղութեան ապահովման ծառայե-
լը Օսմանեան տէրութեան փլատակներէն նոր թուրքիա մը ստեղծելու յիմարական ցնորքներով գայն փճացնել ուզող-
ներէն չի խարուիլ եւ ներկայիս կայսրութեան Կեդրոնը ե-
ղող Պոլսէն տրուած հրահանգներուն հնազանդիլ: Վերեւ յիշուած շարժումներուն մասնակցող անձերէն ոմանք՝ Պոլ-
սոյ մէջ ձերբակալուելով, բնական է իրենց գործած ա-
րարքներուն համար պատասխանատու պիտի նկատուին»:

Պոլսոյ գրաւման վրայ՝ Այի Բիզա փաշա հրաժարելու ստիպուած եւ անոր տեղ Սալէհ փաշա նշանակուած էր:

Սալէհ փաշա ալ՝ Համաձայնականներու կողմէ տրը-
ուած վերջնագրին խուսափողական պատասխան մը տուած էր: Անոր պատասխանը՝ Յաղթական Տէրութեանց ներկա-

յացուցիչները չէր գոհացուցած: Անոնք երկրորդ եւ աւելի իրիստ վերջնագրով մը Բ. Դրան՝ Անատոլուի մէջ Մուսթա-
ֆա Քէմալ փաշայի կազմակերպութեան ընթացքին մասին հաշիւ պահանջուած էր:

Սալէհ փաշայի կառավարութիւնը այս երկրորդ վերջ նագրին չկարենալով պատասխանել՝ ստիպուած էր հրաժարիլ:

***

Այս կերպով ստեղծուած տագնապը Օսմանեան Տէ-
րութիւնը իրապէս դժուար կացութեան մատնած էր: Օս-
մանեան կայսրութեան փլուզումը յառաջացնելիք այս ըն-
թացքը ո՛վ պիտի կրնար կասեցնել:

Կացութիւնը ըմբռնող, ժամանակին ու պէտքին հա-
մաձայն միջոցներ ձեռք առնող կարող անձերու պէտք կար, մինչդեռ այս տեսակ անձեր տասը տարի տեւող բռնապե-
տութեան հետեւանքով Իթթիհատ եւ Թէրազզըն ալ պա-
տերազմէն պարտուած դուրս գալէն յետոյ՝ ինքզինքը պա-
տասխանատուութենէ փրկելու կ'աշխատէր: Անատոլուի մէջ տարբեր անուններով նորէն կառավարութիւն հիմնե-
լու ջանքեր կը թափուէր: Զօրաւոր բրտրականտիստները տէրութեան ներքին թէ արտաքին կացութիւնը տակն ու վրայ բրած էին:

Հանգուցեալ Մուսթան Մուհամմէտ Վահիտետին՝ կացութիւնը կ'ըմբռնէր եւ փրկութեան միջոցներ կը փն-
տռէր. սակայն իր շուրջ վստահելի եւ կարող անձերու պակասը կը տեսնէր:

Սալէհ փաշայի հրաժարականին վրայ՝ թազաւորը ստիպուած փորձի համար, անկարողութիւնը հաստատուած Տամատ Յէրիտ փաշան՝ կրկին գործի լծած էր:

***

Տամատ Յէրիտ փաշա այս անգամ կրօնական հրամա-
նագիրներով զինուած՝ գործի անցած էր. ժամանակին փափկութիւնը չէր կրցած ըմբռնել: Գիրքի Ա. մասին մէջ բացատրուածին պէս Օսմանեան Տէրութեան Գերմանիոյ հաշտոյն պատերազմի մտած ժամանակ կրօնական հրամա-
նագիրներու յենելով Սր. Պատերազմ յայտարարուած էր: Ասիկա պատճառ դարձած էր, որ քաղաքական եւ կրօնա-
կան իշխանութիւնը իր անձին վրայ կեդրոնացնող Օսմանեան Գահակալին դէմ՝ Եւրոպայի հանրային կարծիքը,

մասնաւորապէս մեծ թիւով իսլամ հպատակ ունեցող տէրութիւններու ընդվզումը զօրանայ:

Երբ կացութիւնը այսպէս էր, կրօնական հրամանագիրներով գործ տեսնել կարծելը՝ վերջին ծայր միամտութիւն էր: Սահմանադրական վարչաձեւ ունեցող Օսմանեան Տէրութիւնը՝ այսպիսով ցոյց կու տար, թէ կրօնական անկախութիւն հետապնդելէ չէր դադրած, մինչդեռ Մուտրոսի զինադադարով եւ Ուիլսընեան ծրագրի հիման վրայ՝ իշխանութիւն հիմնելու սկզբունքը ընդունուած էր:

Տամատ Ֆէրիտ փաշայի այս առաջին փորձը՝ քաղաքակիրթ աշխարհի հետեւած սկզբունքներուն բոլորովին հակառակ էր:

Կրկին Աթոռ բարձրացող Տամատ Ֆէրիտ փաշայի մասին տրուած եւ մասնաւոր հանդիսութիւններով Բ. Դըրան մէջ կարդացուող թագաւորական հրամանագիրը՝ պատմական կարեւոր փաստաթուղթ մը ըլլալուն, կցուած կրօնական հրամանագիրներով միասին ամփոփել հարկ տեսանք:

Թագաւորական հրամանագրի պատճէնը

«Մեծ Եպարքոս Ֆէրիտ փաշային,

«Ձեր նախորդին Սալէհ փաշային հրատարելուն համար՝ իբրեւ փորձառու վարչապետութիւնը Ձեզի, իսկ Շէյխ Իւլ Իսլամութիւնը Տէտէ Չատէ Ապտալլա պէյին յանձնուած է: Սահմանադրութեան 27րդ յօդուածին համաձայն ձեր կազմած նոր դահլիճը մեր կողմէ վաւերացման արժանացած է: Զինադադարի սկիզբէն ի վեր հետզհետէ դէպի բարւոքում յառաջացող մեր քաղաքական կացութիւնը «Ազգութիւն» անուան տակ տեղի ունեցող խառնակութիւններուն պատճառաւ վտանգաւոր վիճակի մը հասցուած եւ ասոր դէմ ցարդ ձեռք առնուած հաշտարար միջոցները ապարդէին մնացած են: Նկատի առնելով որ, այս ապստամբութեան շարունակութիւնը — Աստուած հեռու ընէ —, վտանգաւոր վիճակի մը պիտի յանգի, կը փափաքինք որ այս խառնակութիւններուն ծանօթ հեղինակներուն մասին արժանի պատիժ տնօրինուի, իսկ խաբուելով ասոնց հետեւողներու մասին ալ ընդհ. ներում յայտարարուի եւ մեր կայսրութեան բոլոր մասերուն մէջ խաղաղութիւնը վերադարձնելու եւ ապահովելու համար շուտափոյթ միջոցներ ձեռք առնուին եւ գործադրուին: Մեր բոլոր հպատակներուն դէպի մեր գահը ունեցած հաւատարմութիւնը վերահաստատուի եւ ասոնց հետ միասին Համաձայնական մեծ տէրութիւններու հետ անկեղծ յարաբերութիւններ մշակ-

ուին, եւ Տէրութեան ու Ազգին շահերը արդարութեամբ պաշտպանելու ջանք թափուի, պատուաւոր հաշտութեան մը կնքումը փութացուի եւ մինչ այդ ելեւմտական եւ տընտեսական բոլոր միջոցներու դիմելով ժողովուրդին վիճակը բարւոքուի:

«Աստուած յաջողութիւն պարգեւէ»:

Կրօնական հրամանագրի պատճէններ

«Նորին կայսերական բարձրութեան իշխանութեան տակ գտնուող իսլամական երկիրներու մէջ, կարգ մը վատ մարդիկ միանալով, իրենց պետեր նշանակած եւ թագաւորին հաւատարիմ հպատակները ստորին միջոցներով խաբած եւ առանց Բարձրագոյն հրամանի՝ զինուոր հաւաքելու ձեռնարկած են: Երեւութապէս զինուորները կերակրելու եւ պատսպարելու, իրականութեան մէջ հարստութիւն դիզելու նպատակով եւ կրօնական օրէնքներու եւ բարձր հրամանի հակառակ կարգ մը տուրքեր գանձելու դիմած են: Անոնք բռնութեամբ ժողովուրդին դրամը եւ ինչքը կողոպտելով՝ աստուածապաշտները կեղեքած եւ կայսրութեան կարգ մը քաղաքներուն եւ գիւղաքաղաքներուն վրայ յարձակելով քանդած եւ հիմնայատակ կործանած են: Անոնք հաւատացեալներու Պետին կողմէ նշանակուած կարգ մը կրօնական, զինուորական եւ քաղաքային պաշտօնեաները ըստ կամս պաշտօնանկ ըրած եւ իրենց հետեւորդները նշանակած են: Անոնք կեղք. Կառավարութեան եւ Նահանգներու իշխանութեանց յարաբերութիւնները խզելին եւ կառավարութեան կողմէ տրուած հրահանգներու գործադրութեան արգելք եւ կեղքոնը՝ նահանգներէն անջատելով փոխմարզարէութեան հմայքը նուաստացնելու նպատակով դաւաճանած են: Եւ դեռ Պետութեան օրէնքն ու կանոնը եւ երկրին ապահովութիւնը խանդարելու համար կեղծ հրատարակութիւններով եւ սուտերով, ժողովուրդը դէպի չարը մղելին եւս հաստատուած է: Վերոյիշեալ անձերը եւ անոնց արբանեակները ցրուելու մասին տրուած Բարձրագոյն Դրան հրամանէն ետք, երբ տակաւին անոնք իրենց վտանգաւոր ընթացքին մէջ կը յամառին, հայրենիքը ասոնց փորձանքներէն եւ հաւատացեալները ասոնց փնասնեւրէն ազատելու համար «Անոնք, որոնք իրենց պետերուն չեն հնազանդիր եւ կը հակառակին, պէտք է մեղաւորին» Մթ. գրութեան համաձայն, ասոնց մեղացուիլը օրինական կը համարուի»:

Պատասխան. — Աստուած ամենագէտ է:

Տէտէ Չատէ Սէյտ Ապտալլա

«Ուրեմն կայսերական երկիրներու սէջ բնակող եւ պատերազմելու ընդունակ իսլամներու մեր մարգարէի-փոխանորդ Նորին Բարձրութիւն Սուլթան Վահիտետտինի շուրջը խմբուելով սպաննելու համար տրուած հրամանին հնապանդիլը եւ այս տեսակ մարդիկը սպաննելը օրինակա՞ն է:

Պատասխան.— Աստուած ամենագէտ է:

Նոյն

***

«Ուրեմն, այս տեսակ հակառակորդները պատերազմելով սպաննելու համար նշանակուած զինուորները՝ երբ իրենց պարտականութեան մէջ թերանան, այս աշխարհի մէջ պատիժի եւ հանդերձեալի մէջ դժոխքի կ'արժանանա՞ն:

Պատասխան.— Աստուած ամենագէտ է:

Տէտէ Զատէ Սէյտ Ապտալլա

***

«Ուրեմն, այն զինուորները որոնք այս պատերազմի միջոցին կը սպաննուին, նահատակ եւ վարձատրելի կը համարուի՞ն:

Պատասխան.— Աստուած ամենագէտ է:

Տէտէ Զատէ Սէյտ Ապտալլա

«Ուրեմն, այն հաւատացեալները, որոնք այս ըմբոստները սպաննելու համար տրուած հրամանին ընդ առաջ են ելթար, կրօնական պատիժներու կ'արժանանա՞ն:

Պատասխան.— Աստուած ամենագէտ է:

Տէտէ Զատէ Սէյտ Ապտալլա

***

Տամատ Ֆէրիտ փաշայի կառավարութեան հրատարակած պաշտօնական յայտարարութիւնն ալ առանձինն յիշատակութեան արժանի ըլլալուն ստորեւ ամփոփումը:

Տամատ Ֆէրիտ փաշայի կառավարութեան յայտարարութիւնը

«Օսմանեան կառավարութիւնը այսօր աննախընթաց վտանգի մը մէջ է. բառին բուն նշանակութեամբ հայրենիքը վտանգի մէջ է. ազգը՝ անգիտակցօրէն եւ ակամայ մտած այդ սոսկալի պատերազմին մէջ հողուով եւ մարմնով ամենամեծ զոհողութիւնը կատարելով հանդերձ՝ բա-

ցարձակ պարտութենէ շէր կրցած ազատիլ եւ այն ժամանակուան կառավարութեան կողմէ կնքուած զինադադարով, Յալթական Տէրութեանց յանձնուած էր: Պէտք էր որ ցաւալի արդիւնքէն խրատուելով՝ գոնէ տրամաբանական եւ փրկութեան ճամբու հետեւէինք: Կարգ մը մարդոց միայն հարստութիւն դիզելու նպատակը եւ Ազգ. Կազմակերպութիւն անուան տակ մէջտեղ բերած խառնակութիւնները՝ մեր քաղաքական գոյութիւնը վտանգաւոր վիճակի հասցուցին եւ պատերազմի վնասներէն եւ մասնաւորապէս պատերազմի տարիներուն կատարուած զանազան ոճիրներէն իտրապէս վիրաւորուած մեր հայրենիքին նոր վէրքեր բացին: Կարգ մը տղեղ դէպքերով Սերոպայի եւ Ամերիկայի հանրային կարծիքին մէջ մեզի աննպաստ հոսանք մը ստեղծուելուն՝ հաշտութեան պայմաններուն աւելի սաստկանալուն պատճառ եղան:

«Վերջապէս այս վիճակին բերումով մեծ տէրութիւնները Պոլիսը ստժամեայ գրաման տակ առնելով, զինադադարի պայմանը գործադրեցին: Ասոր հակառակ՝ ըմբոստներուն Մայրաքաղաքին եւ Անատոլուին միջեւ յարաբերութիւնները խզելին ամենամեծ հայրենադաւուժութիւնն է: Այսպէսով Ազգային Կազմակերպութիւն կոչուած ըմբոստական շարժումը, թէ՛ Անատոլուն գրաւել տալու եւ թէ՛ կառավարութեան գլուխը մարմնէն անջատելու վտանգը կը պատրաստէ: Այսօր, Օսմանեան ազգին ամենամեծ թըշնամիները սուտ ազգասիրութեամբ հայրենիքը եւ ազգը իրենց շահուն զոհողներն են: Ասոնց վտանգաւոր ապագայ մը պատրաստելու համար ձեռք առած միջոցներն ալ՝ ոճիրներու շարք մը: Սահմանադրութիւնը եւ պետական օրէնքները ոտնակոխելով՝ ժողովուրդէն բռնի դրամ հաւաքելով պօրինի զինուոր կ'արձանագրեն: Դրամ չտուողներուն եւ ասանկ գէշ նպատակի համար չզինուորագրուողներուն նեղութիւն կու տան, սպաննելու, զիւղերուն վրայ յարձակելու եւ աւերելու նման ոճիրներ կը գործեն: Մինչդեռ նման գործեր (ներփակ կրօնական հրամանագրի համաձայն), Աստուծոյ եւ կրօնքին հակառակ են:

«Օսմանեան հայրենիքին ենթարկուած վնասները դարձանել եւ անձի եւ նիւթականի տեսակէտով տուած կորուստները լեցնելու անհրաժեշտութենէ մղուած՝ ներկայ կառավարութեան ամէն անհատի կեանքը եւ աջակցութիւնը աւելի քան երբեք թանկագին է: Ասոր համար կառավարութիւնը իր բարի նպատակին առանց արիւն թափելու հասնիլը նախընտրելով հանդերձ՝ կառավարութեան եւ

ազգին իրական վտանգի մէջ եղած գոյութիւնը փրկելու համար անսաստողները՝ համաձայն կրօնական օրինաց եւ թագաւորական հրամանագրի պատժելու ալ պիտի չերկմբտի:

«Հետեւաբար, նախ անոնք որոնք ներկայ ապստամբական շարժման հեղինակներուն եւ առաջնորդներուն խաբէութենէն եւ սպանանլիքէն տարուելով եւ իրենց ըրածին ի՛նչ աստիճան վտանգաւոր ըլլալը առանց խորհելու անոնց գործակցած են, եթէ մէկ շարթուան ընթացքին զղջում յայտնելով թագաւորին հաւատարմութիւն ուխտեն, ներման պիտի արժանանան: Ապա շարժումի առաջնորդները եւ անոնց հետ գործակցող յամառ ըմբոստները օրէնքով եւ կրօնքով պիտի պատժուին: Երկրին բոլոր կողմերը իսլամ ժողովուրդին կողմէ ուրիշ տարրերու, կամ ոչ-իսլամներու կողմէ իսլամներու դէմ նախատինք կամ յարձակում ըստ օրէնքի ներելի չըլլալուն, նման դէպքի մը պարագային՝ անսաստողները եւ անոնց կողմնակցութիւն ցոյց տրուողները կամ գործակցողները անձամբ եւ խստիւ պիտի պատժուին»:

* * *

Պատճէները վերեւ արձանագրուած թագաւորական գրութիւնը, կրօնական հրամանագիրները եւ կառավարութեան յայտարարութիւնը Պոլսոյ թերթերուն մէջ հրատարակուած էր: Ասկէ զատ հազարաւոր օրինակներ տրպուելով՝ հնարաւոր միջոցներով Անատոլուի բոլոր կողմերը ցրուած, Անատոլուի ժողովուրդին մէջ գրգռութիւն եւ տեղ տեղ հակաշարժում ստեղծած էր:

Այս կացութեան հանդէպ՝ Մուսթաֆա Քէմալ փաշա եւ իր համախոհները ամէն բանէ առաջ իրենք իրենց պաշտօնական հանգամանք տալու համար, կատարելապէս լիազօր հիմնադիրներու ժողովի մը բացման ձեռնարկած էին: Անատոլուի եւ Բուժէլիի իրաւանց Պաշտպան Միութեան ներկայացուցչական ժողովի անունով՝ հետեւեալ հեռագիրը Մուսթաֆա Քէմալ փաշայի ստորագրութեամբ շքրջագայութեան հանած էին:

Պատճէն

«Պոլսոյ Երեսփոխանական ժողովը ցրուած է, որով կառավարութեան Կեդրոնին անձեռնմխելիութիւնը եւ ազգին անկախութիւնը եւ Տէրութիւնը փրկելիք միջոցները գտնելու եւ գործադրելու համար ի դիմաց ազգին՝ կատարելապէս Լիազօրուած ժողովի մը Անգարայի մէջ գումարումը եւ ցրուած Երեսփոխանական ժողովէն Անգարա գալու զոգոններուն ալ սոյն ժողովին մասնակցութիւնը ստիպողական դարձած է: Հետեւաբար ստորեւ ամփոփուած հրահանգին համաձայն ընտրութեան կատարումը ի սէր հայրենիքի կը սպասենք:—

Ա.— Կատարելապէս լիազօրուած ժողով մը, պետական գործերը վարելու համար Անգարայի մէջ պիտի գումարուի:

Բ.— Սոյն ժողովին անդամակցելու համար ընտրուելիք անձերը, երեսփոխաններու վերաբերեալ օրէնքին ենթակայ են:

Գ.— Ընտրութիւններու ժամանակ ենթա-նահանգները Կեդրոն պիտի նկատուին:

Դ.— Ամէն ենթա-նահանգէն հինգ անդամ պիտի ընտրուի:

Ե.— Ընտրութիւնները նահանգային եւ ենթա-նահանգային Բ. կարգի ընտրելիներու եւ քաղաքապետական եւ վարչական ժողովի անդամներուն կողմէ միեւնոյն օրը եւ նոյն ժողովին մէջ պիտի կատարուին:

Զ.— Սոյն ժողովի անդամակցութեան, ամէն կուսակցութիւն, հատուած եւ միութիւն կրնայ թեկնածու ներկայացնել: Ասկէ զատ սոյն նուիրական պայքարին գործնականապէս մասնակցելու համար, ամէն անհատ իր անկախ թեկնածութիւնը կրնայ սեւէ վայրի մէջ յայտարարել:

Է.— Ընտրութիւններուն ամէն կեդրոնի ամենաբարձր աստիճանի քաղաքային պաշտօնեան պիտի նախագահէ եւ ընտրութեան ազատութեան պահպանման պատասխանատու պիտի նկատուի:

Ը.— Ընտրութիւնները գաղտնի քուէով եւ բացարձակ մեծամասնութեամբ պիտի կատարուին, իսկ քուէհամարը ժողովին կողմէ նշանակուելիք երկու անձերու կողմէ եւ ժողովին ներկայութեան պիտի ըլլայ:

Թ.— Ընտրութեան վերջաւորութեան երեք օրինակ տեղեկագիր պիտի պատրաստուի: Այս տեղեկագիրները բոլոր անդամներու ստորագրութիւնը կամ անձնական կրնիքը պէտք է կրեն: Մէկ օրինակը տեղւոյն մէջ պիտի մընայ, մէկը ընտրուած անձին պիտի յանձնուի, իսկ երրորդը ժողովին պիտի ղրկուի:

Ժ.— Անդամներուն ամսականները ի վերջոյ ժողովին կողմէ պիտի որոշուին, իսկ ճամբորդութեան ծախքերը

ընտրական ժողովի կողմէ որոշուելով՝ տեղական կառավարութիւնները պիտի վճարեն:

ԺԱ.— Ընտրութիւնները, ամենաուշը մինչեւ 15 օր Անգարայի մէջ գումարուելու պայմանով աւարտելէ ետք, ընտրուածներուն անունները եւ անոնց մեկնումը անմիջապէս պէտք է տեղեկացուի:

ԺԲ.— Հեռագրին ստացուած ժամը պէտք է տեղեկացուի:

Յ. Գ.— Զօրաբանակներու հրամանատարներուն, կուսակալներուն եւ անկախ կառավարիչներուն հազարդուած է:

Պոլսոյ կառավարութեան շրջաբերութեան դրած կըրօնական հրամանագիրներուն ազդեցութիւնը կտարելու համար ալ Քէմալականները սկսած էին ջերմեռանդի եւ հաւատացեալի լեզուով բորբակնաւ մղել, կրկնելով, թէ թագաւորը եւ իսլամներու մարգարէին փոխանորդը Պոլսոյ մէջ թշնամիներու ձեռքը գերի կը դնուի, թէ Պոլիս կազմուած Տամատ Ծէրիտ փաշայի կառավարութեան անդամները թշնամիին ծախուած հայրենադաւներ են, թէ կրօնական հրամանագիրները թշնամիներուն կողմէ պատրաստուած են: Միեւնոյն ժամանակ կը խնդրէին՝ որ թագաւորը բաժանման ենթակայ հայրենիքին ազատագրումին համար, մինչեւ այս կացութեան վերջանալը պետական գործերը վարելու համար Քէմալականներուն իրաւասութիւն տար: Նոյնիսկ Ազգին մայր անունը ստացող Սալիտէ Հանըմ, կրօնափոխ հրեայ էտիպին աղջիկը՝ կանաչ ծածկոցով եւ դեղին մոյկերով գիւղէ գիւղ շրջելով կրօնական քարոզչութիւններով այս հոսանքը զօրացնելու կ'աշխատէր:

Տրուած հրամանները կատարուած, բորբակնաւոր իր ազդեցութիւնը ցոյց տուած էր: Ընտրութիւնները փութով եւ պահանջուած պայմաններով լրացուած՝ եւ ժողովին՝ Ապրիլ 23ին բացումը որոշուած եւ բացման պարագաները՝ ժողովուրդին կրօնական զգացումները շոյելու ոճով խրմբագրուած եւ յայտարարուած էին:

Ներկայացուցչական ժողովի անունով Մուսթաֆա Քէմալ փաշայի ստորագրութեամբ շրջաբերութեան դրուած հետեւեալ հեռագիրը՝ ժողովին բացման մասին ձեռք առնուած միջոցները ներկայացնող պատմական փաստաթուղթ մը ըլլալուն նոյնութեամբ կ'ամփոփենք:

Պաշտօնական յայտարարութիւն

Ա.— Աստուծոյ օգնութեամբ Ապրիլ 23 Ուրբաթ կէսօրուան աղօթքէն անմիջապէս ետք, Անգարայի մէջ Ազգ. Մեծ Ժողով պիտի բացուի:

Բ.— Հայրենիքին անկախութիւնը եւ թագաւորական դահլը փրկելու նման ամենակարեւոր եւ կենսական պարտականութիւնը ունեցող այս մեծ ժողովին բացումը Ուրբաթ օր կատարելու նպատակն է, նոյն օրուան Սրբութենէն օգտուելու եւ բոլոր երեսփոխաններու հետ Պայրամ Վէլի մզկիթին մէջ աղօթելու եւ Գուրանէն ներշնչուելու: Աղօթքէն ետք, նուիրական դրօշակի առաջնորդութեամբ մասնաւոր Պաշտօնատունը պիտի ուղղուին: Հոն կանսելուին՝ ներս չմտած աղօթք մը պիտի կարդացուի եւ զոհեր պիտի մատուցուին: Այս հանդիսութեան միջոցին մզկիթէն մինչեւ Մասնաւոր Պաշտօնատունը զինուորական ջոկատներ դիրք պիտի բռնեն:

Գ.— Նոյն օրուան նուիրականութիւնը շնչուելու համար, այս օրուրնէ սկսեալ նահանգի կեդրոններուն մէջ կուսակալներու կարգադրութեամբ աղօթք պիտի սկսուի եւ այդ աղօթքին վերջին մասը՝ Ժողովի բացման օրը՝ Ուրբաթի աղօթքէն յետոյ մասնաւոր Պաշտօնատան առջեւը պիտի լրացուի:

Դ.— Մեր սուրբ եւ նուիրական հայրենիքին ամէն անկիւնը նոյն ձեռով եւ այս օրուրնէ սկսեալ, աղօթքէն առաջ մզկիթներու վրայ փառաբանութիւն պիտի ըլլայ եւ վերջաւորութեան թագաւորին բարձր անունը յիշատակելու ժամանակ՝ Նորին Կայսերական Բարձրութեան եւ անոր բոլոր հպատակներուն ժամ առաջ ազատագրումին համար մաղթանքներ պիտի ըլլան եւ Ուրբաթի աղօթքը վերջանալէն յետոյ՝ թագաւորին եւ հայրենիքին փրկութեան նպատակով կատարուած ջանքերուն կարեւորութեան եւ նուիրականութեան եւ ամէն անձի իր ներկայացուցչներէն կազմուած՝ Ազգ. Մեծ Ժողովին իրեն յանձնելիք հայրենական պարտականութիւնը կատարելու ստիպողականութեան մասին քարոզ պիտի կարդացուի. ապա թագաւորին, կրօնին, տէրութեան, հայրենիքին եւ ազգին փրկութեան, բարօրութեան եւ անկախութեան համար աղօթք պիտի կարդացուի: Այս կրօնական եւ հայրենական հանդիսութիւններէն եւ մզկիթէն ելլելէն ետք, Օսմանեան երկրին բոլոր կառավարչատուններու մէջ շնորհաւորութեան ընդունելութիւններ պիտի կատարուին:

Ե.— Սոյն հաղորդագրութեան անմիջապէս հրատարակուելուն համար ամէն միջոցի պիտի դիմուի եւ փութով ամենահեռու գիւղերուն եւ ամենափոքր զինուորական շուկատներու եւ բոլոր հաստատութիւններուն պիտի հաղորդուի: Առանձինն խոշոր նշանատախտակներով ամէն կողմ պիտի կախուի եւ կարելի եղած վայրերու մէջ բազմագրուելով՝ ձրի պիտի բաժնուի:

2.— Տիրոջմէն յաջողութիւն կը խնդրուի:

* * *

Ժողովին բացումէն օր մը առաջ հետեւեալ կարճ եւ սակայն նշանակալից հաղորդագրութիւնն ալ հրատարակուած էր: Այս յայտարարութեան մէջ ուշադրութեան արժանի կէտը, գործադիր իշխանութեան «կատարուած իրողութեամբ մը» ժողովին յանձնուած ըլլալն է:

Հաղորդագրութեան Պատմէն

«Աստուծոյ օգնութեամբ, Ապրիլ 23-ին, Ուրբաթ օր, Ազգ. մեծ ժողովը բացուելով գործի պիտի ձեռնարկէ: Այդ օրուրնէ սկսեալ՝ ամբողջ քաղաքային եւ զինուորական պաշտօնատուներուն եւ ազգին դիմումնաւայրը՝ յիշեալ ժողովը պիտի ըլլայ:

Յանուն Ներկայացուցչական Ժողովի
Մուսթաֆա Քէմալ»

* * *

1936(*) տարուան Ապրիլ 23-ի Ուրբաթ օր գրուած ձեւով եւ հանդիսութիւններով Անգարայի մէջ, Ազգային Մեծ Ժողով անունով ժողով մը բացուած էր: Հետեւեալ օրուան նիստին ժողովին նախագահութեան խնդիրը արժարձուած էր: Ընթացատին Արիֆ պէյ, Պոլսոյ ժողովին նախագահը ըլլալու հանգամանքով՝ առանց վիճարանութեան նախագահական աթոռը որպէս կատարուած իրողութիւն գրաւելու գաւթ էր. սակայն չյաջողելով՝ նախագահութիւնը համաձայնութեամբ Մուսթաֆա Քէմալին տրուած էր: Ընթացատին Արիֆ պէյին այս համարձակութենէն Մուսթաֆա Քէմալ փաշա վիրաւորուած էր, ընթացատին Արիֆ պէյն ալ չյաջողելուն համար ցաւած էր:

Մուսթաֆա Քէմալ փաշա այս ժողովին նոր ձեւ մը տալ ուղիով, գաղտագողի հանրապետութեան մը հիմերը դնելու համար՝ հետեւեալ Ուխտերը աննշան վիճարանութենէ մը ետք ընդունիլ տուած էր:

(*) 1920՝ մեր թուականով:

Ժողովին Ընդունած Ուխտերը

Ա.— Պետութեան կազմութիւնը ստիպողական է:

Բ.— Նոյնիսկ առժամեայ կերպով կառավարութեան պետ մը ճանչնալ եւ կամ թագաւորի տեղակալութիւն մը ստեղծել ընդունելի չէ:

Գ.— Ժողովին վրայ կեդրոնացած ազգային կամքը — գործնականապէս հայրենիքին նախապահութիւն գերիշխող մանչնալ — ուխտին հիմն է: Թուրքիոյ մէջ Ազգ. մեծ Ժողովէն վեր ուժ մը գոյութիւն չունի:

Դ.— Թուրքիոյ Ազգ. մեծ Ժողովը կրօնական եւ քաղաքային իրաւատութիւն ունի: Ժողովին անդամներէն նշանակուած Յանձնախումբ մը, պետական գործերը պիտի վարէ: Ժողովին նախագահը այս յանձնախումբին ալ նախագահն է:

Մասնաւոր յիշատակութիւն.— Թագաւորը՝ Մարգարէի փոխանորդը երբ ազատ ըլլայ, ժողովին որոշելիք օրէնքներու հիման վրայ իր դերքը կը գրաւէ»:

Մուսթաֆա Քէմալ փաշա այս ուխտերուն մասին խօսած ժամանակ կ'ըսէ.—

«Այս հիման վրայ կազմուած կառավարութեան մը ձեւը շատ շուտով կրնայ հասկցուիլ. նման պետութիւն մը ազգային գերիշխանութեան վրայ հիմնուած ժողովրդային պետութեան մը հանրապետութիւնն է»:

Եւ այս ուխտերու մասին խօսքը շարունակելով կ'ըսէ.

«Իրականութիւնը՝ Օսմանեան վեհապետութեան եւ մարգարէի փոխանորդութեան մարած եւ ջնջուած ըլլալը հաստատելով՝ նոր հիմերու վրայ արդիական Պետութիւն մը ստեղծել էր, սակայն այս պարագան իր մերկութեամբ ցոյց տալ, կրնար ծրագիրը բոլորովին շուրջ ձգել, որովհետեւ ընդհ. կարծիքը այն էր, որ թագաւորը տակաւին անպարտ է: Նոյնիսկ առաջին նիստին՝ Օսմանեան Գահուն եւ վեհապետութեան ենթարկուիլ եւ կեդր. կառավարութեան հետ համաձայնութեան եզր մը գտնելու շուրջ կարծիքներ յայտնուած էին:

«Պոլսոյ պայմաններուն մէջ՝ թագաւորին հետ ո՛չ գաղտնի եւ ո՛չ ազատ յարաբերութեան անյարմար ըլլալը բացատրեցի: Հարցուցի թէ՛ նման յարաբերութիւն մը ի՞նչ նպատակով պիտի ըլլայ. եթէ՛ հասկցնելու համար է որ ազգը իր անկախութեան եւ իր հողային ամբողջութեան համար կը պայքարի, ասոր հարկ չկայ, որովհետեւ կը կարծէ՞ որ թագաւորն ալ ասկէ ուրիշ փափաք կրնայ ունենալ: Ասոր հակառակը եթէ՛ իր բերնէն լսեմ; չեմ հաւատար: Այլ

կ'ընդունիմ, որ անիկա ճնշման տակ կը խօսի: Բացատրեցի, որ մեր մասին տրուած հրամանագիրները շինծու եւ կեդր. կառավարութեան հրամանները եւ հաղորդագրութիւնները մեկնուելու կարօտ են: Ըսի, որ կարգ մը վախկոտ եւ տրամաբանութիւնը տկար մարդոց վերապահումները անտեղի են:

«Ըսել կ'ուզեմ, որ պետութիւն մը հիմնելու առաջարկը չըրած՝ ներկաներուն զգացումները նկատի առնել պէտք էր»:

***

Մուսթաֆա Քէմալ փաշա, բոլոր այս գործերը, իր պատկանած գաղտնի կազմակերպութեան մը հաշուոյն կը կատարէր, նախապէս պատրաստուած ծրագրի մը տառացի գործադրութեան կը ձգտէր: Այս ծրագիրը գիրքին առաջին մասին մէջ իթթիհատ եւ թէրագգը կուսակցութիւնը նկարագրելու ժամանակ բացատրուած է: Սեւրիի 1909ի Համագումարին որոշուած էր Օսմանեան կայսրութիւնը տապալել, կրօնի ազդեցութիւնը ջնջել, հայ-ւեմիքին հարստութեան աղբիւրները ընկերներու միջեւ բաժնել եւ Օսմանեան գահը կործանելով Հանրապետութիւն հռչակել էր:

Մուսթաֆա Քէմալ փաշա իր ճառին մէջ այս կէտերը խոստովանելէ չի քաշուիր. գաղտնի կուսակցութեան մը անուան եւ հաշուոյն աշխատիլը որոշ կերպով կը յայտնէ, երբ կ'ըսէ.—

«Բոլոր այս դէպքերուն, Թուրքիոյ Ազգ. մեծ Ժողովի, պետութեան Նախագահի, ընդհ. հրամանատարի եւ Հանրապետութեան Նախագահի տիտղոսները ստանալէ աւելի, մեր կազմակերպութեան Նախագահի հանգամանքով՝ այս պարտականութիւնը կատարելու ստիպուած էի»:

Աղա Օղլու Ահմէտ պէյ ալ, այս յայտարարութիւնը շեշտած է. ան ալ «Միլլիյէթ» թերթին մէջ «Նոր դասերու առթիւ» վերնագրով գրած յօդուածին մէջ կ'ըսէ.—

«Այս գործերուն կատարումովը անգամ մըն ալ կը հաստատուի, որ մեր յեղափոխութեան ընթացքը շատ առաջ մշակուած ծրագրով մը նախատեսուած էր: Այդ ծրագրին հետզհետէ գործադրութիւնը այս անգամ իր ամենակարեւոր հանգրուանը կը բոլորէր»:

***

Սարի մէջ Մարէշալ Ֆոշի ստորագրած ընդհանուր գինադադարը՝ համաշխարհային պատերազմը վերջացու-

ցած, թնդանօթի ձայները լռեցուցած, մարդկութիւնը գիրար սպաննելէ դադարիլ տուած էր: Սակայն տնտեսական, ընկերային եւ քաղաքական տագնապները՝ բռնադատեալ յեղափոխութիւն յառաջացուցած էր: Պատերազմէն պարտուած գերմանական եւ աւստրիական կայսրութիւնները, ընդհ. պատերազմին փլած ուսական կայսրութեան նմանած էին: Այս երկու տէրութիւններու փլատակներուն վրայ կարգ մը հանրապետութիւններ հիմնուած էին: Այս փոփոխութեան եւ բաժանումին բնական հետեւանքը ըլլալով՝ հնչուն դրամները հաւաքուած եւ պահուած էին: Փոխանակութեան միջոց ըլլալով սակայն փոխարժէքը հնչուն ոսկի շունեցող միլիառներով դրամաթուղթ մնացած էր. եւ թղթոսկին արժէքը չկարենալով պահել՝ սոսկալի անգործութեան, խոր թշուառութեան եւ խառնակութեան առիթ տուած էր:

Անանկ օրեր եղան՝ որ Ռուսիոյ մէջ մէկ օխա հացի համար մէկ միլիոն ուրբի, իսկ Գերմանիոյ մէջ՝ մէկ նամակադրոշմի համար կէս միլիոն մարք վճարել հարկ եղաւ:

Այս սոսկալի տնտեսական տագնապն եւ ընկերային փոփոխութիւնը՝ ազգերու կրօնական կապերը, ընտանեկան կարգ ու սարքը եւ բարոյականը խաթարած, ամէն բան, փոխած էր: Ամերիկացիները՝ եւրոպացիներուն, եւրոպացիները՝ ամերիկացիներուն, բանուորները՝ դրամատէրներուն, պրահմիականները՝ պուտտայականներուն, պուտտայականները՝ քրիստոնեաններուն, քրիստոնեանները՝ իսլամներուն, Թուրքերն ալ պոլշեիկներուն խառնուած՝ կեանքի նախկին հաւասարակշռութիւնը հիմէն տապալած էր:

Զինադադարի չըջանը սոսկալի փոթորիկի մը նմանած էր: Ազգերը ետ ու առաջ կը տարուբերուէին: Նախկին աւանդութիւններ, օրէնքներ եւ քաղաքական վարչաձևեր փտած, մարդկութեան մէջ տարբեր զգացումներ ծնած, եւ ընդհանուր փոփոխութիւն մը սկսած էր:

Այս մեծ փոփոխութեան դէմ անմիջական բարեկարգութեան չդիմող եւ փութով չկատարող պետութիւններ փճացած էին: Այս մեծ փոփոխութեան չըջանը կառավարելու համար կացութիւնը ըմբռնող, հարկ եղածը տնօրինող եւ փութով կատարող անձերու պէտք կար:

Օսմանեան Վեհապետը, պետական մարդիկը, այս մեծ եւ բռնադատեալ փոփոխութիւնը կառավարելու կարողութենէն եւ համարձակութենէն զուրկ էին:

Իթթիհատ եւ Թէրագզըն պատերազմի պարտութենէն սմբած, Օսմանեան կայսրութեան փլատակներուն վրայ տարբեր ձեւով իր իշխանութիւնը հիմնելու յարմար առիթի կը սպասէր, իսկ Ազատական կուսակցութեան ղեկավարները եղող շէյխեր եւ հոճաներ, կացութեան ահաւորութիւնը, ժամանակին պահանջները չէին կրնար ըմբռնել. իրականութեան մէջ, ծագած յեղափոխութիւնները այս հատուածներուն համար աննպաստ էին:

Ես կացութիւնը իր ամբողջ մերկութեամբ տեսած, տէրութեան եւ հայրենիքին հանդէպ ունեցած սիրոյս պատճառաւ՝ փրկութեան միջոցներ խորհած, պետական հաստատութեան մէջ անյետաձգելի փոփոխութեան մը պէտքը զգացած էի, եւ այս իրականացնելու եւ զործադրելու համար ալ քաղաքական կուսակցութիւն մը հիմնած էի: «Ռատիպալ» (1) անունով հիմնած այս քաղաքական կուսակցութեան իբր պաշտօնաթերթ «Ինգիլպալ Պէշիր» անունով թերթ մը հրատարակել սկսած էի:

Օսմանեան կայսրութեան ամբողջականութիւնը վրտանդուած էր: Ուիլսոնի յղացած ազգային սկզբունքները իսլամ եւ ոչ-իսլամ տարբերու միջեւ բաժանումի զգացումները արթնցուցած էր: Հայեր, մասնաւորապէս յոյներ տարօրինակ պահանջներ կ'ընէին: Նահանգային եւ ենթանահանգային վարչական խորհուրդներու մէջ ինչպէս որ գատրն, միւֆթին, առաջնորդը, մեթրոպոլիտը եւ խախամպաշին իրաւական անդամի պէս կը գործեն, այնպէս ալ Նախարարաց Խորհուրդին մէջ, ինչպէս Շէյխ Իւլ Իսլամ, հայ, յոյն, կաթոլիկ պատրիարքներուն հետ խախամպաշին ալ անդամակցութեան անհրաժեշտութեան վրայ կը պնդէին եւ զօրաւոր պատճառներ ցոյց կոծ տային:

Այս իսլամներու մարդարէին փոխանորդութիւնը ունեցող Օսմանեան գահակալութիւնը Շէյխ Իւլ Իսլամութեան պաշտօնատուն մը ունէր, Շէյխ Իւլ Իսլամն ալ դահլիճը կազմող նախարարներուն մէջ վարչապետէն յետոյ ամենաընտրեալ մէկ անդամն էր:

Բայց քաղաքակիրթ աշխարհը կրօնը պետութենէն բաժնած, Օսմանեան պետութիւնն ալ Սահմանադրական ձեւի մը մտած էր: Այս կրօնական պաշտօնատունը անկասկած պետութեան ընդհ. քաղաքականութեան մէջ օժանդակողի դերքին մէջ չի կրնար մնալ: Զինադադարէն ետք, ինչպէս ըսի, աշխարհի կացութիւնը փոխուած, կիներն այ-

լեւս ընկերային կեանքէ զրկելու հնարաւորութիւն չէր մնացած: Իրենց կողոպուտները գրաւումէ ազատելը եւ իրենց զաւակներուն եւ թոռներուն ապագայ մը ապահովելը ուզող հին եւ կաշառակեր պետական մարդիկը, իրենց ազգէն գողցած միլիոնները կարենալ պահելու համար՝ կրօնական դպրոց, աղօթատեղի եւ նման բարի նպատակներու նուիրատուութիւններ կատարած, իրենց զաւակներն ալ մատակարար նշանակած էին: Իմ պատասխանատուութեանս եւ վարչութեանս տակ, իբր «Ռատիպալ» կուսակցութեան պաշտօնաթերթ հրատարակուող «Ինգիլպալ Պէշիր» թերթը այս խնդիրը խստօրէն պաշտպանած էր: Ան շատ պարզ ոճով մը պահանջած էր՝ որ Շէյխ Իւլ Իսլամութիւնը պետական կազմէն անջատելով՝ ո՛չ պաշտօնական իսլամական հաստատութեան մը վերածուի, էվգաֆը ջրնջելով՝ Ժողովուրդին մատակարարութեան յանձնուի. կիներուն ընտրութեան մասնակցելու իրաւունք տրուի, կրօնական մէտրիքներուն կրթական հաստատութեան մը ձեւը տրուի, եւ անոնք իրենց կալուածական հասոյթներով կրթական նախարարութեան փոխանցուին. անկեյանոցները իրենց սնունդի յատկացումներով քաղաքապետութեանց յանձնուին եւ ասոնց պատկանող կալուածային հասոյթներով որբանոցներու, ծերանոցներու նման բարեգործական հաստատութիւններ հիմնուին: Աւա՛ղ... գուցէ սպագան տեսնող աչքեր, պետութեան պաշտպանութիւնը փափաքող միտքեր, թագաւորական պալատ մտնող շէյխերու եւ հոճաներու կողմէ չէզոքացուին եւ այսպէսով, դարերու տիրապետութիւն ունեցող Օսմանեան կայսրութիւնը հիմնովին կործանի եւ պատմութեան անցնի:

Վ Ե Ր Զ

(1) «Արմատական» կուսակցութիւն:

ՍՈՂՈՄՈՆ ԹԵՂԼԻՐԵԱՆ

Հայութեան ջարդարար, Թուրքիոյ ներքին Գործոց նախարար Թալասաքի ահաբեկիչը, 15 Մարտ 1921ին օր ցերեկով եւ մէկ գնդակով Պերլինի մէջ գետին տապալեց գայն :

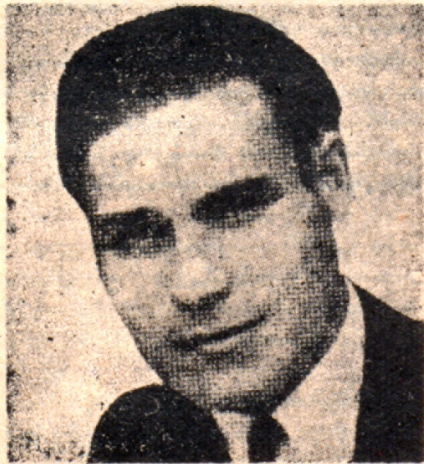
ՄԻՍԱԿ ԹՈՐԼԱՔԵԱՆ

Ատրպէյճանի ներքին նախարար Պէհպատ Խան Զիվանշիրի ահաբեկիչը, որ 1918-ի Պաֆուի հայոց ջարդը կազմակերպած էր : 19 Յուլիս 1921-ին Պոլսոյ մէջ զգետնուեցաւ :

ԱՐՇԱԻԻ ՇԻՐԱԿԵԱՆ

Թուրքիոյ վարչապետ Սախ Հալիմ փաշայի ահաբեկիչը, որ եղած է Հայոց Եղեռնի կազմակերպիչներէն : Սպաննուեցաւ 6 Դեկտ. 1921ին Հռովմի մէջ :

ԱՐԱՄ ԵՐԿԱՆԵԱՆ

Տոքթ. Պէհաւտտին Շաֆիրի ահաբեկիչը : 17 Ապրիլ 1922-ին Պերլինի մէջ Արշալիր Շիրակեանի հետ Պէհաւտտինը եւ ձէմալ Ազիլին միասին սպաննեցին :

ՄԵՎԼԱՆ ԶԱԿԵ ՐԻՖԱԺ

Օսմանյան հեղափոխության մութ էջերը և Երբրհատի հայաչինջ
ծրագրերը

МЕВЛАН ЗАДЕ РИФАД

Темные страницы османской революции
и планы истребления армян иттиана.

(На армянском языке)

Издательство «МИК»

Ереван, 1990

Ստորագրված է տպագրության՝ 18. 06. 1990 թ.:

*Չափսը՝ 84×108¹/₃₂: Թուղթ՝ օֆսետ: Տպագրություն՝ օֆսետ, պայմ.
20,6 տպ. մամ.: Տպաքանակ՝ 30000: Պատվեր՝ 1036: Գինը՝ 6 ուր.:*

Издательство «МИК», 375041, Ереван—41. ул. Эребуни, 17.

*ՀեՍՀ մամուլի պետական կոմիտեի Հակոբ Մեղապարտի անվան պոլի-
գրաֆկոմբինատ, Երևան—9 Տերյան 91:*

Полиграфкомбинат им. Акопа Мегаларта Госкомитета Арм. ССР
по печати. Ереван—9, ул. Теряна, 91.